T.C.
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI
ANKARA

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA DOĞU CEPHESİ HAREKÂTI

-1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar-

MAREŞAL FEVZİ ÇAKMAK

Yayına Hazırlayanlar

Dr. Öğ. Alb. Ahmet TETİK
Uzm. Sema KİPER Uzm. Ayşe SEVEN Uzm. Y. Serdar DEMİRTAŞ

Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları

ANKARA
GENELKURMAY BASIM EVİ
2005

ISBN: 975-409-323-7

YAYIN KURULU BAŞKANI

Dr. Hv. Plt. Korg. Erdoğan KARAKUŞ

YAYIM SORUMLUSU

Dr. Dz. Kd. Alb. S. Ömer ERENOĞLU

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Dr. Öğ. Alb. Ahmet TETİK

Uzm. Sema KİPER

Uzm. Ayşe SEVEN

Uzm. Y. Serdar DEMİRTAŞ

DÜZELTİ

Uzm. Yasemin TAŞCI

SUNUŞ

Mareşal Fevzi Çakmak, Türk ordusunun uzun yıllar Genelkurmay Başkanlığını yapmış bir büyük komutan. XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti çözülürken Balkanlar'dan Sarıkamış'a, Filistin'e kadar uzanan cephelerde bizzat görev yapmış bir komutan... Türkiye Cumhuriyeti doğarken de ATATÜRK'ün yakın silâh arkadaşı.

Mareşal Fevzi Çakmak aydın bir asker. Düşünce ve deneyimlerini paylaşan kimliğiyle, gelecek kuşaklara bunları aktarmayı görev kabul eden yapısıyla, tanık olduğu savaşları kaleme almıştır. Olayların içinde yaşamak ve daha sonra bu yaşananları eleştirel yaklaşımla değerlendirebilmek oldukça zordur. Ancak Mareşal Fevzi Çakmak bu zoru başarmış asker şahsiyetlerdendir. Onun, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi harekâtına ilişkin eseri bunun somut bir örneğidir.

Sarıkamış Harekâtı'nın üzerinde çok durulmasına karşılık, bütün olarak Doğu Cephesi harekâtı hakkındaki araştırmaların yeterli olduğunu söylemek güçtür. Yayımlanmış anı kitaplarında ise konunun etraflıca yer almamasını olağan karşılamak gerekir. Anılardaki kişisellik de göz önüne alındığında, soruna bütün olarak yaklaşılmadığı bir gerçeklik şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Arka plânda kalmış bu cephe, savaşın geneli içinde oldukça önemli bir konuma sahiptir. Konunun uzmanlarının dışında, büyük bir kitle bu cephe hakkında yeterli bilgiye sahip değildir. İşte bu noktada, Mareşal Fevzi Çakmak'ın "Birinci Dünya Harbi'nde Doğu Cephesi Harekâtı" adlı eserinin okuyucuyla buluşturulması bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Gnkur. ATASE ve Dent. Başkanlığı üstlenmiş olduğu görevler kapsamında, Türk harp tarihinin bu kaynak eserini yayımlayarak önemli bir boşluğu doldurmuş olacaktır.

Erdoğan KARAKUŞ
Dr. Hava Korgeneral
ATASE ve Dent. Başkanı

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ
İÇİNDEKİLER III
MAREŞAL FEVZİ ÇAKMAK VE DOĞU CEPHESİ XIII

BİRİNCİ KONFERANS

Harp Harekâtı Tasarıları 5
Birinci Dünya Harbi'nde İlk Plânımız - 20 Ağustos 1914 8
Birinci Plânda Yapılan Değişiklik 11
Hafız Hakkı Paşanın Birinci Plânı - 4 Eylül 1924 14
Askerî Kurallara Aykırı Taraflar 15
Hafız Hakkı Paşanın İkinci Plânı - 21 Ekim 1914 16
Muharebenin Başlangıcı 18
10 ncu Kolordunun Sevki 18
Rusların Harekât Plânı 19
Plânların Karşılaştırılması 20
Harbe Girmemizin Doğurduğu Sonuçlar 21

İKİNCİ KONFERANS

Rus Ordusunun Yığınağı 25
3 ncü Ordunun Durumu 26
3 ncü Ordunun Yığınağı 26
3 ncü Ordu Komutanının Durumu Değerlendirmesi 28
Rusların Plânı 28
Rusların Taarruzu 30
Köprüköy Muharebesi 32
Azap Muharebesi (14-18 Kasım 1914) 36
Değerlendirme 39
Batum - Artvin Harekâtı 40
Tutak Muharebesi 41
Azerbaycan - Van Tarafındaki Harekât 42
Revandiz - Tebriz Tarafındaki Harekât 43

Sarıkamış Harekâtı 44
Harekât Nasıl Yapıldı? 48
Sarıkamış Muharebesi 49
Ardahan'ın Ele Geçirilmesi 58
Ardahan'ın Düşmesi 63
Yenilginin Sebepleri Nedir? 65
Karadeniz Sahilindeki Faaliyet 66
Ağrı Yönündeki Harekât 67
Nikolski'nin Değerlendirmeleri 69
Maslofski'nin Değerlendirmeleri 70
Sarıkamış Muharebesi Nasıl Yapılmalıydı? 71

ÜÇÜNCÜ KONFERANS

Sahil ve Artvin Harekâtı 80
Rus Plânı 82
Türk Plânı 84
İran Harekâtı 85
Birinci Tortum Muharebesi 86
5 Mayıs -22 Nisan 1915 Rusların Sivrigedik Taarruzu 86
Van'da Ermeni Ayaklanması ve Rus Taarruzu 88
Malazgirt'in Zaptı 89
Dilman Muharebesi 89
Yarbay Halil Nasıl Hareket Etmeliydi? 90
1 nci Sefer Kuvvetinin Bitlis'e Geri Çekilmesi 90
Rusların Azerbaycan Gösterisi 91
Türk Plânı 91
İkinci Tortum Muharebesi - 10 Haziran 1915 92
Malazgirt Muharebesi - 11 Temmuz 1915 96
Abdülkerim Paşanın Hücumu - 22 Temmuz 1915 97
Değerlendirme 99
Bizim Tarafta Takip Nasıl Oldu ve Karşılığında Nasıl Darbe Yedik? 99

Takip 100
Bu Takip Sonucunda Biz Ne Yapmalıydık? 100
Yudenich'in Plânı 101
Kılıçgedik Muharebesi 101
Burada Nasıl Hareket Edilmeliydi? 103

DÖRDÜNCÜ KONFERANS

1915 Yılı Sonunda Genel Durum 107
İran'ın Durumu 108
Rus Ordusunun Durumu 109
Ruslar İran'da Taarruza Geçiyor 109
Grandük'ün Plânı 110
Enver Paşa Şöyle Düşünüyordu 112
Çanakkale Muharebesi'nden Sonra Kuvvetlerimiz Nasıl Kullanılmalıydı? 112
Böyle Bir Kesin Sonucu Yerinde Kullanmadıktan Sonra Nerede Kullanalım? 113
Azap Yarması 115
Cepheyi Nasıl Tutmalıydık? 118
Erzurum'a Taarruz Kararı 119
Rusların Erzurum'a Taarruzu 120
Erzurum Müstahkem Mevkii 120
Rusların Harekât Plânı 122
Takip 125
Kuzey ve Güney Bölgeleri 126
Dikkate Değer Bir Nokta 127
İran Harekâtı 130
Azap - Erzurum Kayıp Bilânçosu 131

BEŞİNCİ KONFERANS

İki Tarafın Plânları 135
Ruslar Şöyle Düşünüyorlardı 135
3 ncü Ordu Bölgesinde 1916 Mart Ayı Ortalarında Durum Şöyleydi 136
Türk Ordusunun Harekât Plânları 136

Değerlendirme 141
Kitchener Plânı 143
İran Harekâtı 143
Musul - Azerbaycan Harekâtı 145
İran Harekâtı Hakkında Değerlendirmeler 146
Rusların 3 ncü Ordumuza Karşı Yaptığı Harekât 146
Liyahof'un Taarruzu – 26-28 Mart 1916 147
Trabzon'un Ruslar Tarafından Zaptı 149
Bölgeler 150
2 nci Ordunun Durumu 150
Dâhilî Durum 150
2 nci ve 3 ncü Orduların Harekâtı 151
Değerlendirme 152
2 nci Ordu Cephesinde Harekâtın Cereyan Tarzı 153
Ruslar 153
Muş Karşı Taarruzu 154
Rus Taarruzu 157
Türk Karşı Taarruzu 157
Rus Karşı Taarruzu 159

ALTINCI KONFERANS

Şimdi Anadolu'nun Siyasî Durumunu Gözden Geçirelim 166
Müttefiklerimizin Türkiye'ye İhanetleri 167
1916 Başlangıcındaki Askerî Durum 169
Mamahatun - Bayburt İstikametlerinde Rus Taarruzu 170
Bayburt - Of Taarruzu 171
Kaledere Tepesi Muharebesi 172
Trabzon ve Kop Taarruzu 175
Kop Cephesinde Karşı Taarruzumuz 179
8 Mayıs 1916 Kop Hücumu 180
Kop - Trabzon Taarruzlarına Dair Değerlendirme 181

Hortokop'a Gelince 183
İki Tarafın Kayıpları 184
Bölgelere Taksim 184
İki Tarafın Plânladıkları Harekât 184
1916 Mayıs Ayı Harekâtı 185
Mamahatun Taarruzu - 30 Mayıs-5 Haziran 1916 187
Kop Cephesi Taarruzu ve 9 ncu Kolorduya Yardım 188
Trabzon Cephesinde Cereyan Eden Harekât 190
Of Yönünde Karşı Taarruz 191
Değerlendirme 194
Rus Karşı Taarruzu Başlıyor 198
Rusların Karşı Taarruz Hazırlıkları ve Çemberden Kurtulmaları 199
Rusların 1 nci Kolordusunun Hazırlıkları 200
1 nci Kolordunun Mamahatun - Kop Taarruzu 201
Değerlendirme 203
Geri Çekilme 205
Bayburt'un Düşmesi 206
Cephenin Yarılması 207
Cephedeki Yarmanın Kapatılması 208
Pulur-Erzincan Yönünün İkinci Bölge Emrine Girişi 210
Erzincan'a Rus Taarruzu 211
Kelkit'in Düşmesi 211
Erzincan'ın Düşmesi 212
Rusların 3 ncü Orduya Taarruzları 214
3 ncü Ordu Cephesinde Rusların Savunmaya Geçmeleri 215
Rusların 2 nci Orduya Taarruzları 216
9 ncu Tümenin Çemen Dağına Karşı Taarruzu 217
Rusların Buradaki Durumu Değerlendirmeleri 218
Rusların Sahilden Taarruzları 219
Değerlendirme 220

Rusların Cephemizden Çektikleri Kuvvetler 221
Üçüncü Bölge Kuvvetleri 223
Dikkat Çekici Bir Olay 223
Vehip Paşanın Plânı 224
Çemen Dağı Harekâtı 224
Trabzon'un Ruslar Tarafından Tahkimi 224
Erzurum'un Ruslar Tarafından Tahkimi 225
Kafkas Teşkilâtı 225
Bayburt Plevne Vazifesini Gördü mü? 226
Kolera Salgını 228
Kış Harekâtı 229
1917 Senesi Harekâtı 229
Rusya'da İhtilâl 230
Rus İhtilâli Sırasındaki Durum 231
Tunceli Harekâtı 232
Tunceli'de Çarpışmalar 235
1917 Eylül Ayında Rus Hava ve Deniz Faaliyeti 236
2 nci Ordunun Durumu 236
Rusya'da Bolşevikliğin Ortaya Çıkması ve Ateşkes 237
Ateşkesin Bozulması ve Barış Anlaşması - 1918 Olayları 237
3 ncü Ordunun İleri Harekâtı 238
Batum ve Kars'ın Kurtuluşu 239
Tebriz'in İşgali 240
Rumiye'nin Zapt Edilmesi 241
Türk Ordularının Durumu 242
Bakû'nün Zapt Edilmesi 243
Kafkasya'daki Türk Ordularının Çekilmesi 243
Harekât Hakkında Genel Değerlendirme 245
Rusların Hedefleri 248

Bir Karşılaştırma Yapalım 250

YEDİNCİ KONFERANS

Deniz ve Hava Harekâtı..... 255
Lojistik Hizmetleri 255
Türk ve Rus Deniz Kuvvetleri 255
Karadeniz'de Rus Limanları 256
Türk Donanması 256
Karadeniz'de Türk Limanları 257
Rus Donanmasının Görevi 257
Türk Donanmasının Görevi 258
Türk Donanmasının Karadeniz'e Çıkması ve Baskın 259
Sivastopol Hücumu 260
Novorosisk Taarruzu 261
Kefe Taarruzu 261
Odessa Taarruzu 261
Harp İlânı 262
Karadeniz'in Durumu 262
Olayların Zaman Dizisi 262
Yavuz'un Rus Donanması ile Muharebesi 264
8 nci Alayın ve Enver Paşanın Doğuya Hareketi 265
1915 Deniz Harekâtı 267
Sarıkamış Bozgunundan Sonra Yapılan Harekât 268
Mart Harekâtı 269
Çanakkale Bombardımanında Rus Filosu 270
Rus Donanmasının İlk Boğaz Taarruzu 270
İkinci Odessa Taarruzu 270
Boğazın İkinci Defa Bombalanması 271
Üçüncü Defa Boğazın Tehdidi, Yavuz'un Muharebesi 271
Kömür Nakliyatının Sağlanması 272
Alman Denizaltılarının Karadeniz'de Faaliyeti 272

Zonguldak'ta Mücadele 272
Yavuz - Maria Muharebesi 274
Denizaltı Gemilerinin Faaliyeti 274
Erzurum'a Hızlı Yardım 275
Değerlendirme 275
Rusların Zonguldak'taki Faaliyetleri ve Kömür İşleri 275
Karadeniz'de Rus Hâkimiyeti ve Deniz Nakliyatı (Denizaltı Gemilerinin Faaliyeti) 276
Rize Çıkarması 276
Karadeniz'de Alman Denizaltı Gemilerinin Faaliyeti 278
Rusların 5 nci Kolordusunun Trabzon Çıkarması 279
Bu Esnada Türk Donanmasının Harekâtı 280
Değerlendirme 280
U-38'in Harekâtı 281
Denizaltı Gemilerinin 1916 Yılı Haziran-Temmuz Aylarındaki Faaliyetleri 282
3 ncü Ordunun Trabzon'a Taarruz Girişimi ve Yavuz ve Midilli'nin Faaliyetleri 282
Denizaltı Gemilerinin Faaliyeti 284
Rus Mayıncılığı ve Mayın Muharebesi 285
Romanya'nın Harbe Girmesi 286
Varna'da Türklerin Mayın Araması 287
Karadeniz Rus Donanmasında Komuta Değişimi 287
Türkiye'de Karışıklık Çıkarılması 288
1916 Ekim-Aralık Aylarında Denizaltı Faaliyetleri 288
Bir Nakliye Gemisiyle Rus Denizaltısı Arasındaki İlginç Muharebe 289
Romanya Sahillerinde Denizaltı Faaliyeti 289
Gayreti Vataniye Muhribinin Kaybedilmesi 290
1917 Yılı Harekâtı 291
Değerlendirme 291
Hava Harekâtı 293

Kara Havacılarının Faaliyeti 294
6 ncı Orduya Bağlı 12 nci Tayyare Bölüğü 295
1917 Yılında Hava Harekâtı 296
Ereğli'deki 2 nci Deniz Tayyare Bölüğü 297
8 nci Kara Tayyare Bölüğü 297
7 nci Bölüğün 1917 Yılında Gerçekleştirdiği Uçuşlar 297
Suşehri'ndeki 8 nci Tayyare Bölüğünün Faaliyetleri 299
2 nci Ordu Emrindeki 10 ncu Tayyare Bölüğü 299
13 ncü Kolordu Emrindeki 12 nci Tayyare Bölüğünün 1917 Yılı Hava Harekâtı 301
O Dönemde Kullanılan Tayyarelerin Özellikleri 301
1917 Yılı Rus Hava Harekâtı 301
Ruslar Tarafından Gerçekleştirilen Önemli Uçuşlar 302
Genel Değerlendirme 304
Lojistik Destek Hizmetleri 305
3 ncü ve 2 nci Orduların Lojistik Destek Faaliyetleri 305
Lojistik Destek Teşkilâtı 306
Rusların Kafkasya Ordusunda Lojistik Destek Kuruluşu 309
Türk Ordularının İaşe Zorlukları 311
Ordulardaki Geri Hizmet ile Cephedeki Muharip Asker Arasındaki Oran 313
Sıhhıye Teşkilâtı 315
DİZİN 321
FOTOĞRAFLAR (MAREŞAL FEVZİ ÇAKMAK'IN ALBÜMÜNDEN) 343
HARİTALAR VE KROKİLER 361

MAREŞAL FEVZİ ÇAKMAK VE DOĞU CEPHESİ

Mustafa Fevzi Çakmak, 12 Ocak 1876'da İstanbul'da doğmuştur. Babası Topkapı kâtibi Ali Sırrı Bey, annesi Hesna Hanımdır.

Asker bir aileden gelen Fevzi Çakmak'ın kardeşlerinden Teğmen Muhtar Balkan Savaşı sırasında Manastır'da, Üsteğmen Mehmet Nazif Çanakkale Cephesi'nde şehit olmuş, küçük kardeşi Sami ise Askerî Okulda okurken ölmüştür.

Fevzi Çakmak, ilköğreniminden sonra 1887 yılında girdiği Soğukçeşme Askerî Ortaokulunu 1890'da bitirir ve aynı yıl Kuleli Askerî Lisesine kaydolur. 1893'te Harp Okuluna başlar. 1896 yılında Harp Okulundan, piyade sınıfının yedincisi olarak, mezun olur. Sicil numarası, 1311-c.P.7'dir. 1311 yılı milâdi tarih olarak 1893'e karşılık gelmektedir. Bu yıllarda, Harp Okulundan birinci ile onuncu derece arasında mezun olanlar doğrudan kurmay sınıfına ayrıldıklarından, Fevzi Çakmak da Akademide öğrenime devam eder. 1898 yılında, kurmay yüzbaşı olarak ordu saflarına katılır.

Fevzi Çakmak üç ay kadar kısa bir süre Genelkurmay Başkanlığında çalıştıktan sonra, 1899 Nisanında, Kosova (Metroviçe) 'da 18 nci Nizamiye Tümeni kurmay subaylığına atanır. Görev yaptığı bölgedeki toplumsal yapıdan doğan şartlardan dolayı, Bulgarca, Sırpça ve Arnavutçayı öğrenmesinin zorunlu olduğuna inanarak bu dilleri öğrenir. Bölgede yayımlanan gazeteleri takip eder, kitapları okur. 1900 yılında bölgeye ilişkin olarak bir rapor hazırlar ve üst makamlara sunar.

1902 yılında binbaşı olan Fevzi Çakmak, aynı yıl patlak veren Makedonya isyanının bastırılması harekâtına katılır. 1906'da yarbay, 1907'de albay rütbesine terfi eder. Ertesi yıl Meşrutiyet'in ilânından sonra, 35 nci Tugay Komutanlığı görevine tayin edilir. Bu göreve atandığında 32 yaşındadır. Bu sırada ATATÜRK'le tanışır.

1909 yılı Ağustos ayında çıkarılan "Askerî Rütbelerin Tasfiyesi" kanunu ile Fevzi Çakmak'ın rütbesi de binbaşılığa iner. Bunun sonucunda bulunduğu komutanlık görevinden alınarak Kosova Kolordu kurmay başkanlığına getirilir. Ertesi yıl da gösterdiği başarılı çalışmalardan dolayı tekrar yarbaylığa terfi eder. 1910 yılındaki Arnavutluk isyanından sonra Fevzi Çakmak, bölge halkının silâhsızlandırılması önerisini yaparsa da İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin baskısıyla, bu girişim reddedilir. Bunun acısı ise Balkan Savaşı'nda çekilecektir.

1911 yılı boyunca, sırasıyla Genelkurmay Başkanlığı 5 nci Şube Müdürlüğü, İşkodra Kolordu Kurmay Başkanlığı, Garp Ordusu Komutanlığı, İpek Sancak Mutasarrıflığı görevlerinde bulunur. 1912 yılı başlarında, kurulan Arnavutluk ve Selânik, Kosova, Manastır ıslahat kararlarını uygulama kurul üyeliğinde bulunduktan sonra, 21 nci Yakova Nizamiye Tümen komutan vekilliğine atanır. Eylül ayında ise Vardar Ordusu 1 nci

Şube müdürlüğüne getirilir. Ekim ayında Balkan Savaşı başladığında Fevzi Çakmak, Vardar Ordusu Harekât Şube müdürüdür. Mayıs 1913'ten itibaren de kurmay başkanlığını yürütür. Daha sonraları kaleme alacağı eserde[1] bu dönemi ayrıntılarıyla anlatacaktır.

Balkan Savaşı'nın ardından, 1913 yılı Ağustosunda önce Ankara Redif Tümen komutanlığına, bir süre sonra da 2 nci Nizamiye Tümen komutanlığına tayin edilir. Kasım ayında ise albay rütbesine terfi eder.

1914 Aralık ayı sonunda Fevzi Çakmak, Ankara'da bulunan 5 nci Kolordu Komutanlığı görevine getirilir, Mart 1915'te de tuğgeneralliğe yükselir. Çanakkale'de şiddetlenen çarpışmalar üzerine, 5 nci Kolordu bu cepheye gönderilir. Temmuz ve ağustos aylarındaki muharebelerde düşman karşısında üstün başarılar elde eden Fevzi Çakmak, Aralık 1915'te Mustafa Kemal'in ayrılmasıyla boşalan Anafartalar Grup komutanlığına getirilir.

Doğu Cephesi'nde Ruslara karşı başlatılan geniş çaplı harekât üzerine 1916 Nisan ayında Doğu Cephesi 3 ncü Bölge komutanlığına atanan Fevzi Çakmak'ın buradaki faaliyetleri bu kitapta ayrıntılarıyla yer almıştır. Doğu Cephesi'nde yaşananların etraflıca anlatıldığı muharebeler ve onun askerî şahsiyet olarak yapmış olduğu değerlendirmeler ve çıkardığı dersler oldukça önemlidir. Bu dönemde Fevzi Çakmak önce 2 nci Kafkas Kolordu komutanlığına (Eylül 1916) ardından Temmuz 1917'de 2 nci Ordu komutanlığına, Ekim 1917'de Mustafa Kemal'den sonra 7 nci Ordu komutanlığına atanmıştır.

Suriye - Filistin cephesinde Gazze - Bi'ru's-sebi' (Beerşeba - İsrail), Kudüs - Yay muharebelerinde sevk ve idaresiyle ordu birliklerini imhadan kurtaran Fevzi Çakmak, Temmuz 1918'de tümgeneralliğe terfi eder. Bu sırada rahatsızlanınca 7 nci Ordu komutanlığından ayrılmış, Mustafa Kemal Paşa yeniden komutayı devralmıştır.

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasından sonra ortaya çıkan karmaşa döneminde Fevzi Çakmak büyük bir sorumluluk alarak, Aralık 1918'de Genelkurmay başkanlığını üstlenir. İzmir'in işgalinden önce hükûmeti uyarır ve tedbir alınmasını ister. Her türlü işgal girişimine karşı silâhlı mücadelenin verilmesini ortaya koyar. Onun bu çıkışları İtilâf devletlerince hoş karşılanmaz, baskılar sonucu hükûmet tarafından 1 nci Ordu Birlikleri müfettişliğine atanır.

12 Ocak 1920'de, son Osmanlı Mebusan Meclisi İstanbul'da toplanır. Şubat ayında hükûmette yapılan değişiklikte, Fevzi Çakmak, Harbiye nazırlığına getirilir. Onun bu şekilde görev alması Anadolu'da başlayan Millî Mücadele için de yararlı olur. İstanbul'dan Anadolu'ya gizlice silâh ve cephane yollanması işini hızlandırır.

---

[1] Fevzi Çakmak; Garbî Rumeli'nin Sûret-i Ziyaı ve Balkan Harbi'nde Garp Cephesi, İstanbul, 1927.

İstanbul'un işgalinden sonra, Anadolu'daki Millî Mücadele'ye katılmak üzere, 27 Nisan 1920 tarihinde Ankara'ya gelen Fevzi Çakmak, bu arada Kozan milletvekili olarak TBMM üyeliğine seçilmiş bulunmaktaydı. TBMM'de oluşturulan ilk hükûmette (Mayıs 1920) Fevzi Çakmak, Millî Savunma bakanlığına seçilir. İsmet İnönü de Genelkurmay başkanı olur. İsmet İnönü Garp Cephesi Komutanlığında çok fazla meşgul olmaya başlayınca Ankara'dan uzak kalır. Sonunda diğer görevlerine ek olarak Genelkurmay başkanlığını da Fevzi Çakmak yürütmeye başlar. İkinci İnönü Zaferi'nden sonra, yapmış olduğu hizmetlerden dolayı, TBMM tarafından rütbesi korgeneralliğe yükseltilmiştir.

Mustafa Kemal ATATÜRK'e 5 Ağustos 1921'de TBMM tarafından "Başkomutanlık" yetkisi verilirken Fevzi Çakmak'ın Genelkurmay başkanlığına daha fazla zaman ayırabilmesi için Millî Savunma Bakanlığı görevine Refet Bele getirilmiştir. Sonraki bir yıl içinde Sakarya Meydan Savaşı ve Büyük Taarruz'un kazanılmasında hep ATATÜRK'le beraberdir. 1922 Ağustosunda Fevzi Çakmak mareşal olur. Cumhuriyet'in ilânından sonra da Türk Silâhlı Kuvvetlerinin Genelkurmay başkanlığı görevini sürdüren Fevzi Çakmak 1944 yılında yaş haddinden dolayı bu görevinden emekliye ayrılır. 10 Nisan 1950 tarihinde İstanbul'da vefat eder.

Türk ordularının Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerdeki savaşları, aradan yüzyıla yaklaşan bir zaman geçmesine rağmen bütün yönleriyle bilimsel araştırmalara konu teşkil etmektedir.[2] Doğu Cephesi ise yenilgilerin ve galibiyetlerin iç içe geçtiği bir cephe olması itibarıyla oldukça önemlidir. Ancak dikkatlerin yoğunlaştırıldığı mevzi harplerden dolayı, Doğu Cephesi öne çıkmamıştır. Bunun içindir ki Mareşal Fevzi Çakmak "en çok bilinmezlikler içinde kalan Doğu Cephesi harekâtını incelemeyi yararlı bulduğunu" (s.3) ifade eder.

Mareşal Fevzi Çakmak, 1935 yılı Şubat ayından itibaren, Harp Akademisinde Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı'nı konu alan bir dizi konferans verir. Toplam yedi konferansta Doğu Cephesi'ndeki kara, deniz, hava harekâtlarını ve lojistik destek faaliyetlerini, olayların çağ dizini sırasına uygun olarak, haritalar, krokiler ve çizelgelerle ele alır ve anlatır.

---

[2] Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi 1 nci Cilt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi; E. Tuğg. Cemal Akbay, Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991. Birinci Dünya Harbi IX ncu Cilt, Türk Harp Harekâtı; Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları Seri No:3, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 1969. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi VI nci Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914 - 1918; Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları Seri No:3, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 1978. Kemal Arı; Birinci Dünya Savaşı Kronoloji, Gnkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 1997. Mehmet Okur; Mondros Mütarekesi'nin İngilizler Tarafından Karadeniz Bölgesinde Uygulanışı ve Kontrolü. Tuncay Öğün; Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi İaşesi, 1997.

Cephenin büyüklüğü ve gerçekleşen muharebeler hakkında bilgi verirken ortaya koyduğu tablo içinde durumu somutlaştırır. "Şimdi anlatacağım Doğu Harekâtı, Karadeniz'den Hemedan'a kadar, yaklaşık 1000 km'lik cephe üzerinde gerçek bir "operatif" harekât muharebesi olarak cereyan etmiş ve her iki taraf da buraya büyük kuvvetler göndermişlerdir. Bu bölge, 16 kolordu ve 10 süvari tümeni gibi büyük kuvvetlerin harekâtına sahne olmuştur. Burada; kale harbi, mevzi harbi, harekât harbi, yarma, yanlardan kavrama harekâtı gerçekleştiğinden daha da ilginç bir hâle gelmektedir." Aynı şekilde cephenin genişliğini, "Kafkas Cephesi'nde bulunduğum gibi, Çanakkale Cephesi'nde de bulundum. Çanakkale'de 1 metrekareye 10 kişi düştüğü hâlde, doğuda 10 metrekareye aşağı yukarı 1 adam düşüyordu. Şu durumda oran 1/100'dür ...." (s.5)

Ordunun üst kademesinde gerçekleştirilen değişikliklerle hâkim konuma geçen Alman generallerinin, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarından çok, alttan alta kendi ülke çıkarlarını gözetmeleri, savaşın gidiş yönünü etkilemiştir. Fevzi Çakmak, bu durumu eleştirmekten sakınmaz ve şu değerlendirmeyi yapar. "Falkenhayn, daha önce, Moltke'nin uygulayacağı Romanya üzerinden Rusya'ya taarruz düşüncesini uygun bulmadı. Onunla Avusturya Genelkurmay Başkanı Kaurad, 1915 yılı başlarında saldıran Ruslara karşı ortak hareket etmek istiyorlardı. Falkenhayn zeki birisi olduğundan, kararını son ana kadar gizlemeyi biliyordu. Başından beri, Süveyş'te İngilizleri; Kafkasya ve İran'da da Rus kuvvetlerini bizim üzerimize yöneltmek düşüncesiyle hareket ediyordu. Mısır, Kafkasya, İran ve Hindistan'ın tehdidi, İngilizlerin Çanakkale harekâtını çabuklaştırmıştır. Çanakkale'ye çıkarma yaptıkları sırada, Ruslar da 1915 başlarında, Romanya'nın tarafsızlığına uygun olarak, Varna'ya bir ordu çıkarıp İstanbul'a yürüme düşüncesindeydiler. Ancak, Çanakkale ve Gorliç zaferleri üzerine Ruslar şaşkın bir durumdayken, Almanlar mutluydular. Bunu fırsat bilen Almanlar Sırplara barış teklif ettiler. İtalya ile Sırbistan'ın aralarının açık olmasından dolayı, Almanlar, tekliflerinin kabul edileceğini umuyorlardı, fakat Sırplar reddettiler.

Bundan sonra Enver Paşa, Almanlara, 4 ncü ve 5 nci Kolordunun Avrupa topraklarında devam eden harbe iştirak etmesini teklif etti. Falkenhayn bu teklifi kabul etmedi. Balkan Harbi'nde panikleyen ordunun, Avrupa'da da aynı durumu tekrarlayacağını sanıyordu. Bizi, daima Mısır'a ve Kafkasya'ya doğru sürüyordu. O bölgelerde, olabildiğince, İngiliz ve Rus kuvvetini üzerimize çekmemizi istiyordu. İşte, Kafkas ve İran harekâtı, bu Alman sevk ve idaresinin talihsiz bir sonucudur." (s. 17-18)

Fevzi Çakmak'ın eleştirdiği taraflardan biri de komuta makamında olanların, gerçekle ilişkisi olmayan ve gerçekleşmesi mümkün olmayan hayalleri uğruna yapılan savaşlardaki yanlışlıklar, ihmaller ve uğranılan yenilgilerle kaybedilen insanlarımız ve topraklarımızdır. Doğu Cephesi'ndeki

Hafız Hakkı Paşa bunun örneğidir. Balkan bozgununu[3] yaşayan ve dersler çıkaran bir askerin, bu cephedeki uygulamalarını açıklamak zordur. Fevzi Çakmak da bunu söylemekten geri durmaz.

Hafız Hakkı Paşa plânlar yapar, Genelkurmaya sunar. Bunlar kabul de görür. Ancak, sonuç hüsran olacaktır. Fevzi Çakmak bu durumu şöyle ifade eder. "Bu plânda, yedi kolordu Kafkasya'ya tahsis ediliyor. 13 ncü Kolordu, Van Jandarma Tümenini ve aşiretleri alarak Azerbaycan üzerinden Kafkasya'nın güneyine hareket edecek. Eğer Ruslar buradan ricat ederlerse, Azerbaycan ve ardından Şeyh Şamil'in memleketi olan Karabağ (!) çevresindeki Müslümanlara dayanarak büyük işler görülecek! 38 nci Tümen, bedevî aşiretleriyle beraber Irak'ta İngiliz nüfuzunu kırdıktan sonra, İran'da İngilizlere ve Ruslara cihat açacak Afganistan'ı ve Hindistan'ı tehdit edecek. 9 ncu Kolordu, Çoruh vadisinden Ardahan'a doğru, geriye kalan 5 kolordu da Batum ve Poti'ye çıkarılarak Kafkasya işgal edilecek.

Kars'ta 300 top vardı. Ağır topçumuz olmadığından kaleyi alamayız, burada bütün Rus kuvvetleriyle karşılaşmış oluruz. Kış bastıracağından, bu istikamete doğru başlayacak bir taarruz, mutlak sonuçsuz olacaktır. Hafız Hakkı Paşanın plânı hesaba değil, arzuya dayanmaktadır. Askerî harekât ise her zaman hesaba dayanmalıdır. Bu plân, dönemin Genelkurmay Başkanlığınca uygulanabilir olarak kabul edildiği için, bilinmesinin yararlı olacağını düşünüyorum." (s. 14-15)

Rus ve Türk taraflarının komuta kademesinde bulunanların durumu, savaşın kaderini etkilemiştir. Birbirine zıt karakterdeki komutanların sevk ve idareleri ise durumu belirlemiştir. "Her taraftan yapılan kışkırtmayla, taarruz için gelmiş bir başkomutan, böyle bir telgraf üzerine Hasan İzzet Paşayı komuta makamında tutamazdı. Başka da komutan yoktu. Enver Paşa, komutayı bizzat üstlendi. Burada her iki tarafta üç şahsiyet görülüyor. Bizim tarafta Hasan İzzet Paşa pasif, Hafız Hakkı Paşa ve Enver Paşa çok aktifti. İş başında, ikisinin ortası itidal sahibi birisi bulunmadığından Sarıkamış felaketi meydana gelmiştir. Ruslar da ise 1 nci Kolordu Komutanı Berhman aktif, ordu kurmay başkanı Yudenich pasif, ordu komutanı yardımcısı Mişlayevski de kuruntulu olmakla beraber, plânları uygularken normal sayılabilirdi. Bu durum, ortalama bir harekât şeklini doğurmuş ve Ruslar başarılı olmuşlardır." (s.48)

Sarıkamış'ta yaşanan dramı Fevzi Çakmak tarihten verdiği bir örnekle çok özlü bir şekilde açıklar: "Cengiz Han'ın bir sözü vardır ki bunu Maurice de Sonne, Moğol tarihinde şöyle yazıyor: "Yesuntay gibi ender özelliklere sahip bir komutan yoktur. En uzun yürüyüşlerde, yorgunluk, açlık, susuzluk duymaz subay ve askerlerini de kendi gibi zanneder. Bunun içindir ki iyi bir komutan olamaz. Çünkü komuta ettiği kimselerin açlık, susuzluk ihtiyaçlarını anlayamaz. Yürüyüşler atları ve askerleri yormayacak derecede olmalıdır. Çin'de en tecrübeli ihtiyar komutan Mohol'u bırakmıştı. Mohol ölünce

[3] Hafız Hakkı Paşa, Balkan Bozgunu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul (tarihsiz).

başkasını bulmadığından, Cengiz bizzat Çin'e gitmeye mecbur olmuştur." Sarıkamış'ta iki genç komutan ordunun ortalama kabiliyetini değerlendiremediler. Herkesi kendileri gibi görerek kuvvetleri vaktinden önce boşa harcadılar. 13 ve 16 Aralık fırsatlarını da kaçırdılar ve bizi yenilgiye uğrattılar." (s.65) Bu yargıya varırken, olayların gelişimi sonunda ortaya çıkan tabloyu gözden uzak tutmaz. Çünkü uygulamaların bu sonucu doğurmasının kaçınılmaz olduğunu olaylar bizzat doğrulamaktadır.

Sarıkamış'taki kayıplar konusu da bugüne kadar farklı kaynaklar tarafından, çok değişik rakamlarla ifade edilmiştir. Fevzi Çakmak, arşiv belgelerinden ve elde bulunan verilerden hareket ederek şu sonuca varır: "Bizim belgelerden bulduğumuz miktara göre, başlangıçta 78.000 askerin ne olduğu belli değildi. Bunların öldüğü veya esir olduğu tahmin ediliyordu. Nihayet bunların bir kısmını hastahane cetvellerinde bulduk. Martta 38.000 hasta geliyor. Buna her ay 10.000 ölü daha eklersek köylere dağılanlarla beraber 50.000 kişinin kaybedildiği görülüyor. 10.000'i cephede, 10.000'i bir ayda hastahaneden çıkan, 8000'i firari ki toplam 28.000 asker buna eklenirse hesap ortaya çıkar. Hastahaneye girenlerin üçte biri o sıralarda vefat ettiğine göre, Sarıkamış Harekâtı'nda ordunun yarısının yani 60.000 askerin öldüğünü kabul etmek doğru olur."[4] (s.74)

1917 yılı sonlarında Rus ordusunda başlayan çözülme ile 3 ncü Ordu ileri harekâta geçer. Hayallerde yaşatılanlarla gerçeklerin zıtlığını ifade eden şu değerlendirmeler, öngörü sahibi bir komutanın düşüncelerini göstermesi bakımından bugün için de çok önemli dersler içermektedir: "3 ncü Ordu, Rus ordusunun dağılmasından faydalanarak Kafkasya'ya, Azerbaycan'a ve Bakû'ye doğru ilerlerdi. Bizim bu bölgelere ilerlememizin sebebi, Enver Paşanın öteden beri takip ettiği ele geçirme düşüncesinin sonucuydu. Elviye-i Selâse, yani Kars - Ardahan - Batum hakkımızdı. Azerbaycan'da İslâm ordusu meydana getirilmesi bir serüvendi. 5 nci, 15 nci, 37 nci tümenleri yavaş yavaş göndererek, Türkleri Ermeni mezaliminden kurtardık. Bakû'ye giren kuvvetlerimiz, İslâmlardan ordu kurmak hayalinden vazgeçti. Bir asır kadar Rus baskısı altında ezilmiş, askerlikten hoşlanmayan bir kavimden,

---

[4] Konuya ilişkin kaynakların verdiği rakamlar çok farklılık göstermektedir:
-Liman von Sanders; Türkiye'de Beş Yıl, İstanbul, 1968, s.78: 78.000.
-F. Belen; Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi, Ankara, 1964, s.192: 50.000.
-General Maslofski'nin, Umûmi Harpte Kafkas Cephesi, Eserinin Tenkidi, Çev. E. Yb. Nazmi, Ankara, 1935: 90.000.
-Yb. Nazmi; Umumî Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi, Ankara, 1935, s.163: 57.000
- E. Kur. Yb. S. İzzet Yeğinatı; Büyük Harbin Başında 2 nci Sv. Tüm. Muharebeleri; s.150: 30.000.
- Commandant, M. Larcher; La Guerre Turque, Paris, 1926, s.389: 90.000.
- Feridun Dokakinzâde; Büyük Harpte Türk Cepheleri, Ankara, 1930, s.137: 30.000.
- Yb. Guze, Büyük Harpte Kafkas Cephesinde Muharebeler, İstanbul, 1931, s.46: 41.000.
- Gn. Nikolski; Sarıkamış Hareketleri, Ankara, 1990, s.61-63: 78.000.
- Kur. Alb. M. Sadık Atak; Doğumun Kilidi Aras, Ankara, 1953, s.69: 40.000.
Ayrıca Fevzi Çakmak'ın sözünü ettiği hastahane kayıtlarına ilişkin belgeler Genelkurmay ATASE ve Dent. Arşivi; Kls. 1110, D. 281, F. 3-4'te yer almaktadır.

istenilen özellikte ordu kurulamazdı. Bu harekâta paralel olarak İngilizler, Ermenileri, Nesturîleri ve parayla bir kısım Rus kuvvetini ele geçirerek Rumiye üzerinden harekete geçtiler. Bizi önleyerek, buraları İngiliz mandası altına almak istiyorlardı. Biz kuvvetle iş görüyorduk. İngilizler de paraya güveniyorlardı. Sonunda İngilizler başarılı olamadı. Ermeniler, Nesturîler Rumiye'den atıldılar. Ermeniler silâhlı kuvvetler karşısında kaçarlar, ancak silâhsız Türkleri katlederek dehşet salarlardı. Çeteleri takip ve cezalandırmakla beraber, ılımlı Ermenileri elde etmek ve sakinleştirmek için Erivan'da idaremiz altında küçük bir Ermeni hükûmeti kurulmasına yardım ettik.

İran'ın kuzeyine ilerleyen İngiliz kuvvetleri uzaklaştırıldı. Bakû'ye gelecek İngiliz kuvvetleri de bu harekât sonucu zayıfladılar. Bakû'ye gelen Dunstorvil kuvvetleri de % 35 kayıp vererek çekildiler. Enver Paşanın Sarıkamış Harekâtı'ndan beri istediği Kafkasya ve Azerbaycan'ın ele geçirilmesi meselesi çözülmüş ve hayaller gerçekleşmişti. Fakat diğer taraftan Filistin bozgunu ve Musul felâketinin ortaya çıkmasıyla, kan dökerek aldığımız yerleri, Mondros Mütarekesi ile geri vermek zorunda kaldık. Kafkasya'da yayılmacılık peşinde koşarken, İran üzerinden Bağdat'ın geri alınmasına dair plânlar yaparken, önem verilmeyen Filistin Cephesi zayıf kaldığından, oradaki ordularımız yenildi ve Enver Paşanın hayallerine de son darbeyi vurdu." (s.249-250)

"Bütün yapılanlar ne içindi, neler kazanıldı ve kaybedildi?" sorusuna Fevzi Çakmak'ın verdiği cevap, hiçbir zaman akıldan çıkarılmayacak önemdedir: "Bu muharebelerde çok değerli arkadaşlarımızı kaybettik. Çok kanlar döktük. Dökülen bu kanlar boşa gitmemiştir. Birinci Dünya Harbi'nde diğer cephelerde olduğu gibi, buradaki çetin muharebeler de bize çok değerli deneyimler kazandırmış; istiklâl ve hürriyet uğrunda canını esirgemez bir millet olduğumuzu dünyaya ispat etmiş; Osmanlı İmparatorluğu yıkılmakla beraber daha kuvvetli bir Cumhuriyet yaratmıştır." (s.252)

Konferansların sonuncusunda Fevzi Çakmak, Doğu Cephesi'ndeki deniz ve hava harekâtı ile lojistik destek hizmetlerini incelemektedir. Pek fazla üzerinde durulmadığından, yeterince bilgi sahibi olunmayan bu konularda Fevzi Çakmak'ın verdiği bilgiler ve değerlendirmeler aydınlatıcı niteliktedir.

Özellikle ele alınan dönem boyunca Doğu Cephesi'nde Türk ve Rus donanmalarının faaliyetleri ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Türk havacılarının çok kısıtlı imkânlara rağmen, göstermiş oldukları başarıların yer aldığı bölümler ilgi çekicidir.

Lojistik destek hizmetlerinin muharebenin kaderinde ne kadar etkili olduğunu, Fevzi Çakmak verdiği somut örneklerle ortaya koymaktadır. Ancak dikkati çektiği bir nokta var ki o da muharip destek birlik mevcutlarının, muharip birliklerin aleyhine devamlı artış göstermesidir. Bu

durumun çözümlenmesi ve her zaman göz önünde tutulması gereken bir mesele olarak ortaya konulması da çok önemlidir.

Sağlık teşkilâtı güçlü ve düzenli olmayan bir ordunun içine düştüğü sarmal, Doğu Cephesi harekâtında birliklerin verdiği kayıplarla orantılıdır. Fevzi Çakmak, sağlık işlerinin önemsenmemesinin acısının çok fazlasıyla ödenmek zorunda kalındığına dikkati çeker. "Sarıkamış felâketinden sonra ordunun yeniden canlandırılması için birçok ikmal ve acemi askeri alınıyordu. Fakat emirlerde yine sıhhî tedbirlere ait hiçbir madde yoktu. Hâlâ gıda, yiyecek ve barınma işleri çok kötü olmakta devam ediyordu.... Mart 1915'te ordunun % 45,5'i hastalanmış ve bunların % 24'ü ölmüştür." (s.317)

Fevzi Çakmak'ın 1935 yılında Harp Akademisinde verdiği konferanslar, Genelkurmay Başkanlığınca "Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri - Şark Vilâyetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da" adıyla 1936 yılında kitap olarak yayımlanmıştır. Geçen zaman süresince birçok bilimsel araştırmaya kaynaklık etmiş, ancak mevcudu bulunmadığından çok sınırlı bir alanda kalmıştır.

Tarihin belleğinde kalan bilgilerin yeniden canlandırılması ve hafıza yenilenmesi olarak değerlendirilecek bir amaçla, bu eser yayına hazırlanmıştır. Geçen zamana bağlı olarak, eserin dilinde ve anlatımında oldukça fazla olan eskilikler, günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Eserde geçen yerler, kişiler ve önemli konular hakkında okuyucuyu aydınlatmak için dipnotlarda gerekli bilgiler verilerek daha çok yararlanılması amaçlanmıştır. Eserde yer alan ara başlıkları ilk baskısındaki şekliyle olduğu gibi korunmuştur.

Cephede bütün şiddetiyle savaş sürerken, cephe gerisinde ayrılıkçı hareketlere girişenlerin ihanetleri ve yaşanan olağanüstü koşullar dikkate alındığında ne kadar büyük mücadelelerle hayatta kalma savaşı verildiğini göz önünde tutmak bir zorunluluktur. Eser, dönemin şartlarını bütün çıplaklığıyla ortaya koyması ve Anadolu'da bugünkü varlığımızın dayanak noktalarını göstermesi bakımından değerlendirildiğinde önemi bir kez daha belirlenmiş olacaktır.

Ahmet TETİK
Dr. Öğ. Alb.
Arşiv Şube Müdürü

BİRİNCİ KONFERANS

Yıldız, 20 Ocak 1935

Arkadaşlar,

Birinci Dünya Harbi'nde Türkiye, dört büyük cephe açmıştı:

1. Çanakkale Cephesi

2. Suriye Cephesi

3. Irak Cephesi

4. Doğu Cephesi

Bunlardan ilk üçü, dar cephe muharebesi hâline gelmişti. Birinci cephe, Gelibolu yarımadası burnuna tıkanmıştı; ikinci cephe Akdeniz'den Şeria nehrinin[1] doğusuna kadar dayanmıştı, üçüncüsü ise Dicle nehrinin iki tarafında kalmıştı.

Şimdi anlatacağım Doğu Harekâtı ise, Karadeniz'den Hemedan'a[2] kadar, yaklaşık 1000 kilometrelik cephe üzerinde gerçek bir "operatif" harekât muharebesi olarak cereyan etmiş ve her iki taraf da buraya büyük kuvvetler göndermişlerdir. Bu bölge, 16 kolordu ve 10 süvari tümeni gibi büyük kuvvetlerin harekâtına sahne olmuştur. Burada; kale harbi, mevzi harbi,[3] harekât harbi, yarma,[4] yanlardan kavrama harekâtı gerçekleştiğinden daha da ilginç bir hâle gelmektedir.

Mevzi harbi daha basit ve kavranması da daha kolay olduğundan birçok eser yayımlanarak az çok ortaya konduğu için, üzerinde çalışılmamış ve açıklanmamış olan Doğu Harekâtı'nın incelenmesini yararlı buldum. Gerçi, Harp Tarihi Encümeni[5] bu konu üzerinde çalışmalar yapmaktadır. Son zamanlarda ise Ruslar, bu harbi aydınlatan bazı bilgileri yayımlamışlardır. Bunlardan en önemlileri, Rusların Kafkas orduları tarafından yapılan harekâtı anlatan Maslofski[6] ile Nikolski'nin[7] eserleridir. Sovyetler zamanında yayımlanan Zayonchkovski'nin eserinde dahi Çarlık siyaseti eleştirilmekte ve durum az çok değerlendirilebilir bir duruma konulmaktadır. Bunların hepsi

---

[1] Şeria nehri: Kudüs.

[2] Hemedan: Batı İran'da çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Kazvin-Kirmanşah-Bağdat yolu üzerinde bir belde olup aynı adı taşıyan eyaletin merkezidir.

[3] Mevzi harbi: Bir tahkimatın arkasında gizlenerek savunma yapılması ve asıl muharebe hattı önünde düşmana zayiat verdirmek için yapılan ve taraflardan birinin ilerlemesine imkân bırakmayan harp şekli. Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü; Genelkurmay ATASE ve Dent. Başkanlığı Kütüphanesi, Basılmamış Eser, s.183.

[4] Yarma: Taarruz kuvvetlerinin, düşmanın asıl savunma mevziinin içinden geçerek savunma mevzisinin parçalanması ve düşman savunmasının devamlılığının yok edilmesidir. Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü; s.327.

[5] Harp Tarihi Dairesi, 1928 yılında "Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni" adını aldı. Ayrıntılı bilgi için, bk. Harp Tarihi Şubesinden ATASE ve Denetleme Başkanlığına (1916-2005); Gnkur. ATASE ve Gnkur. Dent. Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

[6] General Maslofski'nin Umûmi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi; Çev. E. Yb. Nazmi, Ankara, 1935.

[7] General Nikolski; Sarıkamış Hareketleri, Çev. E. Yb. Nazmi, Ankara, 1935.

tercüme edilmiş, eleştirilmiş ve yayımlanmışlardır. Ayrıca her iki tarafı değerlendiren Fransız Binbaşı Larcher'in[8] de bir eseri vardır. Larcher, o zaman elindeki eksik belgelere rağmen, doğruyu görmüş, değerlendirmiş ve tarafsız yargılarda bulunmuştur. Düşman cephesinden bizim harekâtın nasıl görüldüğünü anlamak için, daha önce tercüme edilerek yayımlanan bu eseri değerlendirmenizi ve incelemenizi tavsiye ediyorum.

Türk tarafına gelince, Sarıkamış'a dair, önce Şerif Beyin,[9] daha sonra Selahattin Beyin[10] eserleri çıkmıştır. Aziz Samih[11] ve Baki Beyin[12] eserleri de yayımlanmıştır. Ayrıca Almanya arşivinden dokuzuncu cilt Goltz[13] ve Guze'nin[14] hatıraları da tercüme edilerek basıldı. Diğer arkadaşlar da yavaş yavaş yazarak bunu aydınlatmaya çalışmaktadırlar. Daha önce Askerî Mecmua'da Grandük Nikola'ya ait bazı belgeler yayımlamıştık.[15] Yabancı

---

[8] M. Larcher; Büyük Harpte Türk Harbi, Çev. Kur. Yb. Mehmet Nihat, İstanbul, 1928.

[9] Şerif (Köprülü); Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Muharebesi, İstanbul, 1922. Şerif Köprülü, 12 Kasım 1914'te 33 ncü Tümen Komutanlığına getirilmiştir. Sarıkamış Muharebesi'nde 9 ncu Kolordu Kurmay başkanlığı yapmış ve Ruslara esir düşmüştür. İsmet Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu, TTK Yayınları, Ankara, 1993, s.104, 105, 107.

[10] Selahattin Bey; Kafkas Cephesi'nde 10 ncu Kolordunun, Büyük Harbin İptidasından Sarıkamış Muharebeleri Nihayetine Kadar Harekâtı, 1 nci Kısım, Askerî Mecmua, İstanbul, 1931, No. 83, Tarih Kısmı, Sayı 24.

Selahattin Bey; Kafkas Cephesi'nde 10 ncu Kolordunun, Büyük Harbin İptidasından Sarıkamış Muharebeleri Nihayetine Kadar Harekâtı, 2 nci Kısım, Askerî Mecmua, İstanbul, 1933, No. 88, Tarih Kısmı, Sayı 29.

[11] Aziz Samih (İlter); Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları-Zivinden Peteriçe, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1934. Aziz Samih, (1887-1948) 13 Mart 1896'da Harp Okulundan, 9 Ocak 1902'de Harp Akademisinden mezun olduktan sonra, 5 nci Ordu emrine atanarak Şam'a gitmiş ve Kop'ta eşkıya takibi müfettişi olarak görev yapmıştır. 1908'de Selânik'e gönderilmiştir. Balkan ve Birinci Dünya Savaşları'na katılmış, 15 Aralık 1918'de emekli olmuştur. KKK Emeklilik Şubesi Arşivi; Şahsî Dosyası.

[12] Baki (Vandemir); Büyük Harpte Kafkas Cephesi, c.1, 2, İstanbul, 1933. Baki Vandemir, 1 nci Mürettep Kor. Kh. subaylığı, Garp Ordusu Kh. kurmaylığı, Selânik Redif Tümen Kh. subaylığı, 3 ncü Kor. emir subaylığı, 11 nci Kafkas Tümen kurmay subaylığı, 3 ncü Ordu komutan yaverliği, Şark Orduları Gr. Kh. subaylığı, 8 nci Ordu Kh. subaylığı, Garp Cephesi İstihbarat Şube müdürlüğü ve 5 nci Süvari Grubu kurmay subaylığı görevlerinde bulunmuştur. Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu.

[13] Golç Paşanın Hatıratı, İstanbul'da (1914-1915), Irak ve İran'da (1915-1916), Çev. Salih Mayakuşu, Ankara, 1932. Von der Goltz (1843-1916), Alman orgeneral. 1903-1913 yılları arasında 6 ncı Ordu başmüfettişliği ve Türk ordusunu yeniden düzenlemek üzere Türkiye'ye gelen Alman subayların da komutanlığını yapmıştır. 1908-1910 yılları arasında da Türkiye'de birkaç tatbikatın yönlendirilmesi için görevlendirilmiştir. Bir süre işgal altındaki Belçika'da askerî genel valilik yapmış ve 1915'te 1 nci Ordu komutanı olmuştur. Deutsche Offiziere in der Türkei (Türkiye'de Alman Subaylar); Genelkurmay ATASE ve Dent. Başkanlığı Kütüphanesi, Basılmamış Eser, s.12.

[14] Guze; Büyük Harpte Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler, Çev. Yb. Hakkı, Askerî Mecmua, İstanbul, 1931, No. 79, Tarih Kısmı, Sayı 20. Guze, Alman yarbay. 23 Nisan 1914'te Osmanlı ordusuna katılarak 3 ncü Kolordu kurmay başkanlığına atanmıştır. Sağlık sorunları yüzünden bir süre sonra Almanya'ya dönmüştür. 19 Temmuz 1917'de Kafkas Ordusu kurmay başkanlığına atanmış ve 1 Kasım 1918'de Türkiye'den ayrıldıktan sonra Mackensen ordusunda görev almıştır. 1920 yılında da emekli olmuştur. KKK Emeklilik Şubesi Arşivi; Kurmay Defteri, s.590.

[15] Askerî Mecmua; Çev.Yb. Sadık, İstanbul, 1928, No. 69.

muhabirlerin, gazetelerinde yayımlanan mektuplarından da yararlanılmıştır. Bizim taraf için harp cerideleri ve arşivdeki belgeler de gözden geçirilmiştir.

Bu harekâtta, bizzat içinde bulunduğum bazı olaylar var ki, bunların taktik görüş açısından ayrıntılı bir biçimde gösterilmesini de uygun gördüm. Kafkas Cephesi'nde bulunduğum gibi, Çanakkale Cephesi'nde de bulundum. Çanakkale'de bir metrekareye 10 kişi düştüğü hâlde, doğuda 10 metrekareye aşağı yukarı bir adam düşüyordu. Şu durumda oran, 1/100'dür ki bunların arasındaki farkı da arz edeceğim.

Bildiğiniz gibi, Balkan Muharebesi az çok bir sefer plânına dayanılarak ve oldukça yeni teşkilâta sahip bir ordu tarafından yapılmışsa da ordunun siyasetle iç içe olması ve ilk kez uygulanan projelerin biraz teorik bulunmasından dolayı iyi bir şekilde sonuçlanmadı. Bundan sonra 1913 yılı sonunda, Almanya'dan askerî bir iyileştirme heyeti getirildi. Bu heyetin başında da Liman von Sanders Paşa[16] vardı. Ordu, bunların eline bırakıldı. Eğitim ve öğretim, teşkilât, harekât plânları gibi hizmetler; demir yolu ve deniz taşımacılığı hakkında en iyi yöntemleri bunlar bize öğretecek ve uygulayacaklardı. İlk önce, Liman von Sanders Paşa 1 nci Kolordu Komutanlığını, bir süre sonra da Bronzart[17] Genelkurmay II nci başkanlığını üstlenerek fiilen işe başladılar. Enver Paşa da Harbiye nazırı ve Genelkurmay başkanı olarak bu çalışmaların ortaya çıkması için büyük çabalar sarf etti. Komutanlardan, Balkan Muharebesi'nde yararlılığı görülenler orduda bırakılırken eksikleri görülenler uzaklaştırıldılar. Bu şekilde ordu gençleştirilmiş oluyordu.

HARP HAREKÂTI TASARILARI

A) İlk tasarı 7 Haziran 1914'te Bronzart tarafından düzenlenmiş ve Enver Paşa tarafından onaylanmıştır. Bu tasarı, Bulgaristan, Yunanistan ve Rusya ile ilgiliydi. O sırada Rusların 30, 50'lik topları bulunan altı zırhlı; ayrıca 25 cm'lik dört toplu bir zırhlı; iki kruvazör, dokuz muhrip, 15 torpido; yedi denizaltı gemisinden oluşan güçlü donanması vardı. Bizin donanmamız zayıftı. Bunun karşısında bir şey yapamazdık. Yunanlarla da denizde başa çıkmak ve adaları kurtarmak için donanmayı güçlendirmek gerekliydi.

Bunun üzerine, Osmanlı donanmasına üç zırhlı takviyesi düşünüldü. "Sultan Osman", "Reşadiye", "Fatih" zırhlıları ısmarlandı. Buna karşılık

---

[16] Liman von Sanders; Türkiye'de Beş Sene, İstanbul, 1921. Liman von Sanders, (1855-1929) Alman süvari korgenerali. Osmanlı ordusu için gerekli ıslahatı yapmak üzere Almanya'dan İstanbul'a gelen heyetin başkanı olarak görev yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na girerken Çanakkale'deki 5 nci Ordu komutanlığına getirilmiş, 1917-1918'de Yıldırım Ordular Grup komutanlığına atanmıştır. Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra Almanya'ya dönmüştür. Deutsche Offiziere in der Türkei (Türkiye'de Alman Subaylar); s.18.

[17] Bronzart von Schellendorff (1833-1914), Alman general. 1913-1917 yılları arasında Genelkurmay birinci başkanı olarak görev almıştır. Sarıkamış Muharebesi'ne katılarak bu muharebede 3 ncü Ordu Kurmay başkanlığı yapmıştır. Türkiye'den döndükten sonra Alman 4 ncü Tümen komutanlığına getirilmiştir. 1920 yılında da emekli olmuştur. Deutsche Offiziere in der Türkei (Türkiye'de Alman Subaylar); s.18. Görgülü; s. 53, 107, 110.

Ruslar da Karadeniz hâkimiyetini korumak için "İmparatoriçe Maria" "Katerina" ve "Sekizinci Alexander" savaş gemilerini inşaya başladılar.

Rusların, doğuda, ulaşımın bulunmadığı bölgede büyük orduları harekete geçirerek Türkleri barışa zorlamak istemesi çok zaman alacağından ve siyasî gerginliği artırarak dünyanın dikkatini buraya çekeceğinden birtakım anlaşmazlıklar doğurabilirdi. Bunun için Rusların donanmaya güvenerek ve bizim seferberlik ve yığınağımızın geç olmasından da yararlanarak birkaç kolordu ile İstanbul'u işgal etmek istemeleri ihtimali güçlüydü. Türkiye'nin o zamanki kuruluşları, fabrikaları İstanbul'da bulunuyordu. İstanbul, coğrafî durumu itibarıyla da önemliydi ve korunması daha da çok önem arz ediyordu. Bu sebeple Bronzart, kesin sonucun İstanbul civarında alınacağını göz önüne alarak şehri elde tutmaya ve Anadolu ile irtibatını muhafaza etmeye önem vermişti. Bronzart, ikinci dereceki bölgeleri gözden çıkararak kuvvetin büyük kısmını İstanbul'da topluyordu. Bu şekildeki ilk plân, o zaman mevcut olan 13 kolordu, yani 38 tümenin, İstanbul çevresinde toplanmasını ve ülkenin diğer sınırlarında jandarma, ihtiyat ve sınır birliklerinin bırakılmasını, Erzurum Kalesi'nin de lâğvını öneriyordu. Yemen ve diğer yerlerdeki kuvvetlerin getirilmesi gibi plânın uygulanması mümkün olmayan kısımları bulunmakla beraber, değerlendirmeleri ve dayandığı esaslar doğruydu.

Ruslar, Anadolu'yu boydan boya geçerek gelmelerinin karışıklığı ve müdahaleleri doğuracağı için, bir ay içinde İstanbul'a baskın yaparak işi kısa kesmek daha doğru olduğundan, buna göre hazırlanmışlardı. Bundan dolayı birinci plânın temelinde Karadeniz'de Rus donanmasını bunaltmak ve onu serbest hareket ettirmemek olduğu için, Türk donanmasının takviyesi konusu gündeme geldi.

Bulgarlara gelince, nakliyatımız gecikeceğinden, yığınağımızı Çatalca'da yapmak, diğer taraftan Midye[18] ve Tekirdağ taraflarında, birer köprübaşı mevzii yaparak askerî yığınak bittikten sonra harekete geçmek düşünüldü. Çatalca arazisi dar olduğundan, yığınaktan sonra "huruç"[19] yaparak düşmanı atmak güç olacaktı. Bu yüzden köprübaşı mevziine gerek duyuldu.

B) Bu plân sürekli olmadı. Birinci Dünya Harbi'nin başlamasından hemen önce, yeni durumlar ortaya çıktı. Almanya Genelkurmay Başkanı General Moltke,[20] Türk ordusunun Bulgar ve Romen ordularıyla birlikte, Rusların güney kanadına taarruz ederek, Avusturya ordusunun sağ kanadını

[18] Midye: Kırklareli-Vize'ye bağlı bucak. Bugünkü adı Kıyıköy.

[19] Huruç: Düşman kuşatmasını yararak dışarı çıkma harekâtı. Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü; s.129.

[20] Helmuth Moltke (1848-1916), Alman general. 1869'da orduya girmiş, 1876'dan sonra Alman Genelkurmayında çalışmıştır. Schlieffen zamanında Genelkurmay II nci Başkanı, 1906'da da Genelkurmay başkanı olmuştur. Almanya'nın Fransa'yla yaptığı Marn Muharebesi'ni kaybedince görevden alınmış, yerine General Falkenhayn getirilmiştir. Fahri Belen; XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul, 1973, s.213.

takviye etmesini ve genişlemesini istiyordu. Bronzart'ın da Moltke'nin etkisi altında kalmasını doğal karşılamak gerekir.

Rusların genel seferberlikleri üzerine, Almanlar[21] Ruslarla harbe girerek bizimle de 2 Ağustos 1914'te, ittifak anlaşması yaptılar. Beklenmedik bir anda yapılan ittifak anlaşmasında, Rusların Avusturyalılara taarruzu hâlinde, bizim de Almanlarla birlikte muharebeye girmemiz kabul edildi ve yeni bir plân yapmak ihtiyacı doğdu. Yukarıda sözünü ettiğimiz dokuzuncu ciltte yer aldığına göre, 24 Temmuz 1914'te Avusturya'nın Sırbistan'a nota vermesi üzerine, Türkler gibi Bulgarlar da Almanya ile ittifak istemişler. Önceleri, Almanlar oyalayarak işi uzattılarsa da muharebe başladıktan sonra bizi harbe sürüklemek için anlaşmayı imzaladılar.

Bildiğiniz gibi bu anlaşma ile beraber, seferberlik ve tarafsızlık ilân edildi. Bu seferberliği Ruslar kavrayamadılar. Büyükelçi Girs 5 Ağustos 1914'te, askerî ataşe Leontief'i Enver Paşaya göndererek seferberliğin sebebini öğrenmek istedi. Enver Paşa da bu seferberliğin Ruslara karşı olmayıp Balkan devletlerinin ortaya çıkacak karışıklıktan yararlanarak İstanbul'u almaya teşebbüs etmelerini önlemek amacını taşıdığını, gerekirse Ruslarla ittifak yaparak Avusturya aleyhine hareket edilebileceğini, Balkanlar'da Rusya aleyhine meydana gelecek bir karşı koymayı silâhlı güçlerle yok edeceğini bildirmişti.

Aynı zamanda Bulgarlar da aynı konuda Girs'e başvurmuşlar. Bunun üzerine, bir süre devam eden görüşmelerden sonra, büyükelçi ve askerî ataşe, Türkiye'deki seferberliğin batıya karşı olduğuna inandılar. Ruslar da daha sonra anlatacağımız plânları gereğince, Kafkasya'da bir tümen bırakarak bütün kuvvetlerini batı cephesine kaydırdılar. Dışişleri Bakanı Sazanof bu durumu müttefik devletlere bildirmişti.

İngilizlere göre, Rusların Türklerle ittifakı, yeni bir Hünkâr İskelesi Anlaşması[22] doğurabilir ve doğuda, zayıfların güçlülerle ittifakından ortaya çıkacak durum, ana siyasetini değiştirmeyen ve uzağı gören İngiltere tarafından kabul edilmedi. Sovyetler'in kuruluşundan sonra Adamof'un yayımladığı "Anadolu'nun Taksimi" adlı eserde yazıldığına göre, "Lord Grey, Türkiye'nin tarafsızlığı için Türkiye topraklarının korunması, yalnız bu harpten istifade etmek isteyen bir düşmana karşı üstlenilecektir."[23] diye kuşkulu bir şekil öneriyordu. Buna karşılık Fransızlar, şimdilik bu ittifakın

---

[21] Almanlar, 1 Ağustos 1914 tarihinde Rusya'ya savaş ilân etmiştir. Akdes Nimet Kurat; Rusya Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 1948, s.412.

[22] Hünkâr İskelesi Anlaşması, Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 8 Temmuz 1833 tarihinde imzalanmıştır. Mehmet Ali Paşanın, Mısır'da ayaklanması üzerine padişah, İstanbul'u korumak için Tuna kıyılarındaki Rus birliğinin gönderilmesini istemiştir. Bu durumu çıkarlarına uygun bulmayan İngiltere ve Fransa'nın çabalarıyla, 14 Mayıs 1833'te Kütahya Barışı imzalanmış, fakat anlaşmazlıkları çözmekten çok uzak olan bu barıştan sonra Hünkâr İskelesi Anlaşması imzalanmıştır. Kurat; Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.59-65.

[23] E. A. Adamov; Anadolu'nun Taksimi Plânı, Çev. Kur. Yb. Babaeskili Hüseyin Rahmi, Belge Yayınları, İstanbul, 1972, s.105.

kabul edilmesini ve barış anlaşmasının imzalanmasından sonra, meselenin istenildiği gibi çözümlenebileceğini tavsiye ederek Makyavelist[24] bir cevap verdiler. Ruslar da bizimle ittifak yapmak arzusunda değildiler. Zayançkofski de eserinde "o zamanki Rusya için Türk ittifakı değil, İstanbul lâzımdı" derken buna işaret ediyordu.

Rusların, Türkiye'yle muharebeye girerek Türkiye'nin taksimi hakkında projeleri mevcuttu. Ancak, Türkiye'yi oyalamak gerekiyordu. Muharebeyi kazandıktan sonra taksim işi kolaydı. Mihail Pavloviç "Asya'nın Birinci Dünya Harbi'nde Rolü" adlı eserinde şunları yazıyor: "Rusya'da liberallerin lideri Milikof, Uzak Doğu siyasetini terk ederek Türkiye ve Boğazlar'ın işgalini gaye edinmişti. Bazı Alman yazarlarına göre "Türkiye taksim edilmelidir, ancak mirasının büyük bir kısmı Almanların eline geçinceye kadar, hasta adamın ölümü ertelenmelidir. Birinci Dünya Harbi, her şeyden önce Türkiye meselesinde, Almanya ile Rusya'nın çıkarlarının birbirlerine tamamen zıt olmasından ileri gelmiştir."

Görülüyor ki siyasette güvenmeye pek de yer verilemeyecek nazik noktalar vardır. Bu noktaları ortadan kaldıracak olan güç de ancak ülkenin kendi kuvvetidir.

BİRİNCİ DÜNYA HARBİ'NDE İLK PLÂNIMIZ - 20 AĞUSTOS 1914

1 Numaralı Proje (Kroki-1)

2 Ağustosta imzalanan ittifak anlaşmasından sonra, yeni bir plân yapıldı. Buna 1 numaralı proje diyoruz. Bunun düzenlenmesinin ardından 21 Ağustos 1914'te Bronzart tarafından, General Moltke'ye yazılan şifrede, Rus donanmasına baskın yapılacağı, cihat ilân edileceği; Kafkasya'da Rus ordusunun durdurulacağı; 8 nci Kolordunun gerektiğinde 12 nci Kolordu ile takviye edilerek Mısır'a taarruz edileceği; Bulgarların Almanlarla hareket etmeleri hâlinde Türklerin de Sırbistan, Yunanistan ve Romanya aleyhine hareket edeceği; deniz hâkimiyeti elde edilirse Odessa'ya çıkarma için üç-dört kolordunun hazırlandığı, bunun için Romanya ve Bulgaristan'ın tarafsız dostluklarına ihtiyaç olduğu ve icra zamanının da Avusturya - Almanya ordularının Rusya içlerindeki taarruzlarının ilerlemesine bağlı olduğu, Romanya'nın Türkiye'yle beraber olması hâlinde, Türklerin Romenlerle birlikte Rusya'ya taarruz edecekleri bildirildi.

Bu plânın ayrıntılarına geçmeden önce, 13 ncü Kolordunun ve ordularımızın durumunu görmek için 1 numaralı krokiye bakmak gerekiyor. Bu plânın esasını yine birinci plân oluşturur. Ancak, bütün kolordular

[24] Niccolo Machiavelli (Makyavel) (1469-1527), Rönesans ve hümanizm döneminin önemli düşünürlerinden biridir. Araştırıcı bir gözle tarihi, çağını ve insanı incelemiş somut gerçekleri sistemleştirerek yeni bir devlet felsefesi geliştirmiştir. İnsanı ele almış ve bütün zaaflarını incelemiş, dahası insanları yönetmek için bu zaafların nasıl kullanılacağını da açıklamıştır. Makyavel, ülkelerin kurtuluşunun kuvvete dayanan ulusal devlette olduğuna inanan, ulusal devlet ya da ulus-devlet düşüncesinin ilk temsilcisidir. Makyavel'in felsefesi "Makyavelizm" olarak anılır. Bu felsefeyi temsil eden düşünce ise "Amaca ulaşmak için her yol yasaldır." fikridir.

Boğazlar bölgesine getirilemiyor, yine de mümkün olduğu kadar gelebilecek 10 kolordu getiriliyor ve 1 nci ve 2 nci Ordular aşağıdaki şekilde kurulmak isteniyordu:

1 nci Ordu : 1 nci, 2 nci, 3 ncü, 4 ncü, 6 ncı Kolordular ve bağımsız bir süvari tugayı (Komutanı: Liman von Sanders, Karargâhı: İstanbul)

2 nci Ordu: 5 nci, 10 ncu, 11 nci (33 ncü Tümen hariç) 8 nci, 12 nci Kolordularla; 29 ncu Tümen (Komutanı: Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Karargâhı: İstanbul)

Bu iki ordu Boğazlar bölgesine konuşlandırılacaktı.

3 ncü Ordu: 9 ncu Kolordu (29 ncu Tümen hariç), 13 ncü Kolordu, 33 ncü Tümen, 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni, ihtiyat süvari tümenleri ve Erzurum Kalesi, Rusları durdurmak üzere doğuda bırakılıyordu. Görevleri; sınırları korumak, Rusların ilerlemesine karşı koymak, Rusların Kafkasya'dan asker çekmelerine taarruz ederek engel olmaktı. Süvariler taarruzla ilgili olarak kullanılacak, Erzurum Kalesi inatçı bir dirençle savunulacak, emir alınmadıkça Ruslara saldırılmayacaktı.

Böylece, 13 kolordunun İstanbul çevresine toplanması plânı, seferberlik ilânından ve 10 Ağustos 1914'te Yavuz'un[25] bize katılmasından sonra, bu şekle bürünüyor ve bizim üç kolordu ile Odessa'ya çıkarma yapmamız söz konusu oluyordu. Oysa Ruslar, yeni savaş gemilerini bir yıl sonra denize indirecekleri gibi, o anda da kuvvetli zırhlılara, kruvazörlere ve muhriplere sahiptiler. Aynı zamanda mayıncılıkta da uzmanları çoktu. Böyle bir çıkarma teşebbüsünü önleyebilirlerdi. Amiral Souchon[26] bu plândaki tehlikeye dikkati çekerek, 10 Eylül 1914 tarihli raporunda, "Deniz hâkimiyeti sağlam değildir." diyor ve Odessa kıyılarına ordu çıkarmaktansa kendisinin, donanma ile Süveyş'i tehdit etmesinin daha kolay olacağını söylüyordu. Liman von Sanders Paşa ise Odessa'ya çıkarma yapılmasında ısrar ediyordu.

Bu plânın ruhundaki anlam şudur: Bütün ordularla Boğazlar'ı kapatmak; Balkanlar üzerinde etkin olmak; Avusturya ve Almanya ile beraber Rus harekâtı esnasında, birlikte bir hareket icra etmektir. Strateji kurallarına göre, bütün orduların kesin sonuç alınacak yerde kullanılması esasına uygundur. Bununla beraber, Çarlık Rusyası'nın sanayi alanındaki eksikliği dolayısıyla, boğaz yolunun açık olması gerekirdi. Rusya'nın pek

[25] 1912 yılında Amanya'da yapılmış olan "Goeben" Osmanlı donanmasına katıldıktan sonra "Yavuz" adını almıştır. Bu dönemde Alman Amiral Souchon komutasında Karadeniz'e çıkarak 29 Ekim 1914'te Sivastopol'u bombalamıştır. Birinci Dünya Savaşı süresince Rus donanmasının Karadeniz'deki faaliyetlerini büyük ölçüde engellemiştir. Mondros Ateşkes Anlaşması gereği toplarının kamaları sökülerek İzmit'e çekilen Yavuz, 1950 yılına kadar Türk donanmasına hizmet etmiştir. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi (Deniz Harekâtı), c.8, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Yayınları, Ankara, 1976.

[26] Souchon, (1864-1946) Alman amiral. 1914-1917 yılları arasında Akdeniz Tümen Komutanlığı ve Türk Deniz Kuvvetleri Başkomutanlığı görevlerinde bulunmuştur. Komuta ettiği Türk donanması Karadeniz sahillerinde bulunan Rus şehirlerini bombalamıştır. 1919 yılında görevinden ayrılmıştır. Deutsche Offiziere in der Türkei (Türkiye'de Alman Subaylar), s.39.

büyük olan insan kaynağına göre, üç Rus askerine bir tüfek düşüyordu. Nitekim Rusya'nın çöküşündeki önemli bir sebep de bu silâhsızlıktı. Bu çöküntüyü oluşturmak için, Rusya'nın yollarının kapanması lâzımdı. Rusya'nın dış dünya ile irtibatını sağlayan dört yoldan, Kuzey denizi ve Uzak Doğu yolları uzak ve yılın büyük bölümünde buzlarla örtülüydü. Baltık denizi yolu ise Alman donanmasınca kesilmişti. Boğaz yolu ise en kısa ve en önemli olanıydı. Boğazlar da bizim ordu tarafından kapatılınca, Rusya kendiliğinden boğulmaya mahkûmdu.

10 kolordunun İstanbul'da toplanması ve Avusturyalılarla ortak harekât bu düşünceye dayanıyordu. Almanya Genelkurmay Başkanı General Moltke'den ilham alan bu plân, gerçekten strateji kurallarına uygun bir plândır. Bu plânın gerçekleşebilmesi için Sırbistan'ın ortadan kaldırılması; Bulgaristan, Romanya ve Türkiye'nin birleşerek Baserabya[27] ve Ukrayna'ya girip Rusların sanayi bölgelerini ele geçirmeleri gerekiyordu. O sırada Rusya'nın sanayi bölgeleri, Ukrayna, Kırım çevresi ve kuzeyi, Polonya'nın batısı, Kafkasya'da petrol sanayiinin bulunduğu Bakû bölgesi idi.

Moltke'den sonra gelen Falkenhayn[28] buna taraftar olmadı. Bu plânın kabulünü, yani seri bir şekilde Sırbistan'ın ortadan kaldırılarak Bulgar, Romen ve Türk ordularının Ukrayna'ya taarruzunu ve Avusturya - Almanya ordularının sağ kanadını oluşturarak Rusların bir an önce direnme noktasının kırılmasını, 15 Aralık 1914'te İstanbul'a müşavir olarak gelen Goltz Paşa da ısrarla istemişse de Falkenhayn birtakım bahanelerle bunu geciktirmiştir.

Romanyalılar da Baserabya'ya taarruz için, Bulgarların kendi topraklarından geçmelerine pek razı olmuyorlardı. Romanya, 3 Ağustos 1914'te tarafsızlığını ilân etmişti. Goltz Paşa, sonucun kuzeyde Varşova'nın zaptıyla değil güneyde Ukrayna'nın istilâ edilmesiyle doğunun da alınacağını bildiriyordu.

Falkenhayn, Rusları Karpatlarda bozduktan sonra, 7 Ekim 1915'te Sırbistan üzerine yürüdü. 14 Ekimde Bulgarlar da Sırbistan'a harp ilân ettiler. İki cepheden taarruz sonucunda, 28 Aralık 1915'te Sırbistan harekâtı sona erdi. Birkaç hafta sonra, hedeflenen, Almanya - Bulgaristan - Türkiye demir yolu bağlantısı açıldı. 20 Aralık 1915'te, İngilizler Çanakkale'den çekilmeye başlamışlardı. Burada sonucun geç alınmasında, Avusturyalıların gereğinden çok zaafı da etki etmiş olabilir. Çünkü Avusturya, iki ordusunu Sırbistan'a ayırdığı hâlde üç kez, 16 Ağustos, 6 Eylül, 16 Aralık 1914 tarihlerinde mağlûp olmuş ve 40.000 esir vermişti. Avusturya'nın Galiçya'daki yenilgisinden sonra, İtalya'nın harbe girmesiyle durum değişmişti. Goltz Paşa, bu ihtiyar asker, bu durumu çok önceden görmüş ve

[27] Basarabya: Güneydoğu Avrupa'da Dinyester ve Prut ırmağı arasında bulunan ve Karadeniz kıyılarından Polonya sınırlarına kadar uzanan bölge.

[28] Falkenhayn (1861-1922), Alman general. Moltke'nin yerine Genelkurmay Başkanlığına getirilmiştir. Ordu komutanı olarak Romanya savaşında başarı göstermiştir. 1917-1918 yıllarında Türkiye'de Mareşal rütbesiyle Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı yapmıştır. Deutsche Offiziere in der Türkei (Türkiye'de Alman Subaylar), s.27. Belen; s.333.

“Avusturyalılar yenilecekler. Onların kuvvetine güvenmeyiniz!” demişti. Avusturya ordusu; Çek, Macar, Alman, Hırvat, Boşnak, Sloven gibi karışık milletlerden meydana gelmişti ve güvenilecek bir kuvvet değildi. Gerçi sevk ve idare iyi, ama eldeki malzeme kötüydü. Goltz Paşa, Sırbistan Cephesi’nin mutlaka Alman kuvvetleriyle takviye edilmesini istiyordu. Avusturya’ya Bulgarlar da güvenmiyorlardı. “Avusturyalılarla beraber hareket edemeyiz. Sırplar Avusturyalıları yendikten sonra dönerler, bizi de mağlûp ederler.” diyorlardı. Haklıydılar. Yunanların durumu da şüpheliydi. Avusturya’nın bu durumu, Bulgar yönetimini kararsızlığa itiyordu. Goltz Paşanın, Sırplara sayıca üstün bir ordunun, Sırplar tarafından yenileceğini önceden görmesi, onun öngörüsüne bir delil olduğu gibi, bütün kuvvetlerce Rusları bertaraf ederek meselenin doğuda bitirilmesini teklif etmesi de onun doğru görüşlülüğüne bir delildir. Gerçekten ölümünden sonra Ukrayna’nın bağımsızlığı bahanesiyle, istilâ edilmesi için atılan adımlarla Rusya çökmüş, Ukrayna zapt edildikten sonra Rusya ile tam anlamıyla bir barış sağlanabilmiştir.

Aradan geçen zamanda, ortam büsbütün değişmiş her tarafta bambaşka durumlar ortaya çıkmıştı. Almanya zayıflamış, Amerika müttefik güçlere daha çok kuvvet vermişti. Romanya ve İtalya aleyhimize harekete geçmişlerdi. Rusya daha önce yenilgiye uğratılabilseydi, tabiî olarak Romanya, hatta İtalya bizim tarafımızda bulunacak ve Amerika’nın muharebeye girmesinden önce, Fransa ve İngiltere mağlûp edilebilecekti. Bunlar, siyasî durumun, askerî harekâtta lâyıkıyla anlaşılamamasının sonucudur. Falkenhayn anlayamamış, Goltz Paşa ise açıkça görmüştür. Bugün tarih bize gösteriyor ki Rusya, kuzeyden çok, güneyden istilâ edilmiştir. Kuzeyden Demirbaş Charles geldi, yenildi. Moskova seferinde Napolyon da yenilmiştir. Çünkü kuzey ormanlık, bataklıktır. Ürün alınamaz. Sanayinin ve ekili alanın çok olduğu bölge güney Rusya, yani Ukrayna’dır. Burası kaybedilince, barınma imkânı yoktur. Nitekim Kırım Muharebesi de güneyden açılmış ve Ruslar mağlûp olmuşlardı. Meselâ, kuzeyde Demirbaş Charles’ı yenen Deli Petro, güneyde Türklere yenilmiştir. Bu yüzden, bugün Sovyet Rusya sanayi ve tarımını kuzeydoğuya almıştır. Ural dağlarında, güney Sibirya’da büyük sanayi kuruluşları ve çiftlikler kurarak, tarım ve sanayiini bu bölgelerde geliştirmiştir. Ruslar, böylece güneyden gelecek bir istilâya karşı, daha gerilerde dayanak noktası meydana getiriyorlar.

BİRİNCİ PLÂNDA YAPILAN DEĞİŞİKLİK

Odessa çıkarmasının şüpheli bulunması, Sırbistan’ın ortadan kaldırılamaması ve Bulgarların tarafsız kalmaları üzerine 24 Ağustos 1914’te bu plânda değişikliğe gidildi. Bu değişen plânda 9 ncu, 11 nci, 13 ncü Kolordular (38 nci Tümen hariç) tamamen doğuya ayrılıyor, Karadeniz kıyılarına getirilen 10 ncu Kolordu da Genel Karargâhın emrinde bulunuyordu. Suriye’de bulunan 8 nci ve 12 nci Kolordulardan oluşan 4 ncü Ordu da Bahriye Nazırı Cemal Paşanın komutasında önemli kuvvetlerle Mısır’a taarruz edecekti. 3 ncü Orduya verilen 9 ncu, 11 nci, 13 ncü Kolordularda sekiz piyade tümeni vardı. Bunlardan başka kuvvetli jandarma

ve sınır birlikleri, bir nizamiye dört aşiret süvari tümeni, bir aşiret süvari tugayı dikkate alındığında, bu ordu, üç kolordu ve bir süvari kolordusunu kapsıyordu.

3 ncü Ordu, Rusların taarruzu hâlinde, farklı Rus kuvvetlerine taarruzla karşılık verecekti. 1877'de, Gazi Ahmet Muhtar Paşanın[29] Zivin[30] ve Halyaz muharebelerinde yaptığı gibi, 3 ncü Ordu da Rusları ayrı ayrı tepelemek için Erzurum civarında toplanacak, Ruslar taarruz etmezse, Kafkasya'ya taarruz edecek, Kars Kalesi dolayısıyla bu taarruz Ardahan - Batum istikametine yönlendirilecekti. Yavuz'un ise baskınla deniz hâkimiyetini sağlayacağı umuluyordu. Daha önce lâğvına karar verilen Erzurum Kalesi'nin de olduğu gibi korunması için emir verilmişti. Kanatlardan birisi bu müstahkem mevkiye dayanmak suretiyle manevra yapılacaktı. Kars Kalesi'nde 300 top ve çeşitli dayanma noktaları olduğu için buraya taarruzdan çekiniliyordu. Ardahan'a ve oradan da Batum'a gidilecekti. Ancak, 3 ncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa,[31] Sarıkamış'taki Rusları mağlûp etmeden, Ardahan ve Batum'a gidişi mümkün görmüyordu. Gerçekten, Ruslar, iki kolordu ile Sarıkamış bölgesinde toplanıyorlardı. Bu kuvveti yanda bırakarak Batum'a gitmek, strateji kurallarına uygun değildi. Hasan İzzet Paşa, Sarıkamış bölgesindeki bu Rus ordusunu mağlûp ederek Kars'ta gözetleme kuvveti bırakmak ve sonra Batum'a gitmek istiyordu. Genel Karargâh da bunu onayladı. Böylece, Sarıkamış harekâtının temeli kurulmuş oldu.

Hasan İzzet Paşa, Başkomutanlığa çektiği 8 Eylül 1914 tarihli şifreli telgrafında; "Erzurum ve kuzeyinde toplanacak 9 ncu Kolordu ve 2 nci Nizamiye Süvari Tümeniyle, Gürcü boğazı İspir üzerinden Oltu genel istikametinde; 11 nci Kolordunun iki tümeniyle, iki ihtiyat süvari tümeni Hasankale'den, cepheden Sarıkamış'a; 33 ncü Tümen ve bir ihtiyat

---

[29] Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919), 1856'da Bursa Askerî İdadîsini, 1860'ta Harp Okulunu ve 1861'de Harp Akademisini bitirmiştir. Hersek-Karadağ Ordusunda Ömer Lütfi Paşanın maiyetine gönderilmiştir. Yemen valiliği ve 7 nci Ordu Komutanlığı, Girit vali ve komutanlığı, Erzurum'da 4 ncü Ordu müşirliği, Anadolu Harp Ordusu başkomutanlığı, Çatalca İstihkâmları başkomutanlığı görevlerinde bulunmuş ve 1878'de de Genelkurmay Başkanlığına atanmıştır. Berlin Anlaşması hükümlerine göre Girit'in ıslahına memur edilmiş, 1880'de Askerî Teftiş Komisyonunun II nci başkanlığına getirilmiştir. Mısır fevkalâde komiserliği, 1909'da da Âyan Meclisi üyeliği yapmıştır. 21 Temmuz 1912'de sadrazam olmuştur. Güneş Saati, Takvimü's-sinin, Anadolu'da Rus Muharebesi gibi eserleri vardır. Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar; Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1983, s.41-50.

[30] Zivin: Kars-Sarıkamış-Karaurgan bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Süngütaşı.

[31] Hasan İzzet Paşa, (1871-1931) 1890'da Harp Okulundan, 1893'te Harp Akademisinden mezun olmuştur. 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda Neşet Bey komutasındaki 2 nci Tümenle Çatalca ve Dömeke Muharebeleri'ne katılmıştır. Yunan Hudut Komutanlığı görevinden sonra Genelkurmay Başkanlığı 4 ncü Şubeye tayin edilmiştir. Romanya askerî manevralarına katılmıştır. Askerî Mahkeme üyeliği, 17 nci Tümen komutanlığı yapmıştır. Hareket Ordusu ile İstanbul'a gelerek bu orduya Mürettep Tümen komutanı olarak atanmıştır. Balkan Savaşı'nda 9 ncu Tümen, Birinci Dünya Savaşı'nda da 3 ncü Ordu komutanı olarak görev yapmıştır. 31 Ağustos 1915'te emekli olmuş sonra da Arap hükûmetlerinde görev aldığı için 25 Eylül 1923 tarihli kanunun beşinci maddesi gereği 22 Aralık 1924 tarihinde askerî haklardan mahrum edilmiştir. Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar; s.197-202.

tümeniyle Tutak - Toprakkale'den Kağızman'a doğru ilerlemek istediğini bildiriyordu. Van Jandarma Alayı, Van ihtiyat Süvari Tugayı, hudut taburları durum belirginleşinceye kadar yerlerinde kalacaklardı. 13 ncü Kolordu (37 nci Tümen) Bitlis'e yürüyordu. 1 nci İhtiyat Süvari Tümeni Köprüköy'de,[32] 2 nci İhtiyat Süvari Tümeni Ağrı'da, 3 ncü Süvari İhtiyat Tümeni Diyadin'de,[33] 4 ncü İhtiyat Süvari Tümeni de Velibaba'da[34] bulunuyordu.

Böylece Hasan İzzet Paşa, Sarıkamış'ı kuşatmak için kuvvetli bir sol kanat ile hareketi esas kabul etmişti. Cepheye ayrılan 1 nci Kolordunun seferberlik hazırlığı yeterince olmamıştı. Ayrıca, Ermeniler de firar ettiğinden mevcudu zayıftı. Buna rağmen cepheden hareket eden bu zayıf kolordunun karşısındaki Rus ordusunun kuvveti iki misli fazlaydı. Gerçi aşiret tümenleri de vardı, ancak 4 ncü İhtiyat Süvari Tümeni - Viranşehir'den[35] gelenler çırılçıplaktı. Tümen, soğuktan, bir iki gün içinde dağılmıştı. Diğerleri biraz daha iyi idiyseler de mitralyözleri ve topları yoktu. Silâhlarının çoğu martini tüfeğiydi.[36] 9 ncu Kolordu ise kahramandı ve kuvveti de dolgundu. Nizamiye Süvari Tümeni de iyi durumdaydı. Kısaca, cepheden düşmanı durdurmak, yandan ise kuşatmak suretiyle hedefe varılmak isteniliyordu. (Kroki-2)

Türklerin durumu; 28 Ağustos 1914'te, 9 ncu, 11 nci Kolordu, 37 nci Tümen ve süvarilerin bütünü dâhil, 3 ncü Ordunun genel mevcudu; 161.762 er, 168 top, 92.094 muharip, 19.257 süvari. Bu mevcuda, kollarda 13.394, Jandarma hudut birliklerinde 24.977, depolarda 21.524, Erzurum Kalesi'nde 7683, yol taburlarında 3034 mevcut dâhildi. Fakat, topu, mitralyözü; eğitimleri ve düzenleri olmayan ihtiyat süvari tümenleriyle, destek birlikler çıkarıldığında, 3 ncü Ordunun muharip mevcudu 66.000'den ibaretti. Erzurum Kalesi'nde bulunan 266 topun çoğu, mantelli ve 36'sı 15 cm'lik adi ateşli idi. Sekiz cm'lik topların biner mermisi vardı.

Rusların durumu; üç Kafkas kolordusu (1 nci ve 2 nci Kolordu Tiflis'te, 3 ncü Kolordu Viladikafkas'taydı) dört süvari tümeni. Toplam muharip sayısı, 120.000 piyade, 12.000 süvari ve 432 toptu. Kafkasya'da ağır obüsler bulunuyordu. Bunun yerine 12 cm'lik obüsler vardı. Ruslar, 2 nci ve 3 ncü Kolorduları Avrupa'ya naklettiklerinden dolayı, bizim karşımızda şu kuvvetler vardı: 1 nci Kolordu (20 nci, 39 ncu, 66 ncı Tümenler), 2 nci Kafkas Avcı Tugayı, 1-4 Plaston Tugayları,[37] 1 nci ve 2 nci Kazak Süvari Tümenleri, 2 nci Türkistan Kolordusu (yavaş yavaş oluşturuluyordu), Hazar, Azak, Sibirya, Kazak tugayları, Drujin[38] ikmal taburları, Ermeni taburları ki toplam 100 tabur, 105 süvari bölüğü, 280 top.

---

[32] Köprüköy: Erzurum'a bağlı ilçe.
[33] Diyadin: Ağrı'ya bağlı ilçe.
[34] Velibaba: Erzurum-Horasan'a bağlı bucak. Bugünkü adı Aras.
[35] Viranşehir: Şanlıurfa'ya bağlı ilçe.
[36] Martini tüfeği: (Avusturyalı subay ve mühendis Friedrich Martini'nin adından) Eskiden kullanılan yivli, tek kurşun atan ve çok ses çıkaran bir çeşit tüfek. Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi; c.8, İstanbul, Meydan Yayınları, 1972, s.411.
[37] Plaston tugayı: Zırhlı süvari tugayı. (Plastron: Süvarilerin sadece göğüs kısmını kapatan zırh.)
[38] Drujin, bizdeki muhafız karşılığıdır. Rusya'da Kuzey Kafkasyalılardan oluşturulan birliklere verilen isimdir. Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü; s.68.

HAFIZ HAKKI PAŞANIN BİRİNCİ PLÂNI - 4 EYLÜL 1924

2 Numaralı Proje (Kroki-3)

Kuvvetleri İstanbul'da veya doğuda toplamak konusunda iki fikir tartışılıyordu. İstanbul'da toplanmak faydalı bir plândı. Nitekim bu şekilde Çanakkale'yi kazanarak, harbi iki yıl uzatmak mümkün oldu. Doğuda kuvvetleri toplamak düşüncesi Sarıkamış'ı, yani ordunun felâketini hazırlayan bir plândı. Bunun ilk belirtilerini Hafız Hakkı Paşanın[39] değerlendirmelerinde görüyoruz. Bu plân tasarlandığı zaman, Avrupa'daki harp durumu şöyleydi: Tannenberg[40] kazanılmış ve Ruslar hezimete uğramış durumdalar. Avusturyalılar, Sırbistan'da yenilmişlerse de ikinci Sırp istilâsına başlanıyordu. Batı cephesinde, sınırdaki Fransız kuvvetleri çökmüş ve Marne[41] istikametine çekiliyorlar. Yakın bir zamanda harp sonuçlanacak gibi gözüküyor. Bizimkiler de boş durmaktansa doğuda bir iş yapalım, diyorlar. İşte, doğu fikri buradan doğmuştur. Daha sonra genel durumda bozulma başlıyor. Amiral Souchon, "Karadeniz'de hâkimiyet şüpheli" deyince ve bu plândan vazgeçiliyor.

Bu plânda, "Yedi kolordu Kafkasya'ya tahsis ediliyor. 13 ncü Kolordu, Van Jandarma Tümenini ve aşiretleri alarak, Azerbaycan üzerinden Kafkasya'nın güneyine hareket edecek. Eğer Ruslar buradan ricat ederlerse, Azerbaycan ve ardından Şeyh Şamil'in memleketi olan Karabağ çevresindeki Müslümanlara dayanarak büyük işler görülecek, 38 nci Tümen, bedevî aşiretleriyle beraber Irak'ta İngiliz nüfuzunu kırdıktan sonra, İran'da İngilizlere ve Ruslara cihat açacak Afganistan'ı ve Hindistan'ı tehdit edecek. 9 ncu Kolordu, Çoruh vadisinden Ardahan'a doğru, geriye kalan beş kolordu da Batum[42] ve Poti'ye[43] çıkarılarak Kafkasya işgal edilecek. Kars'ta 300 top

---

[39] Hafız Hakkı Paşa, (1879-1915). Manastır Askerî Ortaoklunda ve Lisesinde öğrenim görmüş, İstanbul'a gelerek Harp Okuluna ardından da 1900 yılında Harp Akademisine girmiştir. 1902-1908 yılları arasında Manastır ve Selânik'te görevliyken Bulgar çetelerinin yok edilmesi ve takiplerine katılmıştır. 1908'de Hareket Ordusuna katılarak İstanbul'a gelmiştir. 1912-1913'te 1 nci Kor. Kur. II nci başkanı olarak Balkan Savaşı'na katılmış ve Çatalca müdafaasında büyük yararlılıklar göstermiştir. 1914'te Sarıkamış Harekâtı'nda, 10 ncu Kor. Komutanlığı yapmıştır. Sarıkamış Harekâtı'nda, Oltu'yu Ruslardan kurtarması üzerine tuğgeneralliğe terfi ettirilmiştir. Bu sırada tifüse yakalanmış, 5 Şubat 1915'te Erzurum'a getirilmiş, Erzurum Askerî Hastahanesinde vefat etmiştir. Şanlı Asker, Bozgun gibi eserleri vardır. Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar; s.337-344.

[40] Tannenberg: Eski Doğu Almanya'da bir köy. Hindenburg komutasındaki Alman ordusu Samsanov komutasındaki Rus ordusunu 26 Ağustos 1914'te Tannenberg'te imha edince tarihe Tannenberg Zaferi adıyla geçmiştir.

[41] Marne: Fransa'da Paris havzasında ırmak.

[42] Batum, bugün Gürcistan'a bağlı Kafkasya'nın ticaret limanı olarak Bakû'ye petrol borusu ve tren hattı ile bağlı bir liman kentidir. Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları'yla Kars ve Ardahan'la birlikte Rusya'ya bırakılan Batum, Brest-Litovsk Anlaşması'yla tekrar geri alınmıştır. Mondros Ateşkes Anlaşması'nın 15'inci maddesine göre 24 Aralık 1918'de İngilizler tarafından işgal edilmiştir. 7 Temmuz 1920'de Gürcüler tarafından işgal edilmiş, 11 Mart 1921'de Türk ordusu Batum'a girmiş ancak 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Anlaşması'yla yeniden Gürcistan'a bırakılmıştır. Ahmet Ender Gökdemir; Cenûbî Garbî Kafkas Hükûmeti, Ankara, 1998, s.9, 15, 19, 220, 221, 222.

[43] Poti: Gürcistan'a bağlı liman kenti.

vardı. Ağır topçumuz olmadığından kaleyi alamayız, burada bütün Rus kuvvetleriyle karşılaşmış oluruz. Kış bastıracağından, bu istikamete doğru başlayacak bir taarruz, mutlak sonuçsuz olacaktır." deniliyordu.

12 nci ve 8 nci Kolordular da Mısır'ı istilâ edecekti. Trakya'da üç kolordu bırakılıyor, biri İngiliz ve Fransızlara karşı Çanakkale'yi savunacak, diğer ikisi de Bulgarlar Sırbistan'a taarruz ederlerse onları takviye edecek, Yunanistan ve Romanya'yı da gözetim altında tutacaktı.

Görülüyor ki, Avrupa'da tehlike yok. Ordu sıklet merkezini Kafkasya'ya veriyor. Fakat, her askerî harekâtın bir kurala bağlı olması gerekir. Burada 13 ncü Kolordu aşiretlerle takviye edildiğinden akıcı bir kuvvettir ki bunun fazla bir kıymeti yoktur. 9 ncu Kolordu da Hasan İzzet Paşanın daha önce düşündüğü gibi, Sarıkamış'ta İngiliz direncini kırmak için, Türklerin bütün ordularıyla İran'a ve Kafkasya'ya yürüyerek, Rusları bu bölgelerde bir an önce mahvederek, Hazar denizine ve Afganistan sınırlarına dayanması gerektiğini" söylüyor ve bir ters cephe muharebesi düşünüyordu. Tiflis üzerinden Hazar denizine kadar uzanacak, Rusya'dan gelecek olan kuvvetleri de Kafkas geçitlerinde parça parça tepeleyecekti.

Batum - Tiflis arası mesafe 300 kilometredir. Buna Tiflis - Bakû arasındaki 500 kilometre de eklendiğinde ortaya çıkan 800 kilometrelik bir ters cephe ve menzillerini, önden ve arkadan gelecek kuvvetlere karşı, 285.000 kişilik bir ordu ile muhafaza etmeyi hayal etmek bile mümkün görünmemektedir.

ASKERÎ KURALLARA AYKIRI TARAFLAR

Ruslar, tabiî olarak 9 ncu Kolordunun ilerlediğini görünce taarruz edecekler veya çekileceklerdir. Bu durumda ters cephe olmayacağı gibi bizim ilerleyen kuvvetlerimizi de önlemek isteyeceklerdir. Nitekim, Sarıkamış Muharebesi'nde Mişlayevski de böyle düşünmüştür. Rusların üç seçenekli projeleri de Tiflis ve Bakû'ye çekilmeyi kapsamaktaydı. Rusların üç yolu vardı:

1. Tiflis'ten gelen Kafkas askerî yolu
2. Derbent[44] üzerinden bir demir yolu
3. Bakû'den Lenkeran ve güneyinden deniz yolu

Böyle üç yola sahip olan bir ordunun ters cepheye zorlanmasının imkânı yoktur. Hatta bir meydan muharebesine zorlanması için, Tiflis'e kadar olan 300 kilometrelik mesafenin bir haftada alınması gereklidir. Oysa bu bölge dağlıktır ve 15 günden önce kat edilemez. Bu durumda biz de gerilerimizden tehdit altında kalıyoruz. Ayrıca, Gürcülerle, Ermenilerle gerillâ muharebeleri başlayacak, daha ileride de Bakû'deki yığınakla ve yeni kuvvetlerle karşılaşacağız. Bu durumda, bir ters cephe muharebesi değil, bir

[44] Bugün Dağıstan'da bulunan Derbent, Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas İslâm ordusunun yapacağı Dağıstan Harekâtı için önemli bir şehirdir. Bakû'nün ele geçirilmesinden sonra, Derbent, Petrovsk ve Timurhan Şûra demir yolu hattının Bolşeviklerin elinden kurtarılması gerekiyordu. Şehir 15 Ağustos 1918'de Bolşeviklerin karşısında olduğunu iddia eden Kazak Albay Biçerakov kuvvetlerinin istilâsına uğramıştır. 20 Eylül 1918'den itibaren Dağıstan Harekâtı için hazırlıklarını sürdüren 15 nci Piyade Tümenine Derbent'i kurtarması için Nuri Paşa tarafından emir verilmiş ve 6 Ekimde şehir ele geçirilmiştir.

cephe muharebesi kaçınılmazdı. Ayrıca Kars'ta da bir kuşatma kuvveti bırakmak lâzımdı. "Bu taarruzumuzda, iki-üç milyonluk Kafkas Türklerini ayaklandırarak, ordumuzu takviye edeceğiz." deniyordu. Bunları düşünmek mümkündür. Oysa bizim yeterli sayıda askerimiz vardı, silâh ve cephanemiz yoktu. Bize asker değil, silâh ve cephane bulunması gerekliydi. En az 300 kilometrelik bir alanda yapılacak bu harekâtın Batum'u dayanak alması şarttı. Bu da ancak, Karadeniz'de donanmanın sürekli hâkimiyeti ile sağlanabilirdi ki bu imkânsızdı. Demir yolundan, toprak yoldan bile mahrum Anadolu'nun ulaşım yollarıyla böyle büyük bir işgal hareketini beslemek düşünülemezdi.

Görüldüğü gibi Hafız Hakkı Paşanın bu plânının uygulanması mümkün değildir. Hafız Hakkı Paşa, Sarıkamış harekâtından sonra 3 ncü Ordu komutanı olarak bölgede kaldığından, onun tekliflerini bir kez daha gözden geçirmeyi faydalı buldum.

Hafız Hakkı Paşanın plânı hesaba değil, arzuya dayanmaktadır. Askerî harekât ise her zaman hesaba dayanmalıdır. Bu plân, dönemin Genelkurmay Başkanlığınca uygulanabilir olarak kabul edildiği için, bilinmesinin yararlı olacağını düşünüyorum.

Bulgarları takviye edecek diğer iki kolorduya gelince; Bulgarlar, Sırpların aleyhine yapılacak harekât için Türklerin, kendi topraklarından geçmesini sağlayacak bir tavır sergilemiyorlardı. İşte bu plân, kurmay subayların, çok iyi tarih ve coğrafya bilmelerinin lüzumunu göstermesi bakımından da önemlidir. Hafız Hakkı Paşanın yazdığı gibi Şeyh Şamil, Karabağlı değil Dağıstanlıdır. Değerlendirme olmadan plân yapılamaz. Genç arkadaşlara daima coğrafya ve tarih okumalarını tavsiye ediyorum.

HAFIZ HAKKI PAŞANIN İKİNCİ PLÂNI - 21 EKİM 1914

3 Numaralı Proje - (Kroki-4)

Almanların Marne'da, Avusturyalıların Galiçya[45] ve Sırbistan'da yenildikleri, Fransız cephesinde kanlı İeper muharebelerinin[46] başladığı ve harbin uzun süreceğinin anlaşıldığı bir zamanda, Hafız Hakkı Paşa yeni bir teklifte bulunuyor ve "Sekiz kolorduyu İstanbul çevresinde toplayalım." diyordu. Bu kolorduların mevcudu yaklaşık 300.000 muharip yapar. Bulgarların 300.000, Romanyalıların 350.000, Yunanların 100.000 ki toplam 750.000'lik gücü tutabileceğini söylüyor, Hafız Hakkı Paşa.

Avusturya'nın yenilmesi üzerine, Bulgarlar, Almanlardan bir yardım göremeyeceklerini anlamışlardı. Alman Genel Karargâhının kararı uyarınca, doğudan batıya dönülüyordu. Almanlar, 19 Ekim 1914'te, henüz

[45] Bugün Güney Polonya'da bulunan Galiçya, Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan devletleri tarafından Ruslara karşı açılmış cephedir. Ağustos 1914'te Rus orduları bu cephede başlattıkları saldırılarla Galiçya'yı işgal etmişlerdir. Alman Güney Ordusunu güçlendirmek amacıyla 15 nci Türk Kolordusu Galiçya'ya gönderilmiştir. Bu kolordu Galiçya'da savaştığı süre boyunca üstün hizmetlerde bulunmuştur. Birinci Dünya Harbi Avrupa Cepheleri; Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s.11-76. Ahmet Suat; Büyük Harpte Galiçya Cephesinde 15 nci Türk Kolordusu, Askerî Mecmua, İstanbul, 1930, No. 76, Tarih Kısmı, Sayı 17.

[46] Belçika'da bulunan İeper'de Birinci Dünya Savaşı yıllarında Alman kuvvetleriyle Fransız, Belçika ve İngiliz kuvvetleri arasında muharebeler olmuştur.

muharebeye girmediğimiz için, bizi harbe teşvik ediyorlardı. Oysa, plânda en çok dikkate alınan konu, kışın muharebeye girmemekti. "Kanal'ı[47] aşiretler ve bedevîlerle taciz edebiliriz. Rus sınırındaki zayıf kuvvetlerle Rus kuvvetlerini tutunca kışın muharebesiz geçirilmesi sağlanmış olur. Aksi takdirde, kışın muharebeye girersek üstün Rus güçlerine yeniliriz. Ruslar da kuvvetlerini Kafkasya'dan çekip batıya gönderirler." diyordu teklifinde Hafız Hakkı Paşa. Söylediği gibi de gerçekleşti.

Hafız Hakkı Paşa, şu değerlendirmeleri yapıyordu: "Bu kış, müttefiklerimiz Sırbistan'ı yenilgiye uğratarak Romanya ve Bulgaristan'ı kendi yanlarına çekerlerse, Türk ordusu da her tarafta Ruslara karşı önemli bir iş görebilir. Kafkasya'da savunma (süvariler ve gerillâ güçleri faal olacak) hâlinde olunur, İstanbul çevresinde harbe hazır beklenilirse Boğazlar'a yapılacak bir taarruz püskürtülebilir. Mısır'a karşı hazırlanılıp taarruza geçilebilir. Burada, Süveyş kanalını gerillâ kuvvetiyle kapamak kısmen mümkün olabilir. Bununla beraber harbin bütün felâketleri de etraflıca düşünülmelidir..."

Bu sırada Almanlar, Kafkasya'ya ve Süveyş'e taarruz ederek, Rusları ve İngilizleri oldukları yerde durdurmamızı istiyorlardı. Hafız Hakkı Paşanın, kışı muharebe yapmadan geçirmek istemesi, ülkenin içinde bulunduğu kaynak sıkıntısı itibarıyla uygundu. Diğer bir sebep olarak da durumun kritik olmasından ötürü, olumsuz bir sonuç çıkması hâlinde, harbe girmemiş bulunmaktı.

Alman Genel Karargâhına durumu açıklamak üzere, Hafız Hakkı Paşa ile Tuğgeneral Bronzart beraber Berlin'e gittiler. Amiral Souchon, Almanların istediği şekilde Sivastopol ve Odessa'ya bir baskın yapınca, biz de fiilen harbe girmiş olduk ve plân da suya düştü. Ruslar da taarruza geçtiler. Alman Genel Karargâhının verdiği direktif üzerine, muharebeye girmemizden sonra Süveyş harekâtı başlayacaktı. Moltke'den sonra gelen Falkenhayn, daha önce Moltke'nin uygulayacağı Romanya üzerinden Rusya'ya taarruz düşüncesini uygun bulmadı. Onunla Avusturya Genelkurmay Başkanı Kaurad, 1915 yılı başlarında saldıran Ruslara karşı ortak hareket etmek istiyorlardı. Falkenhayn zeki birisi olduğundan, kararını son ana kadar gizlemeyi biliyordu. Başından beri, Süveyş'te İngilizleri; Kafkasya ve İran'da da Rus kuvvetlerini bizim üzerimize yöneltmek düşüncesiyle hareket ediyordu. Mısır, Kafkasya, İran ve Hindistan'ın tehdidi, İngilizlerin Çanakkale Harekâtı'nı çabuklaştırmıştır. Çanakkale'ye çıkarma yaptıkları sırada, Ruslar da 1915 başlarında, Romanya'nın tarafsızlığına uygun olarak Varna'ya bir ordu çıkarıp İstanbul'a yürüme düşüncesindeydiler. Ancak, Çanakkale ve Gorlice[48] zaferleri üzerine Ruslar şaşkın bir durumdayken Almanlar

[47] İngiliz birliklerine karşı Türk birliklerinin yaptığı taarruz, Mısır'da Osmanlı hâkimiyetini yeniden sağlamak, İngilizlerin Hindistan'daki kuvvetlerinin Avrupa'ya gelmesini engelleyerek Avrupa'daki birliklerinin bir bölümünü bu cepheye kaydırmalarını sağlamak ve Almanlara Avrupa cephesinde yapılan askerî baskıları hafifletmek amacını taşıyordu. 1914 yılı ortalarında Almanya'nın etkisiyle Süveyş kanalına taarruz hazırlığına başlanmıştı. 14 Ocak 1915'te harekâta başlayan 8 nci Kolordu, 3 Şubat 1915'te çok zayiat vererek geri çekilmiştir. Belen; s.230, 232-235.

[48] Gorlice: Polonya'nın güneydoğusunda Karpatlar'ın eteğinde eski bir petrol merkezi olan şehir.

mutluydular. Bunu fırsat bilen Almanlar Sırplara barış teklif ettiler. İtalya ile Sırbistan'ın aralarının açık olmasından dolayı, Almanlar, tekliflerinin kabul edileceğini umuyorlardı, fakat Sırplar reddettiler.

18 Mart 1915'te Çanakkale'deki hücumdan sonra, Enver Paşa, Goltz Paşayı Almanya ve Avusturya'ya gönderdi. Sırbistan yolunun ne şekilde olursa olsun açılarak cephane ihtiyacının giderilmesini istiyordu. Oysa Falkenhayn, doğuda değil batıda sonucun alınacağını düşünüyordu. Çanakkale taarruzunun ardından, Türkiye'yi taksimde pay alabilmek için 23 Mayıs 1915'te harbe girdiler. 1 Ekim 1915'te Bulgarlar harbe girince Sırbistan işgal edildi. Böylece Almanya yolu açılmış oldu. İngilizler de Çanakkale'den kaçmak zorunda kaldılar. Bundan sonra Enver Paşa, Almanlara, 4 ncü ve 5 nci Kolordunun Avrupa topraklarında devam eden harbe iştirak etmesini teklif etti. Falkenhayn bu teklifi kabul etmedi. Balkan Harbi'nde panikleyen ordunun, Avrupa'da da aynı durumu tekrarlayacağını sanıyordu. Bizi, daima Mısır'a ve Kafkasya'ya doğru sürüyordu. O bölgelerde, olabildiğince, İngiliz ve Rus kuvvetini üzerimize çekmemizi istiyordu. İşte, Kafkas ve İran harekâtı, bu Alman sevk ve idaresinin talihsiz bir sonucudur.

MUHAREBENİN BAŞLANGICI

Alman Amirali Souchon'un idaresindeki Osmanlı donanması ve Yavuz gemisi tarafından 29 Ekim 1914'te gerçekleştirilen Sivastopol ve Odessa baskınından sonra üç piyade ve bir süvari kolordusundan oluşan 3 ncü Ordu, 10 ncu Kolordunun, 16 Ekimde önce Giresun'daki 30 ncu Tümeninin, 19 Ekimde de Rusların doğu sınırlarımızda süren tecavüzleri üzerine, diğer tümenlerinin katılmasıyla beş kolorduluk bir seviyeye çıkarıldı. Gerçi 13 ncü Kolordunun yalnız bir tümeni (37 nci Tümen) vardıysa da ordu emrinde bulunan bağımsız Van Jandarma Tümeni, hudut ve jandarma birlikleri ve Erzurum Kalesi'nde bulunan mevcut, bir kolordu oluşturacak sayıya ulaşıyordu. Görev ise aynıydı: Ayrı ayrı hareket eden düşman kollarına taarruz etmek; düşman taarruz etmezse, 3 ncü Ordunun taarruz ederek üzerine kuvvet çekmesi.

Hasan İzzet Paşa, Erzurum kuvvetlerini kullanmak ve Erzurum'u kale durumundan çıkarmak istiyordu. Böylece harbin başlangıcında olduğu gibi, Erzurum kale durumundan çıkarılıyordu. Fiilen harp başlamış olsa da Türkiye ancak 11 Kasım 1914'te resmen harp ilân etti, 15 Kasımda da İstanbul'da görkemli bir şekilde cihat çağrısı yapıldı.

10 NCU KOLORDUNUN SEVKİ

Sivastopol baskınının başarısızlığının hemen ardından, 10 ncu Kolordunun doğuda tertip edilmesi ne kadar doğru bir kararsa, sevkıyattaki düzensizlik ve karışıklık da o kadar eleştiriye açıktır. Donanma ve deniz taşımacılığı tamamıyla Almanların elinde olduğundan, bunun sorumluluğu onlara aittir. (Kroki-5)

10 ncu Kolordunun denizden nakli için öncelikle araçlar beklenerek iki hafta kadar bir zaman kaybedildi. Taşıma araçlarının zamanında hazırlanmaması ve Rus donanması tehlikesinin baş göstermesi üzerine,

Giresun ve Ünye'den iki alay Trabzon'a taşınabildi. Kolordunun diğer birliklerini ise karadan yürütmek zorunda kalındı. En uzak mesafede olan Samsun'daki tümen, ilk fırsatta denizden nakledilmeden, Trabzon yakınlarındaki alayların taşınmasından dolayı, bu tümen, çok uzun yollar yürümüş oldu. Bu da iki haftalık bir zaman kaybettirdi. Sonunda 10 ncu Kolordu, kol ve katarları gelmeden muharebeye katıldı. Bu sevk ve idare, özellikle geri hizmetlerine ait bir sorundur. Kol ve katarlar, deniz yoluyla gitmeyeceklerine göre, zamanında emir verilerek önceden yola çıkarılabilirlerdi. Kol ve katarlar zamanında gelmiş olsaydılar, ikmal aksamaz ve daha iyi sonuçlar alınırdı. Bu hatalar işlenmeseydi, Sarıkamış Muharebesi belki üç, dört hafta önce yapılır ve Köprüköy, Azap muharebelerinde sarsılmış ve ihtiyatlarını kullanmış olan Rus ordusu karşısında, havalar uygunken kesin bir sonuç elde edilebilirdi.

Almanlar, ülkelerinde demir yolu taşımacılığı yapmaya alışkın olduklarından, kara ve deniz taşımacılığını iyi düzenleyememişlerdir. Alman subaylarından Yostrov "Başkomutan ve Harp Bilimi" adlı kitabında şunları yazıyor. "Alman Genelkurmayı önemini Moltke'den öğrendikleri demir yolu taşımacığını bilir, diğer vasıtalara önem vermezdi. Geleneğe bağlı Alman Genelkurmayı, bilimsel verilere hiç ilgi göstermedi. Alman kurmay subaylarının eksikliklerine en somut delil Yarbay Henç'tir. Kurmay ile bilim adamı arasında düşünce uyuşmazlığı vardı. Bilimsel faaliyetle çok uğraşılırsa, eski geleneksel Prusya karakterinin bozulacağından korkuluyordu ve bilim adamları 'Çilingir' diye küçümseniyordu."

RUSLARIN HAREKÂT PLÂNI

Rusların üç ihtimale göre hazırlanmış plânları vardı:

1. Yalnız Türkiye ile harp
2. Türkiye tarafsız, Almanya ve Avusturya ile harp
3. Almanya, Avusturya ve Türkiye ile harp

1. Yalnız Türkiye ile Harp: Bu ihtimale göre, dört kolordu ile İstanbul'a baskın yapılacak; Kafkasya'daki üç kolordu, beş kolordu ile takviye edilecek ve sekiz kolordu ile de buradan taarruz edilecekti.

Rusların İstanbul'a yapacakları baskında kullanacakları dört kolordu 160 tabur kuvvetindeydi. Bizim beş kolordumuzun mevcudu ise 126 taburdu. Ayrıca kolordularımızın toplanması zaman alacağı gibi, Edirne'de ve Çanakkale'de de kuvvet bırakmak zorunda olduğumuzdan, Ruslar iki misli bir kuvvetle taarruz edebileceklerdi. Bizim içinde bulunacağımız bu durumdan Bulgarlar ve Yunanlar yararlanmak isteyeceklerinden, Ruslar bu baskında başarılı olacaklardı. Doğuda ise, 3 ncü Orduya 12 nci ve 13 ncü Kolorduları dâhil etsek bile zayıf kalacaktık. Bu şekilde Ruslar, tek başlarına Türkleri yenilgiye uğratacakları bir plân hazırlamışlardı. Rusların İstanbul'a bir baskın gerçekleştirmeleri, özellikle Yavuz gemisinin yara almasından sonra ihtimal dâhilinde görüldüğünden, Goltz Paşa komutasındaki 1 nci Ordu Karadeniz Boğazı'nın her iki tarafında konuşlandırılmıştı.

2. Türkiye Tarafsız, Almanya ve Avusturya ile Harp: Ruslar, Almanya ve Avusturya ile muharebe ederken Kafkasya'da bir kolordu bırakacaklardı. Türkiye'nin tarafsızlığı sürekli olursa, burayı bir ihtiyat kolordusuna terk ederek ayırdıkları kolorduyu da çekeceklerdi.

3. Türkiye, Avusturya ve Almanya'yla Harp: Rusya bu üç devletle harbe girdiğinde, Kafkasya'da iki kolordu ile Kazakları bırakacaklardı. Gerektiğinde Tiflis'e, Bakû'ye çekilecekler, Gürcistan yolunu ve petrol kaynaklarını koruyacaklardı. Bu plân uygulanmış olsaydı, bütün güçlerini batıda kullanacaklar, belki de Romanya ve Bulgaristan'ı elde edecekler ve bizi Çanakkale Muharebeleri'nde sıkıştırarak, Boğazlar'ı açtıracaklardı. Bu Rus plânı temelde doğru olduğu hâlde, bunu bozarak, bize daha fazla kuvvet ayırmaları, yenilgilerine sebep olmuştur.

PLÂNLARIN KARŞILAŞTIRILMASI

Her iki taraf da aslında doğru düşünülmüş olan plânlarını terk ederek gelişmelere bağlı olarak Kafkasya'ya kuvvet yığdılar ve Avrupa'da mutlak sonuç alınacak muharebeleri kaybederek mağlûp ve perişan oldular. Falkenhayn batıda savunma yaparken doğuda Rusları kesin yenilgiye uğratmayı düşünseydi, Romanya ve İtalya düşmanlarımızın değil, bizim saflarımıza geçerlerdi ve Amerika müdahale edemeden Fransa ve İngiltere'yi çökertmek mümkün olabilirdi. Moltke, Goltz hatta Hindenburg da doğuda sonuca gitmek taraftarıydılar. Nitekim Rusları bertaraf ettikten sonra Hindenburg, batıya yöneldiyse de aradan iki yıl geçmiş, İtalya ve Amerika düşmanlarımızla beraber muharebeye girmişlerdi.

Ruslar, hastalıktan ve harpten dolayı Kafkasya'daki kuvvetlerinde meydana gelen kayıpları sürekli kapatmak suretiyle toplam 1,5 milyon asker kullandılar. Bizim muharebeye girmemizle, Almanlar istedikleri amacı elde ettiler. Rusların Kafkasya'da 1,5 milyon, İngilizlerin de Suriye'de 1,5 milyon, Irak'ta da bir milyon kadar kuvvetlerini durdurduk. Bundan başka, Çanakkale'de bir milyon; Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Aden ve ilân edilen cihatla da sömürge ülkelerde ve Makedonya, Romanya, Galiçya Cepheleri'ndeki kolordular karşısında da bir milyona yakın, toplam olarak altı milyon kadar kuvvetlerini tutmuş olduk. Bu şekilde, 60 milyonluk halkın hedefini, ana gayeden uzaklaşarak görevimizi üç misli artırmış olduk. Büyük, Rus insan kaynağına rağmen, muharebeyi iki yıl uzattık. Bütün bunlara karşılık Almanlar, Birinci Dünya Harbi'nin, Balkan Harekâtı kısmını anlatırken şöyle diyorlar: "Türkiye ile ittifaktan kaçınılsaydı, acaba iyi olmaz mıydı? sorusuna olumsuz cevap vermek gerekir. Çünkü Türkiye ile bir ittifak Almanya ile Avusturya - Macaristan'a bir yük oluşturuyordu..."

Almanların bu haksız ifadelerine karşılık, düşmanımız Fransızlardan Binbaşı Larcher, "Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi" adlı eserinde şöyle yazıyor. "Almanya Türkiye'ye önce kredi açmış, sonra subay, malzeme ve generallerinin nüfuzlarını, ünlerini, en sonunda da bir avuç asker vermişti. Gürcistan'daki 6000 mevcutlu kuvveti ise Türkler için yardımdan çok, bir tehdit oluşturmuştu. Bu yardım, 250 tümenden oluşan Alman ordusunu hiç zayıflatmadığı gibi, Almanya bu sayede harbi uzatmış ve doğuda Türklerin

karşısında büyük Rus ve İngiliz kuvvetlerini tutmayı kolayca sağlamıştır. Buna rağmen Almanlar memnun olmamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nu yıktıkları hâlde bile daha fazla yararlanmayı sağlayamadıklarından dolayı üzülmüşlerdir... Ayrıca, Türk harbinin diğer bir önemi de Rusya'nın ihtilâlin kucağına düşmesine Kuzey Afrika ve bütün İslâm dünyasının sarsılmasıyla dünya harbinin iki yıl uzamasına, kayıpların çoğalmasına, yıkımların iki kat artmasına sebep olmasıdır..."

HARBE GİRMEMİZİN DOĞURDUĞU SONUÇLAR

1. Muharebeyi iki yıl uzatmakla, her iki taraf da yorgun düşmüş olduğundan anlaşma arzusu uyandı ve Almanya'yı ezmek hırsı yerine, milletlerde barış isteği belirdi.

2. Doğuda Bolşeviklik ortaya çıktı ve toplumsal düzenleri sarstı. Harp devam etseydi eğer, Fransa, Almanya ve İngiltere'de Bolşeviklik baş gösterecekti. Ateşkes süresinde kısmen bazı olaylar meydana geldi.

3. Avrupa yayılmacılığına karşılık, Amerikalılar Wilson'un 14 maddelik ilkeleriyle karşı çıkmışlardı. İstilâ siyasetini, manda düşüncesiyle örtmek zorunluluğu duyulmuştu. Bu şekilde, Alman toprakları büyük bir işgal görmeksizin muharebeye son verildi.

Son zamanlarda, Almanya'da yayımlanan, Ek'teki 6 numaralı haritada, Almanya'nın müttefikler tarafından nasıl paylaşılacağı açıkça gösterilmektedir. Biz bu muharebeye girmeseydik ve Boğazlar'ı açsaydık Rusya güçlenmiş olacaktı. Bizim üzerimize gönderilen Rus ve İngiliz kuvvetleri, Almanların üzerine sevk edilecekti. İngilizler de bütün donanmalarını Almanların üzerine salacaklardı. Bulgaristan belki savaşa girmeyecek, Avusturya ise Sırbistan ile müttefikleri tarafından bir yılda yıkılacaktı.

Bütün bunlara karşılık dökülen Türk kanları, Almanları kurtardığı kadar Türkiye'yi de kurtarmış, yeni bir yönetim şeklini yaratmıştır.

İKİNCİ KONFERANS

Yıldız, 20 Ocak 1935

RUS ORDUSUNUN YIĞINAĞI

Barış zamanında Rusların, Kafkasya'da üç kolorduları vardı. Bunlardan 1 nci ve 2 nci Kolordu Güney Kafkasya'daki Tiflis'te; 3 ncü Kolordu da Kuzey Kafkasya'daki Viladivostok'ta bulunuyordu. Bu ordu, altı piyade ve dört süvari tümeniyle, üç avcı tugayı ve 54 bataryadan ibaretti. Tümenler ikişer tugaylı olup her birinde 16 tabur vardı. Bataryalar da sekizer topluydu.

Tiflis'teki Başkomutan Vorozorf Darkof hastaydı. Onun, üç yardımcısı bulunuyordu. Bu yardımcılardan birisi mülkî işlere, Mişlayevski askerî işlere bakıyordu. Yudenich[49] de Genelkurmay başkanı olarak harekâtı yönetiyordu.

Mişlayevski, Rusya Harp Akademisinin tanınmış öğreticilerinden olarak teorik bilgisi güçlü bir askerdi, fakat uygulamada taban tabana zıt işler yapıyordu. Cepheyi birtakım bölgelere ayırarak, durumu ikinci derecede komutanlara paylaştıracak yerde, bütün cephede 17 komutanlık tesis ederek, hepsiyle ayrı ayrı meşgul oluyordu.

Ruslar, Anadolu'da bir istilâ harbine hazırlanmamışlardı. Ellerinde haritaları bile yoktu. Savaşın başlangıç zamanlarında, 24 Ekimde İstanbul'dan sevk edilen ve bir Rus muhribi tarafından ele geçirilen gemilerimizden elde ettikleri haritalardan yararlanmak suretiyle, Erzurum'dan Gümüşhane'nin batısındaki Torul'a kadar olan bölgenin haritasını oluşturmuşlardır.

Yukarıda söylediğimiz ikinci seçeneğe göre, yaptıkları tasarı gereğince Ruslar, 2 nci ve 3 ncü Kolordularını batıya naklederek, 1 nci Kolordu ile 2 nci Kolordunun Kazak Süvari Tümenini Kafkasya'da bırakmışlardı. Buna göre başlangıçta Kafkasya'da bırakılan kuvvetler şunlardı: (Kroki-7) 20 nci ve 30 ncu Piyade Tümenleri, 1 nci ve 2 nci Kazak Süvari Tümenleri, bir plaston ve kurulmakta olan bir avcı tugayı ile kolordu bağlı birlikleri. Ayrıca Güney Azerbaycan'da bir Kazak süvari tümeni ile bir avcı tugayı bulunuyordu. Daha sonra Güney Kafkasya'da 66 ncı Piyade Tümeni ile 2 nci ve 3 ncü Plaston Tugayları kuruldu.

Bu birliklerden, 1 nci Kolordu, 20 nci ve 39 ncu Tümenlerle, 1 nci Kazak Süvari Tümeni ve kolordu bağlı birlikleri Sarıkamış Grubunu meydana getiriyordu. 20 nci Tümenin bir tugayı ile bir topçu taburu Oltu'da konuşlanmıştı. Batum Kalesi, bizim Erzurum Kalesi gibi önce lâğvedilmiş, sonra kurulmuştu. Kalede henüz top yoktu. Sonra Yavuz'a karşı koymak üzere 25 cm'lik iki top getirildi. Batum'un garnizonu da yoktu. 3 ncü Plaston Tugayı ile 19 ncu Türkistan Alayı, buraya gönderildi. Aynı zamanda 66 ncı İhtiyat Tümeninin bir alayı da bu garnizona tahsis edildi.

---

[49] Yudenich: (1862-1933) Rus general. Kafkas Ordusu komutanı olarak Erzurum ve Trabzon'da kazandığı zaferlerle tanınmıştır. 1919'da İngilizlerin desteğiyle Estonya'da 20.000 kişilik bir ordu kurarak Bolşeviklere karşı saldırıya geçmiştir. İngiliz desteği kesildikten sonra geri çekilmiş ve Fransa'ya sığınmıştır. Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi; c.12, s.830.

Erivan'da kurulan 66 ncı Tümenin, bir alayı Kars'ta, bir alayı da Batum'daydı. 66 ncı Tümenin büyük bir bölümü, 2 nci Kazak Süvari Tümeni, 2 nci Plaston Tugayı Iğdır bölgesinde, 1 nci Plaston Tugayı da Kağızman'da toplanmıştı. Bu plaston tugaylarının altışar taburu vardı. Iğdır bölgesinde ayrıca bir - iki Ermeni taburu ve hudut taburları vardı. Ermeni taburları casusluk ve keşif faaliyetlerinde kullanılıyorlardı. Bunların dışında 2 nci Türkistan Kolordusu (toplam ikişer taburlu yedi alay) da Tiflis'e nakledilmiş ve muharebeden bir ay kadar önce, alaylar üçer taburlu hâle getirilmişti.

Ruslar, İran'daki (Selmas)[50] Ermenileri silâhlandırarak gerillâ güçleri oluşturdukları gibi İspir çevresinde Hodoçür'de[51] bile gizli Ermeni gerillâ teşkilâtı kurdular.

3 NCÜ ORDUNUN DURUMU

2 Ağustos 1914 tarihli seferberlik emrine göre, 3 ncü Ordu; 13 ncü Kolordu, 37 nci Tümen, 9 ncu Kolordu karargâhı, 17 nci, 28 nci, 33 ncü Piyade Tümenleri, 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni, ihtiyat süvari tümenleri, jandarma ve hudut birliklerinden oluşmuştu. Ordunun görevi, Rusların ilerlemesini engellemek, kuvvet çekmeleri hâlinde taarruz ederek bunları durdurmaktı.

Ordunun toplanması sırasında, hudutların örtülmesi görevi hudut ve jandarma taburlarına, ihtiyat süvari tümenlerine bırakılmıştı. Hudutta bulunan 16 hudut bölüğü, tabur seviyesine çıkarılmıştı. Hudut, sağdan başlanarak altı bölgeye ayrılmıştı.

1. Bayazıt Bölgesi (Üç tabur ve bir ihtiyat süvari alayı)
2. Ağrı Bölgesi (Üç tabur ve bir ihtiyat süvari alayı)
3. Köprüköy Bölgesi (Üç tabur ve bir ihtiyat süvari alayı)
4. Kaleboğazı[52] Bölgesi (Üç tabur ve iki süvari bölüğü)
5. Çoruh Bölgesi (Üç hudut taburu)
6. Deniz Bölgesi (Bir hudut taburu ve Trabzon jandarması)

3 NCÜ ORDUNUN YIĞINAĞI

3 ncü Ordu Komutanı, 9 ncu Kolorduyu Erzurum'da; 11 nci Kolordunun 33 ncü Tümeni ile 13 ncü Kolordunun 37 nci Tümenini Van gölünün kuzeyinde ve süvarileri de hudut yakınında toplamak istiyordu. Bu yığınak tamamlanmadan, 6 Eylül 1914'te, 29 ncu, 18 nci, 34 ncü Tümenler de 3 ncü Ordu emrine verilirken 13 ncü Kolordunun 38 nci Tümeni bu ordunun kuruluşundan çıkarılıyordu. Sonuçta, 3 ncü Ordunun kuvvetleri şunlardan oluşuyordu: 9 ncu Kolordu (27 tabur), 11 nci Kolordu (27 tabur), 13 ncü Kolordunun 37 nci Tümeni (altı tabur) ki toplam 60 tabur; 2 nci

[50] Selmas: İran'ın kuzeybatısında Türkiye sınırına yakın kent.
[51] Hodoçür: Erzurum-İspir- Çamlıkaya bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Sırakonak.
[52] Kaleboğazı: Erzurum-Oltu'ya bağlı köy.

Nizamiye Süvari Tümeni, dört ihtiyat süvari tümeni, Van'ın kuzeyinde bir ihtiyat süvari tümeni, yukarıda belirtilen 23 hudut taburu, 19 jandarma taburu birlikleriyle, 11 depo taburu[53] ki toplam 113 tabur, 162 süvari bölüğü, yedi nizamiye süvari alayından ibaret bulunuyordu. Erzurum müstahkem mevkiinde de[54] 10 seyyar jandarma taburu, 11 depo taburu, toplam yedi piyade alayı ve 24 batarya teşkil edilmişti. Rusların teşkilâtladığı Ermeni çetelerine karşılık, bizim tarafta da Erzurum'un kuzeyinde Bahattin Şakir[55] ve daha sonra Yakup Cemil[56] ile Hopa çevresinde Ali Rıza'ya[57] bağlı gerillâ kuvvetleri oluşturulmuştu.

Bir Rus taarruzu hâlinde, zayıf Rus güçlerine üstün kuvvetlerle saldıracak şekilde Erzurum çevresinde toplanmak ve Erzurum Kalesi'ni elde tutmak, gerektiğinde Ardahan - Batum istikametinde taarruz etmek, orduya görev olarak verilmişti. Hasan İzzet Paşa, bu görevi yerine getirmek için ilk önce Sarıkamış'taki Rus kuvvetlerini yenmek arzusundaydı. Daha önce ifade edildiği gibi (Kroki-7) 9 ncu Kolordunun iki tümeniyle, 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni Erzurum'da, 17 nci Tümen İspir'de konuşlanmıştı. 11 nci Kolordunun 34 ncü ve 18 nci Tümenleri Hasankale - Höyükler[58] bölgesinde, 33 ncü Tümeni de Tutak'taydı. 1 nci İhtiyat Süvari Tümeni de Köprüköy'de

---

[53] Depo taburu: İstiklâl Harbi dâhil, önceki harplerde, bugünkü eğitim birlikleri karşılığı tabur ve alay seviyesindeki kuruluşlar. Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü; s.61.

[54] Erzurum müstahkem mevkii, kuzeyde Çobandede'den, Erzurum'un güneyinde Palandöken dağına kadar bir cepheyi kapsar. Merkezde Erzurum-Kars yolunun iki yanındaki tabyalar birbiri gerisinde üç hatlıdır. Merkezden aralıklı olarak kuzeyde Çobandede, Dolandez, güneyde Palandöken dağında iki tabya vardır. Tabyalar, taş ve tuğladan yapılmıştır ve yalnız sahra ve 10,5'lik obüs toplarına karşı dayanıklıdırlar. Belen; s.278.

[55] Bahattin Şakir (1880-1922): 1894 yılında Askerî Tıbbiye'yi bitirerek aynı okulda tıp kanunu öğretmenliği vekilliğine tayin edilmiştir. Hürriyet taraftarı olduğundan Erzincan'daki 4 ncü Orduya gönderilmiş, oradan Paris'e kaçmıştır. Daha sonra İstanbul'a gelerek İttihat ve Terakkinin ileri gelenleriyle temasa geçmiştir. İkinci Meşrutiyet'ten sonra yurda dönerek Askerî Tıbbiyedeki görevine tekrar başlamıştır. Şûrayı Ümmet gazetesi yazı kurulunda yer almıştır. Sarıkamış Muharebesi'nde, 3 ncü Ordu emrinde müfrezesiyle görev almıştır. Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'dan kaçarak Berlin'e gitmiş, orada bir Ermeni tarafından öldürülmüştür. Görgülü; s.104,109. Arif Cemil; Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilâtı Mahsusa, Arba Yayınları, İstanbul, 1997.

[56] Yakup Cemil (?- 1917), İttihat ve Terakki Cemiyetinin ileri gelenlerindendir. 1901 yılında Harbiyeyi bitirerek Rumeli'de eşkıya takibinde bulunmuş, İkinci Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki Cemiyetinin sorumlu yöneticisi olarak Adana'ya gitmiştir. Trablusgarp'ta İtalyanlarla savaşmış ve Enver Paşa tarafından İstanbul'a geri gönderilmiştir. 23 Ocak 1913 yılında Babıâli'ye yapılan baskında Harbiye Nazırı Nazım Paşayı vurmuş, Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesinden sonra Enver Paşanın Harbiye Nezaretine getirilmesine çalışmıştır. Teşkilâtı Mahsusada görev almıştır. 2000 kişilik kuvvetiyle Kafkas Cephesi'nde savaşmış, Sarıkamış Muharebesi sırasında müfrezesiyle kanatlarda görev almıştır. Van Güney Müfrezesi Komutanlığı da yapan, İttihat ve Terakkinin fedailerinden olan Yakup Cemil, 1916 Mart ayı başında bu görevden ayrılmış, önce Bitlis'e sonra 6 ncı Ordu merkezine sürülmüştür. İstanbul'a döndükten sonra Enver Paşaya suikast teşebbüsünde bulunmak suçlamasıyla tutuklanarak idam edilmiştir. Görgülü; s.109, 113. Mustafa Ragıp; İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi, Yakup Cemil Niçin ve Nasıl Öldürüldü?, İstanbul, 1933.

[57] Ali Rıza: Emekli topçu binbaşı. Giresun, Trabzon, Rize Seyyar Jandarma Taburları, Hopa Hudut Taburu ile gönüllülerden oluşan kuvveti komuta etmiştir. Aziz Samih (İlter); s.29.

[58] Höyükler: Erzurum.

Sarıkamış yolunu tutuyordu. 2 nci İhtiyat Süvari Tümeni, Ağrı'nın batısında, 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni de Diyadin'de bulunuyordu. 4 ncü İhtiyat Süvari Tümeni, Velibaba'da Aras'ın güneyini örterken 37 nci Tümen, Bitlis istikametinde yürüyüş hâlindeydi.

Alman Amiral Souchon'un donanmayla, Karadeniz'deki Rus kıyılarına 29 Ekim 1914'te yaptığı taarruzun sebebi, Almanların Polonya'da saldırıya geçmelerinden dolayı, buradaki muharebeyi sürdürebilmek için Rus kuvvetlerini bulundukları yerlerde tutmaktı. Karadeniz'deki bu harekâtla, Rusların Kırım ve Odessa'daki kuvvetlerini; Kafkasya'da gerçekleşen taarruzlarla da bu bölgedeki kuvvetleri bulundukları yerlerde bağlamak istiyorlardı.

3 NCÜ ORDU KOMUTANININ DURUMU DEĞERLENDİRMESİ

Rusların bir kolordusunun batıya gittiği ve Kafkasya'da iki kolordularının kaldığı tahmin ediliyordu. Bir kolordu da Türkistan'dan buraya gelmişti. Bu kolorduların, 120.000 muharip gücünün bulunmasına karşılık, bizde mevcut yedi piyade tümeninde (37 nci Tümen altı taburlu) kullanılabilecek durumda 60 tabur bulunduğundan Rusların kuvveti iki kat fazla kabul ediliyordu. Rusların seferberlik faaliyetleri de hızlı olduğundan baskın yapmalarından korkuluyordu. Kuvvet dengesi, Hasan İzzet Paşa ve Genelkurmay Başkanı Guze'nin zihinlerinde iki kat etkili olduğundan, Uzun Ahmet[59] - Höyükler hattında durdurmayı tercih ettiler. O sırada Tannenberg'ten ilham alarak, Hindenburg[60] gibi, büyük çevirme hareketleriyle düşmanı imha etmek hevesine düşüldü.

Düşman az bir kuvvetle yani eşit sayıda bir kuvvetle Erzurum istikametinde ilerlerse, bu ilerleyişi Höyükler hattında, 11 nci Kolordu ve Kale birlikleri ile tutarak 9 ncu Kolordu ve 2 nci Nizamiye Süvari Tümeniyle bunun kuzey kanadına; 33 ncü ve 37 nci Tümen ile Van Seyyar Jandarma Tümeni, üç-dört tümenden oluşan İhtiyat Süvari Kolordusunu Top dağında[61] toplayarak düşmanın güney kanadına taarruz ederek Tannenberg'in bir benzerini gerçekleştirmek istiyorlardı.

RUSLARIN PLÂNI

Üçüncü seçeneğe göre yapılan tasarı gereğince Ruslar savunmada kalacaklar, üstün Türk kuvvetleri karşısında Kafkas dağlarına kadar çekileceklerdi. Yalnız, Bakû ile Tiflis - Viladikafkas arasındaki Gürcistan askerî yolunu elde tutacaklardı. İlk başlarda bizim tarafsızlığımızı göz önüne alarak ikinci seçenek çerçevesinde iki kolordularını batıya nakletmişseler de Kafkasya'da yeni birlikler kurmuşlar ve 2 nci Türkistan Kolordusunu da Tiflis'e getirmişlerdi. Bu şekilde güç kazanan Ruslar, mümkün olduğu kadar,

---

[59] Uzun Ahmet: Erzurum'a bağlı köy.

[60] Hindenburg (1847-1934), Alman general ve devlet adamı. 1912 yılında 65 yaşında kolordu komutanıyken emekli olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla tekrar göreve alınmış ve 1914'te Tannenberg Zaferi'ni kazanmıştır. Sonra Alman Doğu Cephesi Komutanı, 1916 yılında Genelkurmay başkanı, 1918 yılında cumhurbaşkanı olmuştur. Belen; s.212.

[61] Top dağı: Erzurum.

topraklarına Türkleri sokmamak ve çok çekindikleri, Kafkasya'daki Türk - İslâm ayaklanmasını böylece ortadan kaldırmak, hudutlarındaki eğrilikleri düzelterek doğru bir hat meydana getirdikten sonra, Türk topraklarında muharebeyi devam ettirmek ve bölge halkını top seslerinden uzak tutmak istiyorlardı. Şartlar uygun olunca da aktif savunmadan taarruza geçeceklerdi.

Ruslar, İd[62] - Horasan - Yüzveren[63] - Eleşkirt ovası[64] - Ağrı - Diyadin - Doğubayazıt hattında savunmaya elverişli dağlara kadar ilerleyeceklerine inanıyorlardı. Bu amaçla asıl kuvvetleriyle Aras vadisinden ilerlerken daha sonraları 4 ncü Kolordu adını alan kuvvetli bir grup da Iğdır - Ağrı üzerinden Murat[65] nehri vadisini izleyecekti. Bu kolun kuvvetli bulundurulmasının sebebi, bizim Re'sü'l-ayn[66] ve Mardin demir yolu hattını kullanarak Bitlis'te bir kuvvet toplamamız ve Van gölünden de yararlanarak güney kanatlarında yığınak yapmamız ihtimalini dikkate almalarıydı. Ayrıca, Musul üzerinden İran ve Azerbaycan'a doğru ilerleyecek kuvvetlerimizin de Rusların gerilerini taciz edecek olmasını mümkün gördüklerinden, kanatlarını Tebriz'e kadar uzatmışlardı. Böylece, Karadeniz'den Tebriz'e kadar olan 600 kilometrelik bir bölgeyi örtmek ve buradaki Ermenileri ve Nesturîleri isyan ettirmek gayesindeydiler. Seyyar jandarma taburlarımızdaki Ermeni askerler kandırılmışlardı ve hepsi Rusların tarafına kaçmışlardı. Az sayıdaki kuvvetlerini Ruslar bu şekilde Batum, Oltu, Sarıkamış, Kağızman, Iğdır, Hoy[67] ve Tebriz'e kadar dağıtmış bulunuyorlardı.

Rusların Erzurum istikametindeki 50 kilometrelik cephenin önemli kısmındaki birinci hatta, 38,5 piyade taburu, 27 süvari bölüğü, 120 top, beş istihkâm bölüğü; ihtiyatta da 25 piyade taburu, 12 süvari bölüğü, 46 top, yedi istihkâm bölüğü olmak üzere toplam 63,5 tabur, 39 süvari bölüğü ve 166 top vardı. Geriye kalan 550 kilometrelik cephede ise 30,5 piyade taburu, 66 süvari bölüğü, 90 top, üç istihkâm bölüğü; Karadeniz kıyılarında da ayrıca altı piyade taburu, 24 top olmak üzere bütün cephede toplam 100 piyade taburu, 105 süvari bölüğü, 280 top ve 15 istihkâm bölükleri mevcuttu.

Enver Paşanın verdiği direktif, Rusların dağınık kuvvetlerine yüklenerek onları ayrı ayrı yenmekti. Bu direktif, şüphesiz Höyükler hattında uygulanamazdı. Geniş bir cephede parça parça bulunan Rus kuvvetlerinin üzerine çullanmakla yeni bir Tannenberg gerçekleştirilebilirdi. Bu kuvvet de

---

[62] İd: Erzurum'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Narman.

[63] Yüzveren: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Yüzören.

[64] Eleşkirt ovası: Ağrı, Diyadin, Taşlıçay ovaları batıya doğru birbirlerinden gedikler ve boğazlarla ayrılmış olarak Pasin ovasına doğru sıralanmışlardır. Erzurum-İran transit yolu bu ovaları birbirine bağlar. Ovalar batıya ve güneye doğru birer toplanma yeri olmaya elverişlidirler.

[65] Murat nehri: Van gölünün kuzeyindeki Aladağ'dan doğar. Uzunluğu 600 km kadardır. Aras nehri ile birleşir. Murat vadisi ise Muş il sınırının kuzeybatısında başlar. Başlangıçta kuzey güney doğrultulu derin bir boğaz biçiminde olan vadi sonra batıya döner. Bulanık ovasına girer. Ulukaya köyünün güneyinden de il sınırlarının dışına çıkarak devam eder.

[66] Re'sü'l-ayn: Şanlıurfa'ya bağlı ilçe. Bugünkü adı Ceylanpınar.

[67] Hoy: İran'daki Rumiye gölünün kuzeybatısında ve Çaldıran ovasının güneydoğusunda yer alan tarihi Türk şehri.

Sarıkamış'taki Rus Grubu idi. Yukarıda, Rus komuta heyetindeki kararsızlığı anlatmıştık. Oltu Müfrezesi, Sarıkamış Müfrezesinin yanını oluşturacaktı. Oysa bu müfreze bile, Sarıkamış'taki komutanın emrinde değildi ve Tiflis'ten idare ediliyordu. Tiflis'te oturan bir karargâh, 17 müfrezeyi ayrı ayrı idare etmişti ki bunun sakıncalarını harekâtta göreceğiz.

RUSLARIN TAARRUZU (Kroki-8)

29 Ekim 1914'teki Karadeniz baskınından sonra, Ruslar bizim hükûmetin uzlaşma konusundaki girişimlerini dinlemediler. 1 Kasım 1914'te Kafkas Ordusuna taarruz emri verdiler ve muhtelif yerlerden taarruza geçtiler.

Rusların ilerleyişi şöyleydi:

a. Oltu Müfrezesi (İstomin Tugayı); 20 nci Tümenin 2 nci Tugayı, bir Ermeni, bir hudut taburu, bir Kazak alayı toplam 10 tabur, yedi süvari bölüğü, 24 top İd yönünde ilerledi. İşhan[68] bölgesinde ise bizim hudut taburumuz direndi. Ruslar Pitkir[69] taburumuzu sürerek İd'e ilerlediler.

b. Sarıkamış Grubu; 39 ncu Tümen, 20 nci Tümenin 2 nci Tugayı Karaurgan'dan[70] Kötek'e[71] ve Mecingert'ten[72] Horasan yönünde; 1 nci Kazak Süvari Tümeni Aras'ın güneyinden Aras Karakilisesi'nden Velibaba'ya doğru üç koldan ilerlediler. Kötek hudut taburumuz, Horum[73] sırtında gece oluncaya kadar direndi.

c. 1 nci Plaston Tugayı; Kağızman'dan Ağrı yönünde Ahtalar Geçidi'nde[74] ilerledi.

d. Erivan Müfrezesi; 66 ncı Tümenden bir tugay, 2 nci Plaston Tugayı ve 2 nci Kazak Süvari Tümeni, hudut birlikleri ve Ermeni çeteleri Iğdır - Diyadin - Ağrı yönünde Çengelgedik'ten[75] Bayazıt'a ilerledi. Ermeni çeteleri Musun Geçidi'ne[76] yürüdüler.

Bu taarruzun hedefi olarak Mişlayevski'nin düşüncesi; İd - Horasan - Yüzveren hattının birbirine bağlı ve yanları güvenli bir mevzi olduğu hâlde, Berhman Sarıkamış Grubuyla bu hattı tuttuktan sonra hudutta bulunan Türk birliklerinin direniş göstermemesinden yararlanarak Hasankale'yi ele geçirmek için harekât kararını verdi. Berhman; bir gariplik örneği olarak süvari komutanı Baratof'a emir ve komutayı terk ederek kendisi Karaurgan'da kaldı.

---

[68] İşhan: Artvin-Yusufeli'ye bağlı köy.
[69] Pitkir: Erzurum-Oltu'ya bağlı köy. Bugünkü adı Ayyıldız.
[70] Karaurgan: Kars-Sarıkamış'a bağlı bucak.
[71] Kötek: Kars-Kağızman'a bağlı bucak.
[72] Mecingert: Kars-Sarıkamış-Karaurgan bucağına bağlı köy.
[73] Horum: Erzurum-Horasan'a bağlı köy.
[74] Ahtalar geçidi: Doğu Anadolu'da Murat nehrinin yukarı havzasıyla (Ağrı) Aras vadisini (Kağızman'ın doğusu) bağlayan yol üzerindedir.
[75] Çengelgedik: Aras nehri güneyinde bu nehre paralel olarak uzanan Çengel dağları üzerindedir.
[76] Musun geçidi: Ağrı.

1 Kasım 1914 – Erzurum ve civarında bulunan 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni, 3 ncü Ordu tarafından Hasankale'ye sevk olundu. Hasankale'deki 11 nci Kolordu, 34 ncü Tümen, Uzun Ahmet - Höyükler hattına çekildi. Hasan İzzet Paşa, plânı gereğince bu hatta orduyu topluyordu.

2 Kasım 1914 – 39 ncu Rus Tümeni ilerleyerek 155 nci Alay Zivin'i, 1 nci Kazak Süvari Fırkası Velibaba'yı aldı ve Karaderbent'e[77] yürüdü. İstomin Tugayı İd - Ekrek[78] - Sivrigedik'i[79] tuttu. 2 nci Plaston Tugayından bir müfreze Bayazıt'ı aldı.

Bunların karşısında 1 nci ve 4 ncü İhtiyat Süvari Tümenleri düzensiz bir hâlde Top dağına toplanıyordu. 33 ncü Tümen Tutak'tan Erzurum'a yürüyüş hâlindeydi. 37 nci Tümen ise Muş'ta bulunuyordu.

3 Kasım 1914 – Kötek taburuyla diğer iki hudut taburu Köprüköy ve Emrekom'da[80] 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni emrinde toplandılar. Pitkir, İşhan hudut taburları da Gürcü boğazı ilerisinde Tortum'da mevzi aldılar.

4 Kasım 1914'te, 155 nci Alay Ardos'u[81] aldı. 1 nci Kazak Süvari Tümeninin bir alayı Köprüköy'de 2 nci Nizamiye Süvari Tümenimizin direnişine maruz kalması üzerine Kağızman - Ağrı yönünde ilerleyen 1 nci Plaston Tugayı Ağrı yönünde hududu geçmiş iken geri çekilerek Başköy üzerinden Yüzveren'de Baratof'un sol yanını desteklemek için görevlendirildi. Fakat karışık yollardan dolayı geç kaldı. İd'e gelen İstomin Tugayı, önündeki hudut birliklerini kolayca atarak öncülerini Ekrek ve Koşa'ya[82] kadar sürdü. 66 ncı Tümenin bir tugayı, hudut birlikleriyle çarpışarak ilerledi ve Diyadin ile Bayazıt'taki hudut birliği Erciş'e çekildi.

Sonuçta şöyle bir durum ortaya çıktı:

9 ncu Kolordu; iki tümeniyle Erzurum'un, bir tümeniyle İspir'in güneyinde.

11 nci Kolordu; iki tümeniyle Erzurum'un doğusunda Höyükler bölgesindedir. Bu kolordunun Tutak'ta bulunan 33 ncü Tümeni de Erzurum yönünde yürüyüşe geçirilmişti.

2 nci Nizamiye Süvari Tümeni; Köprüköy'de düşmanla muharebede, 1 nci ve 4 ncü İhtiyat Süvari Tümenleri de hudut muharebelerinde düşmanla zayıf bir temastan sonra dağılarak Top dağı bölgesinde toplanmışlardı.

Bunlardan başka Van'daki Jandarma Tümeninin büyük bir kısmıyla Tutak'a yürümesi, İspir'deki 17 nci Tümenin güneye yanaşması ve Eleşkirt - Ağrı bölgesindeki 2 nci İhtiyat Süvari Tümeninin de Velibaba'ya yanaşması emredilmişti.

---

[77] Karaderbent: Erzurum.
[78] Ekrek: Erzurum-Narman'a bağlı köy. Bugünkü adı Yanıktaş.
[79] Sivrigedik: Erzurum-Tortum.
[80] Emrekom: Erzurum-Köprüköy'e bağlı köy. Bugünkü adı Emre.
[81] Ardos: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Değirmenler.
[82] Koşa: Erzurum-Narman'a bağlı köy. Bugünkü adı Toygarlı.

Bu durum Enver Paşanın dikkatini çekti ve özetle şu emri verdi: "Aras'tan ilerleyen düşman kuvvetleri fazla değildir, dağınık ve yalnız ilerleyen kollarına taarruz ederek bunları ezmek, 9 ncu Kolordu gelinceye kadar zaman kazanmak ve yan tarafındaki aşiret ve sair kuvvetlerle Azerbaycan'da Ruslara saldırmak gerekir." O zamana kadar nerede olduğu bilinmeyen 2 nci Kafkas Kolordusunun Lehistan'a gittiği ve 2 nci Türkistan Kolordusunun zayıf olduğu (üçer taburlu yedi alay) anlaşılmıştı. 3 ncü Ordu taarruz etmek için ilerlemeye başladı.

KÖPRÜKÖY MUHAREBESİ (Kroki-9)

Köprüköy bölgesinde 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni, düşmanı oyalama vazifesine başarıyla devam ediyordu. 3 ncü Ordu komutanı, Höyükler hattına alınmış olan 11 nci Kolorduyu, 18 nci ve 34 ncü Tümenler, tekrar Hasankale yönünde yürüyüşe geçirdi. Bu kolordu ile Aras'ın kuzeyinden Rusların cephe ve yanına, 2 nci Süvari Tümeni ile düşmanın yan ve gerilerine; ihtiyat süvari tümenleri ve 33 ncü Tümen ile de Rusların güney yan ve gerilerine taarruz edecekti. 9 ncu Kolordu, geride Erzurum civarında bırakılmıştı. İhtiyat Süvari Kolordusu Komutanı Fazıl Paşa[83] karargâhını Çullu'da[84] kurmuştu.

11 nci Kolordunun önce Hasankale'den Höyükler'e alınması ve sonra tekrar 6 Kasımda Hasankale'ye ilerletilmesi, bu kolorduyu yormuştu. Burada dikkati çeken taraf, her iki tarafın birbirinin amacından haberi olmadan ileri harekât yapmalarıdır. Ruslar Hasankale'yi ve Türkler de Köprüköy'ü almak istiyorlardı. Enver Paşanın emriyle 11 nci Kolordu ileri sürülmüştü. Eğer bu harekât yapılmasaydı Berhman belki de Höyükler mevzisine kadar gelir ve Hasan İzzet Paşanın plânı gerçekleşebilirdi. Bu harekât altı gün devam etmiş ve Köprüköy Muharebesi adını almıştır.

6 Kasım 1914 - Baratof komutasında bütün Rus kuvvetleri Aras'ın kuzeyinde üç koldan Köprüköy yönüne doğru, 1 nci Kazak Süvari Tümeni de Aras'ın güneyinden iki kol ile Kırdabaz[85] ve Tenzile'ye[86] ilerlediler. 153 ncü Alay ve 156 ncı Alayın iki taburu taarruza başladı ve süvari tümenimiz bunları top ve makineli tüfek ateşiyle akşama kadar Köprüköy'de tuttuktan sonra gece olunca Miyadin[87] - Üğümü[88] hattına çekildi. Ruslar da Köprüköy'ü aldılar. Ağrı tarafındaki 66 ncı Rus Tümeni, 2 nci İhtiyat Süvari Tümenimizi sürerek Diyadin'i ele geçirdi. iki ihtiyat süvari tümeni, Tahir'den[89] Velibaba

[83] Dağıstanlı Mehmet Fazıl Paşa (1845?-1916), öğrenimini Rusya'da yapmıştır. Rus çarının silâhşörü iken Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Kars ve Erzurum'daki muharebelere katıldı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Kafkas Cephesi'nde 3 ncü Ordu Süvari komutanlığı görevine çağrılan Mehmet Fazıl Paşa altı ay sonra Irak Cephesi'ne tayin olmuştur. Burada örgütlenmiş bulunan aşiret kuvvetlerinin komutanlığını yapmıştır. 9 Mart 1916 tarihinde, Sabis Meydan Muharebesi'nde şehit düşmüştür. Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar; s.37-40.

[84] Çullu: Erzurum-Köprüköy-Söylemez bucağına bağlı köy.

[85] Kırdabaz: Erzurum-Köprüköy'e bağlı köy. Bugünkü adı Kıyıkonak.

[86] Tenzile: Erzurum-Pasinler.

[87] Miyadin: Erzurum-Pasinler'e bağlı köy. Bugünkü adı Ardıçlı.

[88] Üğümü: Erzurum-Pasinler'e bağlı köy.

[89] Tahir: Ağrı-Eleşkirt ilçesine bağlı bucak.

boğazı (Karaderbent)'na sürüldü. İhtiyat Süvari Kolordusu Çullu'da; 33 ncü Tümen Söylemez'de;[90] 37 nci Tümen Hacı Ömer'de[91] bulunuyordu. Ertesi gün her iki taraf taarruza karar vermişlerdi.

7 Kasım 1914 – Her iki tarafın da ileri harekâtı üzerine, rastgele bir muharebe oldu. İstomin Tugayı dediğimiz Oltu Müfrezesi Ekrek ve Koşa Tepesi üzerinden güneye bir piyade alayı sürünce, bu kuvvete, bizim kuvvetlerimiz Çermiksu'da[92] rastladılar. Ruslar Köprüköy'den batıya doğru hareket ederken bizim 11 nci Kolordu da doğuya hareket ediyordu. 9 ncu Kolordunun 28 nci Tümeni (iki alay) Erzurum'un doğusundan Köprüköy yönüne yürütülmüş ise de bu kolordunun diğer tümenleri Erzurum ve kuzeyinde bırakılmıştır.

9 ncu Kolordunun geride bırakılması ve üç tugaydan oluşan bir düşmanın imhası için iyi bir düzenleme yapılmaması, taarruzun, 3 ncü Ordunun kendi görünüşe göre olmadığını, ancak başkomutandan gelen emri uygulamak istediğini gösteriyor. Bu harekâtın bir çeşit keşif taarruzu mahiyetinde olduğu görülüyor.

Ruslar bir kol (bir buçuk piyade alayı) ile Badicivan[93] üzerine, iki kol (büyük kısım) ile de Hasankale üzerine geliyorlar. Bizim kuvvetler ve özellikle süvari tümeni, sisten dolayı geç kalıyor ve keşif yapamıyorlar. Hava açılınca, sol taraftan ilerleyen 18 nci Tümen, Badicivan'dan Rusların ateşinin tesiri altında kalıyor. Ruslar taarruz ediyorlar. Buradaki anî ateşten dolayı 18 nci Tümende meydana gelen panik, cepheden ilerleyen 34 ncü Tümene de yayılıyor ve onlar da geri çekiliyorlar. İhtiyattaki 83 ncü Alay ileri sürülüyor kolordu komutanının çabasıyla panik durduruluyor, karşı taarruzla Ruslar Badicivan'dan atılıyorlar ve akşam oluyor. Her iki taraf ertesi gün için yine taarruza karar veriyor. Bu sırada ordu karargâhı, Hasankale'de bulunuyor. Kazaklar Aras'ın güneyinden Sülüğü'ye[94] ilerlerken 28 nci Tümenden 82 nci Alay bunların önüne doğru sürüldü. 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni solda Serboğan'a[95] alındı ve 33 ncü Tümen Top dağının güney bölgesine kadar gelebildi. 37 nci Tümen de Hacı Ömer'e ulaştı. İhtiyat Süvari Kolordusu da tümenlerin mevcudu aslında birer alaydan daha az bir mevcuda indiğinden ve maneviyatı sarsılmış olduğundan, bir faaliyet gösterememişti. Bu durum karşısında, ordu karargâhında tekrar Erzurum'a çekilme fikri ortaya çıkmıştı. Fakat 11 nci Kolordu komutanının güvence vermesi üzerine, mevzilerde kalmaya karar verildi. 18 nci Tümenin ertesi sabah muharebeye başlaması ve kolordunun da maneviyatının iyi olduğunun bildirilmesi üzerine, 3 ncü Ordu komutanı, kolorduyu taarruzda serbest bıraktı. Bu arada Ağrı tarafındaki Ruslar Taşlıçay'ı[96] işgal ederek Ağrı'ya ilerlediler.

---

[90] Söylemez: Erzurum-Köprüköy'e bağlı bucak.
[91] Hacı Ömer: Erzurum-Tekman'a bağlı köy.
[92] Çermiksu: Erzurum-Pasinler-Çobandede bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Ilıcasu.
[93] Badicivan: Erzurum-Pasinler'e bağlı köy. Bugünkü adı Esendere.
[94] Sülüğü: Erzurum-Köprüköy'e bağlı köy. Bugünkü adı Eğirmez.
[95] Serboğan: Erzurum.
[96] Taşlıçay: Ağrı'ya bağlı ilçe.

8 Kasım 1914 **–** Her iki taraf taarruza devam etti. 11 nci Kolordu süngü hücumları yaparken 18 nci Tümen akşama kadar Badicivan'ın doğu sırtlarını tamamen ele geçirdi. 34 ncü Tümen de Köprüköy'ün batı sırtlarına hükmediyordu. İhtiyat süvari tümenleri bugün de bir faaliyet göstermiyordu. Buna karşılık 28 nci Tümeni (iki alay) Aras'ın güneyinde kullanarak Rusları Kırdabaz ve Tenzile'ye sürüyor ve böylece buradaki Rus süvari tehlikesi de kalmamış oluyordu. Ruslar, Köprüköy'ün ilerisindeki mevzilerde tutunamayarak Köprüköy'ün doğusunda 1905 rakımlı tepe ile Tafdiker[97] ve kuzeyine çekiliyorlar. Rusların 156 ncı Alayı çok kayıp verdiğinden, 154 ncü Alayla değiştirilmesi zorunlu görülüyor. 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni de Çermiksu'nun batısında İstomin Tugayından 78 nci Alay ve bir Kazak alayı ile karşılaştı. Muharebe ederek bu alayları geri püskürttü. Ruslar bu durum üzerine Tiflis'ten 2 nci Türkistan Kolordusunun 14 ncü ve 15 nci Alaylarını trenle Sarıkamış'a nakle başladılar. Bu muharebeyle kazanılan başarı, maneviyatı yükseltmiş ve düşmanın iki piyade ve bir süvari tümeninden ibaret olduğu anlaşılmış olduğundan, 3 ncü Ordu karargâhında tekrar Erzurum'a çekilmek fikri uyanmış ise de bu harekâtın sakıncaları hakkında 11 nci Kolordu komutanının düşüncesi üzerine bu fikirden vazgeçildi.

9 Kasım 1914 **–** 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni Çermiksu'yu aldıysa da gece Rusların baskını üzerine Serboğan'a çekildi. Rusların İd Müfrezesi de 2 nci Nizamiye Süvari Tümeninin sıkıştırması üzerine çekilmeye mecbur kaldı. Bunun üzerine Tortum'daki hudut taburları Sivrigedik'e ileri sürüldü. 28 nci Tümen Kırdabaz ve Tenzile'yi ele geçirdi. Kazaklar ise Emrekom'a çekildi. İhtiyat Süvari Kolordusu Emrekom'a ilerledi ve topçu ateşiyle perişan oldu. Ruslar Ağrı'ya girdiler, 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni Tutak'a çekildi.

Başkomutanlığın, 9 ncu Kolordunun da bu muharebeye katılmasını ve taarruza devam edilmesini istemesi üzerine, 9 ncu Kolordu karargâhı ile 29 ncu Tümen, Erzurum'dan çağrıldı, İspir'in güneyinde bulunan 17 nci Tümen de Erzurum'a yanaştırıldı.

10 Kasım 1914 – Yukarıda belirtilen birliklerin yanaştırılması, yerel hareketler ve hazırlıklardan başka önemli bir olay olmamıştır.

11 Kasım 1914 **–** Yapılacak taarruz için dört grup meydana getirildi. (Kroki-10)

1. İhtiyat Kolordusu; düşmanın güney ve yan ve gerilerine etki edecek,

2. 11 nci Kolordu, 33 ncü, 37 nci ve 28 nci Tümenler, Köprüköy - Çakmak hattı güneyinden,

3. 9 ncu Kolordu, 34 ncü ve 18 nci Tümenler, bu hattın kuzeyinden taarruz edecekler.

4. 29 ncu Tümen, düşmanın sağ tarafını saracak ve 2 nci Süvari Tümeni de 29 ncu Tümenin kuzeyinden düşmanın kuzey tarafıyla yan ve gerisine ilerleyecekti.

[97] Tafdiker: Erzurum-Köprüköy'e bağlı köy. Bugünkü adı Savatlı.

Şafakla beraber yoğun bir sis altında ve yukarıda bahsedilen hazırlıklar içinde taarruz başladı. Burada ara hatlarının yola paralel olarak verildiği görülüyor. 34 ncü Tümen ara hattının yola eğim vermesinden dolayı düşmana karşı yan yürüyüşü yaparak Tafdiker'in güneyine, 28 nci Tümen de Hasankale suyundan geçerek Köprüköy **-** 1905 rakımlı tepeye doğru yürütülüyor. 33 ncü Tümen büyük kısmıyla Aras'ın kuzeyine geçemeyerek doğuya gidiyor ve düşmanın karşı taarruzuyla oyalanarak ilerleyemiyor. İhtiyat süvarileri, topları olmadığından geri çekiliyorlar. 2 nci Süvari Tümeniyle 29 ncu Tümen de geç kaldığı için düşmanı durduramıyor. Ancak akşama doğru 29 ncu Tümen, Çermiksu'daki Rus taburunu, 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni de Koşatepe'deki düşmanı atıyor ve süvarilerimiz Çermiksu'nun güneyine çekiliyor. 18 nci Tümen, Tafdiker'i ve 28 nci Tümenin 83 ncü Alayı Yarabel'e kadar gelen Hasankale suyunu bir hamlede geçip Köprüköy'e giriyor ve hücumla 1905 rakımlı tepeyi kısmen ele geçiriyor. 37 nci Tümen de Aras'tan ve köprüden geçerek 1905 rakımlı tepenin yanına taarruz ederek 83 ncü Alaya yardım ediyor. Rusların Türkistan Tugayı Kötek'e gelince, hattın gerileri sağlamlaştırıldı.

12 Kasım 1914 **–** 29 ncu Tümenle 2 nci Nizamiye Süvari Tümeninin kuzeyden ve diğer tümenlerin cepheden yaptıkları taarruz üzerine, düşman çekilmek zorunda kaldı. Bu harekât şöyle oldu: 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni, piyade yardımıyla Koşatepe'yi ele geçirerek Karabıyık'a ilerledi, 29 ncu Tümen, Çermiksu'dan çekilen düşmanı Horum'a doğru sürdü. 38 nci Alay süngü hücumuyla 1905 rakımlı tepeyi tamamen ele geçirdi. İhtiyat Süvari Kolordusu Işkı[98] - Harçlı[99] hattında oyalama muharebesi yaparak 20 kayıp verdi. Bu muharebede yaptığı tek iş budur. Ruslar, Aras'ın kuzeyinden 79 ncu Alayın iki taburunu güneye geçirerek Emrekom'u kuvvetlendirdiler. Düşman; Sanamer[100] - Hoşap[101] - Horumulya[102] - Azap[103] - Ardos hattına çekildi. Aras'ın güneyindeki Kazak tümeni de 12-13 Kasım gecesi Yüzveren - Ardı[104] hattına çekilerek aynı hizaya geldi. Düşman takip edilemediğinden Hasan İzzet Paşa tarafından tekrar kuvvet çağrılarak 16 Kasımda ileri harekâta devam edildi.

Arkadaşlar,

Köprüköy Muharebesi dediğimiz bu rastgele muharebede 9 ncu ve 11 nci Kolordular arasında cepheyi eğimli kesen bir yola paralel olan ara hattın verilmesinden dolayı, eğri şeritler ortaya çıkmış, bu da yan ateş etmeye, yorgunluğa ve birliğin ileri geri dalgalanmasına sebep olmuştur. Bundan başka düşman hattının gerisine paralel olan şeritler, şüphesiz düşmanı geri iter ve kesin netice alınamaz. Geri çekilmede ve savunmada birliklere, böyle hattın gerisine paralel şeritler verilebilir. Fakat taarruz ve

---

[98] Işkı: Erzurum-Köprüköy'e bağlı köy. Bugünkü adı Ağcaşar.
[99] Harçlı: Erzurum-Horasan'a bağlı köy.
[100] Sanamer: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Hacı Ahmet.
[101] Hoşap: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Dönertaş.
[102] Horumulya: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Yukarı Horum.
[103] Azap: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Azapköy.
[104] Ardı: Erzurum-Horasan'a bağlı köy.

takipte düşmanın geri çekilme yoluna dik şeritler verilmelidir ki kesin sonuç elde edilebilsin. Görülüyor ki 3 ncü Ordunun sevk ve yönetiminde idarî düşünce yoktur ve rastgele bir muharebe, keşif taarruzu ve büyük karargâhın zorlamasından doğan ilerleme vardır. Sadece komutanların ve askerin kahramanlığı ile bu harekât başarıyla sonuçlanmıştır. Hâlbuki o harekât zamanında, bölgede altı piyade tümeni, hudut ve jandarma taburuyla beraber 70 tabur elimizde bulunuyordu. Düşmanın 39 ncu Tümeniyle, 20 nci Tümeninin bir tugayı (24 tabur) ve muharebenin son safhasında Türkistan Tugayı (14 ncü ve 15 nci Alaylarla beraber) 30 taburu vardı. Düşman hattının gerisine paralel değil, dik yön vererek şu şekilde bir düzenleme yapmak imkânı vardı: (Kroki-11)

11 nci Kolordu hafif kuvvetlerle cepheden, büyük kısmıyla, süvariler de Aras'ın güneyinden düşmanın güney yanına yanaştırılarak; 9 ncu Kolordu ise üç tümeniyle Gürcü boğazı bölgesinden Top dağı yoluna geçip burada yanını Oltu Müfrezesine karşı sağlamlaştırarak yukarı hat üzerinden düşmanın kuzey tarafı ve gerisine yöneltilseydi, düşmanı boynuzundan değil arkasından yakalamak mümkün olacaktı. Bu şekilde iki kat güçlü olan kuvvetlerimizle düşmanın tam gerisine düşülecek ve Tannenberg ortaya çıkacaktı. Bunun yapılmamasının sebebi, Hasan İzzet Paşanın kendi düşüncesiyle değil Enver Paşanın emriyle hareket ederek düşmanın kuvvet ve hareketiyle ilgili şüphe ve kararsızlık içinde kalmış olmasıydı.

Şimdi bundan sonraki harekâtı görelim:

13 Kasım 1914 **–** 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni Hoşap - Horumulya - Sıçankale'ye;[105] 29 ncu Tümen Maslahat'a,[106] 18 nci Tümen Bedrevans'a;[107] 34 ncü Tümen Haran'a[108] ilerledi. 9 ncu Kolordu, kuzey tarafa alındı. Rus Türkistan Tugayı, süvarilerimiz ve 29 ncu Tümen ile temas etti. 2 nci İhtiyat Süvari Tümeni Karaderbent civarından Alagöz'e[109] gelip İhtiyat Süvari Kolordusu ile bağlantı kurduysa da Tahir yolu Ruslara açılmış oldu. Ağrı ve Aras Rus Grupları da bağlantı kurmada başarılı oldular. Ruslar Ağrı'dan Tutak'a doğru yaklaştıklarından dolayı 3 ncü İhtiyat Süvari Tümenini kuvvetlendirmek için 37 nci Tümen Köprüköy'den Tutak'a hareket emrini aldı ve ertesi gün harekete geçti.

AZAP MUHAREBESİ (14-18 KASIM 1914) (Kroki-12)

Ruslar, Azap - İlimi[110] hattına çekilmişlerdi. 2 nci Türkistan Kolordusu da gelmeye başlamıştı. 3 ncü Ordu yavaş bir şekilde ilerleyerek bu hattın karşısına geldi. Harekât şöyle gelişti:

14 Kasım 1914 **–** 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni, Ekrek'te çarpıştı. 29 ncu Tümen Alakilise'de[111] Türkistan Tugayı ile şiddetli bir muharebeye

[105] Sıçankale: Erzincan-Tercan.
[106] Maslahat : Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Muratbağı.
[107] Bedrevans: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Yürükatlı.
[108] Haran: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Kırkdikme.
[109] Alagöz: Erzurum-Horasan'a bağlı köy.
[110] İlimi: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Çayırdüzü.
[111] Alakilise: Erzurum-Horasan'a bağlı köy.

girmişti. 28 nci Tümen de Alakilise'ye geldi. 33 ncü Tümen, Yüzveren'den Kazak Tümenini uzaklaştırdı. Ağrı tarafında 2 nci Kazak Tümeninin öncüsü olan Volga Alayı, Tutak'a girdi ve 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni, Malazgirt'in kuzeyine çekildi.

15 Kasım 1914 **–** 1 nci Plaston Tugayı Aras Kırkkilisesi'nden Aliçeyrek'e[112] ilerliyordu. 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni düşmanı sıkıştırdı ve bu gece yazdığı raporda düşmanın geri çekildiğini, yarın Kötek'e kadar taarruz edeceğini bildirdi. 2 nci Nizamiye Süvari Tümeninin bu tespiti yanlıştı. Çünkü Türkistan ve plaston tugaylarının Rusların sağ ve sol taraflarına yetişmesi, düşman taraflarını saran Türkleri püskürtmeye ve durumu düzeltmeye yarıyordu. Tutak'ın durumunun düzeltilmesi için Hınıs'tan 31 nci Süvari Alayı Karaçoban'a[113] gönderildi. Van Jandarma Tümeni ise bu arada Ciharı ve Kotar'da Ruslarla ve Ermeni çeteleriyle temas hâlindeydi.

Hasan İzzet Paşa, Rusların artçılarıyla Sanamer - Azap - Horasan hattında ve büyük kısmıyla Horum mevzisinde yerleşmiş olabileceğini tahmin ediyordu. 16 Kasım 1914'te genel taarruza karar verdi. Ordu ilk hedef olarak Horasan - Ekrek yaylası hattını elde edecekti.

16 Kasım 1914 **–** 11 nci Kolordu, Köprüköy - Azap hattının güneyinden, 9 ncu Kolordu ise bu hattın kuzeyinden topçu desteğiyle ve düşmanın kuzey tarafını içine alacak şekilde ilerlemeye başladı. Mevziler birkaç defa elden ele geçti. Ordu karargâhı, Haran'daydı. Bu arada İhtiyat Süvarilerle, 33 ncü Tümen de düşmanın güney taraflarına doğru ilerlediler. Böylece düşmanın iki tarafı da sarılıyordu. Ancak, ordunun düşman cephesine uzak olması yüzünden, düşmanın sadece ileri birlikleri atılabildi. 29 ncu Tümen, Sanamer'in batısına yanaştı, ancak 34 ncü Tümen, Azap'ın doğusunu ele geçiremedi. Bunun üzerine 18 nci Tümen, karşı taarruzla geri sürüldü. 33 ncü Tümen, Mişki - Kırık hattını ele geçirerek keşif kollarını Aliçeyrek civarına sürdüyse de 1 nci Plaston Tugayının taarruzuna uğrayarak Tayhoca'ya[114] çekilmek zorunda kaldı. Tutak tarafında 10 ncu Piyade ve 31 nci Süvari Alayları Karaçoban'dan Ruslara karşı ilerlediler. Tortum tarafındaki İşhan ve Pitkir hudut taburları Sivrigedik'ten Simserkis'e[115] ilerleyince İstomin Tugayı öncüleri İd - Tudan[116] hattına çekildiler. Hopa hudut taburu ve Ali Rıza Bey gerillâ güçleri hududu geçerek Borçka'ya doğru ilerlediler.

17 Kasım 1914 **–** İki taraftan da taarruza devam edildi. 11 nci Kolordu, Aras'ın kuzeyinde düşman mevziinin üç kilometrelik bir kısmına, Azak'ın doğu ve kuzey sırtlarına, Zeki Bey tepesine girmekte başarılı oldu, ancak açık arazide bu taarruz çok kanlı olduğu için gece baskını yapılması daha uygun olurdu. 11 nci Kolordu, Aras'ın güneyindeki 33 ncü Tümeni de Aras'ı geçirerek kuzeyde kullanmak istiyordu. Hatta 1,5 tabur, Horasan civarından

---

[112] Aliçeyrek: Erzurum-Horasan-Aras bucağına bağlı köy.
[113] Karaçoban: Erzurum'a bağlı ilçe.
[114] Tayhoca: Erzurum-Horasan'a bağlı köy.
[115] Simserkis: Erzurum-Narman'a bağlı köy. Bugünkü adı Şehitler.
[116] Tudan: Erzurum-Narman'a bağlı köy. Bugünkü adı Savaşçılar.

Aras'ı geçmiş ve Rusların gerisine sarkmıştı. Ancak 33 ncü Tümeni, yeni gelen 1 nci Plaston Tugayı taarruz ederek geri atmıştı. Bunun sonucunda Aras'ı geçen kuvvetlerimiz de geri alındı. 33 ncü Tümen Yüzveren'e çekildi ve tümenden firar eden 30 kadar Ermeni askeri Ruslara sığınarak kuvvetlerimizin durumunu anlatmaları, düşmanın bu harekâtına sebep olmuştu. 1 nci Plaston Tugayı bundan sonra da kısmen Aras'ın kuzeyine geçerek 18 nci Tümenin öncülerini de geri atmakta başarılı olduysa da mevzi önünde durduruldu.

9 ncu Kolordu, 29 ncu Tümeniyle düşmanın kuzeyini kuşatacaktı. Düşman, cephesini Türkistan Tugayıyla uzattığından Sanamer'i almakta başarılı olamadı. Fakat Rusların tekrar eden karşı taarruzlarını kanlı bir şekilde püskürttü. 2 nci Süvari Tümeni piyade ile kuvvetlendirilerek bir tugayını Ağviran[117] - Keçesor[118] hattına sürdü. Ruslar, Kötek'e kadar uzanan sıkıştırma karşısında, Türkistan Tugayı ile 14 ncü ve 15 nci Alayları ile karşı taarruza geçerek Zivin'e sokulan kuvvetlerimizi Hoşap'a sürdüler.

İlk kez Rus donanması beş zırhlı, iki kruvazör 12 muharip Trabzon'u bombaladı. Denizden saldırıları önlemek için Yavuz, Karadeniz'e açıldı.

18 Kasım 1914 **–** Düşman 9 ncu Kolordunun sol yanına taarruz etmeye başladı. 29 ncu Tümenin yanına, şiddetli topçu ateşiyle Türkistan Tugayı hücum etti. 86 ncı Alay kahramanca bir direnişle düşmanı püskürttü. Bütün cephede topçu muharebesi devam etti, karşı Rus taarruzları uzaklaştırıldı. Aras'ın güneyinde 33 ncü Tümenin karşı taarruzu üzerine plastonlar, Aras'ın güneyine geçmek zorunda kaldılar. 18 nci Tümenin durumu sağlamlaşmıştı. Bütün karşı taarruzlar durdurulmuştu. Ancak Türkistan Kolordusunun da geldiğini anlayan ordu komutanı, sol tarafını biraz geriye alarak taarruza devam etmekten vazgeçti. İd bölgesinden Rusların faaliyeti hakkında alınan abartılı raporlar da bu konuda etkili oldu. Bu arada 10 ncu Kolordunun Köprüköy - Horasan yönünde ilerleyen 30 ncu Tümenine, ordunun kuzey yanını sağlamlaştırma görevi verildi.

20 Kasım 1914 **–** Aras'ın güneyindeki 33 ncü Tümene Plaston Tugaylarının taarruzu; tümenin direnişi ve Aras'ın kuzeyinde 18 nci Tümen topçularının yandan ateşleri sayesinde püskürtüldü. Ruslar, Mişki[119] - Kırık[120] hattına çekildiler ve muharebe yerinde 300 can kaybı ile birçok tüfek bıraktılar.

21 Kasım 1914 **–** Yer yer topçu ve piyade ateşleri devam etti. Hasan İzzet Paşa mermi sarfiyatından kaçınarak arayı açıp ateşi kestirmek üzere, orduyu geride bir hatta çekmeye ve yeni bir taarruz için 10 ncu Kolordunun diğer iki tümenini beklemeye karar verdi. 21-22 Kasım gecesinde, kötü bir havada ordu, Hızardere[121] - Menevürt[122] - Haran - Todaveren[123] mevziine

[117] Ağviran: Kars-Kağızman-Kötek bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Akören.
[118] Keçesor: Kars-Sarıkamış-Karaurgan bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Balabantaş.
[119] Mişki: Erzurum-Horasan'a bağlı köy.
[120] Kırık: Erzurum-Horasan'a bağlı köy.
[121] Hızardere: Erzurum-Horasan'a bağlı köy.
[122] Menevürt: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Küçük Konak.
[123] Todaveren: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Kükürtlü.

çekildi. Ancak, önemli bir mevki olan Çilligöl dağı bırakıldı. İd tarafına karşı, ordunun yanını korumak için, bir piyade alayı ve bir batarya Koşa'da mevzide kaldı. 18 nci Tümen, gece Aras nehrinin güneyine geçerek Komasor'a[124] gitti. Ordu, perişan bir durumdadır. Düşman da bitmiş olduğundan, 18 nci Tümeni takip edemiyor. Sarıkamış Grubu (1 nci Kafkas, 2 nci Türkistan Kolorduları), 1 nci Plaston Tugayı ve 1 nci Kazak tümeni Berhman'ın emrinde Kocut - Sanamer - Zars[125] - Tayhoca hattında kalıyor. Maslofski'nin anlatışına göre, 39 ncu Tümen, 20 nci Tümenin 1 nci Tugayı % 40 kayıp veriyor ve bu oran 10.000 askerden aşağı değildir. Bizim kayıplarımız da buna yakındır.

2 nci Nizamiye Süvari Tümeni, İd - Kesmesur[126] arasında iki düşman ortasında kaldığı için 20 Kasımda Aras'ın güneyine sevk edildi. 4 ncü İhtiyat Süvari Tümeni, maşlahla[127] gelen Urfa ve civar halkından oluşmaktaydı. Diğer ihtiyat süvarileri, millî elbiseleriyle gelmişlerdi ve kaputları yoktu. Soğuktan ve düzensizlikten, asker dağılmış, tümen mevcudu 300-400 kişiye inmişti.

22 Kasım 1914 – İhtiyat Süvari Kolordusu kaldırılarak iki ihtiyat tugayı teşekkül ettirildi. Aras'ın güneyine gelen 2 nci Nizamiye Süvari Tümeni de bir Tugay hâline çevrilerek üç tugaylı bir tümen - 2 nci Süvari Tümeni - meydana getirildi. Toplam 18.000 süvariden ancak 2800 asker kalmıştı. Bu teşkilât aslında çok geç kalmıştı. Bunu, harbin başlangıcında yapmak doğru olurdu. Bunlara başlangıçta süvari ve dağ bataryaları ve makineli tüfek vererek hudut civarına sevk etmek, emir ve komutayı derli toplu bulundurmak, hudut alaylarının komutasını da oluşturulacak olan kuvvetli süvari tümenine vererek hudut güvenliğini desteklemek ve bu şekilde düşmanın durumunu vaktiyle haber alarak ordunun manevrasına imkân vermek doğru olabilirdi. Burada daha esaslı bir şekilde oyalama muharebesi yapmak mümkündü. Örneğin, Kötek Taburu Horum mevziinde Rusları durdurarak kayba uğratmış ve Ruslar Zivin ve Horum'u ele geçirince büyük bir başarı kazandıklarını zannetmişlerdi. Bu yönde hareket edilseydi, düşman Köprüköy'e gelene kadar kayba uğrar ve 3 ncü Ordu da bütün kuvvetlerini toplardı.

DEĞERLENDİRME

Maskolofski'nin eserinden anladığımız, Azap Muharebesi'ni bizim kazandığımızdır. Ruslar panik yaptıkları için 20-21 Kasımda Rus Cephesi sıkışık durumdaydı. Düşmanın kol ve katarları 21 Kasımda panikliklerinden, Berhman ve kurmay başkanı Sarıkamış'a kaçmış ve Türklerin üstün geldiğini Tiflis'e bildirmiştir. Tiflis'ten durumu araştırmak için gelen kurmay başkanı Yudenich, otomobille cepheye giderek cephedekileri durdurmaya çalışırken garip bir rastlantı eseri olarak Hasan İzzet Paşa da orduyu geri çekmeye karar veriyor.

---

[124] Komasor: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Kırkgözeler.
[125] Zars: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Dalbaşı.
[126] Kesmesur: Kars-Sarıkamış-Karaurgan bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Parmakdere.
[127] Maşlah: Altı üstü bir, kol yerine yukarıdaki iki ucunda yarıkları olan bir çeşit üstlük. Reşat Ekrem Koçu; Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Ankara, 1967.

Görülüyor ki, muharebe, komutanların sinirleri ve askerlerin kahramanlıklarıyla halledilir ve bir eşitlik söz konusudur. Burada, Türk askeri üstün durumdayken, bizim komutanımız, "Çok cephane harcanıyor buna dayanamayız." diye orduyu geri çekiyor. Buna bir sebep de İd ve Narman'da Rus tugayının küçük bir faaliyette bulunması ve abartılı haberlerin gelmesidir. Buna 30 ncu Tümenle başarılı bir karşılık verilebilirdi. Bu yüzden komutanlar, gerçek durumu görmeye çalışmalıdır. Çünkü iki taraf da aynı durumdaydı. Komutanlar, fedakârlığı sadece kendi birliğinden istememelidir. Düşmanın da durumunu düşünmelidir. Eğer dursaydık, Yudenich'in de maneviyatı kırılacaktı. Zaten Berhman'ın on günden beri maneviyatı bozulmuştu. Eğer Hasan İzzet Paşa "Ben çekileceğime düşman çekilsin!" deseydi, başarılı olacaktı. Geri çekiliş, boralı ve fırtınalı bir gecede yapıldı. Bazı kolordu komutanları bu durumdan etkilendi. 9 ncu Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa, üzüntüsünden dolayı söylediği sözler yüzünden emekli edildi. Bu geri çekiliş, orduda güvensizlik ve hoşnutsuzluk yarattı. Çünkü, "Üstün gelmişken, neden çekildik?" deniyordu. Bir ordunun manen üstün iken geri çekilişi kötü bir durumdu. Valiler işe karıştı, İttihat ve Terakki Genel Sekreteri Bahattin Şakir, genel merkeze durumu rapor etti.

Almanlar yeni bir Lehistan taarruzu düşündükleri için, Kafkasya'daki Rusları Türk taarruzuyla tutmak istiyorlardı. Sonunda durumu araştırmak için 25 Kasım 1914'te Mecidiye kruvazörüyle Hafız Hakkı Paşa cepheye gönderildi, 2 Aralık 1914'te Köprüköy'e gelerek durumu tespit etti. Bir kolordu ile cepheden, iki kolordu ile yandan çevirmek suretiyle taarruz imkânı olduğunu, ordunun cephane eksiğinden dolayı geri çekildiğini Enver Paşaya bildirdi. Bunun üzerine Enver Paşa, beş gün sonra Yavuz'la hareket ederek cepheye geldi. Posseldt Paşa[128] bu arada Kars'ı kuşatmak için hazırlık yapıyordu.

BATUM – ARTVİN HAREKÂTI

Azap Muharebesi sırasında kıyı kesimlerde ve Tutak bölgesinde bazı başarılar elde edilmişti.

18 Kasım 1914 – Milo Müfrezesi tarafından Artvin'in batısındaki Rus karakolları ele geçirilerek, düşman arazisine girilmiş ve Hopa Müfrezesi tarafından da bir düşman müfrezesi perişan edilerek, iki top ve 100 esir alınmıştı.

21 Kasım 1914 – Milo Müfrezesi Artvin'i, Hopa Müfrezesi de Borçka'yı ile geçirdi. Bizim müfrezelerimiz hudut taburlarıyla gönüllülerden oluşmuştu ve yaklaşık birer alay kuvvetindeydi. Rusların Batum çevresinde 3 ncü Plaston Tugayı, 264 ncü Alayı, 19 ncu Türkistan Alayı, bir hudut, sekiz drujin ve gönüllü olmak üzere toplam 25 piyade taburu, bir istihkâm taburu, üç batarya, üç kale topçu taburu kuvveti vardı. Görevleri Batum Kalesi'ni

[128] Posseldt (?- 1930), Alman general. 1909 yılından itibaren Türk ordusunda ıslahatçı olarak görev almıştır. 1914-1915 yıllarında askerî heyette görev yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda, Doğu Cephesi'nde önce Erzurum Kale komutanı daha sonra Erzurum Müstahkem Mevki komutanı olmuştur. Türkiye'den dönüşünde, tümgeneral olarak topçu birlik komutanlığında bulunmuştur. Deutsche Offiziere in der Türkei (Türkiye'de Alman Subaylar); s.8.

korumak ve Çoruh bölgesini kapatmaktan ibaretti. Murgul'un[129] savunması her taburdan bir bölük alınarak oluşmuş sekiz bölüklü bir müfrezeye verilmişti. Bu devşirme müfrezesinin içteki bağlantısı sağlam değildi. Hopa Müfrezesi bu müfrezeyi perişan ederek, dört bölüğünü esir etmiş ve Batum Kalesi'yle temas sağlamıştı. Batum'da ise büyük bir panik başlamıştı. Nakliyat bozulduğundan açlık ve karışıklık baş göstermişti. Ruslar, komutanı değiştirerek Liyahof'u Batum kale ve bölge komutanı yaptılar. Enver Paşa bu durumdan yararlanarak iki tümeni İstanbul'dan alarak, 10 ncu Kolordu ile beraber altı-yedi tümenlik bir kuvvetle Batum'u ele geçirmeyi düşünüyordu. Ancak Azap'taki geri çekiliş üzerine bu fikrinden vazgeçti. Zaten denizden nakliyat da güvenli değildi.

TUTAK MUHAREBESİ

Tutak'ı ele geçirdiği daha önce açıklanan, Volga Kazak Alayı, Esmer'de[130] bir bölüğünün uğradığı yenilgi üzerine destek kuvvet beklemek zorunda kalmıştı. Rusların Erivan Müfrezesi, 66 ncı Tümenin bir tugayı, 261 nci Alay, 2 nci Plaston Tugayı, iki hudut taburu, toplam 16 tabur, 41 süvari bölüğü, 38 top, bir istihkâm bölüğü kuvvetinde olarak Bitlis - Muş yönünde keşif taarruzu yapacaktı. Bizim kuvvet ise 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeniyle, Ağrı bölgesindeki üç hudut taburundan ibaretti ve toplarımız yoktu. Aradaki oransızlık açıkça görülmektedir.

19 Kasım 1914 **–** Takviye edilmiş Volga Alayı 1500 süvari mevcuduyla Tutak'tan Kargalık'a[131] ilerledi. Kazak Tümeninin büyük kısmı Kılıçgedik'te[132] bulunuyordu. Önce 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni direnişe geçti. Ruslar, topçu ateşi açtılar. Aşiretler, bu top ateşini, beklemekte oldukları 37 nci Tümenin top ateşi sanarak cesaretlendiler. Önce Abdülmecit Beyin 300 kadar süvarisi nehri geçerek Ruslara saldırdı. Bunu gören diğer alaylar da hücum ettiler. Bir kısmı da Tutak'ı ele geçirdi. Ruslar 400 ölü ve iki mitralyöz, iki top bırakarak panik hâlinde kaçtılar. Hudut taburları ve süvariler Kılıçgedik'e kadar ilerlediler. Bu bozgun üzerine, bütün 1 nci Kazak Tümeni panik hâlinde Ağrı ovasına dökülmeye başladı. 261 nci Alay Kılıçgedik doğusundaki kaçak Kazak tümeninin büyük kısmına yetişerek onları durdurdu ve sür'atle ilerledi.

21 Kasım 1914 – 261 nci Alay geçide ulaşarak, İhtiyat Süvari Tümeninin geçide gelmekte olan öncülerini püskürttü. Aşiret süvarileri yavaş hareket etmişlerdi. Aynı zamanda 262 nci Alay da Hamur[133] yönüne, Murat vadisine sürülerek o yol da kapatıldı. Bu şekilde İhtiyat Süvari Tümeninin kazandığı başarı, sonuçsuz kaldı.

23 Kasım 1914 – Ruslar daha sonra, 261 nci Alayı, 2 nci Plaston Tugayı ile destekleyerek Hanik[134] ve Hamur'u ele geçirdikten sonra 37 nci

[129] Murgul: Artvin'e bağlı ilçe.
[130] Esmer: Ağrı-Tutak'a bağlı köy.
[131] Kargalık: Ağrı-Tutak'a bağlı köy.
[132] Kılıçgedik: Ağrı-Tutak'a bağlı köy.
[133] Hamur: Ağrı'ya bağlı ilçe.
[134] Hanik: bkz. Kılıçgedik

Tümeni Tutak'a doğru sürdüler. Ancak, 1 nci Kazak Tümeninin takviyesi için 2 nci Plaston Tugayı Karaderbent (Velibaba boğazı) üzerinden 30 Kasım 1914'te Pasinler'e gönderildi.

Maslofski'nin ifadesine göre Ruslar, Batum, Azak ve Tutak'ta aynı zamanda paniğe kapılmışlardır. Sarıkamış Grubunda birlikler birbirine karışmış, asker aç ve cephanesiz kalmıştı. Görülüyor ki, kararlı ve cesur bir komutan için ne kadar büyük fırsatlar kaçırılmıştı. Kararsızca hareketlerle Sarıkamış felâketi hazırlanmıştı. Burada ihtiyat süvari tümenlerinin top sesleriyle de nasıl gayrete geldikleri dikkate değerdir. Birinci Dünya Harbi'nde, ihtiyat süvarilerinin tek başarısı olan Tutak Muharebesi, ihtiyat süvari kuvvetlerinin başlangıçta düzenlenip donatılarak kuru kalabalıktan çıkarılmaları halinde işe yarayacaklarını göstermektedir.

AZERBAYCAN – VAN TARAFINDAKİ HAREKÂT

1910 yılından beri Rumiye - Tebriz'i ellerinde tutan Ruslar ön müfrezelerini Merak,[135] Savuçbulak,[136] Makû'ye[137] sürmüşlerdi. Bunlar Musul ve Revandiz yolunu kapatıyorlardı. Van Jandarma Tümeni (12 tabur, yarısı jandarma yarısı hudut taburu) iki dağ bataryası; Başkale - Saray - Kotur arasında Rus ve Ermeni çeteleriyle temasta bulunuyordu. Karşısında Rusların 2 nci Avcı Tugayından 7 nci ve 8 nci Alaylar ve bir Kazak alayı ve bir batarya vardı. 20 Kasım 1914'te Kotur'un güneyinde Hanik'te Ruslarla yapılan muharebede, Van aşiret alaylarının diğer alaylar gibi ciddî bir muharebeye girişmemeleri ve aşiret reisleriyle beylerinin ihaneti yüzünden yenilerek çekilmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine mevcut aşiret askerlerinin atları alındı ve askerler piyade taburlarına dağıtıldı.

Yukarıda görüldüğü gibi, Aşiret Süvari Kolordusu da 23 Kasım 1914'te lâğvedilmişti. Van Aşiret Tugayı böylece dağılmış ise de Bargiri[138] taraflarında birkaç yüz atlı hâlinde o tarafın koruması için kalmıştı.

Ruslar, 29 Kasım 1914'te Rumiye'den Şemdinli'ye[139] ve 30 Kasım 1914'te Selmas üzerinden Başkale'ye, 1 Aralık 1914'te Kotur'dan Van yönüne üç koldan taarruza başladılar. Van Jandarma Tümeni, Çuh[140] ve Mamadik gediklerinde[141] toplanarak savunmaya geçti. Bu sırada, tümende, aşiret askerlerinden ancak 500'ü toplanabilmişti. Aralık ayı ortalarında, Rusların Mamadikgediğine yaptıkları taarruzları püskürtüldü. Düşman 14 Aralık 1914'te Kotur yönüne çekildi. Van Jandarma Tümeni

---

[135] Merak: İran.

[136] Savuçbulak: İran'da, kuzeyinde Rumiye gölü; kuzeybatısında Gadir çayının suladığı Sulduz ve Oşno idari bölgeleri; batısında Türkiye-İran sınırını oluşturan Kandil dağ silsilesi; güneyinde Şiler idarî bölgesini Bana'dan ayıran Sur-kev silsilesi; doğusunda Tatavu ile Cagatu arasındaki hat; kuzeydoğusunda Meyanduab bulunan şehir. İslâm Ansiklopedisi; c.10, İstanbul, 1967, s.255-259.

[137] Makû: Güney Azerbaycan'da Türkiye sınırındaki Gürbulak sınır kapısından 22 km uzaklıkta Trabzon-İran transit yolu üzerinde bulunan kent.

[138] Bargiri: Van'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Muradiye.

[139] Şemdinli: Hakkâri'ye bağlı ilçe.

[140] Çuh gediği: Van-Başkale yolu üzerinde geçit yeri.

[141] Mamadik gediği: Van-Kotur yolu üzerinde geçit yeri.

düşmanı takip etti. 19 Aralık 1914'te Kotur'un doğusunda meydana gelen muharebede Jandarma Tümeni başarılı olamadı ve 15 kilometre geri çekildi.

Sarıkamış Muharebesi sırasında, Jandarma Tümeni harekete geçerek Dilman üzerine ilerledi. Ömer Naci Bey[142] komutasındaki gönüllüler de 4 Ocak 1915'te Rumiye'ye ilerleyerek orayı ele geçirdiler. Van Jandarma Tümeni 14 Ocak 1914'te Dilman'ı işgal ettikten sonra Hoy'a ilerlediği sırada Çernozobof, Mişlayevski'nin emriyle tahliye ettiği Hoy'u 12 Ocak 1915'te tekrar geri aldı. Aynı gün Ömer Fevzi Bey de[143] Musul koluyla Tebriz'e girmişti.

Van Jandarma Tümeni, 22 ve 28 Ocak 1915'te Hoy'daki Ruslara taarruz etti. Ruslar, 7 nci ve 8 nci Avcı Alaylarıyla, iki Kazak alayı ve bir bataryadan ibaret kuvvetle, şiddetli bir savunmayla tümenin taarruzlarını püskürttüler. Ruslar, 3 Şubat 1915'te karşı taarruza geçtilerse de Van Jandarma Tümeni, başarıyla Rus hücumlarını uzaklaştırdı.

Nazarbekof komutasındaki Ruslar, takviye edilmiş olarak 2-6 Mart 1915'te Van Jandarma Tümenine, yedi tabur, 6750 asker ve bunun 1270'i süvari, sürekli taarruza giriştiler. Jandarma Tümeni, 7 Mart 1915'te çekilmek zorunda kaldı. Ruslar, aynı gün Dilman'ı geri aldılar. Van Jandarma Tümeni, 10 Mart 1915'te Kotur'a geldi. Birkaç Ermeni taburuyla, bir Kazak alayı, Bayazıt ve Abağa'dan ilerleyerek 7 Mart 1915'te Bargiri'ye taarruz ettilerse de oradaki 300 tüfekli iki hudut taburu ve 500 tüfekli iki ihtiyat süvari alayından oluşan kuvvetlerimiz tarafından uzaklaştırıldı.

REVANDİZ – TEBRİZ TARAFINDAKİ HAREKÂT

Bir hudut taburuyla, gönüllülerden oluşan Musul kolu 10 Aralık 1914'te Seldoz'da bir Kazak alayını yenerek, düşmanı Rumiye'ye doğru sürdü ve Süleymaniye'den gelen başka bir müfrezemizle birleşti. Bu birleşen kuvvet, Ömer Fevzi Bey idaresinde Tebriz üzerine yürüdü. Savuçbulak taraflarında Kazaklarla beraber hareket eden İranlı Şecautdevle'nin kuvvetlerini 16 Aralıkta yendi. 23 esir ve yedi eski top ele geçirdi. Bu çarpışmada Savuçbulak Rus konsolosu öldü. Ömer Fevzi Bey düşmanı dağıttıktan sonra 12 Ocak 1915'te direnişle karşılaşmadan Tebriz'e girdi ve birliklerini Sofyan'a[144] kadar ileri sürdü.

Sarıkamış Muharebesi'nin olduğu sırada Ruslar, Mişlayevski'nin emriyle Azerbaycan'ı boşalttıklarından Musul kolu kolaylıkla ilerlemişti. Yudenich, komutayı üzerine aldıktan sonra, Tebriz'in işgalini emretti.

---

[142] Ömer Naci Bey, (1880-1916) 1901'de Harp Okulunu bitirdi. Selânik'te çıkan "Çocuk Bahçesi" adlı dergide, ülkenin yabancı müdahalelerle kötüye doğru gittiğini yazdığı için takibata uğramış ve Paris'e kaçmak zorunda kalmıştır. Paris'te İttihat ve Terakkiyi kuranlarla çalışmış oradan da İran'a geçmiştir. Farsçayı iyi bilen Ömer Naci, konuşmalarıyla halk üzerinde etkili olduğundan, İran Hükûmeti tarafından tutuklanmıştır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra, Türk Hükûmetinin teşebbüsleriyle yurda dönmüştür. Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya Savaşları'na katılmış, Osmanlı Mebusan Meclisinde üye olarak bulunmuştur. Fethi Tevetoğlu; Ömer Naci, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

[143] Ömer Fevzi Bey, Sarıkamış Muharebeleri sırasında Musul Kolu komutanlığı yapmıştır. Musul Kolu kuvveti, bu dönemde Tebriz'i ele geçirmiştir. Görgülü; s.109, 111.

[144] Sofyan: İran'ın kuzeybatısında, Hoy ve Tebriz arasındadır.

Çernozobof, 5 nci ve 6 ncı Avcı Alayları, iki Kazak alayı ve iki batarya ile Sofyan'a taarruz etti. Üç gün süren muharebe sonucunda, Ruslar 28 Aralık 1914'te Sofyan'ı ele geçirdiler ve 29 Ocakta da Savlon'a[145] girdiler. Bizim kuvvetlerimiz dağılmış olduğundan, Ömer Fevzi Bey, 29 Ocakta Savuçbulak'a çekildi. 30 Ocak 1915'te Ruslar harp etmeden Tebriz'e girdiler. Dağılan Musul kolu ise 2 Şubat 1915'te Savuçbulak'ta tekrar toplandı.

SARIKAMIŞ HAREKÂTI

Rusların Erzurum cephesindeki taarruzlarından sonra, 10 ncu Kolordu, 3 ncü Ordu emrine verilmiş ve Karadeniz'den nakli düşünülmüştü. 8 Kasım 1914'te Rusların birtakım deniz nakliye araçlarını batırdıkları anlaşılınca, 10 ncu Kolordunun karadan nakline karar verilmiş; iki gün sonra da Giresun'dan 89 ncu Alayın, Ünye'den 93 ncü Alayın denizden nakline başlanabilmişti. 10 ncu Kolordunun 3 ncü Ordu emrine ulaşması yukarıda belirtildiği şekilde kararsızlık ve nakliyatın yanlış düzenlenmesi yüzünden üç-dört hafta geç kalmıştı. Denizden çıkarma yapma imkânı yoktu. Çünkü Yavuz, hâkimiyet sağlayamadı. Bununla beraber sabit fikir hâline gelen Odessa çıkarması, gülünç bir şekilde gerçekleştirildi. Mecidiye kruvazörünün korumasında Akkirman sahiline 24 atlı çıkarılmış ve bunlar bozmak istedikleri bir demir yolu köprüsüne yanaşmadan esir edilmişlerdi.

Başlangıçta 3 ncü Orduya yalnız 30 ncu Tümeni vermişlerdi. Bu tümeni verdikleri zaman, 10 ncu Kolorduyu da 3 ncü Orduya vermeleri gerekirdi. Boş yere kararsız kalınmamalıydı. Enver Paşanın Batum'a bir çıkarma harekâtı düşüncesi de gecikmeye sebep olmuştu. Bu hatalar olmasaydı Sarıkamış Muharebesi, Azap Muharebesi'nin öncesinde, Rus paniğinden sonra, havalar uygun iken gerçekleşecekti. Doğudaki iaşe sıkıntısından dolayı 10 ncu Kolordunun sevkinde kararsız kalındı. Hâlbuki, bir aylık gecikmeyle, sevkten dolayı bulunulan yerde harcanan erzak da kazanılmış olacaktı. Başarı hâlinde Ruslardan erzak ele geçirilmesi mümkündü. Yollar kapanmadan, etraftan fazla erzak istenmesi de mümkündü. Geçen konferansta söylediğimiz gibi, aşiretler 13 ncü Kolordudan alacakları kuvvetlerle Azerbaycan'dan kuzeye doğru harekât yapacaklardı. Hatta Fazıl Paşa komutasındaki İhtiyat Süvari Kolordusunun Karabağ'a taarruz ederek Rusların gerisinde faaliyet göstermesi bile düşünülmüştü. Aşiretlerin işe yaramadığı görülünce, İstanbul'daki 5 nci Kolordu ve 1 nci Kolordudan 5 nci ve 1 nci Seferî Kuvvetler[146] oluşturuldu. Bu seferi kuvvetler, İran içlerinden geniş kavislerle kuzeye doğru ilerleyeceklerdi. Bu amaçla Enver Paşanın verdiği iki emir ilginç olduğundan arz ediyorum.

---

[145] Savlon: İran.

[146] 11 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa tarafından Bağdat istikametine gönderilecek Mürettep Tümenin hazırlanması emredilmiştir. Bu, "1 nci Seferî Kuvvet" adını almış ve komutanlığına da Yarbay Kâzım (Karabekir) getirilmiştir. 5 nci Kolordu tarafından teşkil edilen Mürettep Halil Bey Tümeni, Harbiye Nezâretinin 25 Aralık1914 tarihli emriyle "5 nci Seferî Kuvvet" adını almış ve komutanlığına da Yarbay Halil (Kut) getirilmiştir. Her iki kuvvet de İran üzerine düzenlenen harekâtta görev yapmıştır. Ekim 1915'te ise Irak Cephesi'ne gönderilen bu kuvvetler "51 nci ve 52 nci Tümen" adını almışlardır. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı; c.2 , Ankara, 1993, s.569-597.

Köprüköy

14 Aralık 1914

Genel Karargâh İstihbarat Şubesi Müdürü Yarbay Kâzım'a[147]

1. Göreviniz, tümeninizle İran'a yürümek ve Tahran'ı işgal ile İran Hükûmetini Rus etkisinden kurtarmak; mümkünse Türkistan içerisinde isyan çıkartmaya çalışmak; geçtiğiniz yerleri Rusların ve İngilizlerin aleyhine kışkırtmaktır. Afganistan tarafını da etkilemeye çalışmanız uygun olur.

2. Henüz yolda bulunan Basra Tümen Komutanı Süleyman Askerî Beyle bağlantı kurunuz ve Bağdat'ın İngilizlerin eline geçmemesi için gerekirse İran'a girmeden önce Bağdat'a yürüyünüz. Gerek görülmezse en kısa yoldan Tahran'a yürüyünüz.

3. Tebriz üzerinden Dağıstan'a ilerleyecek olan Halil Bey[148] Tümeni ile bağlantı kurunuz. Tahran elçimizle de haberleşebilirsiniz.

4. İaşe hakkında

5. Levazım Başkanlığından beş aylık paranın alınması.

6. İran'a hâkim olmaya değil, İran'ı Rus boyunduruğundan kurtarma göreviyle geldiğinizi Rusların Avrupa'nın her tarafındaki muharebelerde başarılı olmadıklarını söyleyiniz.

Enver

---

[147] Kâzım (Karabekir) (1882-1948): 1902 yılında Harp Okulunu, 1905'te Harp Akademisini bitirmiştir. 1 nci ve 6 ncı Ordu Kurmay Başkanlıkları, 18 nci Kolordu, 2 nci Kolordu, 1 nci Kafkas Kolordusu, 14 ncü ve 15 nci Kolordu Komutanlıkları, 14 Haziran 1920'de Doğu Cephesi komutanlığı ve 21 Ekim 1923'te 1 nci Ordu Müfettişliğine atanmakla beraber aynı zamanda milletvekili olduğundan Büyük Millet Meclisi kararıyla 19 Aralık 1923'te izinli sayılmıştır. TBMM'nin birinci ve ikinci devrelerinde Edirne milletvekili, beşinci ve sekizinci devrelerinde de İstanbul milletvekili olmuştur. 1946-1948'de TBMM başkanlığı yapmıştır. Askerî, siyasî, tarihî mahiyette pek çok konferans ve eserleri vardır. Bunlardan 44 kadarı basılmıştır. Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri; Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1989, s.177-179.

[148] Halil (Kut) (1882-1957): Beşiktaş Askerî Ortaokul, Kuleli Askerî Lisesi, Piyade Okulu, Harp Okulu ve Harp Akademisini bitirerek 1905'te mezun olmuştur. Makedonya'da 3 ncü Orduda görevlendirilmiştir. Gömece Bölgesi, Saray Muhafız Birliği, Selânik Jandarma Birliği, Güney Ege Sahilleri, Van Jandarma Alay, İstanbul Merkez, Kuvvei Seferiye, 18 nci Kolordu , Dicle Grup, 6 ncı Ordu, Kafkas Orduları Grup, Doğu Orduları Grup Komutanlıkları yapmıştır. Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra İstanbul'da hapsedilmiş, hapishaneden kaçarak Anadolu'ya geçmiştir. Sivas'ta Mustafa Kemal'le görüşmüş, kendisine Rusya'daki Bolşevik Hükûmetle ilişki kurarak silâh, malzeme yardımı sağlaması görevi verilmiştir. Daha sonra Almanya'ya gitmiş, İstiklâl Savaşı sonunda Türkiye'ye dönmüştür. Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar; s.405-420.

Köprüköy

1 Aralık 1914

İstanbul Merkez Komutanı Yarbay Halil'e

1. Göreviniz, tümeninizle İran'da Tebriz üzerinden Dağıstan'a yürüyerek orada genel bir isyana hazırlayıcı olmak; yürüyüş sırasında Rus demir yolu ve telgraf hatlarını özellikle Bakû - Tiflis hattını bozmak; Rusları, Hazar denizi'nin batısından sürmek; yoldaki aşiretleri Ruslar aleyhine savaşa teşvik ve sevk etmektir.

2. Tebriz'e hareket etmek için, Rumiye gölünün kuzeyinden veya güneyinden yürümek hususunu Van valisi ve oradaki kuvvetlerin komutanıyla haberleşerek bizzat tayin etmekte serbestsiniz.

3. Harekâtınız hakkında 3 ncü Kolordu Komutanlığına bilgi veriniz.

4. Sizin Tümenin nakliyatı sona erince, Yarbay Kâzım komutasında oluşturulmuş bir tümen, Bağdat üzerinden İran'a hareket etmek üzere nakledilecektir. Bu tümene verilen görev, Tahran'a yürüyerek orayı Ruslardan temizlemek ve işgal etmektir. Bu tümen ile daima irtibat hâlinde bulununuz. Tahran elçimizle de haberleşebilirsiniz.

5. Tümenin iaşesini, yolların üzerindeki mevkilere varmadan önce valilere bilgi vererek temin edeceksiniz. İaşenin kolaylaştırılması için bütün tümenin toplu bulunmayarak, dağınık ve küçük kısımlar hâlinde yürümesi ve ancak düşmana yaklaşıldığı zaman toplanılması uygundur.

6. İran'a hâkim olmak üzere değil, Rus boyunduruğundan kurtarmak göreviyle geldiğinizi ve Rusların Avrupa'da ve diğer her taraftaki muharebelerde hiç başarılı olamadıklarını söylemelisiniz.

Enver

Arkadaşlar, (Kroki-13)

Kafkas harekâtını yapan bir ordunun uzağında, 500-600 ve 1000 kilometre yarıçapıyla harekât yapacak tümenlere, Rusları Dağıstan'da ve Türkistan'da durdurmak görevi verilmişti. Bu stratejinin ana hatları, ayrı ayrı yürüyüp toplu harp etmektir. Ayrıca, İran ve Afganistan'ı Rus ve İngiliz etkisinden kurtarmak için, buralara tümenler yerine, para ile bazı adamlar gönderilebilirdi. Bunlar İranlıları, Afganlıları kendi taraflarına çekerek yavaş yavaş manevî bir etki alanı meydana getirirlerdi.

Hafız Hakkı Paşanın plânına gelince: "Düşman, arkasında adam görünce kaçar. Rusların tabiatı budur. Almanlar Tannenberg'de böyle yapmıştır." diyerek büyük çevirme hareketleri düşünülüyordu. O zamanlar Enver Paşanın karargâhında, Tannenberg bir model kabul ediliyordu ve Almanlar da bu fikri destekliyorlardı. Hafız Hakkı Paşa, Ruslar kaçmadan,

onları ters cepheli bir muharebeye mecbur etmek ve Kars'ı baskın ile ele geçirmek istiyordu. "Oltu harekâtı baskın tesiri yapar. Ruslar direnmeden çekilirler ve ters cepheli bir muharebe Kars'ın ele geçirilmesini mümkün kılar. Ruslar Kars'a girerlerse, orada istihkâmlar içerisinde 300 top vardır. Durum kötüleşir... İlkbaharda barış yapıldığında bizim de elimize bir şey geçmiş olmalı." diyordu. O da Enver Paşanın İran'daki kavislerinden daha küçük olmak üzere, Stange Bey[149] Müfrezesini, iki tabur, birkaç hudut taburu ve gerillâ güçleriyle takviye ederek Ardahan üzerinden Kars'a 10 ncu Kolordu ile Oltu üzerinden Novoselim'e,[150] 9 ncu Kolordu ile de Bardız[151] üzerinden Sarıkamış'a gidecekti.

Hafız Hakkı Paşanın kavisleri de boşa gitmeye mahkûmdu. Çünkü uzaktı. Tam zamanında muharebe meydanında birleşemezlerdi. Bu süre zarfında cepheden ilerleyecek olan 11 nci Kolorduyu kendi hâline terk ediyorlardı. Bu kolordunun 22.000 tüfeği vardı. Ayrıca, top ile de desteklenmişti. Fakat bu toplar, kaleden kalmış mantelli ve kumandalı adi dağ toplarıydı. 9 ncu ve 10 ncu Kolordulara yeni sahra topları verilmişti. Ancak, bu kolordular, dağlarda bu topları kullanamadı. 44 tanesi dağlarda ve Oltu'da bırakıldı. Bunları da 11 nci Kolorduya vermek gerekiyordu.

Sarıkamış Muharebesi'nde, özellikle Hasan İzzet Paşanın, çekilmesinde Enver Paşanın komutayı almasında etkili olan bir telgrafı vardır ki bunu harp dosyaları içinde rakam hâlinde şifrelerin arasından çıkararak burada arz ediyorum. Bu, keramet gibi bir telgraftır. Hasan İzzet Paşa burada pasif bir durum gösterdiği için, Enver Paşa komutayı ele almıştır.

Hasan İzzet Paşa, 18 Aralık 1914'te Enver Paşaya Erzurum'dan çektiği bu telgrafta şöyle yazıyordu.

"9 ncu ve 10 ncu Kolordu kol başları Kötek - Kars yoluna sekiz dokuz günde ancak varır. Bu sırada yalnız kalan 11 nci Kolordunun ezilmeyeceği de şüphelidir. Kol başları büyük dağlardan çıkınca, kendilerinden sayıca pek az olmayan düşman karşısında zor duruma düşeceklerdir. Bu taarruzî meydan muharebesinin sonucunu, hazırlığımıza göre şüpheli görüyorum. Başarısızlık hâlinde, uzun sürecek olan sefer aleyhimize dönecektir. Meydan muharebesi yapmayıp İd'deki düşmanı uzaklaştırmakla yetinelim. İleride taarruz ve işgal için zemin hazırlar."

Buradaki amaç, büyük ölçekte taarruz etmemek ve İd'deki düşmanı atarak muharebeyi kesmektir. 3 ncü Ordu kurmay başkanı Guze diyor ki: "3 ncü Orduda keşif taarruzu fikri vardı. Kafkasya'da isyan çıkarmak ve bu şekilde Almanya ve Avusturya'ya yardım etmek mümkün görülüyordu."

---

[149] Stange, Alman subay. Kafkas Cephesi'nde, Erzurum Müstahkem Mevki Komutanlığı emrinde görev aldı. 8 nci Alaydan iki tabur, 8 nci Mitralyöz Bölüğü, Arhavi Hudut Taburu, Mızraklı Süvari Alayından bir takım ve bir seri cebel bataryasından oluşan müfrezenin komutanlığını yapmıştır. Yarbay rütbesiyle Çekili Topçu Okulu komutanlığı yapmıştır. Türkiye'den döndükten sonra binbaşı olarak 8 nci Çekili Topçu Alayında görev yapmıştır. 1920 yılında yarbay iken emekli oldu. Aziz Samih (İlter); s.28. Deutsche Offiziere in der Türkei (Türkiye'de Alman Subaylar); s.22.

[150] Novoselim: Kars'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Selim.

[151] Bardız: Erzurum-Şenkaya'ya bağlı bucak. Bugünkü adı Gaziler.

Her taraftan yapılan kışkırtmayla, taarruz için gelmiş bir başkomutan, böyle bir telgraf üzerine Hasan İzzet Paşayı komuta makamında tutamazdı. Başka da komutan yoktu. Enver Paşa, komutayı bizzat üstlendi. Burada her iki tarafta üç şahsiyet görülüyor. Bizim tarafta Hasan İzzet Paşa pasif, Hafız Hakkı Paşa ve Enver Paşa çok aktifti. İş başında, ikisinin ortası itidal sahibi birisi bulunmadığından Sarıkamış felâketi meydana gelmiştir. Ruslar da ise 1 nci Kolordu Komutanı Berhman aktif, ordu kurmay başkanı Yudenich pasif, ordu komutanı yardımcısı Mişlayevski de kuruntulu olmakla beraber, plânları uygularken normal sayılabilirdi. Bu durum, ortalama bir harekât şeklini doğurmuş ve Ruslar başarılı olmuşlardır.

HAREKÂT NASIL YAPILDI?

12 Aralık 1914'te Erzurum'a gelen Enver Paşa Sarıkamış Harekâtı'nı hazırlarken, Rus Çarı da ordusunu ziyaret etmiş, konuşmalar yapmış ve ordunun maneviyatını yükseltmişti. Hafız Hakkı Paşanın ileri gönderdiği gerillâlar ormanda bulunurlarken çarın önlerinden geçtiğini görmüşler, ancak emir olmadığından ateş açmamışlardı. Bu şekilde çar büyük bir tehlike atlatmıştı.

Sarıkamış Muharebesi başlamadan önce iki tarafın durumu özetle şöyleydi:

Rus Ordusu:

a. İstomin Tugayı; Süvari ve Ermeni birlikleriyle takviyeli olarak 10 tabur, yedi süvari bölüğü, 24 top. Tugay büyük kısmıyla Narman ve bir taburu ile de Kaleboğazı'nda.

b. Türkistan Kolordusu; bir tugayıyla Sanamer - Ekrek bölgesinde cephede, diğer iki tugayı kademeli olarak bunun gerisinde, ihtiyatta.

c. 1 nci Kolordu; 39 ncu Tümeni (16 tabur, 48 top) "Horasan - Zanzak"[152] batı hattında, 1 nci Kazak Süvari Tümeni Tayhoca - Mişki'de; 1 nci Plaston Tugayı (altı tabur) Yüzveren'de; 2 nci Plaston Tugayı (altı tabur) ve 79 ncu Alayın iki taburu Ardı'da irtibat müfrezesi olarak; bir Kazak alayı Velibaba'da; bir Ermeni taburu Alagöz'de. Bunların öncüleri Tahir - Eşekilyas'ta;[153] 80 nci Alay ve obüs taburu Horasan'da ihtiyatta. Askerlerin üzerinde üç günlük yiyecek vardı.

d. Rusların bir kolorduya yakın kuvvetleri de Ağrı bölgesinde bulunuyordu. 66 ncı Tümenden bir tugay ve iki hudut taburu; 2 nci Kazak Süvari Tümeni, toplam 10 tabur 41 süvari bölüğü, 32 top.

Maslofski'nin ifadesine göre, Türkler, Revandiz - Van üzerinden Azerbaycan'a yürüyor ve Ardahan - Batum yönlerinde de faaliyet gösteriyorlardı. Bu bölgelerde gösterişlerle Rusları yanıltmak istiyorlardı. Sarıkamış Muharebesi başladığı zaman, Rusların Sarıkamış cephesinde ve

[152] Zanzak: Erzurum- Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Akçataş.
[153] Eşekilyas: Erzurum-Horasan- Aras bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Aşağı Aktaş.

gerisindeki kuvvetleri; 84 piyade taburu, 172 top, 37 süvari bölüğünden ibaretti. Buna karşılık bizim de 87 tabur, 216 top, 20 süvari bölüğümüz vardı ve birliklerimiz şöylece konuşlandırılmıştı.

11 nci Kolordu; 33 ncü Tümen ve 2 nci Süvari Tümeni, Aras'ın güneyinde; Komasor - Todaveren bölgesinde. Bu kolordunun iki tümeni Azap'ın kuzeyinde Azap - Maslahat hattının batısındadır.

9 ncu Kolordu; sonraki harekât için Pirtanos[154] - Koşa bölgesinde iken 10 ncu Kolordu Tortum civarında toplanmakta idi.

SARIKAMIŞ MUHAREBESİ

22 Aralık 1914 - 19 Ocak 1915

Harekât, 22 Aralık 1914'te başlayacaktı. 9 ncu Kolordu, Çıtak'tan Kötek'e; 10 ncu Kolordu da Oltu'dan Bardız'a hareket edecekti. Burada 2 nci Türkistan Kolordusunun gerisine düşülecek, bu zaman zarfında 11 nci Kolordu, cepheden hücum ile düşmanı durduracaktı.

Fakat harekât başka türlü oldu. Hafız Hakkı Paşa Oltu'ya gelince düşmanı imha edemiyor ve Kosor boğazına gidiyor. Allahüekber dağlarını aşarak Başköy[155] - Yedikilise'ye geliyor. Enver Paşa 9 ncu Kolordunun başında olarak Bardız'dan Sarıkamış yönüne ilerliyor. Gerek Enver Paşa, gerekse Hafız Hakkı Paşa, Rusların kaçarak çemberimizden kurtulmamasını sağlamak için büyük manevralarla hareket etmişlerdi.

Bardız'da ele geçirilen Rus esirlerinin ifadelerinden, Sarıkamış'ta bir drujin taburundan başka bir kuvvet olmadığı anlaşıldı. O hâlde orası alınırsa durum lehimize gelişir fikriyle, Enver Paşa, 9 ncu Kolorduyu o yöne çevirmiştir.

Harekâtın ayrıntıları şöyle gelişmiştir: (Kroki-14)

20 Aralık 1914 – İd'in batısındaki hudut taburlarımız Ruslarla çarpıştı.

21 Aralık 1914 – Ruslar, 10 ncu Kolordunun yanaştığını görerek her taburdan birer bölük alarak altı bölüklük devşirme bir müfreze ile bir Ermeni taburundan (toplam 2,5 tabur, dört top) oluşan, artçı müfrezesini İd'de bıraktılar. 77 nci ve 78 nci Alaylar Oltu'ya çekildiler. Ruslar Tortum'un kuzeydoğusunda İslâmkotik'te[156] çok sayıda Türk askeri görmüşlerdi.

22 Aralık 1914 – 10 ncu Kolordu, 30 ncu, 32 nci Tümenleriyle birbirini takip ederek İslâmkotik'i üzerinden Kaleboğazı yolunu izlemiş ve bir haftadan beri çevirme hareketi yapan Fethi Bey Müfrezesi de daha kuzeyden hareket etmişti. Düşman, Ardos'u gece yarısı boşalttığından dolayı 19 ncu Süvari Alayı da takibe başladı. 30 ncu Tümen Kaleboğazı'nı ele geçirdi ancak Oltu'nun bir saat batısında direnişle karşılaştı. Geriden gelen 32 nci Tümen, dar bir yolda çok zorluk çekti. 24 saat aralıksız yürüdüğü

[154] Pirtanos: Erzurum-Narman'a bağlı köy. Bugünkü adı Çimenli.
[155] Başköy: Kars-Selim'e bağlı köy.
[156] İslâmkotik: Erzurum- Oltu'ya bağlı köy. Bugünkü adı İnanmış.

hâlde yaklaşık bir gün geri kaldı. Bu kolordunun 31 nci Tümeni de Narman yönünde ilerlemişti. Narman'da düşmanın artçılarını atmış ve Yeniköy'de[157] baskınla bunların bir kısmını esir etmiş ve bir top ele geçirerek ilerlemiştir.

31 nci Tümen, kolordular arasındaki bağlantıyı korumak için 9 ncu Kolordu emrine verilmişti. Fakat bu kolorduyla bağlantı kurup emir alamadığından, kendi başına hareket ederek Oltu'da kolordusuna katılmaya karar verdi.

23 Aralık 1914 – 31 nci Tümen Oltu'ya hareket ederken, Yeniköy boğazında düşman artçısını yakalayıp perişan etti. Bir albay, dört subay, 1150 asker esir aldı; dört top, beş makineli tüfek ele geçirdi. Buradan kurtularak kaçan iki bölüğü de Oltu civarında Hafız Hakkı Paşa esir etti. Rus artçısının bu felâketi, tıpkı Murgul'da olduğu gibi devşirme bölüklerinden oluşmuş olmasından ve iç bağlantının zayıf olmasından ileri gelmiştir. Ermeni taburunun bir kısmı dağılarak kurtulabilmiştir. 32 nci Tümen, Oltu'nun batısında Karantinahane'de beş makineli tüfekle, 200 esir aldı. 31 nci ve 32 nci Tümenler Oltu civarında birbirlerini düşman zannederek uzun süreli bir muharebeye tutuştular. Enver Paşa bundan telâşa düşerek 31 nci Tümeninin gerçekten bir düşman saldırısına uğradığını zannederek, 28 nci Tümenin Pitkir'den hareketine kalkıştı. Fakat daha sonra durum anlaşılınca, tümen gönderilmedi.

28 nci Tümen, Ortap'ta iki Rus bölüğünü perişan etmişti. Rusların 9 ncu Avcı Alayı Olur'dan[158] yetişip öğleye yakın bir zamana kadar Oltu'yu savundu. 30 ncu Tümen hücum ederek Oltu'yu ele geçirdi ve dört top aldı. 31 nci Tümenin Bahçecik'e[159] sarkması üzerine, İstomin Tugayı geri çekilmek zorunda kaldı. 9 ncu Kolordudan 17 nci Tümen Mihkar'a,[160] 29 ncu Tümen Çıtak'a[161] gelmişlerdi. 11 nci Kolordu, düşmanın çok üstün kuvvetlerle taarruzu üzerine, bir gün önce ilerledikleri yerleri terk ederek asıl mevzilerine döndüler. Kolordu karargâhı Emrekom'dan Söğütlü'ye[162] geldi. 33 ncü Tümen, Panatos civarından Aras'ın kuzeyine alındı. Yalnız 97 nci Alay, Süvari Tümeninin yanında kaldı. 2 nci Süvari Tümeni Panatos'u baskın ile aldıysa da karşı taarruzla kaybetti.

Rus tarafında ise Sarıkamış Grubu Komutanı Berhman Sarıkamış'ı korumak için hiçbir tedbir almayıp bütün cephede taarruz emrini verdi. Mişlayevski ve Yudenich sür'at treniyle Tiflis'ten hareket ederek 24 Aralık 1914'te öğleden sonra Mecingert'e geldiler. Yapılan görüşmede Yudenich, Rus ordusunun sağdan çevrildiğini söyledi. Berhman ise solundan korktuğunu açıkladı ve Berhman'ın ısrarıyla başlanmış olan taarruza devam edildi. 2 nci Türkistan Kolordusu Maslahat - Pirtanos hattına hücum etti. 11 nci Kolordunun 34 ncü ve 33 ncü Tümenlerinin şiddetli direnişiyle karşılaştı ve karşı hücumlarına uğradı.

---

[157] Yeniköy: Kars-Sarıkamış-Karaurgan bucağına bağlı köy.
[158] Olur: Erzurum'a bağlı ilçe.
[159] Bahçecik: Erzurum-Oltu'ya bağlı köy.
[160] Mihkar: Erzurum-Narman-Kışlaköy bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Taşburun.
[161] Çatak: Erzurum.
[162] Söğütlü: Erzurum-Ilıca'ya bağlı köy.

24 Aralık 1914 – 10 ncu Kolordu, 30 ncu ve 31 nci Tümenler, Tuzla'dan düşman artçılarını uzaklaştırdıktan sonra, Harapkale'de yeni bir direnişle karşı karşıya geldiler. Burada boşuna oyalandılar. Kolordu, Oltu'yu aldıktan sonra, Vartanek[163] - Başköy hattına ilerleyecekti. Fakat düşman tugayını tamamıyla yenmek amacıyla, iki tümeniyle Kosor[164] yönüne ilerledi. Geceleyin Kosor boğazında baskın yapılarak düşman artçıları perişan edildiyse de zaman kaybedildi. Kolordu, sahra toplarını, bir piyade ve bir istihkâm taburu korumasına terk etmek zorunda kaldı. Bundan sonra 12 topu zorlukla nakledebilmişti. Ancak, kolordunun 32 nci Tümeni, Vartanek yönüne gönderildi. Bu tümen, Kotik'e varabildi. Bu harekâtın sonucu olarak, kolordunun büyük kısmı Kosor üzerinden Allahüekber dağlarını aşarak ilerlemeyi gerekli gördü.

9 ncu Kolordudan 29 ncu Tümen geç vakitte Bardız'a geldi. Düşmanı uzaklaştırarak bir esir aldı. Bu esir, Sarıkamış'ın boş olduğunu söyleyerek, Enver Paşanın o tarafa hareket etmesine sebep oldu. 17 nci Tümen, Aşağı Hamas'tan[165] düşmanı uzaklaştırdı. 28 nci Tümen, Trapenek'e[166] geldi. 11 nci Kolordu cephede düşman taarruzunu durdurdu. Aras'ın güneyinde Ruslar taarruz ederek ve Komasor Todaveren'ı ele geçirdiler. 97nci Alay da Emrekom'a çekildi. 2 nci Süvari Tümeni ise Işkı - Kızılca'da[167] toplandı.

Bugün tuhaf bir olay oldu, 10 ncu Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Nasuhi,[168] Ruslar tarafından esir edildi ve Enver Paşanın emri de Rusların eline geçti. Kuvvetin ve çevirmenin önemini öğrenince, "Mişlayevski korkuyor, tehlike anlaşılınca taarruzdan vazgeçiliyor. Mişlayevski Berhman'ın taarruzda ısrarı üzerine bizzat grup komutanlığını devralarak Yudenich'i 2 nci Türkistan Kolordusu komutanlığına gönderiyor. Ağviran'da 18 nci Türkistan Alayından bir tabur Karaurgan'a, iki tabur Yeniköy'e gönderiliyor. Aras'ın güneyindeki 2 nci Plaston Tugayı Horasan'da ihtiyata alınıyor. Ruslar cephe taarruzlarında, 11 nci Kolordu karşısında 400 ölü ve 60 esir bırakıyorlardı.

25 Aralık 1914 – 10 ncu Kolordunun, 30 ncu ve 31 nci Tümenleri, Ersinek[169] - Kosor'a; 32 nci Tümen 9 ncu Kolorduyla beraber hareket emri aldığından Postik'e geldiler. 9 ncu Kolordunun, 29 ncu ve 17 nci Tümenler, Malakan yaylasından karlar içinden yürüyerek 25-26 Aralık 1914'te Sarıkamış'ın batısına gelebildiler. 28 nci Tümen de Bardız'a geldi. Kızılkilise'de[170] süvari keşif kolu çarpışması meydana geldi. Çerkezköy'e dört kilometre mesafedeki Bardız Geçidi'ni, 29 ncu Tümen gece hücumuyla

---

[163] Vartanek: Erzurum-İspir-Kırık bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Mescitli.
[164] Kosor: Erzurum-Şenkaya'ya bağlı bucak. Bugünkü adı Akşar.
[165] Aşağı Hamas : Erzurum-Şenkaya-Gaziler bucağına bağlı köy. Bugünkü adı İçmesu.
[166] Trapenek: Kars-Kağızman'a bağlı köy. Bugünkü adı Sağbaş.
[167] Kızılca: Erzurum-Horasan'a bağlı köy.
[168] Yarbay Nasuhi: Sarıkamış Harekâtı'nda Ruslara esir düşmüş doğu Sibiya'ya gönderilmiştir. Buradan kaçmayı başararak Çin, Japonya, Amerika, Yunanistan üzerinden Türkiye'ye gelmiş ve 1,5 yıl aradan sonra tekrar Kafkas Cephesi'ne dönmüştür. Guze; s.91.
[169] Ersinek: Erzurum-Şenkaya-Akşar bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Ormanlı.
[170] Kızılkilise: Erzurum-Narman-Kışlaköy bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Kilimli.

ele geçirdi. Çerkezköy'e girilemedi. Sarıkamış'ın ele geçirilmesi ertesi güne kaldı. Bardız'ın güneyinde Akmezar'da Kazaklar göründü ve top sesleri duyuldu. 11 nci Kolordu, cepheden taarruzla Azap - Kalender[171] - Maslahat hattına ilerledi. 2nci Süvari Tümeni Todaveren - Kadı Celal[172] hattını aldı. 10 ncu Kolordu 25-26 Aralık 1914'te Allahüekber dağlarını aşmakla uğraşıyordu.

Enver Paşayı Sarıkamış'a yönelten ikinci sebep de Hafız Hakkı Paşa olmuştu. 10 ncu Kolordu komutanı, baştan beri verdiği emirlerde, Kosor'a önem veriyordu. Bu sırada Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşanın ilerlediği haberini almıştı. Hafız Hakkı Paşa 24 Aralık 1914'te geç vakitte Kosor'a vardığı hâlde, bir gecede Allahüekber dağlarını aşacağını tahmin ediyordu. Bu hareket iki günde yapılamazken bir gecede yapılması isteniyordu.

9 ncu Kolordu; hareket edişinin üçüncü günü Bardız'a ulaştı. Asker dağınık bir haldeydi. Burada kuvveti toplayalım diyorlar, ancak Enver Paşa bunu da kabul etmiyor. 25 Aralık 1914' te Kötek'e gidileceğine, Sarıkamış'ta Hakkı Paşayı yalnız bırakmayalım, diyerek 9 ncu Kolorduyu da Sarıkamış'a yönlendiriyor.

Berhman, daima Aras'ın güneyinde Türklerin büyük kuvvetlerinin bulunacağını zannediyor, kuzeyden büyük dağlardan bir harekât beklemiyordu. İstomin Tugayının karşısındaki hareketleri haber alınca Berhman da 11 nci Kolorduya taarruz etti. 39 ncu Tümen, çok kuvvetli bir tümendi. Alayları 5200 muharipten oluşuyordu. Bundan başka 20 nci Tümenin bir tugayı ile Aras'ın güneyinde iki plaston tugayı, bir süvari tümeni, Ermeni ve hudut birlikleri, drujin taburları vardı. Özetle 60.000 asker kuvvetindeydi. Bu kuvvetler, bizim cepheye bıraktığımız 22.000 askere karşı bulunuyordu. Üç katı kuvvetle Aras'ın kuzeyinden 11 nci Kolorduyu geri püskürtmek ve kuzeye doğru ilerleyen kuvvetlerin arkasını almak emrini veriyordu. Fakat Yudenich bu hareketi durduruyordu ve kuzeydeki harekâtımıza daha çok önem vererek "Savunma ile sonuç almak gerekir." diyor. Yudenich 24-25 Aralık 1914 gecesi, yeni tayin olunduğu 2 nci Türkistan Kolordusunun karargâhı olan Sanamer'e geliyor. 25 Aralık 1914'te 18 nci Alaydan bir taburu, erkenden arabalarla Sarıkamış'a sevk ederek kolorduyu, Kocut - Alakilise hattına çekmeye başlıyordu.

Mişlayevski, Sarıkamış'a geldiği zaman, 24 Aralık 1914 günü Sarıkamış'ta iki drujin taburu vardı. Bundan başka, yeni gelmiş 2000 askerden oluşan ikmal kuvveti ve harp okulundan yeni mezun olmuş 120 subay adayı ve 16 mitralyöz vardı. Mişlayevski, bu kuvvetleri Bükretof komutasında Bardız yönüne gönderdi. Enver Paşanın ilk taarruz ettiği düşman, bu zayıf kuvvetlerdir. Bu sırada, Sarıkamış'ta top yoktur.

Sarıkamış telsizi kullanılmaz hâle getiriliyor. Mişlayevski, Sarıkamış'ın düştüğü tehlikeyi daha iyi takdir ederek, ihtiyattaki 80 nci Alayı Sarıkamış'a hareket ettirdiği gibi, Aras'ın güneyindeki 1 nci Plaston Tugayı ile 1 nci Kazak Tümenini de Horasan'a yaklaştırıyor ve artçılarını geride bırakarak

[171] Kalender: Erzurum-Horasan'a bağlı köy.
[172] Kadı Celal: Erzurum-Horasan'a bağlı köy.

Alisofu[173] - Zaraphane[174] hattını savunmak isterken İstomin Tugayı perişan bir hâlde Merdenek'e çekiliyordu.

Enver Paşa bugün taarruz emrini veriyor ve Çerkezköy'e doğru kuvvetler ilerliyorlar. Orada drujinler ve iki amele taburu ile çarpışıyorlar. Enver Paşa, " Mademki top yoktur, o hâlde bu, düşmanın zayıf kuvvetleridir. Bu gece mutlaka Sarıkamış'a girilmelidir!" diye emir verdiyse de askerin pek yorgun ve dağınık olduğu dikkate alınarak, ertesi gün 26 Aralık 1914'te taarruz emredilmiştir. 2 nci Türkistan Kolordusu, iki obüs topuyla, altı piyade takımını, 23 ncü Alayı teşkil etmek üzere Tiflis'e gönderiyordu. Tesadüfen bunlar da bu gece Sarıkamış'a gelmiş bulunuyorlardı. Bunlar ancak 26 Aralık 1914'te işe müdahale ediyorlar. Hafız Hakkı Paşadan haber yok. Onu da Sarıkamış'a yakın biliyorlar.

26 Aralık 1914 – 9 ncu Kolordu; 29 ncu Tümen Sarıkamış-Kızılkilise yolunun güneyinden, 17 nci Tümen kuzeyden Çerkezköy'e ve 28 nci Tümen, bir alayla Çamurludağ'a taarruz ediyor. Ruslar yeni gelen 23 ncü Alay müfrezesi ve obüs toplarıyla birlikte Sarıkamış'ta karşılık veriyorlar. Bizim dağ topları, evvelce Ruslarda top olmadığından, açıkta mevziiye girmişlerdi. Rusların obüs topları, bizim açıktaki üç dağ topumuzu susturdu. Asker durakladı. 17 nci Tümenden Sarıkamış'a taarruz eden kısım da Yudenich 'in arabalarla yetiştirdiği 18 nci Türkistan Alayının bir taburu ile amele birliğinin direnişiyle karşılaştı. Bunlar istasyonu savunuyorlardı. 9 ncu Kolordu da geriden dağılan kuvvetleri beklemek ve sonra taarruz etmek fikri ortaya çıktı. Hâlbuki taarruza devam etmek gerekirdi. İlginç bir safhadır: Sarıkamış'ı yazan Şerif Bey, Aziz Samih Bey "Enver Paşanın askeri merhametsizce ileri sürdüğünü" belirtirler. Hâlbuki, Ruslar da tersine "Eğer Türkler durmayıp taarruz etseydiler, takviye kuvvetleri gelmeden çekilmemize sebep olurlardı." diyorlar. Guze dahi hatıralarında "22 Aralık 1914'te Sarıkamış alınabilseydi, ertesi gün Ruslar geri alamazlardı." diyor.

Bir askerin dayanma gücünü uygun zamanlarda kullanabilecek şekilde saklamak gerekir. Eğer uzun yürüyüşler yapılmayarak daha kısa kavislerle ordumuz, üç gün önce düşman üzerine atılsaydı sonuç daha başarılı olurdu.

10 ncu Kolorduda 30 ncu Tümen, 14 saatlik yürüyüşten sonra Allahüekber'i aşabilmiş ve Beyköy'e bugün gelmişti. 31 nci Tümen ise 26 Aralık 1914 gecesi yürümüş, ancak 27 Aralık 1914 sabahı Başköy'e gelebilmiş ve büyük kayıplar vermişti. Kolordu, 40.000 mevcudundan ancak 3000 askerle Allahüekber dağlarının eteğine inebilmiş ve bu kuvvet de yirmi dört saatte toplanmıştır. 32 nci Tümen, Bardız'a geldi. 28 nci Tümenin bırakmış olduğu 82 nci Alay bozulmuş olduğundan, onu takviye için düşmanla muharebeye girişti. Düşman, 17 nci Türkistan Alayı ile 8 nci Türkistan Alayının iki taburu ki toplam beş taburdan oluşmaktaydı.

[173] Alisofu : Kars-Sarıkamış'a bağlı köy.
[174] Zaraphane: Kars-Kağızman'a bağlı köy. Bugünkü adı Çayarası.

11 nci Kolordu cephesinde, 33 ncü Tümen, İlimi'nin doğusuna ve Ekrek'in güneyine ilerledi ve cephede muharebe devam etti.

Rus tarafında, Türk taarruzu üzerine Horasan'da ihtiyatta bulunan 155 nci Alayla bir Kazak alayı ve dört top, erkenden Sarıkamış'a gönderildi. Geceleyin, Kazaklarla, dört top Sarıkamış'a yetişti. Sarıkamış komutanı durumu ümitsiz gördüğünden, ambarları yakmak istiyordu. Fakat, Mişlayevski engel oldu.

Mişlayevski, esir düşen 10 ncu Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Nasuhi'den öğrenilen kuşatma kuvvetleri önünde üçüncü ihtimale göre yapılan tasarı gereğince, düşmanın üstün kuvvetleri karşısında geri çekilmek fikrindeydi. Berhman taarruzcu, Yudenich ise savunmacıydı. Mişlayevski, Mecingert'e gelmek üzere yola çıkıyor ve ateş altında kalıyor. O sırada Sarıkamış'a taarruz eden Türk kuvvetleri, Sarıkamış - Mecingert yolunu ateş altına alıyorlar. Mişlayevski Mecingert'ten şu emri veriyor: "39 ncu Tümenden üç alay artçı savunmada kalacak. 26-27 Aralık 1914 gecesi Mecingert'e çekilinecek. 1 nci Plaston Tugayı Mecingert'e, 2 nci Plaston Tugayı Karakurt'a[175] gidecek. 1 nci Kazak Tümeni Karaderbent'ten Başköy - Karakurt'a çekilecek.

Kars merkez olmak üzere kuvvetleri toplamak istiyor. Fakat bu emrin yerine getirilmesine Yudenich engel oluyor. "Kışın düzenli bir şekilde çekilemeyiz. Gerimiz güvensizdir. Halk ayaklanır. Bizim başımıza gelecek sona Türklerin uğraması için yerimizde durmalıyız. Çekilmekte başarı ihtimali yok. Durmakta ise % 5 olsa da başarı ümidi vardır." diyor. Mişlayevski geri dönüş kararını iptal ediyor ve sol taraftaki kuvvetleri Sarıkamış'a çekmek istiyor. İki plaston tugayını Sarıkamış'a sevk ederek orayı savunmak ve eğer plaston tugayları Sarıkamış yolunu açamazlarsa, daha güneyden Kars'a geri çekilme emrini veriyor.

Sarıkamış, Enver Paşanın arzusu doğrultusunda alınsaydı, yol açılamayacaktı ve Ruslar da geri çekileceklerdi. Maslofski'nin deyişiyle, "Türklerin başarısına ramak kalmıştı". 26 Aralık 1914 tarihi dönüm noktası oluyor. Başarısızlık, askerin aşırı yorgunluğu ve zamanın iyi seçilememesinden kaynaklanmıştır. Akşama doğru 17 nci Türkistan Alayının bir taburu Çamurludağ'a ulaşarak, Sarıkamış yolunu kontrol altına almıştı.

İlginç bir rastlantı olmak üzere, 26 Aralık 1914 günü, Yavuz, boğaz önünde Rus mayınlarına çarparak yaralanıyor ve uzun zaman alacak tamire ihtiyaç gösteriyordu. Böylece Yavuz'a güvenerek kurduğumuz Trabzon - Erzurum menzil hattı da tehlikeye düşüyor ve bunun yerine Ulukışla - Kayseri - Sivas menzil hattının kurulması gerekiyordu ki bu da ancak 1915 ilkbaharında işlemeye başlayacaktı.

27 Aralık 1914 – 10 ncu Kolordu Allahüekber dağlarını aşmış, 19 ncu Süvari Alayı Novoselim'i ele geçirmiş, 30 ncu Tümen de Yolgeçmez[176] ve

[175] Karakurt: Kars-Sarıkamış'a bağlı bucak.
[176] Yolgeçmez: Kars-Selim'e bağlı köy.

Karahamza'yı[177] almıştı. 31 nci Tümen, öğle vakti Divik'e[178] hareket ettiyse de ancak ertesi gün öğle vakti ulaşabildi. Bardız'daki 32 nci Tümen, düşmanı püskürterek Akmezar ve Çilhoroz'u aldı. Ruslar Çakırbaba dağında tutundular.

9 ncu Kolordu; üç tümeni ile ve dağ topları birinci hatta olmak üzere Çerkezköy - Sarıkamış'a taarruz ederek, Çerkezköy'ü ele geçiriyorsa da Sarıkamış'ta 17 nci Tümen direnişle karşılaşıyor. Çünkü Rusların cepheden ve ihtiyattan sevk ettikleri birlikler ulaşıyor. 80 nci Alayla, bir Kazak Alayı ve dört top, Rusların sağında, 10 ncu Kolorduya karşı bulunuyordu. Bunun iki taburu ihtiyattaydı. 18 nci Alayın 1 nci Taburu ile bir drujin taburu ve iki top merkezde, istasyon civarındaydı. Bükretof, solda, altı tabur ve 16 mitralyözle Çerkezköy'ü ele geçiren kuvvetimizi kuşatma altına alıyor ve 28 nci Tümenden Çamurludağ'ı kısmen geri almayı başarıyor. Bu suretle Sarıkamış'ta, Ruslar 12 taburla, bir süvari alayı, altı bölük, altı top, 16 makineli tüfek toplayarak savunmayı düzenlemiş bulunuyorlardı. 29 ncu Tümen kurmay başkanını esir alarak Türk kuvvetlerinin durumunu da öğrenmişlerdi.

Cephede, 11 nci Kolordunun 33 ncü Tümeni Kerek köyüne taarruz ederek bir miktar esir aldı. 34 ncü Tümen, Azap'ta muharebelerle Rusları durdurmaya çalıştı. Sağda 2 nci Süvari Tümeni Yüzveren'i alarak Kazak Tümeninin arkasından takibe başladı.

Sarıkamış'a 27-28 Aralık 1914 gecesi geç vakit, 155 nci Alay da ulaşmış bulunuyordu. Bu durumda 16 piyade taburuna ulaşan kuvvetle, vaziyet daha güvenilir bir hâle gelmiş ise de Novoselim'in ele geçirilmesi ile Kars yolunun kesilmesi, Mişlayevski'yi telâşa düşürdü. Telsiz önceden kullanılamaz hâle getirildiğinden, telgraf olmadığından, Sarıkamış ile Kars arasındaki muhabere tamamen kesilmiş ve artık Tiflis ile haberleşme imkânı kalmamıştı. Kars ile ancak dolaşık yollardan, süvarilerle haberleşme imkânı sağlanabiliyordu. Mişlayevski burada kalırsa, kuzeyden yani Batum ve Ardahan'dan gelecek Türk kuvvetlerini (ki bir kolordu zannediyor) tutacak kimse olmadığından, geri çekilme emrini tekrarlıyor: "Yudenich; 39 ncu Tümen ve 2 nci Türkistan Kolordusu bütün birlikleriyle artçı kalacak, Berhman, Sarıkamış yolunu açacak. Üç tugayı, 1 nci ve 2 nci Plaston, 5 nci Türkistan Tugayı trenle Batum - Tiflis yolu üzerindeki Mihaylova'ya gönderecek. Kars'a geri çekilmek için tedbir alınacak ve 20 nci Tümenin 2 nci Tugayı Kars garnizonuna katılacak, geri kalan kuvvet Kars'ta manevra grubunu teşkil edecek. Sarıkamış yolu açılamazsa, Karakurt üzerinden Kars'a gidilecek. Karakurt - Başköy'deki birlikler de Kağızman'a gideceklerdir."

Bu emirde, orduya kimin komuta edeceği belli değil. Ordunun başında Yudenich, Berhman olmak üzere çift komutanı bulunuyor. İki gün sonra telgraf telleri kesiliyor ve Türk ordusuna başarılar vadeden fırsatlar ortaya

[177] Karahamza: Kars-Selim'e bağlı köy.
[178] Divik: Kars-Sarıkamış'a bağlı köy. Bugünkü adı Yayıklı.

çıkıyor. Bu şekilde üçüncü ihtimale göre yapılan taslak uygulanıyor. Acaba acele mi ediliyor? Yukarıda söylendiği gibi daha birkaç hafta önce Batum'da panik yaşanmış, dükkânlar, fırınlar kapanmıştı. Herkes aç kalıyor. Zor bir hâlde yeniden emniyet sağlanıyor. 16 Aralık 1914'te Rusların Çoruh havzasının aşağı taraflarında yaptıkları taarruz, kayıplarla püskürtülmüştü. Ardahan tehdit altına girmişti. Tiflis'te hasta bir başkomutan var. Fakat bu defa da Yudenich 'in tesiri ile emir geri alınıyor ve bu geri çekilme de gerçekleşmiyor.

28 Aralık 1914 – (Kroki-15) 9 ncu ve 10 ncu Kolordular taarruza devam ettiler. 19 ncu Süvari Alayı ile 30 ncu Tümen, Bozat'ın[179] batısında Kazak süvarileri ve iki Rus taburu ile muharebe ederek tren hattını ele geçirdi ve 200 esir ile dört mitralyöz aldı. 31 nci Tümen Yağbasan'a[180] hücum etti ve Sarıkamış'ın kuzey tepelerini ele geçirdi.

10 ncu Kolordu Divik'te bulunuyordu. Bardız'ın güneyindeki 32 nci Tümen Çakırbaba'daki düşmanla muharebe hâlindeydi. Sarıkamış civarında yangın belirtileri görülünce Enver Paşa "11 nci Kolordunun önünden düşman çekiliyor. 10 ncu Kolordu, 9 ncu Kolorduya yanaşsın. Taarruz edeceğim." emrini verdi. 9 ncu Kolordu, 17 nci Tümen ile Sarıkamış istasyonuna ve 29 ncu Tümen ile de Çerkezköy'ü' kuşatan Ruslara taarruz ettiyse de hiçbir başarı sağlayamadılar.

Mişlayevski durumu da daha kötü görerek sözlü olarak Berhman'a emir verip Mecingert'ten Karakurt'a hareket etti. Maksadı, yeni bir ordunun kurulmasıyla Kafkasya'yı savunmaktı. Berhman 29 Aralık 1914 günü için Mişlayevski'nin şu emrini bildirdi: "2 nci Türkistan Kolordusu ile 39 ncu Tümen Sarıkamış'a gidecek. Sarıkamış'ı geçemezse Karakurt'tan Kağızman'a gidecek. Çermik[181] ve Akbaba'da çok durup zaman kazanılmalıdır. 1 nci Kazak Süvari Tümeni Horasan'ı elde tutup üç gün zaman kazanmalıdır. Artçılar, bulundukları mevkileri 29 Aralık 1914 sabahına kadar koruyacaklardır. Baratof, Başköy'e çekilirken artçıları korumalı ve Sarıkamış doğusuna yürümelidir. Sarıkamış'tan geçemezse Alisofu'dan geçmelidir."

Yudenich , Sanamer'den Karaurgan'a çekildi ve Rus cephesi Horasan - Ardos'un doğusu - Zanzak - Kerek Yaylası hattına geri çekildi. Yudenich, 11 nci Kolordu tarafından takip edildi ve Ardos - Horasan batı sırtlarından süngü hücumu ile Ruslar atıldı. 2 nci Türkistan Kolordusu (12 tabur) Bardız güneyi - Yeniköy - Karaurgan (Horum dağı) - Sanamer hattında karşı koymaya çalışıyordu. Sarıkamış'ta 155 nci Alay, Çamurludağ'ı tamamen ele geçirdi. Akşama doğru, 1 nci Plaston Tugayı ulaştı ve Sarıkamış'taki kuvvetler 22 tabur mevcuduna çıktı. Tugay Komutanı Perjevalski komutayı üstlendi.

---

[179] Bozat: Kars-Sarıkamış'a bağlı köy.
[180] Yağbasan: Kars-Sarıkamış'a bağlı köy. Bugünkü adı Yağıbasan.
[181] Çermik: Erzurum-Şenkaya-Gaziler bucağına bağlı köy.

Mişlayevski, geri dönerken Ağrı'daki 4 ncü Kolorduya[182] eğer baskı görürse Erivan - Akıstafa'ya ve Çernozobof'un da Culfa'ya[183] çekilmesini emretti. Oganofski, Ağrı'da kaldıysa da Çernozobof, Hoy-Culfa'ya çekildi. Bu şekilde boşalan Tebriz'e de iki hafta sonra Musul ve Revandiz'den gelen gönüllü ve hudut kuvvetleri girdiler. Ruslarla beraber hareket eden Kürt ileri gelenlerinden Simko da bizim tarafa geçti.

Yudenich ile Berhman arasında fikir çatışması vardı. Berhman, Sarıkamış'ı açmak mümkün değilse Kars'a gitmek ve cepheyi daraltmak fikrindeyken Yudenich, karşı koymak istiyordu. Bu iki fikir çatışması yaşanırken Aras'ın kuzeyindeki ve güneyindeki kuvvetler yavaş yavaş çekiliyorlar ve çekilme kademe kademe oluyordu.

29 Aralık 1914 – Sarıkamış'ta kaçınılmaz muharebe gerçekleşiyor. Bizim mevcudu az 40 taburumuz, düşmanın da düzenli birlikleri dâhil olarak 22 taburu toplanıyor. Kuvvetler denk sayılabilir. Toplarımız sayı bakımından eşit olsa bile düşmanın cephanesi bol, bizim dağ topu, düşmanın obüs topları var. Taburlarımızın çoğu, mevcudunun dörtte üçünü kaybetmişken, düşman taburlarının mevcudu henüz tamdır. Ruslar menzilleri üzerinde ve kısmen binalar içinde savaşıyorlar. İaşe ve cephane ikmali doğal olarak bize göre çok kolay.

Bugün 10 ncu Kolordu Sarıkamış'a girdi. Bizim asker aç olduğundan yiyecek bulmak üzere şehre dağılıyor ve Ruslar karşı taarruzlarıyla bizi tekrar geriye atıyorlar. Bu yüzden, 13 Aralık 1914'te olduğu gibi 16 Aralık 1914'te de fırsatı kaçırdık. Olayın ayrıntısı şöyledir:

30 ncu Tümen, iki alayı ile doğudan Sarıkamış'a 300 metreye kadar yaklaştı ve şiddetli muharebeye girişti. 89 ncu Alay, Çıtak'ın güneyinde muharebedeydi. 31 nci Tümen, iki alayı ile (toplam 600 asker) ve Tümen Komutanı Hasan Vasfi ile beraber, Sarıkamış'a kuzey tarafından girdi, ancak Rusların elinde son ihtiyat olan iki piyade bölüğünün karşı taarruzu ile çekilmeye mecbur oldular. Asker aç olduğundan dağılmıştı. 94 ncü Alay Karahamza'da, bir Kazak alayını perişan ederek bir treni ele geçirmiş, 250 esir almıştı. 19 ncu Süvari Alayı, Alisofu'yu işgal ederek Kars'a giden yolları tamamen kapamıştı. 32 nci Tümen, düşmanın Bardız yaylasına yaptığı taarruzu püskürtmüştü. Özellikle 49 ncu Alay, kahramanlıklar göstermişti.

9 ncu Kolordunun 29 ncu ve 17 nci Tümenlerinin taarruzları başarılı olamadı. Zaten bütün muharip gücü de 1000'e inmişti. Çamurludağ'dan düşmanın top ateşi başladı. Her iki kolordunun arasını Ruslar sıkıştırıyorlardı. Sarıkamış'ta artık Ruslar karşı taarruza geçiyorlardı.

11 nci Kolordu Sanamer - Ardos - Zars hattına taarruz ederek 500 metre kadar yaklaştı. 2 nci Süvari Tümeni de Kırık - Ciceyrek'i[184] aldı.

---

[182] 27 Aralık 1914'te Ağrı'da bulunan Erivan Müfrezesi ile Çernobozof komutasındaki Azerbaycan kuvvetleri bir komuta altında birleştirilerek 4 ncü Kolordu kurulmuştur. Komutası da Ağrı'daki General Oganofski'ye verilmiştir.

[183] Culfa: Nahcivan'ın ilçesi.

[184] Ciceyrek: Erzurum-Horasan'a bağlı köy. Bugünkü adı Gündeğer.

ARDAHAN'IN ELE GEÇİRİLMESİ

Ardahan'da Rusların bir Kazak Alayı bulunuyordu. Stange Bey'in 8 nci Alayla, iki tabur, dört dağ topu 9 Aralık 1914'te Rize'ye çıkarak Artvin'e gelmesi ve orada Yakup Cemil, Halit Bey[185] ve Şakir Bey güçleriyle beraber 22 Aralık 1914'te Ardahan'a yürümesi üzerine, Liyahof 3 ncü Plaston Tugayını Ardahan'a sevk etmiş sahilde 15 nci, 16 ncı ve 17 nci Taburları bırakmıştı. Stange Bey Müfrezesi, Rusları bozarak 29 Aralık 1914'te Ardahan'ı ele geçirmişti ki bu da Mişlayevski'nin kararını etkilemişti.

Mişlayevski bugün Kağızman'dan Gümrü'ye hareket etti. Berhman'a verdiği emirde "Gerektiğinde Karakurt'tan Kars'a hareket ederek ağırlıkları feda edebilirsiniz." diyordu. Berhman ise Darphane boğazına, solunu dayayarak cepheyi kısaltmak ve kuvvetli bir sağ tarafla Türklerin solunu kuşattıktan sonra Kars yolunu açmak manevrasını düşünüyordu. Berhman, aynı zamanda Kars'taki komutana Yolgeçmez'deki Türklerin arkalarına düşmek üzere, Kars ihtiyatlarının demiryoluyla sevkini istedi. Bir alay kadar kuvvet, ancak 31 Aralık gecesi gelebilmişti. 2 Ocak 1915'te de iki alay geldi.

Sarıkamış'ta 29 Aralık 1914 günü 80 nci Alay, beş tabur, sekiz topla Alisofu köyünü geri aldı. Solda Bükretof kuvvetleri, beş tabur, dört topla takviye edilerek 9 ncu Kolordu sıkıştırıldı ve iki tabur, iki top Çamurludağ'dan Bardız Geçidi'ne taarruz etti. Bardız'ın güneyinden Hanposta mevzimize Rusların yedi-sekiz taburu, 5 nci Türkistan Tugayı taarruz etti. Bu Dögert kuvvetleri Malakan yaylası üzerinden Bardız'a giden yolu ele geçirmişti.

Berhman cepheyi kısaltmak ve Sarıkamış yolunu açmak için Sanamer - Ardos - Horasan - Karaderbent'ten daha geride bir hatta çekilmek istiyordu. Fakat Yudenich, 39 ncu Tümen daha fazla çekildiği hâlde, kendisinin ve Dögert Müfrezesinin arkasının açılarak onların da geri çekilmek zorunda olacağını ve Bardız'daki Türklerin, 32 nci Tümenin Ruslardan önce Sarıkamış'a yetişerek durumu değiştirebileceklerini söyleyerek, hareketin ertesi güne bırakılmasını teklif etti ve Berhman tarafından kabul edildi.

Sarıkamış'a gelmiş olan obüs taburuyla beraber, kuvvet mevcudu 22 tabur, dokuz süvari bölüğü, 22 topa yükselmiş, kışlayı ele geçiren Türk kuvveti, obüslerle dövülerek kısmen esir edilmişti. Bugün cepheden 154 ncü Alay da Sarıkamış'a gönderildi ve iki gün sonra, 31 Aralıkta vardı. Bundan sonra harbin kaderi artık aleyhimize dönüyordu.

30 Aralık 1914 – Muharebe devam etti. Her iki kolordunun ara hattı Sarıkamış istasyonundan geçiyordu. 10 ncu Kolordu toplam 1800 tüfek, 24 top; 30 ncu Tümen iki alayla ve 31 nci Tümen bütün kuvvetleriyle

[185] Halit (Karsıalan) (1883-1925): 1903'te Harp Okulundan mezun olmuştur. 1908-1912 yılları arasında 1 nci ve 3 ncü Ordular ile 7 nci Kolorduda görev almış, Nisan 1912'de Trablusgarp'a gitmiştir. Dönüşünde Şark Ordusu emrine atanmıştır. 17 Ocak 1915'te Kafkasya'da Mürettep Teşkilâtı Mahsusa Alayı 2 nci Artvin Tabur komutanı olduktan sonra Bağımsız Artvin Müfrezesi ve Çoruh Müfrezesi komutanlığı yapmıştır. 1918'de 3 ncü Kafkas Tümen, 1919'da 15 nci Kolordu Kafkas Tümen, 1921'de Kocaeli Grup ve 12 nci Grup Komutanlıkları görevlerinde bulunmuştur. Kars milletvekili iken 14 Şubat 1925'te öldürülmüştür. Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri; s.214-215.

Sarıkamış'a saldırdılar. 31 nci Tümen Komutanı Hasan Vasfi[186] yaralandı. Hücum edenler geri püskürtüldüler. Akşama doğru, toplam 1000 mevcutlu üç tabur geldi ve cephede kalan kuvvetten bir mürettep tabur oluşturuldu. Dört mürettep tabur Binbaşı Hilmi komutasında yeniden taarruz etti ve araya giren düşmanı püskürtünce 9 ncu Kolordu ile bağlantı sağlandı. Bu sırada 89 ncu Alay, Yolgeçmez ve Çıtak'ta Kars'tan gelen kuvvetlere karşı savunmada bulunuyordu.

9 ncu Kolordu tarafında, toplam 1000 tüfek, 20 top, 16 makineli tüfekten oluşan düşman kuvvetleri ve topları Malakan yolundan ilerleyerek, 28 nci Tümeni gerisinden sıkıştırmaya başladı. Diğer taraftan Çamurludağ yönünden gelen düşman, ordu gözetleme mevkiine taarruz edince Enver Paşa daha kuzeye çekildi. Kars'tan gelen lâğımcı[187] askerler tarafından Çerkezköy'de savunma yapanlar ortadan kaldırılarak, 83 ncü Alay komutanı ve sağ kalan az sayıdaki asker esir edildi. Bükretof, Çerkezköy'ü aldıktan sonra Bardiz Geçidi'ne taarruza başladı. Sarıkamış-Bardız yolu kesildi, yalnız Kızılkilise ve Divik yolları açıktı.

11 nci Kolordu cephesinde ise 33 ncü Tümen Sanamer'i aldı ve doğuya doğru ilerledi. 2 nci Süvari Tümeni, Tayhoca'yı aldı. Düşman, Çermik ve Ahalik'e geri çekildi. Karaurgan cephesinde, Yudenich'in kuvvetleriyle Galip Paşanın komutasındaki birlikler arasında çok şiddetli muharebeler oldu. Siperler elden ele geçti. Sonunda, 79 ncu Alayın iki taburuyla Ruslar takviye edildi ve siperler düşman elinde kaldı. Yudenich, ertesi gün çekilmeyerek Çermik - Horum dağının savunmasını istedi. Berhman da kabul etti.

31 Aralık 1914 – Bardız - Kızılkilise yolu tehdit altına girdi. 9 ncu Kolordu batıya doğru cephe aldı. 10 ncu Kolordu Sarıkamış'ın kuzey ve kuzeydoğusunda muharebe ediyordu. Binbaşı Hilmi'nin dört mürettep taburla Sarıkamış'a hücumu başarılı olamadı. Akşam üzeri topçu korumasıyla ve sisten yararlanarak ikinci hücumda siperlere girildiyse de makineli tüfek ateşleri yüzünden barınamayarak çekilmek zorunda kalındı. 30 ncu Tümen, Divik'in doğusunda Kars yönünden sevk edilen üç taburun hücumlarını püskürttü. 32 nci Tümen, Çilhoroz'u kaybederek Norşin'e[188] çekildi. Aynı zamanda Ruslar da çekildiğinden Bardız boş kaldı. 9 ncu Kolordu, Sarıkamış'ta muharebeye devam etti. 28 nci Tümenin gerisine Rusların yaptıkları taarruzlar püskürtüldü.

---

[186] Hasan Vasfi, Balkan Savaşı'nda, Sırp ve Yunan cephelerinde 13 ncü Tümen 39 ncu Alay komutanlığı yapmıştır. Kafkas Cephesi'nde, 10 ncu Kolordu 31 nci Tümen komutanlığında bulunmuştur. 30 Aralık 1914'te yaralanınca yerine 89 ncu Alay Komutanı Binbaşı Reşit getirilmiştir. Görgülü; s.36, 40, 105, 108, 110.

[187] Lâğımcı: Düşman kalelerini tahrip etmek, kale duvarlarında gedik açmak ve ordugâhlarına zarar vermekle yükümlü olanlara verilen isim. İ. Hakkı Uzunçarşılı; Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, c.2, TTK Yayınları, Ankara, 1944, s.131-133.

[188] Norşin: Erzurum-Şenkaya-Gaziler bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Esenyurt.

Şiddetli hücumlarla, 11 nci Kolordu, Kanlıtepe - Altınbulak - Horum dağı hattına ilerledi. 2 nci Süvari Tümeni de Velibaba - Aliçeyrek hattına geldi. Yudenich, karargâhını Karaurgan'dan Soğanlı'ya taşımaya mecbur oldu. Bugün Berhman Sarıkamış'a geçtiğinden Yudenich artçı komutan oldu.

Mişlayevski'nin önceki talimatı da böyleydi. Bugün bozulan telsiz tamir edilmiş ve Yudenich durumu Tiflis'e bildirerek, Ağrı'daki Abbasyef kuvvetlerinin, Türklerin yan ve gerilerine taarruzlarını isterken, aynı zamanda Kars'tan da bir an önce yardım talep etti.

Akşamüstü Sarıkamış'a gelmiş olan Berhman, "Bardız Geçidi alınmadan Kars demir yolu açılamaz!" diyerek, orayı zorlamaya başladı ve Yudenich'e, ertesi gün de mevzilerinde savunmayı emretti. 154 ncü Alay Sarıkamış'a geldi, 39 ncu Tümen de Mecingert'e çekildi.

31 Aralık 1914 – Bugünkü muharebe bizim aleyhimizde kesin bir darbedir. Kazak Süvari Tümeni de Sarıkamış'a gönderilmektedir. İstomin Tugayını takip ederek Merdenek civarına gelen Türklere karşı, 30 Aralık 1914'te iki alay Kars'tan gönderilmiş ve 31 Aralık 1914'te Türk öncülerine taarruz ederek onları geri sürmüştü. Mişlayevski'nin emriyle tekrar Kars'a dönerek, ertesi gün Sarıkamış yolunu açmaya gittiler. Berhman, bu yüzden hem Bardız tarafında batıdan doğuya doğru, hem de Novoselim üzerinden doğudan batıya doğru bizi tamamıyla kuşatmak istiyordu. Tiflis'te tek ihtiyat olan Sibirya Kazak Tugayı da Borjum yoluyla Ardahan'a gönderildi.

1 Ocak 1915 – (Kroki 16) Enver Paşa, 10 ncu ve 9 ncu Kolorduların Rusları yenerek, kendisinin bulunduğu 9 ncu Kolordu ile birleşmelerini bekliyordu. Oysa Ruslar 10 ncu ve 9 ncu Kolorduların arasına girmeye uğraşıyorlardı. 10 ncu Kolordudan 200 asker, 9 ncu Kolorduya yardıma gönderilerek düşmanın bu girişimi önlendi. Ruslar, trenle Karahamza'ya 263 ncü Alayı çıkardılar. Rusların iki taburla Çıtak'ın güneyine taarruzları püskürtüldü. Yüzbaşı Sabri Müfrezesi, Sarıgöl Hudut Taburu, iki batarya, bir mitralyöz bölüğü ve daha kuzeyde iki tabur, dört top, bir mitralyöz bölüğü; Yolgeçmez'de üç tabur ve bir bataryadan oluşan düşman kuvvetlerinin taarruzlarını durdururken, Yarbay Kara Vasıf,[189] Kosor'da dağınık askerleri toplayıp cepheyi takviye ile uğraşıyordu.

Bardız tarafındaki 32 nci Tümen Norşin'de toplandı ve hâlâ boş bulunan Bardız'ı tekrar işgale yeltendi. 9 ncu Kolordu 900 tüfek mevcuduna düştüğü hâlde, düşman taarruzlarını durdurmaya çalışıyor ve yavaş yavaş geri çekilerek vakit kazanmaya çabalıyordu. Bizim istediğimiz Tannenberg'i Ruslar yapıyor, Sarıkamış'ta Berhman da başlarına geçerek iki yönden taarruzu idare ediyordu.

---

[189] Kara Vasıf (Karakol) (1871-1931): Osmanlı-İtalyan, Balkan, Birinci Dünya Savaşları ile Millî Mücadele'ye katılmıştır. Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'da kurulan Karakol Cemiyetinin başkanlığını yapmıştır. Sivas Kongresi'ne katılmıştır. İngilizler tarafından 1920 yılında Malta'ya sürülmüştür. 1921'de Malta'dan dönmüştür. 1931 tarihinde İzmir suikastinden dolayı idam edilmiştir.

11 nci Kolordu, Mecingert - Altınbulak[190] - Kötek hattını ve 2 nci Süvari Tümeni Maksutçuk[191] - İslâmsor'u[192] tutarak düşman artçılarını ezmeye uğraşıyor ve Rusların Altunbulak'a karşı taarruzlarını püskürtüyordu. Ruslar, Bardız Cephesi'nden iki taburla Altunbulak tarafını takviyeye mecbur kalmışlardı. Akmezar'daki kuvvet, altı tabur, altı topluk kuvvetin üç taburuyla Kızılkilise yolunu kesmekle meşgul olurken orayı mürettep bir Türk müfrezesi savunmaktaydı. Bunun için Ruslar, boş kalan Bardız'ı işgale zaman bulamamışlardı. Malakan komundaki 17 nci Türkistan Alayının iki taburu da Bardız Geçidi üzerine yürürken 154 ncü Alay da güneyden taarruz etti ve sonunda ele geçirdiler. Artık Sarıkamış-Bardız yolu tamamen kesilmişti. Şimdi sıra Kars yolu üzerindeki 10 ncu Kolordunun arkasını kesmeye gelmişti. Karakurt'a gelen Baratof kuvvetleri, 2 nci Plaston Tugayı, 11 süvari bölüğü, 24 top, bir drujin taburu ile kuvvetlendirilerek Sarıkamış'ın doğusuna sevk olunuyordu. Yudenich, çok sıkıştığından telâşlanıyordu. Berhman, kendisine karşı taarruz yapılmak üzere olduğundan birkaç gün daha dayanmasını yazmıştı. Başköy'de artçı kalan Ermeni birlikleri, hudut taburları ve bir Kazak alayı; 2 nci Süvari Tümenimiz ve hudut birliklerimiz tarafından sıkıştırılıyordu. İslâmsor'da ayrıca bir Kazak alayı ile iki piyade bölüğü, iki top ve altı mitralyöz kuvvetindeki Ruslar, 2 nci Süvari Tümenine karşı taarruz yapıyorlardı. Rus artçıları çok sıkışmış bir durumdaydılar.

2 Ocak 1915 – (Kroki-17) Enver Paşa, artık durumun çok kötü olduğunu kavradı. Bugün Hafız Hakkı Paşayı 9 ncu ve 10 ncu Kolordulardan oluşan Sol Cenah Ordusu Komutanlığına tayin etti. Verdiği emir gereğince sol cenah ordusu karşı koyacak, ağırlıklar, fazla toplar, hasta ve yaralılar Oltu'ya sevk olunacak, 11 nci Kolordu cepheden taarruzu şiddetlendirecekti. 10 ncu Kolordu 600 asker, 9 ncu Kolordu 344 asker, 12 top, 12 makineli tüfek mevcuduna düşmüştü. Her kolordunun geride dağılmış askerlerinden onar bin ki toplam 20.000 asker toplayacağını bildiriyordu. Bu da kolorduların ne kadar dağınık ve perişan olduklarını göstermektedir.

Rusların Kars'tan gelmiş olan 10 ncu ve 11 nci Avcı Alayları Yolgeçmez'deki Yüzbaşı Sabri'nin kuvvetlerinin üzerine taarruza geçirilmişti. Kosor'daki Yarbay Kara Vasıf 87 nci Alayın 3 ncü Taburu ile 9 ncu İstihkâm Taburu ve dokuz sahra bataryasını yola çıkarmakla meşguldü. Bunlardan önce, emniyet için de Bayburt ve Karahisar Jandarma Taburu ile Erzincan Depo Taburu, mürettep alaydan iki tabur ile Hot Taburunu göndermişti. 11 nci ve 9 ncu Kolordular mevzilerini savunuyorlardı. 28 nci Tümen de düşman hücumunu durduruyordu. 600 askerden oluşan mürettep bir birliğimiz, Kızılkilise'yi tahkim ediyor ve savunuyor, hatta karşı taarruzlarla Bardız yolunu açmaya uğraşıyordu. 32 nci Tümen de Hamas'ı işgal etti ve Bardız'da keşif faaliyetinde bulundu. Bardız'ın karşısında, Hanposta'da Rusların 3,5 tabur piyade, iki süvari bölüğü bulunuyordu. Baratof, 2 nci

[190] Altunbulak: Kars-Sarıkamış-Karaurgan bucağına bağlı köy.
[191] Maksutçuk: Kars-Susuz'a bağlı köy. Bugünkü adı Ermişler.
[192] İslâmsor: Kars-Sarıkamış-Karaurgan bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Taşlıgüney.

Plaston Tugayı, üç Kazak alayı ile Hamamlı-Alisofu'ya geldi. Kars'tan gelen yedi tabur da Yolgeçmez'e yanaşarak Baratof'un emrine girdi. Toplam 13 tabur, 16 süvari bölüğü, 24 top. Bundan bir Kazak alayı ile dört top ve 263 ncü Gonip Piyade Alayının Divik üzerine Berhman'ın taarruz emri, soğuğun şiddetinden dolayı telefonlar çalışmadığı için, zamanında yapılamadı.

Sarıkamış'ta Rusların 40 tabur 22 süvari bölüğü toplanmıştı. Hastahanelere 12.000 yaralı ve 3000 esir yığılmıştı. Berhman iki tabur, iki süvari bölüğü, birkaç top korumasında, bu yaralı ve esir kafilesinin Kars'a naklini emretti. Enver Paşa bu kafileyi görünce Sarıkamış'ın boşaltılmaya başlandığına karar verdi ve 2-3 Ocak 1915'te Divik'teki 10 ncu Kolordu Karargâhına geldi.

11 nci Kolordu, Hedik'te Rusların karşı taarruzlarını püskürttü. 2 nci Süvari Tümeni, 97 nci Alayla ihtiyat süvarilerini güneyde bırakarak Aras'ın kuzeyindeki Mecingert'e geldi. 11 nci Kolordunun karşısında, Rusların 1 nci Kafkas Kolordusundan 8,5 piyade, bir istihkâm taburu; 2 nci Türkistan Kolordusundan 12,5 piyade taburu ve bir istihkâm taburu ki toplam 23 tabur, sekiz süvari bölüğü bulunuyordu.

3 Ocak 1915 – 10 ncu Kolordu, 1200 asker; 9 ncu Kolordu 450 asker kuvvetindeydi. Rusların karşı taarruzu bugün başladı. Düşman Divik'e ve kuzeydoğusuna taarruz ediyor ve mermiler Divik'e düşüyordu. Düşman durdurulmuştu. Yarbay Kara Vasıf kuvvetleri Başköy'e gelmeye başlamışlardı. Tavusker[193] 400 asker; Oltu ve Kosor merkez bölükleri 200 asker; 32 nci Tümen Sahra Taburu, Kosor menzilini Merdenek'te, önceden bozguna uğrayan İstomin Tugayına karşı koruyordu.

Baratof, öğleyin 10 ncu Kolordunun soluna ve gerilerine taarruz ediyordu. Süvariler, 10 ncu Kolordunun arkasını kesecek surette Eşek Meydanı'na[194] sevk edilmişti. Plastonlar Divik'i alacaktı. Türk direnişi ve sis, Baratof'un hareketini sonuçsuz bıraktı. Baratof'un süvarisi, piyadeye bağlı kaldığından şiddetli ve sonuç alınabilecek bir taarruz yapamadı.

1 nci Plaston Tugay Komutanı Perjevalski'nin, Bardız Geçidi'nin doğusundaki taarruzu durduruldu. Alaylarının mevcudu 350-500 askere düşen 32 nci Tümen, Bardız'ı boş bulup işgal etti ve 11 nci Kolordu ile irtibat için Yeniköy'e bir alay gönderdi. Düşman, 11 nci Kolordu cephesine baskınlar ve taarruzlar yaparak kolorduya çok kayıplar verdirdi. Sonunda 11 nci Kolordu Karaurgan'ı ele geçirdi. Fakat gece, karşı taarruzla yeniden kaybetti. Yudenich, çok sıkıştığından dolayı Berhman Sarıkamış'tan Soğanlı'ya 154 ncü Alaydan iki tabur gönderdi. 97 nci Alay, Aras'ın güneyinde Mağarcık'ta yerleşti.

4 Ocak 1915 **–** 3 Ocak gece yarısından sonra sabaha yakın bir saatte Ruslar Divik'e girerek hasta ve yaralılardan 500 kadar esir almışlar ve Kosor

[193] Tavusker: Erzurum-Olur'a bağlı köy. Bugünkü adı Çataksu.
[194] Eşek Meydanı: Erzincan.

yolunu kesmişlerdi. 10 ncu Kolordu için ancak Divik - Boyalı, Çermik - Bardız yolu açık kalmıştı. Enver Paşa, saat 7'de alacakaranlıkta bu yoldan hareket etti. Boyalı'nın kuzeyinde sekiz kişilik bir Kazak keşif kolunun ateşine maruz kaldıysa da bunlar geri püskürtülerek yoluna devam etti. Bardız'dan geçip Norşin'e geldi ve Abdülkerim Paşa[195] ile görüştü. 32 nci Tümen, düşmanla çarpışarak Yeniköy'e yanaştı ve düşmanın karşı taarruzlarını püskürttü. Ruslar, 154 ncü Alayın bir bölüğünün yaptığı keşif sonunda, 9 ncu Kolordu karargâhına bir baskın gerçekleştirdiler. Hafız Hakkı Paşa, Kolordu karargâhına gelip geri çekilme emri verdiği sırada, Ruslar 9 ncu Kolorduyu kuşatıp hücuma başlıyorlar. Tam bu sırada Hafız Hakkı Paşa, kaçmayı başarıyor. 9 ncu Kolordudan kalan 300 asker, 106 subay ve kolordu komutanı esir düşüyorlar.

Ruslar batıya doğru ilerlerken 10 ncu Kolordu akşam karanlığında, mevcut tek yoldan hareket ederek 4 Ocak 1915'te bütün gece kuzeybatıya doğru Bardız yönüne çekildiler. Hafız Hakkı Paşa, ertesi sabah Çermik'e geldi. 12 sahra topu, yoldan geçemediklerinden, uçuruma yuvarlanıyorlar. Artçılar, Yağbasan'da bütün gün direniş gösteriyorlar. Yarbay Kara Vasıf da Kosor'da dayanıp duruyor. Kosor'dan Başköy'e gelen altı top Kosor'a geri gönderildi.

ARDAHAN'IN DÜŞMESİ

4 Ocak 1915'te Tiflis'ten yetişen Sibirya Kazak Tugayı, kuzeybatıdan yaptığı atlı hücumla Ardahan'ı ele geçirdi. Stange Bey bir top kaybederek çekilebildi. 13 Ocak 1915'te Stange Bey 1200 tüfek, iki top, dört makineli tüfek ile Ardanuç'a çekilerek mevzi almış ve Yüzbaşı Halit Müfrezesi de Berta'da kalmıştı. Bu kuvvetlerimizi, Rusların üç plaston taburu takip ediyordu.

5 Ocak 1915 **–** Enver Paşa, Zivin'deki 33 ncü Tümen karargâhına giderek askerleri muharebeye sürdü. Belki 9 ncu Kolordunun geri kalanını kurtarmak istiyordu. Mecingert - Altınbulak - Karaurgan hattında kanlı muharebeler oldu. Altınbulak, Kafkas Türkistan kolordularının ara hattı idi. 153 ncü, 14 ncü, 15 nci, 156 ncı ve 79 ncu Alaylar, toplam 14,5 tabur kuvvetindeydiler. Ruslar büyük bir kayba uğramışlar, 14 ncü Türkistan Alayının makineli tüfek askeri tamamen öldürülmüş, altı tüfek çalışamaz hâle getirilmişti. 11 nci Kolordu Yeniköy'e ve Göldağ'a hücum etti. Göldağ elden ele geçti. Ancak takviye kuvvetlerinin yetişmesi ile Ruslarda kaldı. 97 nci Alay, Aras, Karakilise doğusuna taarruz etti, ancak püskürtüldü. Ruslar

[195] Abdülkerim (Öpelimi) (1878-1923): 1895'te Harp Okulundan, 25 Aralık 1898'de de Harp Akademisinden mezun olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk devresinde, 32 nci Tümen komutanı olarak Sarıkamış Muharebesi'ne katılmıştır. Kafkas Cephesi'nde 2 nci Ordu, 11 nci Kolordu Komutanlıkları, 10 Temmuz-4 Ağustos 1915 Malazgirt Muharebesi'nde de Sağ Cenah Grup Komutanlığı yapmıştır. Mahmut Kamil Paşanın yerine bir süre 3 ncü Ordu Komutanlığına vekâlet etmiştir.12 Eylül 1916'da 20 nci Kolordu ile Makedonya cephesine gönderilmiştir. Makedonya'dan dönüşünde Harbiye Nezareti Müsteşarlığına getirilmiştir. 16 Ocak 1923 yılında öldü. Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar; s. 277-281.

Yağbasan'daki artçıya hücum ederek üç subay ve 200 askeri esir ettiler. Böylece Sarıkamış civarındaki son Türk kuvvetleri de ortadan kalkmış oldu.

Yudenich bugün, Sarıkamış Grubu komutanı oldu. Berhman buradan alındı. Daha sonra Romanya cephesinde 40 ncı Kolordu Komutanlığına gitmiştir. Baratof ve Perjevalski takip sonucunda 4000 esir aldılar. Öncekilerle beraber 200 subay, 7000 asker esir, 30 top, 20 makineli tüfeği ganimet olarak almışlardı. Takip eden Ruslar Salut'a[196] girdiler.

Enver Paşa, ordunun genel durumundaki zayıflık sebebiyle, taze kuvvetlere lüzum gördüğünden, 5 nci Kolordunun derhâl trenle Ulukışla'ya ve oradan Kayseri - Sivas üzerinden Erzurum'a hareketini 1 nci Orduya emretmiştir.

Arkadaşlar,

27-31 Aralık 1914 arasında Novoselim hattı kesilmiş, telsizler bozulmuştu ve Rusya Sarıkamış'tan haber alamıyordu. Mislayevski Tiflis'e gitmişti. Bu sırada Rus ordularına komuta eden Grandük Nikola, İngiltere'ye başvurarak aşağı yukarı 2 Ocak 1915 tarihinde çekilen telgrafta; İngiltere'den Türk kuvvetlerinin durdurulmasını istiyordu. Bunun üzerine İngilizler de Çanakkale harekâtı için müzakereye başlıyorlar. Bu sırada Sarıkamış felâketi meydana geliyor. Zayonchkovski diyor ki: "Türkiye'nin geniş Anadolusu istilâ olunabilecekti. Rusların başarısı, İngilizleri kuşkulandırdı. 19 Şubat 1915'te askerî şûra Çanakkale harekâtına karar verdi." Türkler, düşmanlarını hayrette bırakmışlardı.

Burada bazı tanıklara başvuruyorum. Rus yazarları diyor ki: "Telefonları donduran, Rus harekâtını etkileyen soğuk, Türk hücumlarını durduramıyordu. Ruslar telefonların donması dolayısıyla 19 Ocakta yapacakları taarruzu, ancak 21 Ocakta yapabildiler."

Maslofski diyor ki: "Türkler savunmada büyük kahramanlık gösterdiler. Soğuktan donmuş Türk askerleri, son kurşunlarını atmışlardı. Türklerin Sarıkamış Muharebesi'ni kazanmalarına ramak kalmıştı. Türk plânının başarısı hâlinde, sayılamayacak derecede faydalar elde edilecekti. Türklerin sabrından, dayanıklılığından ve cesaretlerinden Alman subayları yararlanamadılar."

İngilizler diyor ki: "Yarı aç, yarı çıplak Türk ordusu, öyle bir kararlılık ve tahammül gösterdi ki imkânsız bir işi az kalsın başarıyordu."

General Townshend:[197] "Türk askeri Almanlardan daha dayanıklıdır." Larcher, Enver Paşanın büyük kavisli dağınık harekâtından ilham alarak diyor ki: "Enver Paşa, Hazer, Volga, Türkistan, Batı Sibirya'yı almak istiyordu."

---

[196] Salut: Kars-Sarıkamış'a bağlı köy. Bugünkü adı Sallıpınar.

[197] Townshend (1861-1924): İngiliz general. Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde İngiliz kuvvetlerine komuta etmiştir. Türklerin hücumu karşısında Kutü'l-amare'de 1916 yılında teslim olmuştur. Osmanlı Hükûmetinin isteği üzerine Müttefik devletler arasında Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanması için aracılık yapmıştır.

Guze, “Başarı hâlinde Azerbaycan ayaklanması, Bakû petrol kuyularının elde edilmesi, Alman - Avusturya cephesine yardım yapılması mümkün olurdu.” diyordu.

YENİLGİNİN SEBEPLERİ NEDİR?

Cengiz Han’ın bir sözü vardır ki bunu Maurice de Sonne, Moğol tarihinde şöyle yazıyor: “Yesuntay gibi ender özelliklere sahip bir komutan yoktur. En uzun yürüyüşlerde, yorgunluk, açlık, susuzluk duymaz subay ve askerlerini de kendi gibi zanneder. Bunun içindir ki iyi bir komutan olamaz. Çünkü komuta ettiği kimselerin açlık, susuzluk ihtiyaçlarını anlayamaz. Yürüyüşler atları ve askerleri yormayacak derecede olmalıdır. Çin’de en tecrübeli ihtiyar komutan Mohol’u bırakmıştı. Mohol ölünce başkasını bulamadığından, Cengiz bizzat Çin’e gitmeye mecbur olmuştur.” Sarıkamış’ta iki genç komutan ordunun ortalama kabiliyetini değerlendiremediler. Herkesi kendileri gibi görerek kuvvetleri vaktinden önce boşa harcadılar. 13 ve 16 Aralık fırsatlarını da kaçırdılar ve bizi yenilgiye uğrattılar.

Bundan sonraki harekâtta takip edilen plân, Guze’nin dediği gibi Ruslara karşı koymaksızın bir adım yer vermemekten ibaretti.

6 Ocak 1915 – 10 ncu Kolordu, 2600 asker ve 16 topla Bardız’a geldi. Ruslar Çermik’e girdiler. 9 ncu Kolordunun Bardız’daki 100 asker, iki top ve iki makineli tüfeği 10 ncu Kolorduya katıldı. Yarbay Kara Vasıf topladığı kuvvetlerle, Kosor’dan Oltu yönünde Tuzla’ya hareket etti. Bu yürüyüş düşman sıkıştırması ile değil Hafız Hakkı Paşadan aldığı emir üzerineydi. 32 nci Tümenin 1200 askeriyle 33 ncü Tümenin birlikte Yeniköy’e yaptıkları taarruz püskürtüldü. 11 nci Kolordunun 18 nci ve 34 ncü Tümenleri cephe taarruzlarında başarılı olamadılar 2 nci Süvari Tümeni, Kazakları perişan ederek Maksutçuk-İslâmsor doğu sırtlarını aldı. Enver Paşa, bugün Hedik’te 11 nci Kolordu karargâhına geldi.

7 Ocak 1915 – 10 ncu Kolordu, Bardız’da toplanıp tahkimat yaptı. Hasta ve yaralıları Oltu’ya gönderdi. Çilhoroz’da 32 nci Tümen ile bağlantı kurdu. Çilhoroz - Yeniköy arasında, 32 nci Tümen, Rusların şiddetli taarruzlarına uğradı. 11 nci Kolordu da düşman taarruzu ile cephesini düzeltmeye mecbur oldu ve düşmanı durdurdu. 2 nci Süvari Tümeni Yukarı İslâmsor’a taarruz ederken Kazak süvarilerinin karşı taarruzlarını da püskürttü. Ruslar Vortanik ve Zakim’e[198] geldiler. Yarbay Kara Vasıf 2000 askerle Tuzla’ya ulaştı. Hafız Hakkı Paşa 3 ncü Ordu Komutanı, Yusuf İzzet Paşa[199] da 10 ncu Kolordu Komutanı oldular.

---

[198] Zakim: Erzurum-Şenkaya-Gaziler’e bağlı köy. Bugünkü adı Şenpınar.

[199] Yusuf İzzet (Met) (1876-1922): 1896’da Harp Okulundan, 1900’de Harp Akademisinden mezun olmuştur. 1901’de 4 ncü Ordu Aşiret Süvari Tümeni kurmay başkanlığı, 1907’de Erzincan Harp Okulunda öğretmenlik, 1909’da Divanıharp üyeliği, 1912’de Yanya Demir Yolu Komisyon üyeliği yapmıştır. 1914’te 3 ncü Ordu Süvari müffetişliği, 2 nci Süvari Tümen komutanlığı; 1915’te 10 ncu Kolordu, 1916’da 1 nci Kafkas Kolordu komutanlığı yapmıştır. 1921 yılında önce Batı Caphesi’nde İhtiyat Grup sonra 3 ncü Grup komutanı olmuştur. 13 Eylül 1921-14 Nisan 1922 tarihleri arasında Bolu milletvekilliği yapmıştır. Türk İstiklâl Harbi’ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri; s.80-81.

8 Ocak 1915 – 10 ncu Kolordu, Bardız'da bir artçı bırakıp Norşin - Aşağı Hamas'ta toplandı. 11 nci Kolorduya Mecingert - Altınbulak - Kötek - Issızor hattının tahkim ve savunması emredildi.

Eleşkirt ve Kılıçgedik'te bulunan Rus 4 ncü Kolordusu karşısında Abdülkadir Bey Müfrezesi, 13 ncü Kolordu, 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeninin geri kalanı bulunuyor ve Velibaba boğazını elinde tutan 2 nci Süvari Tümeniyle irtibat sağlıyordu.

9 Ocak 1915 – Ruslar cephede 11 nci Kolordu aleyhine Sarıkamış'tan getirdikleri takviye kuvvetleri ile taarruza geçtiler. Enver Paşa Hedik'ten Köprüköy'e hareket etti.

10 Ocak 1915 – Ruslar, Bardız'daki 10 ncu Kolordunun artçısını taarruzla geri püskürttüler ve Bardız'ı aldılar. 2 nci Süvari Tümeninin Maksutçuk - İslâmsor doğusunda yaptığı taarruz, Rusların Karakurt'a yeni gelen kuvvetlerinin karşı taarruzlarıyla püskürtüldü ve tümen geri çekildi. Hafız Hakkı Paşa, Hedik'e gelerek 3 ncü Ordunun komutasını eline aldı. Enver Paşaya telgraf çekerek Kafkasya'nın istilâsı için, 5 nci Kolordu ile birlikte başka bir kolordunun gönderilmesini istedi. Enver Paşa Köprüköy'den, Erzurum'a hareket ederken bir aylık harekâtının bilânçosu olarak Başbakanlığa şu telgrafı çekti: "Rus ordusu tamamıyla yenilmemişse de sınırdan kovulmuştur. Yorulmuş olan ordu dinlendirilerek ileri harekete hazırlanmaktadır. Ben de Hafız Hakkı Paşaya komutayı bırakarak İstanbul'a geliyorum. Bunun gizli tutulmasını rica ederim."

11 Ocak 1915 – Ardahan'dan gelen Sibirya Kazak Tugayı Stange Bey'in arkasına üç plaston taburu bıraktıktan sonra, Oltu üzerine hareket etti. Tuzla'da bozduğu Yarbay Kara Vasıf kuvvetleri Oltu'ya çekilmek zorunda kaldı.

12 Ocak 1915 – Hafız Hakkı Paşa, Kurmay Başkanı Guze'yi istemediğinden, yerine Yarbay Kara Vasıf'ı çağırdı. Oltu'daki kuvvetler Fethi Bey komutasında bırakılmıştı. Yudenich'in emri üzerine Nazerbekof 7 nci, 8 nci Avcı Alayları, 2 nci Kazak Alayı ve bir batarya ile Culfa'dan geri dönerek boş kalan Hoy'u tekrar işgal etti.

13 Ocak 1915 – 10 ncu Kolordu, Norşin - Çıtak hattında düşmanı durdurmak için iki gündür savaşıyordu. 32 nci Tümen Yeniköy'den geri çekilmeye mecbur olarak Çıtak civarında toplandı. 11 nci Kolordu baskıdan kurtulmak üzere biraz geri çekildi.

KARADENİZ SAHİLİNDEKİ FAALİYET

13 Ocak 1915 – Batum yönündeki Rıza Bey Müfrezesi, Borçka - Köprü hattına çekilmeye mecbur kaldı. Makriyal bölgesi, karadan ve denizden Rus gemileri tarafından görülen baskı üzerine terk edilmek durumunda kalındı. Hafız Hakkı Paşa, "Batum yönüne bir alay yetiştiriniz. Donanma faaliyet göstersin!" diye feryat ediyordu. Hâlbuki, Yavuz, yara almış, Ruslar denizde üstünlük kazanmışlardı.

14 Ocak 1915 – Yudenich, bütün ordusuna taarruz emrini verdi. Söğütlü - Hedik - Zivin - Ağviran hattında tahkimatla meşgul olan 11 nci Kolordu, altı günden beri devam eden kanlı savaşlar sonunda, 2000 asker mevcuda düştüğünden, geceleyin Hedik - Zivin hattının batısına çekildi. Fethi Bey, baskın ile Ruslardan beş top aldıysa da asker dağıldığından çekilmek zorunda kaldı ve Oltu Ruslar tarafından işgal edildi. 10 ncu Kolordu Yeniköy - Kaleboğazı hattını savunmak üzere çekiliyordu. Hafız Hakkı Paşa Enver Paşaya yazdığı şifrede "4000 askerden oluşan ordu ile Köprüköy ve sonra Höyükler hattına çekilmeyi uygun görüyorum. Erzurum'a topu olmasa da bir tümen yetiştiriniz. Kale topları vardır!" diyordu.

15 Ocak 1915 – 10 ncu Kolordu çekilirken, solundan, Bardız'dan gelen Dögert Müfrezesinin hücumuna uğradı. Bu müfreze karlar içinde beş günde Zivin'in kuzeyine gelmiş ve çok sayıda kayıp vermişti. Günde en fazla beş kilometre yol alabilmişti. 11 nci Kolordunun mevcudu, jandarma ve depo askeriyle takviye edilmiş olduğu hâlde 3000'e düşmüştü. Karargâhını Köprüköy'e nakleden Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşaya yazdığı şifrede, "5 nci Kolordunun bir tümeni topsuz olarak denizden yetiştirilmelidir." diyordu.

16 Ocak 1915 – 10 ncu Kolordu, Mihkar - Kornes[200] - Yeniköy'ün kuzeyi - Kaleboğazı hattında hafif, 11 nci Kolordu cephesinde ve özellikle solunda Sanamer kuzeyinde şiddetli muharebe halindeydi.

Hafız Hakkı Paşa, "Horum - İd hattının muhafazası için bir tümen lâzımdır. 5 nci Seferî Kuvvet üç-dört haftada gelebilir. Denizden, topsuz bir tümen yetiştirilmesi şarttır." diye isteğini tekrarladı. Hâlbuki, Diyarbakır'da olan 5 nci Seferî Kuvveti cepheye 300 kilometre uzaklıktaydı ve ancak iki haftada gelebilirdi. Nitekim öyle de olmuştu. Trabzon da cepheye aynı uzaklıktaydı. Ayrıca deniz yolunda, bindirme çıkarma sorunu ve denizin emniyetsizliği vardı. 9 ncu Kolordu Erzurum civarında yeniden canlandırılıyordu. Stange Bey Artvin'e çekildi. Simko 200 atlı ile Selmas'ta jandarma komutanının emrine girdi.

17 Ocak 1915 – Ruslar her taraftan taarruza devam ediyorlardı. Sanamer'in kuzeyindeki 11 nci Kolordu, sol tarafını sarmakta olan düşmanı durdurdu. 10 ncu Kolordu, Narman'ın kuzeyindeki Harapkale'yi geri aldı. Amiral Souchon, Enver Paşaya, "Donanma ne Trabzon'a, ne Giresun'a birliklerin naklinin korunması görevini üstlenemez." kesin cevabını vermişti.

AĞRI YÖNÜNDEKİ HAREKÂT

Mişlayevski'nin emri ile çekilmeye başlamış olan 4 ncü Rus Kolordusu, henüz Taşlıçay - Ağrı doğusu hattını işgal ediyordu. 17 Ocak 1915'te Rusların önündeki Abdülkadir Bey Müfrezesi, Ağrı'ya sevk edildi. 24-25 Şubat 1915'te Ruslar geri dönüş taarruzu ile Kılıçgedik'i ele geçirdiler ve iki topu ganimet olarak aldılar. 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni kısmen dağıldı. Fakat henüz Velibaba'ya hâkim olan 2 nci Süvari Tümeninin tehdidi üzerine, Ruslar durdu. Daha sonra Mart 1915 ortalarında Ruslar Velibaba'yı ele geçirince Ağrı - Pasinler arasında kısa bir irtibat kurmuşlardı.

[200] Kornes: Erzurum- Narman-Kışlaköy bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Güvenlik.

18 Ocak 1915 – 11 nci Kolordu, mevzilerinin bazı kısımlarına giren Rusları, karşı taarruzla geri püskürttü. 6000 takviye askeri aldığı hâlde, bazı taburlar 10 askere kadar düşmüştü. 1 nci Seferî Kuvvet, Halep'e girdi. Diyarbakır'ı geçip Kiğı[201] üzerinden Erzurum'a gelmekte olan 5 nci Seferî Kuvvet, 11.351 mevcudundaydı.

11 nci Kolordu 18 Ocak gecesi Azap'ın doğusu - Ardos'un batısı - Kalender - Molla Melek hattına çekilip, yanını Çilligöl dağına dayadı. Bir yıl boyunca bu hatta kaldı. 2 nci Süvari Tümeni, Velibaba - Aliçeyrek hattına çekildi. Ruslar pek yavaş takip ediyorlardı.

19 Ocak 1915 – Ruslar ilk cepheleri olan Kocut dağı - Sanamer - Ardos - Zars - Yüzveren'in doğusu hattını tutup durdular. Yüzveren 2 nci Süvari Tümeninin elinde bulunuyordu. Düşman eski durumunu almıştı. Yalnız İd bölgesi bizde kalmıştı. Kaleboğazı kuzeyinde hudut taburları ve Teşkilâtı Mahsusa kuvvetleri kısmen sınırın doğusunda, Rus topraklarında direniyorlardı. Hafız Hakkı Paşa Hasankale'ye gelmiş, Enver Paşaya "Geride kalan toplar, sahra ve kale topları kurtulmuştur." haberini vermişti. 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni ve hudut taburları ile iki top Tutak'ta ve Ağrı civarındaydı. 13 ncü Kolordunun geri kalanının Bağdat Alayı adı altında Abdülkadir Bey komutasında olarak Mescitli üzerinden ordunun sağ tarafına gelmesi emredildi.

Yudenich, takibi durdurdu ve Baratof'u vekil bırakarak Tiflis'e hareket etti. Maslofski'ye göre Ruslar, 10.000'i soğuktan donmuş olanların dışında, 20.000 ölü, yaralı, hasta kayıp verdiler. Buna 2000 de esir eklenirse Rusların kaybı 32.000'e ulaşır. Nikolski, "Rus birliklerinde maddî gücün tamamen bitmesi Kafkas ordusunun klâsik tarzda takip ile kesin sonuç almasına engel olmuştur." diyor. Maslofski de Rusların tamamen tükenmiş olduğunu ifade ediyor.

20 Ocak 1915 – Hafız Hakkı Paşa, "Höyükler hattını hazırlıyorum. Buna inşallah ihtiyaç kalmayacaktır." derken Rus takibinin durmasından doğan bir güven duygusu gösteriyor ve "fenalığın çoğu sıcak yemek yedirilememesindendir" diye suçunu itiraf ediyordu. 10 ncu Kolordunun depo taburlarının Erzurum'a gelmesi emredildi. 10 ncu Kolordu 1300 mevcutla Kornes - Kaleboğazı hattında, karargâhı ise İd'de; 11 nci Kolordu önceki mevzilerindeydi. Tümenlerinin mevcudu 600-1000 arasındadır.

21 Ocak 1915 – Cephede öncekine göre bir sessizlik vardı. Rusların durması üzerine herkese güven geldi. Enver Paşa, 26 Ocak 1915'te Hafız Hakkı Paşaya "1 nci Seferî Kuvvetin İran'a gideceğini ve 3 ncü Orduya 5 nci Seferî Kuvvetten başka kuvvet verilemeyeceğini" bildirdi. 10 ncu Kolordunun cephesinde düşmana baskınlar yapılmaya başlandı ve 30 kadar esir alındı. Bunun üzerine Ruslar da Sibirya Kazak Tugayı ile Kornes'te 30 ncu Tümen karargâhına, 28 Ocak 1915'te bir baskın yaparak tümen komutanı ile kurmay başkanını ve 5-10 subay ve askeri esir ettiler. Ardahan'ı geri alan, Tuzla'da

[201] Kiğı: Bingöl'e bağlı ilçe.

Kara Vasıf Müfrezesini yenilgiye uğratan ve 30 ncu Tümen karargâhını esir eden bu Kazak Tugayının başarısı, bütün savaş boyunca devam etmişti. Bu Tugay 1915'te Azap Muharebesi'nde yarmaya katılarak Hasankale yolunu kesip 1000 esir aldı. Erzurum hücumunda cephenin yarılması sonrası şiddetli takiple 34 ncü Tümenin iki alayını esir etti ve çok miktarda toplarını da ele geçirdi. 1916'da Bayburt'a hücum ederken pusumuza düşüp paniğe kapıldıysa da birkaç gün sonra Ağrı'da cephemizi yarıp, ikinci ve üçüncü bölgelerin arasına girerek Çardaklı'ya ilerledi ve Erzincan bölgesinin tahliyesine sebep oldu. Bu tugay, birbirinden parlak işler görmüş ve atlı hücumlarla büyük başarılar kazanmıştır.

31 Ocak 1915 – 9 ncu Kolordudan yeni oluşan 28 nci Tümen Erzurum civarından Badicivan'a gönderildi.

2 Şubat 1915 – 5 nci Seferî Kuvvetin öncü birlikleri Erzurum'a geldiler. Abdülkadir Beyin Bağdat Alayı Tenzile'ye ulaştı. 17 nci ve 29 ncu Tümenlerin de Erzurum civarında kurulmalarına başlandı.

11 Şubat 1915 – Hafız Hakkı Paşa tifüsten öldü. Yerine 11 nci Kolordu Komutanı Galip Paşa vekâlet ediyordu. 3 ncü Ordu Komutanlığına tayin edilen Mahmut Kâmil Paşa, 15 Mart 1915'te Hasankale'ye gelerek göreve başladı.

Süvari Tümeninin mevzilerini, Bağdat Alayı devraldı 2 nci Süvari Tümeni Çamurludağ - Yüzveren - Ardı hattını tuttu. 2 nci Süvari Alayı Tahir'de kaldı.

Her iki taraf yorulmuş ve kış, harekâta bir ara verdirmişti. Şimdi Rus yazarlarının değerlendirmelerini inceleyelim:

NİKOLSKİ'NİN DEĞERLENDİRMELERİ

Enver Paşanın Sarıkamış'a sevk ettiği kuvvet 30-35.000 askerle beraber, bir miktar makineli tüfek ve dağ topundan ibaretti. Berhman'ın plânı, "Cephede, düşmanı artçılarla tutmak; Sarıkamış'ta kuvvet toplamak ve Türkleri perişan etmektir. Bu mümkün olmazsa, hücum ederek Kars yolunu açmak. Bunun için cepheyi kısaltıp kuvvet tasarruf etmek ve Sarıkamış'a olan mesafeyi azaltarak manevra gücünü çoğaltmak." "Sanamer - Ardos - Horasan - Yüzveren hattı 35 kilometre ve Sarıkamış'a mesafesi 60–80 kilometredir. Son artçı mevzisi Mecingert - Karaurgan 12 kilometredir. Sarıkamış'a uzaklığı 30 kilometredir ki tasarruf olunacak, ihtiyat kuvvetler kolayca iç ve dış cephede kullanılabilirdi. Başköy'de ise bir Kazak alayı ile birkaç piyade kıt'ası bırakılmıştı."[202]

Nikolski'nin tercüme edilen kitabının sonunda, Harp Tarihi Encümeninin yazdığı değerlendirmeden aşağıdaki satırlar, durumu aydınlatmaktadır:

"Mişlayevski'nin Tiflis'ten Sarıkamış'a gelip Bükretof'u Türklere karşı Bardız Geçidi'ne göndermesi ve Yudenich'i Türkistan Kolordusunun

[202] Nikolski; s.99.

komutasına geçirmesi ile durumu düzeltmiş ve Berhman'a da Kars yolunu açmak ve Sarıkamış'ı kurtarmak görevini vermekle doğru harekette bulunmuştur. Mişlayevski, Sarıkamış Grubunu bırakıp Tiflis'e gidecek yerde Kars Kalesi'nde karargâhını kurup gereken manevraları oradan yönetmiş olsaydı, başarı onuru kendisinde kalırdı. Yudenich daima savunmada kalmak ve cepheyi geri almamak hususunda ısrar etmiş ve bütün başarının da bu ısrardan ileri geldiği sanılarak kendisi büyük bir şeref ve makam kazanmıştır. Yudenich'in ısrar ettiği gibi cephe yerinde durursa, bu kadar geniş bir cephe her yerden yarılma tehlikesine maruz kalacağından Sarıkamış'a büyük bir kuvvet ayrılmasına imkân olmaz, sonuçta orası da düşerdi.

Berhman'ın iç hat plânı ise şu şekilde özetlenebilir:

1. İlk önce güneybatıya yürüyüp 11 nci Kolorduyu attıktan sonra kuzeydoğuya dönüp dağlar arasına dağılmış, irtibatlarını kaybetmiş 9 ncu ve 10 ncu Kolorduları ters cephe ile imha etme muharebesine mecbur etmek. Bu plânın uygulanmasına başlanmışken Yudenich'in savunmada ısrarı ve Mişlayevski'nin zayıf iradesi, Berhman'ı yeni iç hat için şu ikinci plânın yapılmasına yöneltmiştir.

2. Önce kuzeydoğuda 9 ncu ve 10 ncu Kolorduları perişan ettikten sonra, güneybatıya 11 nci Kolordu üzerine atılmak.

İşte Ruslar Sarıkamış Muharebesi'ni bu ikinci plânla kazanmışlardır." [203]

MASLOFSKİ'NİN DEĞERLENDİRMELERİ

"Rus ordusunun gerisinde yalnız Kağızman patikası açık kalmıştı. Birçok bölük % 70 kayıp vermiş, 20-50 kişiye düşmüşlerdi. Sarıkamış Grubunun yok edilmesi durumunda Tiflis ve Bakû Türklerin eline geçerdi. Ordu dağınık olduğundan, Sarıkamış Grubunun kuvveti üçte iki oranındaydı. 50.000 Rus kuvvetine karşı 150.000 Türk hareket etmişti."[204]

Larcher, biraz daha gerçek rakamlara yaklaşarak 60.000 Rus'a karşı 90.000 Türk savaşçı diyor.[205] Oysa Kars, Oltu ve Kağızman'da bulunup harbe girmeyen kuvvetlerle beraber, 90.000 Rus'a karşı 75.000 Türk muharip vardı ki bunların da yarısı Nikolski'nin verdiği miktara göre kışın şiddetinden yollarda dağılıp kalmıştı. Enver Paşa büyük bir kuvvetle birden bire Sarıkamış'a yüklenmesi gerekirken, çok erken görünerek parça parça kuvvetlerle işe girmişti.[206] Ruslar da parça parça kuvvetlendiler.

Guze ise şunları söylüyor: "Tümenlerin yürüyüş uzunluğu 30 kilometreyi aşıyordu. Mişlayevski yolda iken, Gümrü'de ve Kars'ta sıkıyönetim ilân ettirmiş, Gürcistan yolunun girişindeki Mishet ve Tiflis'te, Bakû yolunun düğüm noktasında tahkimat yapılmasını emretmişti. Ordu

---

[203] a.g.e.; s.118-120.
[204] General Maslofski'nin Umûmi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi; s.146-151.
[205] Larcher; c.2, s.339.
[206] General Maslofski'nin Umûmi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkid; s.151.

karargâhındaki memur ailelerinin Rusya'ya gönderilmesi için özel trenler hazırlatmıştı.[207] Yudenich, ordu komutanı olunca karargâhının bir kısmını Ocak 1915'in ilk yarısında Kars'a göndermişti. Buna seferî kurmay heyeti ismi verildi. İdare ve diğer işler yine Tiflis'te kaldı. Yudenich, Erzurum istikametinde geniş bir harekât için hazırlığa başladı. 2 nci Türkistan Kolordusu komutanlığına Perjevalski tayin edildi.[208] İstomin'in yerine Oltu istikametinin korunması ile görevlendirildi. Perjevalski, Erzurum çevresinde 15 yıl konsolosluk yaparak yolları iyice keşfetmişti. Sarıkamış Grubu, lâğvedildi. Azerbaycan Müfrezesi 4 ncü Kolordudan ayrılarak bağımsız oldu. Ardahan'daki 13 ncü, 14 ncü ve 16 ncı Plaston Taburları ve 16 top Perjevalski'ye bağlandı."

Zayonchkovski, "Rusların, Sarıkamış harekâtından önce cephede 57 tabur, 37 Süvari Bölüğü, 132 topları vardı ve Kars'taki kuvvetlerle daha sonra Sarıkamış takviye edilmişti. Rus ordusu Kağızman patikasından harekete geçseydi, Samsonof'un akıbetine uğrardık." diyor.

SARIKAMIŞ MUHAREBESİ NASIL YAPILMALIYDI? (Kroki-18)

10 ncu Kolordunun 30 ncu Tümeni, Aras vadisinden alınarak dolaşık yollardan Gürcü boğazı üzerinden kolorduya iltihak ettirilmiş, ancak tümen çok yorulmuştur. Böyle yapılacağına 11 nci Kolordu, 30 ncu Tümen ve 45 sahra topuyla da takviye edilmeli, kolordu üç tümenlik bir kuvvetle Çilligöl dağının kuzeyinden cepheden taarruza geçirilmeliydi. Çilligöl dağı - Haran kuvvetlendirilir ve jandarma taburlarıyla takviye edilen bir tümen tarafından savunulur, Aras'ın güneyinde kalacak bir piyade alayı ile hudut alayı Harçlı - Komasor hattını kapatır ve düşmanı içeri çekerdi. 2 nci Süvari Tümeni, Kazak tümeninin yanı gerisine düşerdi. Böylece düşman, cepheden durdurulur ve bize karşı 40-50 tabur bırakmak zorunda kalırdı. Şayet Berhman'ın planı gereğince düşman taarruz ederse, 11 nci Kolordu güvenli olarak bunu karşılayabilirdi ve kuşatma manevrası daha çok başarılı olurdu.

9 ncu Kolordu, Çıtak üzerinden değil, Göller dağı - Sıçankale arasından Karaurgan - Zivin istikametinde, geri çekilme hattına dikey olmak üzere, Rus ordusunun kuzey yanına taarruz etmeliydi. Böylelikle de bir gün kazanabilirdi. Bu kolordunun bir tümeni Sıçankale - Kızılkilise arasında genel ihtiyat olarak bırakılırdı. Ruslar, daha sonra Azap yarmasını bu istikametten yapmışlardır. Ruslar dağların önemini anlayarak ve Kargapazarı'nı[209] ele geçirerek Erzurum'un düşmesini sağlamışlardı. Bu gibi yerlerin kuvvetlendirilmesini ve savunmasını Türkler daima ihmal etmişlerdir.

10 ncu Kolordu, Rusların Oltu Müfrezesini, dolaşık yollardan giderek kuzeyden kuşatacağına, iki tümeniyle daha kısa bir kavisle İd - Oltu yolundan düşman gerilerine taarruz ederdi. Ardos - Kaleboğazı yolundan bir piyade ve bir jandarma alayından oluşan bir müfreze gönderilir ve Stange

[207] Guze; s.57. General Maslofski'nin Umûmi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi; s.153.
[208] General Maslofski'nin Umûmi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi; s.171.
[209] Kargapazarı: Bingöl-Karlıova'ya bağlı köy.

Bey Müfrezesi de iki hudut alayı, gönüllüler ve topçu ile takviye edilerek Olur üzerinden Tuzla'ya gönderilir ve isyana hazır olan Tavusker halkından da azamî fayda sağlanabilirdi. Böylece, Rusların Oltu Müfrezesini her taraftan kuşatarak asıl kuvvetlerinden ayırıp mümkünse yok etmek, olmazsa buna karşı hafif güvenlik güçleri bırakarak zaman kaybetmeden asıl hedefe gitmek daha başarılı olurdu. Kolordunun iki tümeni, Oltu'dan, Yeniköy - Çilhoroz hattına ilerleyerek Sarıkamış'ın batısında Soğanlı yolunu tamamen aşarak Rus ordusunun yan gerisine düştüğü sırada, Stange Beyin mürettep tümeni de Tuzla - Kop - Vartanek üzerinden Divik'e gider, Sarıkamış - Kars yolunu keserdi. Hareketin esası düşmanın cephede tutulmasıydı. Kaçırmamak için kışın yapılan büyük kavislerden daha uygun çare buydu. Böyle kuvvetli bir cephe taarruzu karşısında, düşman kolaylıkla çekilemez, paniğe kapılır, bizi tutmak için elindeki kuvvetlerin en az yarısını cepheye ayırmaya mecbur kalırdı. Böylece, kuşatmaya ayrılan beş tümenimizi yeterli kuvvetle karşılayamazdı.

Harekât şekli şöyle olmalıydı:

İlk gün; 22 Aralıkta kuzeyde Oltu taarruzu, güneyde süvari tümenimizin harekâtı başlar, düşmanın iki tarafı da tehdit olunurdu.

23 Aralıkta, 9 ncu Kolordu, Kızılkilise - Mihkar hattına; 10 ncu Kolordu Oltu'dan Çıtak-Çardaklı hattına; mürettep tümen Tuzla'dan Kop'a ilerler ve 24 Aralıkta bütün ordu, erkenden düşmana her taraftan saldırarak kesin sonucu almakta başarılı olurdu.

Bundan dolayı kavislerin kısa olması ve kuşatmayla görevli tümenlerin düşmanın çekilme yoluna paralel değil, dik olarak ilerlemesi büyük kavislere göre dört beş gün önce sonuç alınmasını ve irtibatın daha sıkı ve sağlam olmasını, askerin daha dinç ve dağılımının daha az olmasını sağlayacağından, düşman cephe ve yanlarından sımsıkı kuşatılmış ve çekilme imkânı kalmamış olurdu. Kış durumu, haberleşme cihazlarının azlığı, ikmal durumu da böyle kısa kavisler üzerinde harekâtı gerekli kılıyordu.

Azap - Maslahat hattından taarruza kalkan 11 nci Kolordu, yakınlığı ve yolların elverişli olmasıyla, nakliye araçlarının yeterli olmadığı durumlarda dahi Erzurum halkı tarafından beslenmişti. Halk, çocuklarıyla beraber Erzurum'dan Hasankale'ye kadar sırtlarıyla erzak taşımışlardı.

Şerif Bey kitabında "Oltu - Dakir - Akkilise - Bardız sınır yolundan toplar geçer ve 25 Aralık 1915'te 10 ncu Kolordu buraya gelebilirdi." diyor. Çıtak - Yeniköy yolundan 32 nci Tümen fiilen hareket ederek savaştığına göre, bütün bu çevredeki yolların her şekilde Allhüekber'den daha uygun olduğu kabul edilebilir.

Sarıkamış Muharebesi'nde iki tarafın kuvvetleri de eşittir. Ruslar demir yolu araçlarıyla gayet çok olan insan kaynaklarından tamamıyla yararlandıkları için, karadan yürüyen, birçoğu hasta ve dağınık olan bizim birliklere göre daha kuvvetliydiler. Meselâ, 39 ncu Tümenin alayları 5200 mevcudundaydı. Daima ikmal ediliyordu. Burada, kış önemli rol oynamıştır.

Bununla beraber yaz da olsa büyük kavislerle yapılan harekâtlarda başarı ihtimali azdı. Rusların İd Müfrezesi, Oltu ve Kars istikametine çekilmeyip Bardız'a çekilseydi, orada Drujin taburlarıyla beraber 10 tabur toplanmış olacaktı. 10 tabur da Kars Kalesi'nde vardı. Bu da demir yoluyla sür'atle nakledilebilirdi. Bu hesaba göre 25-26 Aralık 1914'te elde 20 tabur mevcut olacaktı. Gerçekte Drujin, tertip olunmuş birlik ve amele taburlarıyla 9 ncu Kolordu da durdurulduğuna göre, bu kuvvetler daha güvenli Rus kuzey yanını koruyabilirlerdi. Fakat Ruslar böyle yapmamış, Sarıkamış istikameti açık kalmıştı. Buradan birliklerimizin yapacağı kuvvetli bir taarruz, Rusları güç bir duruma sokabilirdi. Böyle bir hareket karşısında Mişlayevski hak kazanır, Yudenich cephede müdafaa ile bir şey kazanamazdı. Görülüyor ki, normal düşünmek gerekiyor. Mişlayevski'yi haksız çıkaran şey, bizim yanlış hareketimizdir.

Sarıkamış'a katılan Türk kuvveti 112.000 kişi, 75.000 tüfek, 170 toptur. Rusların kuvveti de buna yakındır. 11 nci Kolorduya Erzurum depo taburlarından 6000 kişi katıldı. Bu suretle, 118.000 kişi katılmış oldu. Cepheye, kaleden gelen mantelli ve diğer toplarla 203 top sevk edilmiş ve bunların bir kısmı gerilerde kalmıştı. Bunlardan 12'si sahra ve 50'si dağ olmak üzere toplam 62 top kaybedilmiş, 141 top birliklerle beraber geriye gelmiştir.

Ruslar 7000 esir almışlardır. Bunlar da yaralı ve hastalardan ibarettir. Muharebe meydanında sağlam olarak pek az esir almışlardır. 7000 esirden başka, bütün bölgede kışın kar içinde kalmış, donmuş ve yaralı olarak 23.000 ölü gömmüşlerdir. Üç Rus eserinde de bu sayılar birbirine yakındır. Rusların tespit ettiği bu 30.000 kayba, Rusların ileri gelemeyip göremedikleriyle, bizim tarafta kalan şehitlerle, donmuş olanlar, bilhassa 11 nci Kolordunun kaybı da eklenirse, genel kaybın tahminen 40.000 olduğu kabul edilebilir. Şu hâlde harekâta katılan 118.000 kişilik kuvvetten, 40.000 esir ve ölü çıkarılırsa 78.000 kişi ne oldu? Larcher; genel mevcudu 150.000 tahmin ediyor ve bunun 90.000'ini ölü ve 12.400'ünü de sağ kalıp geri gelen kuvvet gösteriyor ki 40-50.000 askerin de esir olması gerekiyor. Rusların harpten sonra esirlerin değişiminde bile pek az esir verdiklerine göre, Sarıkamış'ta 7000'den fazla esir almadıkları anlaşılıyor. Larcher, Rusların Sarıkamış kaybını 5000 tahmin ettiği hâlde, Rus yazarlarının ifadelerinden 32.000 olduğu ve bizim kayba yakın bulunduğu ortaya çıkıyor. O zaman 3 ncü Ordu kurmay başkanı olan Guze'nin yayımladığı makalelere göre; "30.000 asker geri dönmüş, 12.000 firarî Erzurum civarında toplanmış, 30.000 kişi ölmüş. Bir söylentiye göre 27.000 asker esir düşmüştü." Esirlerin 20.000'den fazlası çıkarılırsa 39.000 askerin hayatı bilinmiyor. Bununla beraber Guze'nin geri dönen askerler hakkında verdiği sayı, doğruya en yakın olanıdır. 14 Şubat 1915'te 3 ncü Ordu mevcudu 42.000 asker, 51 makineli tüfek, 141 top olarak görülüyor. Buna üçte bir derecedeki menzil kuvveti de eklenirse, bütün mevcudun 66.720 olduğu anlaşılır. Firarîlerin en azından üçte birinin hastahaneye gittiği kabul edilmelidir. Firarîlerin bir kısmı da daha serbest ve rahat olan çetelere katılıyorlardı.

Bizim belgelerden bulduğumuz miktara göre, başlangıçta 78.000 askerin ne olduğu belli değildir. Bunların öldüğü veya esir olduğu tahmin ediliyordu. Nihayet bunların bir kısmını hastahane cetvellerinde bulduk.[210] Martta 38.000 hasta geliyor. Buna her ay 10.000 ölü daha eklersek köylere dağılanlarla beraber 50.000 kişinin kaybedildiği görülüyor. 10.000'i cephede, 10.000'i bir ayda hastahaneden çıkan, 8000'i firarî ki toplam 28.000 asker buna eklenirse hesap ortaya çıkar. Hastahaneye girenlerin üçte biri o sıralarda vefat ettiğine göre, Sarıkamış Harekâtı'nda ordunun yarısının yani 60.000 askerin öldüğünü kabul etmek doğru olur.

Askerin ne şekilde gereksiz yere harcandığını görüyorsunuz. Her ay 30.000 kişi hastahaneye gelince yoğunluktan çeşitli hastalıklar ortaya çıktı. Tifüs, dönüşlü humma, dizanteri, tifo ve benzerleri. Sefil olan askerler, yollarda ölecek yer arıyorlardı. Gazi Ahmet Muhtar Paşanın kâtibi Arif Beyin[211] "Başımıza Gelenler" kitabından anlıyoruz ki aynı durum 1877-1878 Rus Harbi'nde yine Erzurum'da ortaya çıkmış ve 30.000 askerin ölümüne sebep olmuştur. Bu da o yöre köylerinde daima bulaşıcı hastalıkların yaygın olmasından ileri geliyordu.

Bu sırada sağlık teşkilâtı da yoluna girmemişti. Erzurum'da 16.000 kişilik hastahane olması gerekirken başlangıçta 900 kişilik hastahane vardı. Ölüler, çadırlarda odun yığını gibi yığılıyordu. İnsanların maneviyatını kıran bu durum karşısında, ordunun nasıl felâkete girdiği anlaşılıyordu. Hafız Hakkı Paşa tifüsten öldü. Enver Paşa, kaçarak İstanbul'a geldi. Bundan sonra felâketi önlemeye çalıştılar. Mahmut Kâmil Paşa ve Tevfik Salim (Sağlam) Paşa[212] bu felâkete çare aradılar.

Hafız Hakkı Paşanın zihninde mantığın kaybolduğunu gösteren deliller vardır. "Bana iki kolordu yetiştiriniz. Bunlarla Kafkasya'yı istilâ edeceğim." diyor. Ellerindeki düzenli üç kolorduyu mahvettikten sonra, iki kolordu ile ne

---

[210] Gnkur. ATASE ve Dent. Arşivi; BDH Koleksiyonu, Klâsör: 1110, Dosya: 281, Fihrist: 2-1.

[211] Mehmet Arif; Başımıza Gelenler, Tercüman 1001 Temel Eser, 3 Cilt, İstanbul (tarihsiz). Mehmet Arif (1845-1897): 1865 yılında Erzurum Vilâyeti Yargıtay Meclisi hukuk başkâtipliği, 1866'da Davalar Meclisi başkâtipliği, 1867'de Davalar Meclisi sorgu hâkimliği, 1869'da Erzurum Vilâyeti Yargıtay başkâtipliği, 1877-1878 tarihlerinde Gazi Ahmet Muhtar Paşanın özel kalem müdürlüğü yapmıştır. 1880'de İstanbul Asliye Mahkemesi Savcılığı, 1883'te İstanbul İstinaf Mahkemesi üyeliği, Kastamonu Vilâyeti Adliye müfettişliği, 1885'te Mısır Fevkalâde Komiserliği başkâtipliği görevlerinde bulunmuştur. 1896'da Mısır'da hastalanarak İstanbul'a dönmüş ertesi yıl ölmüştür.

[212] Tevfik Salim (Sağlam) (1882-1963): 1891'de Soğukçeşme Askerî Ortaokuluna, 1898'de Tıp Fakültesine girmiş ve 1903 yılında tabip yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Balkan Savaşı'nda Selânik ve Hadımköy Sıhhiye bölüklerinde ve Yassıviran Bölge Hastanesinde görev yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda 3 ncü Ordu Sıhhiye başkanı olmuştur. Bu savaşlarda tifüs ve kolera hastalıklarına karşı mücadele etmiştir. 1918'de Tıp Fakültesinde çalışmaya başlamıştır. 3 Ocak 1921'de Ankara'ya geçmiştir. Millî Savunma Bakanlığı Ordular Sıhhiye Dairesi Başkanlığı, 1923'te İzmir Hastahanesi İç Hastalıkları Kliniği şefliği, Gülhane Hastahanesi Dâhiliye Kliniği profesörlüğü, 1925'te Birinci Millî Türk Tıp Kongresi Düzenleme Kurulunda kongre sekreterliği görevlerinde bulunmuştur. 1927'de bir kez daha Millî Savunma Bakanlığı Ordular Sıhhiye Dairesi Başkanlığı yaparken generalliğe terfi etmiştir. İstanbul Tabip Odasının ilk başkanı olmuştur. 1933'te İÜ Tıp Fakültesinde öğretim üyeliğinden 1952 yılında emekli olmuştur.

yapılabilirdi? Lehistan'da sıkışan Ruslar, kuvvet istiyorlardı. Buradan, iki tümen, iki plaston tugayı toplam 44 tabur o tarafa sevk edildi. Zaten yorgun olan Ruslar, artık taarruzu durdurmaya ve yeniden kuvvetler teşkili ile ordularını dinlendirmeye mecbur olmuşlardı.

Hafız Hakkı Paşanın istediği kolorduları Enver Paşa göndermek istiyordu. Fakat Yavuz gemisi yaralı olduğundan, Amiral Souchon Trabzon'a nakliyatın korunamayacağını bildirince, iki kolordu İstanbul'da kaldı. Yavuz'un yaralanması bir bakıma isabetli olmuştu. İstanbul'da bu sırada ben 5 nci Kolordu komutanı iken denizden nakil için hazırlık emri aldım. Liman von Sanders Paşa da bu emri almıştı. Grandük'ün telgrafı üzerine, İngilizler Çanakkale'ye bir taarruz hazırlığındaydılar. Liman von Sanders Paşa "Bu kuvvetler doğuya gönderilirse oraya iki-üç ayda ulaşırlar. Çanakkale Harekâtı'na karşı burada bekletelim!" diyordu. Şoson ve Liman von Sanders Paşanın müdahalesiyle bu iki kolordu kaldı. Sonra bu kolordular da Çanakkale Muharebesi'ni kazanarak İstanbul'u kurtardılar.

Hafız Hakkı Paşa, Rusların baskısı devam ederken "Bana topsuz olsun bir tümen gönderiniz!" diyerek Rusların taarruzundan korkuyordu. Hafız Hakkı Paşanın "Acele topsuz bir tümen yetiştiriniz." diye ısrar etmesi, Erzurum'u elde tutmak içindi. Erzurum'da kale topları vardı. Enver Paşa da "Diyarbakır'daki 5 nci Seferî Kuvvetini verdiğini söylüyor. Bunun gelmesi için üç-dört hafta gereklidir. Bunun için bana acele bir tümen gönderiniz." diyor ki yeni gelecek tümenin daha geç ulaşacağını düşünemiyordu. Bu da gösteriyor ki Hafız Hakkı kararsızlık içindeydi.

ÜÇÜNCÜ KONFERANS

24 Ocak 1935

Arkadaşlar,

Önceki konferansımızda Sarıkamış'ın son durumunu gördük. 1915 yılına girildiği sırada 3 ncü Ordunun durumunu ve cephesini inceledik. Şimdi size Doğu Harekâtı'nın en güzel örneklerinden, gerçek harp sanatına uygun bir harekâtı göstereceğiz ki 1915 yılının ortalarında meydana gelen bu harekât, tahminen iki rauntluk bir boks karşılaşmasına benzer. Gayet ilginçtir. Bu harekâtı iyi kavrayabilmek için, Sarıkamış'tan sonra kuzeyden güneye doğru durumu incelemek ve "Sağ Taraf Harekâtı" adı verilen bu harekâta öncülük eden durum ve hareketleri gözden geçirelim.

Daha önce açıkladığımız gibi Ruslar; üstün geldikten sonra Kafkas Ordusundan 20 nci Tümen, 3 ncü Avcı Tümeni, 1 nci ve 2 nci Plaston Tugaylarından 44 tabur kuvvet alıp 5 nci Kolorduyu teşkil ederek Odessa ve Sivastopol'da toplanmakta olan 7 nci Orduya katıldılar. Yavuz'un katılmasından önce harbin ilk safhasında olduğu gibi, yeniden İstanbul'a taarruzu düşünmeye başladılar. 7 nci Orduyu buna ayırmışlardı. Bu sefer Yavuz'un yaralanması ve müttefiklerin Gelibolu'ya asker çıkarması, projeyi tekrar canlandırdı. Rusların Kafkas Ordusundan aldıkları kuvvet, tahminen genel mevcudun üçte birini oluşturuyordu. Kafkasya'da; 106 tabur, 222 süvari bölüğü, 356 top kalmıştı. Gidenlerin yerlerine yavaş yavaş şu birlikler kurularak takviye edildi: Azerbaycan'daki 2 nci Avcı Tugayının alayları üç tabura ulaşmış, 23 ncü Türkistan Alayı dört tabur, 4 ncü Avcı Tümeni 16 tabur, 4 ncü Plaston ve Don Piyade Tugayları oluşturulmuştu. Şarpantiye komutasındaki Kafkas Süvari Tümeninin dört alayının, Lehistan'dan Kafkasya'ya geri gönderilmesiyle toplam 36 tabur, 30 süvari bölüğü, 58 top, Rus ordusunu yine eski mevcuduna ulaştırıyordu. Bunlar Sarıkamış, Kars ve Gümrü'de toplanıyorlardı. 2 nci Türkistan Kolordusu Kars'ta teşkil edilerek tamamlandıktan sonra 28 Şubat 1915'te Oltu üzerinden, Doğu Karadeniz dağlarıyla 1 nci Rus Kolordusu arasına sürüldü.

18 Mart 1915'te müttefikler Çanakkale'yi ve Rus donanması da 28 Martta İstanbul Boğazı'nı bombaladılar. Kafkas yenilgisinden sonra Rusların İstanbul'a yaklaşmaları Yavuz'un yaralı olduğunu haber almalarından ileri geliyordu. Bunun üzerine Yavuz, bir yarası açık olduğu hâlde, 20 mil sür'at ile bir gösteri yapmak zorunda kaldı. 4 Nisan 1915'te Rusları korkutmak için, donanmamız Odessa ve Sivastopol'da bir gösteri yaptı. Maalesef donanmamız, Odessa dışında, Mecidiye gemisini kaybederek geri döndü. Çanakkale taarruzu sırasında Rus donanmasına, Türk donanmasının arkasını kesmek ve Romanya ile Bulgaristan limanlarına sığınmalarına engel olmaları görevi verilmişti. 2-3 Mayıs 1915'te Ruslar daha cesurca, boğazı ikinci defa bombaladılar. Bu sefer, Yavuz'un yaraları onarılmış olduğundan denize açılarak düşmanı uzaklaştırdı. Ruslar fikirlerinden vazgeçtiler. Yavuz'un onarımından sonra Rusların savaş gemileri harekete geçtiği hâlde yine kesin bir üstünlük sağlayamadıklarından, şüpheli durumdaydılar. Bundan dolayı İstanbul taarruzu da yapılamadı. Ruslar, Kafkas Ordusunun süvari gücünü arttırdılar. Kazaklar, Avrupa harekât sahasında faydalı olamadıklarından, geniş çevirmeler için Anadolu ve İran'da hizmet etmeleri

düşünüldü. 1 nci ve 2 nci Kazak Tümenleri, altışar alay 36 bölüğe ulaştı. Ayrıca, beş alaylı Hazar Tugayı, 2 nci ve 3 ncü Baykal Tugayları gönderildi. 2 nci Baykal Tugayı 4 ncü Kolordu emrine Ağrı bölgesine; 3 ncü Baykal Tugayı da Tebriz civarında Kafkas Süvari Tümeni Komutanı Şarpantiye'nin emrine gönderildi. Kolordulara da bağlantı ve keşif için üçer süvari bölüğü verildi. Bunlardan başka 1nci Kolordu, 2 nci Türkistan Kolordusu, 4 ncü Kolordu, Azerbaycan Müfrezesine birer drujin tugayı olmak üzere toplam 29 tabur ilâve ettiler. Bu kuvvetlerle Rus ordusu 159.000 piyade, 29.000 süvari toplam 188.000 muharibe ulaşmıştı. Yani Sarıkamış Muharebesi'ndeki kuvvetin iki katına çıkmıştı.

SAHİL VE ARTVİN HAREKÂTI

16 Ocak 1915 – Stange Bey Artvin'e çekildi. Yüzbaşı Halit Beyin emrindeki birlikler, Milo Taburu ve Bahattin Şakir Müfrezesi de oradaydı. 10 ncu Kolordu Işhan kolunu emrine almıştı.

5 Şubat 1915 – Rusların Artvin'e taarruzları püskürtüldü. 22-23 Şubat 1915'te Artvin'e tekrar taarruz eden Ruslar uzaklaştırıldı.

Kıyı bölgesinde Ruslar, Liyahof komutasında azar azar bir kolorduya yakın, 30 taburluk kuvvet topladılar. Bunlar 3 ncü Plaston (altı tabur yarısı Ardahan'da) ve drujin tugayları (sekiz tabur), 66 ncı Tümenin 264 ncü Alayı, 19 ncu Türkistan Alayı, gönüllü alayı (üç tabur), hudut alayı (üç tabur) ve denizci birliklerinden, Sivastopol'dan gelen iki taburdan oluşuyordu. Ruslar Yavuz'un yaralı olmasından yararlanarak muhriplerle sahil müfrezemiz aleyhine harekete geçtiler.

22 Şubat 1915 – Liyahof; 4000 asker kuvvetindeki, Hopa Hudut Taburu, Rize, Trabzon, Giresun Jandarma Taburları ve gönüllülerden oluşan Rıza Bey Müfrezesini Borçka civarına sürdü.

28 Şubat 1915 – Hopa'nın düşmesiyle, Stange Bey Müfrezesi Artvin'den Murgul'a hareket etti. Rıza Bey Müfrezesinin komutasını eline aldı. Kuvvetler arasında eşitsizlik olduğundan Stange Bey yavaş yavaş çekilmeye başladı. Stange Beyin emrindeki 8 nci Alayın 1 nci ve 3 ncü taburları Ardahan'a taarruzdan önce biner mevcutluydular ve bir istihkâm bölüğü, 30 süvari ile beraber 2300 askere ulaşıyordu. Bundan başka 389 mevcutlu Milo Taburu ile 1250 mevcudundaki Bahattin Şakir ve Yakup Cemil gönüllüleri de beraber hareket ediyordu. Ardahan'a taarruz eden bu kuvvetlerin toplamı 4000 asker ve üç top, iki makineli tüfekten ibaretti. Ardahan'dan geri çekilirken bu kuvvet 2500 askere düşmüş ve bir top da yitirilmişti. Gerillâların yarıdan fazlası dağılmış ve soğuktan birçok asker donmuştu. Buna karşılık müfrezeye İstanbul'dan yeni gelen 8 nci Makineli Tüfek Bölüğü katılmıştı.

14 Mart 1915 – Ruslar, cepheden taarruz ve yandan da hafif, donanmalarının yardımıyla Arhavi'yi aldılar.

20 Mart 1915 – Ruslar, Artvin'e taarruza başladılar. Birkaç gün süren şiddetli muharebelerden sonra, Stange Bey Müfrezesini 26 Martta tamamen Arhavi suyunun gerisine atarak orada durdurdular. Bundan sonra Liyahof,

Artvin üzerine baskısını artırdı. Burayı Halit ve Bahattin Şakir Beyler savunuyorlardı.

27 Mart 1915 – Artvin'in işgal edilmesiyle Yüzbaşı Halit Beyin Milo Müfrezesi Milo istikametine çekildi. Trabzon cephesi önem kazandı.

28 Mart 1915 – Avni Paşa Doğu Karadeniz ve Çevresi Komutanlığına tayin olundu. Yarbay Kara Vasıf, kurmay başkanlığına getirildi. Emrinde Stange Müfrezesi, Teşkilâtı Mahsusa ve Trabzon Seyyar Jandarma Alayı bulunuyordu. Milo Müfrezesi ise kendi başına hareket ederek Erzurum'un sol tarafını koruyor ve 10 ncu Kolordudan emir alıyordu. Bu arada Stange Bey hastalanarak cepheden ayrılmıştı.

4 Nisan 1915 – Ruslar Milo'yu işgal ederek Yüzbaşı Halit Bey Komutasındaki 1500 mevcutlu Milo Müfrezesini Göldağ - Cicim hattına sürdüler. Bunun üzerine Erzurum'da yeniden kurulmuş olan 29 ncu Tümenin Tortum'a sevki için hazırlığa başlandı.

Liyahof; sahil ve Çoruh bölgesinde uzun süren muharebelerle gönüllü müfrezelerimizi geri atmış, 14 Nisan 1915'te Çoruh havzasının aşağı kısımlarını tamamen güvenli bir hâle getirmişti. 264 ncü Alay, bağlı olduğu 66 ncı Tümene katılmak için Oltu'ya sevk edildi. Fakat Erzurum'un düşmesine kadar 2 nci Türkistan Kolordusunun emrinde kalarak Tortum muharebelerine katıldı.

Bundan sonra Yavuz onarılarak faaliyete geçmiş ve Liyahof'un sol tarafı ve güneyindeki 2 nci Türkistan Kolordusu da geri kalmış olduğundan Rus Sahil Müfrezesi daha fazla ilerleyemedi. Rus ordusu harekât yayılıncaya kadar yaklaşık bir yıl savunma yapmaya katlandı. Bu savunma ilginç olduğu için anlatmak istiyorum:

Rize ve Hopa dağları gayet sarp ve ormanlık olduğundan, bölge halkı düşmanın arkasına geçerek baskınlarla Rus müfrezelerini esir ediyorlardı. Buna karşı Liyahof, önemli istikametlerde blok havuzlar tertip etti ve bunlara bir takımdan, bir bölüğe kadar kuvvet, top ve makineli tüfekler koydu. Bunların arkasında ikinci bir hat tesis etti. Haziran ayında bu işler sona erdi ve bölgede tedbir olarak alaylar bulundurdu. Bu tedbirler yüzünden 1915'te Trabzon Çevresi Komutanlığı, tekrar düzenlediği taarruz ve hücumlarda başarılı olamadı. Ormanlar içinde büyük kuvvetler toplayamıyordu. Ruslar istedikleri yere üstün kuvvetler gönderiyorlardı. Bu düzenleme, Rusları, Erzurum'un düşmesine kadar sahilde güvenli duruma soktu ve Batum müstahkem mevkiinin tehditten kurtarılmasını sağladı.

Batum şehrinin tehlikeye girmesi bir taraftan da Acara[213] ahalisinin isyanıyla olmuştu. Bundan başka Çoruh nehri ile Oltu yolu ve Penaka arasındaki Tavusker'de yaşayan Türkler isyan etmiştiler. Ruslar, bir tümen ile Ardahan'dan gelen üç plaston taburu, 16 ncı ve 17 nci Türkistan

[213] Acara (Acaristan): Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Ardahan ve Artvin illerimizin sınırında ve asıl Gürcistan'ın batısında yer alan küçük bir ülkedir. Kuzeyinde Acara dağları ve İmeretya, güneyinde Şavşat ve Arsıyan dağları ile Türkiye, doğusunda Suram dağları ve Ahıska, batısında ise Karadeniz bulunmaktadır. Merkezi Batum şehridir. Acaristan'da yaşayan Müslüman topluluğa Acar denir. Yunus Zeyrek; Acaristan ve Acarlar, Ankara, 2001.

Alaylarıyla, üç ay kadar burada uğraştılar. Sonuçta katliam yaptılar. Ancak nisan ayı ortalarında isyanı yatıştırabildiler. Artvin'den Çoruh vadisini takip ederek çekilen milis müfrezesine, Bahattin Şakir Erzurum'a gittiğinden, Yüzbaşı Halit Bey komuta ediyordu. Yüzbaşı Halit altı hudut taburu ve Teşkilâtı Mahsusa ile Artvin'in güneyinde Çoruh vadisindeki bu önemli istikameti 40-45 Rus taburu karşısında bir yıl korudu. Daha sonra bu müfreze, Çoruh Müfrezesi adını aldı. Bunun güneyinde Oltu - Erzurum istikameti üzerinde İd'de 10 ncu Kolordu ve bunun daha güneyinde Aras vadisinde 11 nci Kolordu bulunuyordu.

5 Nisan 1915 – Ruslar isyanı bastırdıktan sonra, 10 ncu Kolordunun solundaki hudut taburlarımıza taarruza başladılar. Bunlar, Rus arazisinde, Tavusker'in güneyinde Anzova civarında bulunuyorlardı. Hudut birliklerimiz, isyan eden Tavuskerlilerden kurtulanlar ile beraber Vaşgan[214] ve Havak tarafına çekildiler.

8 Nisan 1915 – Ruslar İşhan'ı aldılar. Ertesi gün 29 ncu Tümen Tortum'a geldi. Çoruh vadisini de Yüzbaşı Halit Beyin Milis Müfrezesi kapatmaktaydı. Ruslar bu şekilde Çoruh ve Tavusker bölgesinden taarruzla hareket eden Türkleri tamamen geri atmışlar ve eski sınırlarına geldikten sonra yavaş yavaş saldırmaya başlamışlardı. 30 ncu Tümen İnce - Hasköy'de mevkilerini koruyordu. Kornes'in güneyinde 32 nci Tümene taarruz eden 14 ncü Türkistan Alayı, 80 ölü, altı esir bırakarak çekilmeye mecbur olmuştu.

19 Nisan 1915 – 29 ncu Tümen Vihik[215] - Kisha'da[216] yerleşti. 11 nci Kolordu cephesinde Aras'ın kuzeyinde bir hareket görülmüyordu. Aras'ın güneyinde 2 nci Süvari Tümeni tarafından işgal edilen Velibaba boğazı (Karaderbent) için Ruslar harekete geçtiler ve mart ortasında boğazı ele geçirdiler. Bunun üzerine Hasankale'deki 5 nci Seferî Kuvveti, 31 Mart 1915'te Aras'ın güneyindeki Kepenek - Hüsreviran bölgesine gönderildi. Nisan 1915 sonlarında Rus Cephesi Arhavi - Oltu - Horasan - Ağrı - Diyadin - Kotor - Dilman - Tebriz hattında bulunuyordu. (Kroki-19)

RUS PLÂNI

Maslofski'nin ifadesine göre Yudenich'in amacı, Rus ordusunu, cephesine göre biraz geride kalan 4 ncü Kolorduyu Şiryan Dağı - Malazgirt - Van gölü hattına alıp 1 nci Kolordu ile bir hizaya getirmekti. Bu şekilde cephe 100 kilometre kısalacak ve gelecekteki harekât için bir çıkış noktası olacaktı. Van gölünün güneyindeki Nesturîlerin gayet sarp dağları geçmesi imkânsız olduğundan Rus ordusunun sol tarafı emniyetli ve kuvvetli olacaktı. 4 ncü Kolordunun Şiryan dağı - Malazgirt - Adilcevaz hattına sürülmesinden sonra, Van gölü tarafında büyük süvari kuvvetleri toplayarak Türklerin yan ve gerilerini vurmaları şüphesizdi. Yudenich'in 222 süvari bölüğü vardı ve engin

[214] Vaşgan: Artvin-Yusufeli'ye bağlı köy. Bugünkü adı Dağeteği.
[215] Vihik: Erzurum-Tortum-Şenyurt bucağına bağlı belde. Bugünkü adı Pehlivanlı.
[216] Kisha: Erzurum- Tortum'a bağlı bucak. Bugünkü adı Şenyurt.

Muş ovası[217] da bu harekâta uygundu. Kazak süvarileri bu alanlarda Türkleri şiddetle takip edecekti. 4 ncü Kolordu hazırlık durumunu alıncaya kadar geçecek zamandan faydalanarak Azerbaycan'da; Savuçbulak - Rumiye civarında, büyük süvari topluluklarıyla gösteriş yapılacak, bunların Rumiye gölü etrafındaki yürüyüşleri, Rusların büyüklüğünü ve kudretini göstererek kırılmış olan Rus etkisini iade edecek; bu bölgeden Türkleri uzaklaştırıp Kürtleri itaate mecbur kılacaktı. Bundan sonra Azerbaycan Müfrezesi, 24 tabur, 36 süvari bölüğü, 28 top ile korkusuzca gelip 4 ncü Kolorduyu takip edecek ve gösteri ile görevli Şarpantiye Süvari Grubu da 36 süvari bölüğü, 18 topla Tebriz - Savuçbulak - Rumiye üzerinden 4 ncü Kolordunun soluna katılacaktı. Mayıs ayında çayırlarda da ot bol olduğundan çok sayıdaki süvari hayvanlarının beslenmesi için, ayın ortasına doğru gerekli duruma geçilmiş olacaktı.

Maslofski'den özetlenen bu plân, bazı noktaları gizlemektedir. O da bütün bu harekâtta Ermeni ve Nesturî ayaklanmasına büyük önem verilmesidir. İleride görüleceği gibi şimdiye kadar Rus tahriklerine kapılmış olan Ermeniler, Sarıkamış felâketinin duyulması üzerine her tarafta isyana başlamışlardı. Şubat ortalarında Bitlis'in çeşitli köylerinde Ermeni çeteleri faaliyete geçtiler. Martın başlarında Van'da Ermeni isyanı belirtileri görülünce Harput, Diyarbakır, Bitlis Seyyar Jandarma Taburları Van'a sevk edildi. Nisan ortalarında Sivas'ın Hafik kazasında bile Ermeni çeteleri dolaşmaya başladı. Türk kuvvetlerini kuzeyde tutmak ve ihtiyatları harcatmak için, 2 nci Türkistan Kolordusu Tortum üzerine taarruz edecek Erzurum'u kuzeyden tehdit edecek ve baskı altında tutacaktı. Güneyde Ermeni isyanı ve hazırlıkları devam ederken kuzeyden de bu hareket yayılacaktı. Her iki tarafta başarı sağlanması hâlinde "Türk ordusu iki taraftan sarılarak arkası kesilip yok edilecekti." 2 nci Türkistan Kolordusu, Gürcü boğazına baskı yaparken 3 ncü Plaston Tugayı ile takviye edilen Sibirya Kazak Tugayı, Tortum - Başovacık üzerinden Serama vadisiyle, kuzeyden inerek Ilıca - Karabıyık yolunu kesecekti. Bu sırada 4 ncü Rus Kolordusu ile beraber Muş ovasını istilâ edecek olan çok miktarda süvari kuvveti de güneyden Altunan[218] üzerinden ilerleyecek, Haydari boğazını elde edecekti. Böylece güney ve kuzey kuvvetlerinin birleşmesiyle, Türk ordusunun arkası tamamen kesilecekti. Bu sırada cephedeki 11 nci Kolordu da Rusların 1 nci Kafkas Kolordusu tarafından durdurulacaktı.

Rus ordusu böyle önemli bir hareketi başarabilmek için sürekli olarak kuvvetlerini artırmakla ve gerideki menzil hatlarını düzenlemekle uğraşıyordu. 100 taburdan fazla drujin teşkil ve ikmal edildi. Bu drujin taburlarının en iyilerini, altı tugay, sekiz tabur ki toplam 47 tabur cepheye gönderdiler. Sekiz taburu Sahil Müfrezesine verdiler. İkinci derecede olanları, yedi tugay, 39 tabur, menzil ve demir yolu muhafızı gibi kullandılar. Birçok drujin taburlarını da Kafkasya içinde ikinci derecedeki kale ve tahkimatta inzibat için kullanılanlarla, kalelerde ve gerilerde bulunan

[217] Muş ovası: Türkiye'nin en büyük ovalarından birisidir. Alanı yaklaşık 1650 km'dir. Uzunluğu 80 km, genişliği ise 30 km'yi bulur.
[218] Altunan: Erzurum-Tekman-Gökoğlan bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Toptepe.

muvazzaf ve eğitimli askerleri cepheye gönderdiler. Her drujin tugayında altı-yedi tabur, yarım batarya, bir bölük süvari bulunuyordu. Böylece Rus Kafkas Ordusu yavaş yavaş, birinci hatta 183 tabur, 242 süvari bölüğü, 344 top, bir havan müfrezesi, 15 istihkâm bölüğüne ulaşmıştı.

TÜRK PLÂNI

Sarıkamış yenilgisinden sonra bir müddet ordunun düzen ve savunma mevzilerinin teşkiliyle uğraşıldı. Kafkasya'ya taarruz fikri hemen tamamen terk edilmemişti. 3 ncü Ordu emrine verilen 5 nci Seferî Kuvvetin görevi, Yarbay Halil komutasındaki 1 nci Sefer Kuvvetlerine verilmişti ve Azerbaycan'a yürümekle görevlendirilmişti. Ancak Rumiye gölünün doğusundan veya batısından hareket etmek kararı Yarbay Halil bırakılmıştı. 18 Mart 1915'te Çanakkale'ye müttefik donanmalarının taarruzu ve 25 Nisan 1915'te Gelibolu yarımadasına çıkarma yapmaları üzerine bütün kuvvetler buraya yönlendirildiğinden 3 ncü Ordu bir müddet ihmal edilmişti.

Pek çok destek birlikleri alan galip Rus ordusu karşısındaki kuvvetlerimiz, 3 ncü Ordunun Sarıkamış'tan çekilebilen 10 ncu ve 11 nci Kolorduları ile 5 nci Sefer Kuvvetleri, Van Jandarma Tümeni, 2 nci Süvari Tümeni, 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni, Çoruh ve Sahil Müfrezelerinden oluşuyordu. Sarıkamış esaretinden sonra yeni kurulan 9 ncu Kolordu ise henüz acemilerinin öğretim ve eğitimiyle meşgul oluyordu. Ordunun ilkbahardaki mevcutları; büyük bölümü acemi olmak üzere aşağıda gösterilmiştir:

Seyyar Ordu Mevcudu	Asker	Top	Geri Teşkilât	Asker
9 ncu Kolordu (yeni kurulan)	8548	33	Erzurum Kalesi	4649 (Kale topları yazılmadı)
10 ncu Kolordu	9114	27	Karadeniz (Sahil muhafızları)	2743 (Samsun'a kadar)
11 nci Kolordu	5756	33	Ordu Menzil Teşkilâtı	
5 nci Seferî Kuvvet	11.351	12		18.425
2 nci Süvari Tümeni	3322	8		25.817
3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni	2549	-	Seyyar Ordu mevcudu	59.399
Bağdat Alayı	1768	6		85.216
Stange ve Rıza Bey Sahil Müfrezesi	3858	2	Depolara ve talimgâhlara yavaş yavaş acemi asker sevkiyle ordu mevcudunun artırılmasına uğraşılıyordu. Ordumuz Rus ordusunun üçte biri kadardı.	
Milo Müfrezesi (Halit ve Şakir)	2776	-		
Trabzon Jandarma Alayı	3388	-		
Van Jandarma Alayı	6969	8		
	59.399	129		

Yeni ordu komutanı Mahmut Kâmil Paşa, orduyu canlandırmaya ve ayakta tutmaya uğraşıyordu. Hafız Hakkı Paşa gibi hesapsız kitapsız taarruzlar düşünmüyordu. Yanında getirdiği Doktor Tevfik Salim (Sağlam) ise orduyu kırıp geçiren bulaşıcı hastalıklarla mücadele ediyordu.[219]

Alaylarımızın mevcudu azalmıştı. Bir alayı 1000 mevcutlu yapmak mutluluktu. Askere alınabilecek sayı da azalmıştı. Tümenlerimiz en fazla 3000-4000 kişi idi. Teşkilât üçte birine inmişti. Rusların bundan haberi yoktu. Ruslar, taburlarımızın mevcudunun çok olduğunu zannederek buna galip gelecek büyük bir teşkilât yapıyorlardı. Ve bizi tam mevcutlu üç kolordu hesap ediyorlardı. Ruslar ordumuzu yani takviye birlikleri almadan yok etmek istiyorlardı.

Yukarıda plân kısmında söylediğimiz gibi, Malazgirt - Muş yönünden Ruslar büyük bir çevirme yapmak istediler. Bu harekât "Sağ Taraf Harekâtı" dediğimiz darbe ile karşılaştı ve başarılı olamadı. İleride açıklanacağı üzere, biz, ancak Van gölü civarındaki Ermeni harekâtı ve Rus ilerlemesinin önlenmesi için daha küçük hareketler yaptık. Fakat darbemiz başarılı oldu ve büyük bir tehlikeyi önledik.

İRAN HAREKÂTI

Sağ taraf harekâtına geçmeden önce Kafkasya harekâtıyla ilişkili olan İran olaylarını kısaca gözden geçirmek gerekir. 1915'te İran'da Alman-Türk faaliyeti başladı. Amaç, İran'ın İngiliz-Rus boyunduruğundan kurtarılarak bağımsızlığının sağlanması ve cihatla İran, Afganistan ve Hindistan'a gitmekti. Enver Paşanın 1 nci ve 5 nci Seferî Kuvvetine verdiği emirleri yukarıda gördük. 1 nci Seferî Kuvvetin Musul'dan istikametini değiştirerek 5 nci Sefer Kuvvetin yerine Azerbaycan'a yürümek üzere 17 Nisan 1915'te Rumiye'ye gelince, onun yerine Bağdat'tan İran üzerine başka kuvvetler gönderildi. Rauf Kaptan[220] Kirmanşah[221] üzerinden küçük bir kuvvetle hareket ediyordu. 18 Haziran 1915'te Kirint'te[222] İran'daki muhaliflerin saldırısına uğrayarak ilerleyemedi. İran'ın kuzeyi Rusların ve güneyi de

[219] Gnkur. ATASE ve Dent Arşivi; BDH Koleksiyonu, Klâsör:1110, Dosya: 281, Fihrist: 2-1.

[220] Hüseyin Rauf (Orbay), (1880-1964): Trablusgarp'ta Askerî Ortaokulu, Heybeliada Deniz Lisesini ve Harp Okulunu bitirerek 1899'da mezun olmuştur. Selimiye firkateyninde mühendis, İdarei Mahsusa Garp vapurunda ve Mesudiye zırhlısında seyir subay yardımcısı, Hamidiye torpidosunda ikinci süvari olarak görev yapmıştır. 1908'de Peyki Şevket süvariliğine atanarak Sisam ayaklanmasının bastırılmasında görevli filoya katılmıştır. 1910'da Hamidiye kruvazörü süvariliğine atanmış ve Arnavutluk isyanının bastırılmasında görevlendirilmiştir. 1916'da Bahriye Nezareti 1 nci Daire Başkanlığına tayin edilmiştir. İzzet Paşa kabinesinde Bahriye nazırı olmuş ve bu sıfatla Osmanlı Devleti adına Mondros Ateşkes Anlaşması'nı imzalamıştır. 3 Mayıs 1919'da askerlikten istifa edip Anadolu'ya geçerek Erzurum ve Sivas Kongreleri'ne katılmıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisine Sivas milletvekili olarak katılmıştır. 1920'de İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. Sürgünden döndüğünde, Anadolu'ya geçerek TBMM'ye milletvekili olarak girmiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucularındandır. Atatürk'e suikast olayı ile ilgili görülerek ceza almış, 1933 tarihli af kanunundan sonra 1935'te yurt dışından dönmüştür. Türkiye'ye döndükten sonra Londra büyükelçiliği yapmıştır. Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları); Gnkur. Yayınları, Ankara, 2004, s.431-434,

[221] Kirmanşah: İran'da, Bağdat-Tahran demir yolu üzerinde, Irak sınırını koruyan askerî ve ticarî kent.

[222] Kirint: İran'ın Kirmanşah şehrinin batısındadır.

İngilizlerin nüfuzu altındaydı. Bu iki bölge arasında, tarafsız bir yer vardı. Buraya da Almanlar yerleşmişti. Almanya'dan birtakım şahıslar gelerek burada faaliyete geçtiler. "Neithermeier" namında bir Almanla beraber, bir heyet, bizden Kâzım Bey ile Afganistan'a geçti. Afgan Hanını muharebeye kışkırttılarsa da başarılı olamadılar. Alman taraftarı olan İsveç subayları komutasındaki İran jandarmaları ayaklandı. Demokrat Partisine ele geçirdiler. Burada kendilerine bir kuvvet kurmaya başladılar. Bu parti, burada kuvvetle işe karışmamıza razı olmuyordu. Alman nüfuzu altında bir hükûmet kuruldu. Bu, hükûmet içinde hükûmet kurmak gibi oldu. Bu harekete engel olmak ve bunların gerisini kesmek, üzere İngilizler Bağdat'a doğru ilerlediler. Ancak, sonradan Selmanpak'ta[223] yenildiler. Bunların ayrıntılarına geçmeden önce Erzurum'un kuzeyinde ve Van, Malazgirt yöresinde başlayan Rus faaliyetini inceleyelim:

BİRİNCİ TORTUM MUHAREBESİ

10 ncu Kolordunun sol tarafını kuşatma girişimi – 27 Nisan 1915 (Kroki-20).

2 nci Türkistan Kolordusunun Oltu-Tortum yolunun iki tarafından hududa saldırarak emniyet birliklerimizi geri sürdüğünü söylemiştim. Bu harekât taarruz keşif mahiyetindeydi.

27 Nisan 1915 – Bir düşman alayı, 10 ncu Kolordunun sol tarafındaki Vaşgan'ı, diğer önemli bir Rus kuvveti de İnce'yi zapt etti. Müfrezelerimiz Tortum da Hatha'ya çekildi. Bunun üzerine 29 ncu Tümen ileri sürüldü.

1 Mayıs 1915 – Şamhi - Tatmaç'a geldi.

2 Mayıs 1915 – Ruslar Hatha'yı işgal ettiler ve Otfagediğine yaklaştılar. Birliklerimiz Tortum çayı ve gölünün batısına çekildi. Kaleboğazı'ndaki 30 ncu Tümen cephesinde düşman faaliyeti görülünce Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa harekâtı bizzat idare için Ardos'a gitti. Narman Grubu (31 nci, 32 nci Tümen, 19 ncu Süvari Alayı İstihkâm Taburu ve Telgraf Bölüğü) 32 nci Tümen emrinde kaldı.

5 MAYIS - 22 NİSAN 1915 RUSLARIN SİVRİGEDİK TAARRUZU

13 ncü, 16 ncı Türkistan Alayları Kaleboğazı kuzeyinden, İnce - Akdağ üzerinden taarruz ederek 30 ncu Tümenin iki zayıf alayını Ardos'un kuzeyine attılar. Narman cephesinde Kornes - Kihdik[224] - Alabalık[225] hattına taarruz eden 15 nci Türkistan Alayı uzaklaştırıldı.

---

[223] Selmanpak Muharebesi: (22-26 Kasım 1915) Kutü'l-amare'nin İngiliz kuvvetlerinin eline düşmesinden sonra General Townshend Bağdat'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Fakat, Irak ve Çevresi Komutanı Nurettin Paşa komutasındaki Türk kuvvetlerince Selmanpak'ta karşılanmış ve (22-23 Kasım 1915) büyük bir bozguna uğratılmıştır. İngilizler, kuvvetlerinin büyük çoğunluğunu kaybetmiş olarak Kutü'l-amare'ye çekilmek zorunda kalmışlardır. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi (1914-1918), c.3, Ks. 1, Gnkur. ATASE ve Gnkur. Dent. Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s.381-407.

[224] Kihdik: Erzurum-Narman'a bağlı köy. Bugünkü adı Tuztaşı.

[225] Alabalık: Erzurum-Narman'a bağlı köy.

6 Mayıs 1915 – 14 ncü Türkistan Alayı Kaleboğazı güneyinden taarruzla Kozahor'daki[226] 30 ncu Tümenin 88 nci Alayını Kiğik'e[227] sürdü. 32 nci Tümenin cephesinde gösteri taarruzları devam etti. Sivridere'nin kuzeyi 29 ncu Tümene, güneyi 30 ncu Tümene verildi. 17 nci Tugay Erzurum'dan Tortum'a, 28 nci Tugay Köprüköy'den Kuşa'ya hareket ettirildi.

7 Mayıs 1915 – Ruslar Kiğik ve Ardos'u alarak 30 ncu Tümeni Sinans - Tatmaç'a attılar. 29 ncu Tümen, Ardos ile İslâmkotik arasını savunuyordu. 31 nci Tümenden bir taburla, 10 ncu Kolordu İstihkâm Taburu, 4 makineli tüfek Şamhi - Kotmar arasını kapatıyordu. Erzurum'daki 9 ncu Kolordu karargâhıyla Hasankale'deki 3 ncü Ordu karargâhı sol tarafa hareket ettiler ve ertesi günü Tortum'a vardılar.

8 Mayıs 1915 – Düşmanın Sivridere'nin iki tarafından ilerlemesi üzerine, Narman Grubundan ileride bulunan 31 nci Tümen Simserkis'e, 32 nci Tümen Tudan ve Ekrek'e çekildiler. 10 ncu Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa Tuzla dağı - Kızıldağ hattını savunmaya karar verdi. 11 nci Kolordu cephesinde 28 nci Tümen Kuşa'dan Ekrek'e yürüdü. 5 nci Seferî Kuvvetler ile Bağdat Alayı ve 28 nci Tümen sahra bataryaları Badicivan'da toplandı. Bu şekilde 10 ncu Kolordu üzerine yürüyen düşmanın sol yanında bir grup teşkil edilmiş oldu.

9 Mayıs 1915 – 28 nci Tümen Tudan'a yürüdü. 10 ncu Kolordu Kotmar - Ziyarettepe[228] - 2500 rakımlı tepe hattını; 9 ncu Kolordu 2500 rakımlı tepe hariç, Ahisor tepesi hattını savunuyordu. 32 nci Tümen 1960 mevcutla Karapınar - Simserkis'i; 31 nci Tümen Sivrigedik doğusundaki Kotmar - Ziyarettepe'yi tutuyordu. 17 nci Tümen, Tortum'dan Ahisor'a geldi. 29 ncu Tümen, Ahisor'un kuzeyini savunuyordu. Yusuf İzzet Paşa Yukarı Lisgav'da[229] karargâhını kurdu. 9 ncu Kolordunun kuzeyinde Erkinis'te[230] Hot Hudut Taburu, Vaşgan'dan çekilen mürettep hudut taburu ve Pitkir Taburu Aşpişen'de[231] 40 kişilik düşman keşif müfrezesini yok etti. Tev[232] Grubu (86 ncı Alay, İşhan, Kaleboğazı taburları) toplam 722 piyade kuvvetindeydi. Ruslar dört alayla Sivrigedik'e taarruza hazırlanıyorlardı. 15 nci Türkistan Alayı ise Şekerli - Norşin - Ekrek hattında güneye karşı Türkistan Kolordusunun yanını koruyordu. 17 nci Türkistan Alayı ise taarruz grubunun kuzeyini muhafaza için Tortum gölü tarafından saldırıyordu.

10 Mayıs 1915 – Ruslar 29 ncu Tümenin cephesine yanaştılar. Badicivan'daki ihtiyatımızın bir kısmı Çermiksu'ya sürüldü.

11 Mayıs 1915 – Sivrigedik'e Rus taarruzu başladı. 31 nci Tümenin sağına taarruzla Tuzla dağını aldılar. Bir düşman alayı Ahisor yaylasına taarruza başladı. Burayı 29 ncu Tümenden üç, 17 nci Tümenden dokuz

[226] Kozahor: Erzurum-Oltu'ya bağlı köy. Bugünkü adı Ballıca.
[227] Kiğik: Erzurum-Oltu'ya bağlı köy. Bugünkü adı Başaklı.
[228] Ziyarettepe: Bayburt'un doğusundadır. 2400 m yüksekliğindedir.
[229] Yukarı Lisgav: Erzurum-Tortum'a bağlı köy. Bugünkü adı Yukarı Sivri.
[230] Erkinis: Artvin-Yusufeli'ye bağlı bucak. Bugünkü adı Demirkent.
[231] Aşpişen: Artvin-Yusufeli'ye bağlı köy. Bugünkü adı Kınalıçam.
[232] Tev: Erzurum-Uzundere'ye bağlı köy. Bugünkü adı Çağlayan.

olmak üzere, toplam 12 tabur savunuyordu. Diğer bir düşman kuvveti de 2500 rakımlı tepeye, 30 ncu Tümene taarruz ediyordu. 9 ncu Kolordu karargâhı Tortum'daydı. 11 nci Kolordu cephesinde sessizlik sürüyordu.

12 Mayıs 1915 – 32 nci Tümen Karapınar'dan Kotmar'a gelip Tuzla dağının karşısında Simserkis - Sivrigedik arasını tuttu. 31 nci Tümen Sivrigedik'in iki tarafını işgal etti. 30 ncu Tümen 2500 rakımlı tepede bulunuyordu. 28 nci Tümen de Karapınar'a geldi. İd'den gelen düşman, Ekrek - Sapanlı hattını tuttu. Ruslar, Sivrigedik - 2500 rakımlı tepe hattına yüklendiler, fakat kımıldatamadılar. Daha soldan zorlayarak Ahisor yaylasının zaptından sonra Ahisor'a saldırdılar. 9 ncu Kolordunun solunu sıkıştırıyorlardı. 17 nci Tümen cepheden takviye ile savunma yaparken 30 ncu Tümenin 2500 rakımlı tepeden düşmanın yan gerilerine taarruzu üzerine Ruslar çekilmek zorunda kaldılar. Cephedeki 11 nci Kolordu ile Çermiksu'daki ordu ihtiyatından teşkil olunan Pasinler Grubu, Abdülkerim Paşanın komutasına verildi. Burada 2 nci Türkistan Kolordusunun altı alayı muharebeye girmişti. Plastonlar da Milo Müfrezesi karşısında bulunuyordu "18 taburluk 15.000" muharip kuvvete karşı, 9 ncu ve 10 ncu Kolorduların muharip kuvveti ancak 13.000'e ulaşıyordu. Bunların yarısından fazlası son hafta gelmiş ikmal askerleriydiler. Bizim kaybımız, 1000 asker kadardı. Rusların kaybı ise 1500'e varıyordu.

Birinci Tortum Muharebesi denilen bu darbe püskürtüldü. Ruslar geri çekildi ve muharebeye çıkış hattında kaldılar.

VAN'DA ERMENİ AYAKLANMASI VE RUS TAARRUZU (Kroki-21)

Ruslar bizi Tortum'da durdururken Van taraflarında faaliyet gösteriyorlardı.

15 Nisan 1915 – Van'ın dışında isyan çıktı.

18 Nisan 1915 – Bitlis'te Ermeniler ayaklandı. Erzurum'dan, Tutak yoluyla Erzurum ve Erzincan Jandarma Taburları ile iki top Van'a gönderildi. 24 Nisan 1915'te Ruslar Kotur'u aldılar. Van Jandarma Tümeninin bir kısmı Van'da, bir kısmı da Başkale civarında ve Dir'de[233] bulunuyordu.

20 Nisan 1915 – Van'daki Ermeniler banka, Düyunu Umumiye[234] dairesini ve postahaneyi yakarak isyan ettiler. Van Seyyar Jandarma Tümeninin önemli bir kısmı ve aşiretler tarafından Van kuşatma altına alındı. 14 Mayıs 1915'e kadar kuşatma devam etti. Ermeniler çok miktarda bomba,

[233] Dir: Van-Başkale'ye bağlı bucak. Bugünkü adı Albayrak.

[234] Düyunu Umumiye: XVIII. yüzyıldan sonra kapitülâsyon uygulamalarının yol açtığı ekonomik bozulma XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni dış borçlanmaya yöneltmiş ve ilk dış borç Kırım Savaşı sırasında alınmıştır. Daha sonraki tarihlerde dış borç yükü gittikçe artmış ve devletin ekonomisini büyük ölçüde sarsıntıya uğratmıştır. Dış borç yükünün giderek artması, 20 Aralık 1881 tarihinde yayımlanan ünlü Muharrem Kararnamesi'yle (Muharrem ayında yayımlandığı için bu adla anılmıştır.) devletin yeni bir uygulama başlatmasına sebep olmuş; bir kısım alacaklar ve bir kısım vergi gelirleri borçlulara devredilerek Düyunu Umumiye İdaresi kurulmuştur. 1928 yılında yapılan anlaşma sonunda kaldırılmıştır.

hatta bomba topu kullandılar. Şiddetli sokak muharebeleri iki taraf için de çok miktarda kayba sebep oldu. Ermenilerin isyanı bastırılamadı. Ruslar bu durumdan yararlanarak iki koldan Malazgirt ve Van üzerine ilerlediler. Azerbaycan'da da 17 Nisan 1915'te Rumiye'ye gelen 1 nci Seferî Kuvvete karşı koydular.

MALAZGİRT'İN ZAPTI

8 Mayıs 1915 – 4 ncü Kolordu'dan 66 ncı Tümen Tutak'ı ve 10 Mayıs 1915'te Hamur'u alıp ve 3 ncü İhtiyat Süvari Tümenini takip ederek 11 Mayısta Malazgirt'i aldı Kop ile Adilcevaz'a ilerledi.

Aynı zamanda Ermeni çeteleri Saray'dan[235] saldırıya geçtiler. Bir hudut taburu, bir tabur, 24 süvari bölüğü, 12 top kuvvetindeki Baykal ve Kazak Tugayları Doğubayazıt'tan hareketle Abağa'ya ilerlediler.

11 Mayıs 1915 – Van İhtiyat Süvari Tugayını perişan ederek Bargiri'yi aldılar. Tutak'tan gelen, bir süvari ve bir piyade alayı da 12 Mayısta Patnos ve Erciş'i işgal etti. Van isyanını, Vali Cevdet bastırmakla uğraşıyordu. Ermeni ve Nesturî isyanında Yarbay Halil Beyle beraber olan jandarma tümenine mensup kuvvet 2100'e düşmüştü. Aşiret ve askerlerden sekiz tabur ve iki gönüllü taburuyla beraber toplam 10 tabur 6000 asker, altı top cepheden çekilerek Van isyanının bastırılmasıyla görevlendirilmişti. Ayrıca, Bargiri'de 800 askerden ibaret aşiret tugayı ve hudut kuvveti vardı. Saray'daki 300 askerle beraber toplam 7100 asker ve altı top Vali Cevdet Beyin emrinde bulunuyordu. Vali, Ruslara karşı elindeki 2600 asker, iki toptan oluşan muntazam seyyar jandarma kuvvetlerini parça parça göndererek ezdiriyordu. Mevcut kuvvetler topluca idare edilseydiler süvariden oluşan Ruslar durdurulur ve püskürtülürdü. Vali, Rusların yaklaştığını haber alınca, 14 Mayıs 1915'te Van'ı terk ederek Yarbay Halil Beyle birleşmek üzere Başkale'ye çekildi. Yarbay Halil Bey bu sırada Van Jandarma Tümeni Komutanı Kâzım Beyle beraber mağlûp olmuş olarak Rumiye'den dönüyordu.

16 Mayıs 1915 – Ruslar, Van'ı işgal ettiler. 40 gemi göçmen Tatvan'a sevk olundu. Bu sırada Ermeniler İslâmları katlederek Van'ı kana boyadılar. Bu facialardan sonra Ermeni göçüne karar verilmişti. 16 Mayısta Muş talimgâhından Osman Bey 2500 askerle Kop'a sevk edildi. Orada düşmanı durdurdu.

1 nci Sefer Kuvveti ile Jandarma Tümeni birlikte harekâtlarını birleştiremediklerinden dolayı Ruslar Van'ı almışlar ve Azerbaycan'ı ellerinde tutmuşlar ve kuvvetlerimizi parça parça mağlûp etmişlerdi.

DİLMAN MUHAREBESİ (Kroki-21)

Yarbay Halil, 1 nci Seferî Kuvvet "13.000 asker" ile Rumiye'den Hoy üzerine ilerleyerek Nazarbekof komutasındaki 2 nci Avcı Tümenini atmak ve Azerbaycan'ı Rusların boşaltmasını gerçekleştirmek istiyordu. Dilman'da bulunan Rus kuvvetleri 9,5 tabur, 12 süvari bölüğü ve 12 top mevcutluydu.

[235] Saray: Van'a bağlı ilçe.

Van isyanı Jandarma Tümeninin önemli kuvvetlerini üzerine çektiğinden Yarbay Halil Müfrezesi birkaç tabur jandarma ile takviye edilerek Dilman'a taarruza mecbur kaldı. Zayıf Van İhtiyat Süvari Tugayı da Bargiri'de bırakılmıştı. Bu yüzden Ruslarla Ermeni asileri karşısında kuvvetlerimiz üç parçaya ayrılmıştı.

29 Nisan 1915 – Yarbay Halil, Dilman'a taarruzla Rusları geriye attı. Nazarbekof altı kilometre kuzeyde Mohancık sırtlarını sağlamlaştırarak savunmaya karar verdi.

1 Mayıs 1915 – Gerçekleştirilen taarruzda Yarbay Halil başarılı olamadı. Gece baskını iyi yapılamamıştı. 450 şehit olmak üzere 2000 kadar kayıp verilmişti. Geceleyin, Yarbay Halil Rumiye'ye çekildi. Bu sırada Van isyanı devam ediyordu. Ruslar da kuzeyden Van'ı tehdite başlamışlardı. Yarbay Halil, Rumiye'nin kuzeyinde Van Jandarma Tümeninden 1000 kişilik bir kuvveti bırakarak 1 nci Sefer Kuvveti ile Bacirge - Gevar - Başkale istikametinde 12 Mayıs 1915'te yürüyüşe geçmişti. Fakat hareket pek geç kaldığından Van'ı felâketten kurtaramamıştı.

Van'ın düşmesinin ardından, Enver Paşa, altı taburlu Halep'teki 36 ncı Tümeni 3 ncü Ordu emrine vererek 17 Mayıs 1915'te demir yolu ile Telebyaz'a[236] sevke başlatmıştı. Ermeni isyanının genişlemesiyle beraber, Van gölünün kuzey ve güneyinden Rusların taarruzu üzerine 5 nci Sefer Kuvveti de Pasinler Grubundan alınarak 26 Mayıs 1915'te Bitlis'e gönderilmişti.

YARBAY HALİL NASIL HAREKET ETMELİYDİ?

Van'da isyan var; Rusların da Dilman ve Bayazıt'ta önemli kuvvetleri bulunuyor. Bu üç kuvvet arasında Yarbay Halil ve Kâzım kuvvetlerinin iç hattan yararlanarak topluca hareket etmeleri hâlinde başarılı olmaları mümkündü. Önce Ermeni isyanı bastırılır ve sonra bütün güçle Nazarbekof'un yan ve gerisine düşülerek yenilgiye uğratılması ve ortadan kaldırılması mümkün olurdu. Bundan sonra Azerbaycan ve Erivan üzerine hareketle 4 ncü Kolordu geri çekilmeye zorlanırdı. Bu yapılamadığı gibi Van harekâtı valiye bırakıldı. Dilman'daki Ruslara cepheden taarruz edildi. Bunların sonucunda Van bölgesi Rusların eline geçti. Hâlbuki bu sırada Azerbaycan'da durum tamamen Türklerin lehine dönmüştü. Çernozobof yardım istiyordu. Bunun üzerine 4 ncü Plaston Tugayı Culfa'dan güneye sevk edilmişti. İran Hükûmeti mayısta Azerbaycan'ın boşaltılmasını Ruslardan istemiş ve İran'da Türk-Alman etkisi artmıştı.

1 NCİ SEFER KUVVETİNİN BİTLİS'E GERİ ÇEKİLMESİ (Kroki-22)

16 Mayıs 1915 – Yarbay Halil ve Kâzım Gevar'a ve geride bırakılan jandarmalar da Bacirge'ye geldiler. Kendilerini takip eden düşman süvarisinin hücumunu Bacirge'de püskürttüler. Van'dan çekilen kuvvetlerle, 22 Mayıs 1915'te Çaldıran'da birleştiler. Onları takip eden Nazarbekof kuvvetleri de aynı gün Başkale'yi almıştı. Van'ı ele geçiren Kazaklar da

[236] Telebyaz: Türkiye'nin Suriye sınırındaki Akçakale gümrük kapısı karşısındaki kent.

takibe başlamıştı. İki baskı arasında kalan Yarbay Halil kuvvetlerini, 10 tabur, iki Kazak alayı, iki batarya ile takip eden Nazarbekof 28 Mayısta Başkale ve Bacirge'den harekâta başladı. 29 ve 30 Mayısta artçı muharebeleri oldu. Düşmanın Şahmanis üzerine geldiğini gören Yarbay Halil Mervane'ye çekildi .

1 Haziran 1915 – Yarbay Halil, Rusların taarruzunu uzaklaştırdıktan sonra Bitlis'e geri çekilmeye devam etti. 20 Haziranda birçok eziyetten sonra kuvvetlerimiz Bitlis'e geldi. Ruslar taarruz etmediler. 1 nci Seferî Kuvvet 7500 tüfek, sekiz top, sekiz makineli tüfek; jandarma tümeni 2400 tüfek, dört adi top kuvvetinde bulunuyordu. Geri çekilme esnasında Hakkâri dağlarında çok sıkıntı çekilmiş ve asker ekmek yerine kavurga (kavrulmuş buğday) yemek zorunda kalmıştı.

Nazarbekof, bir iki hafta Nesturî bölgesinde kaldıktan sonra 15 Haziran 1915'te Başkale'ye döndü. Vastan'dan[237] Van gölü güneyinden hareket eden üç Ermeni taburu ve 300 Kazak süvarisi, 6 Haziran 1915'te Kuskunkıran'ı ele geçirerek müfrezemizi takip ettiler. 9 Haziranda Reşadiye'yi aldılar ve Bitlis'e doğru yürüdüler. 10 Haziran 1915'te bir süvari alayı ile takviye edilen Reşadiye Müfrezemiz düşmana Onsos tepelerinde karşı koydu. 11 Haziran 1915'te Reşadiye geri alındı.

14 Mayıs 1915'te Liz'e[238] gelen Muş Talimgâh Müfrezesi, Osman Bey, Musa Bey gönüllüleriyle beraber 3300 asker ve altı top kuvvetle, 16 Mayıs 1915'te Kop'a geldi. 31 Mayıs 1915'te Malazgirt'in güneyinde Karaali'de iki piyade, iki süvari alayı, dört toptan oluşan Rus kuvvetleriyle yaptığı muharebede yenildi. 263 kayıp vererek Liz'e çekildi. 9 Haziran 1915'te Ruslar Ahlat'ı aldılar. Osman Bey Müfrezesinin ileri karakollarını da Kop'a sürdüler.

RUSLARIN AZERBAYCAN GÖSTERİSİ (Kroki-23)

19 Mayıs 1915'te Şarpantiye 36 süvari bölüğü, 22 top, sekiz mitralyöz Tebriz'de toplandı. 28 Mayıs 1915'te küçük çarpışmayla Savuçbulak'a girdi. Kürtler Rus konsolosunu katlederek ve başını mızrağa takıp kasabada dolaştırdıkları için Rus intikamından korkarak kasabayı boşaltmışlardı. Şarpantiye, 31 Mayıs 1915'te Oşno'ya girdi ve Türk-Kürt direnişini kırdı. 4 Haziran 1915'te Rumiye'ye geldi. Böylece Azerbaycan'daki Türk-Kürt direnişi temizlenmiş ve Ruslar büyük çevirme plânlarını uygulamaya başlamışlardı.

TÜRK PLÂNI

Rumiye gölü etrafında, Van gölünün kuzey ve güney sahillerinde böyle büyük kuvvetlerin hareket ve gösterişleri Türkleri şu düşünceye sevk etti:

Ruslar Musul'u ve Bitlis yolunu ve bu suretle 6 ncı Ordunun gerilerini tehdit ediyordu. Aynı zamanda 3 ncü Ordunun sağ tarafı da tehlikeye giriyordu. Buna karşı Bitlis'te bir grup oluşturarak Bitlis'i cepheden ve

[237] Vastan: Van'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Gevaş.
[238] Liz: Muş-Bulanık'a bağlı bucak. Bugünkü adı Erentepe.

Musul'u yandan korumak gerekir. Hakikaten Bitlis - Muş hattını ele geçirerek Dicle vadisine inecek düşmanın, 3 ncü ve 6 ncı Orduları arasına girip iç hattan yararlanarak her iki orduyu ayrı ayrı mağlûp etmesi mümkündü. 3 ncü Ordu Komutanlığı Rusların, kendi ordusu aleyhine hazırladığı büyük darbeyi gereğince anlayamamış ve Rusların bu kadar kuvvetli olduğunu zannetmemişti. Bunun için, Bitlis Grubunun 9 ncu Kolordu ile takviye edip Rus ileri harekâtını püskürtmek ve Ermeni isyanını bastırarak Van gölüne hâkim olmak fikrini takip ediyordu. Böyle bir karşı taarruzla Musul istikametini de yandan korumuş olacaktı.

Bitlis Grubu, Albay Halil Bey Komutasında 1 nci, 5 nci Seferî Kuvvetler, 36 ncı Tümen ve Van Jandarma Tümenlerinden oluşmuştu. Bu oluşan kolordu Van gölü havzasını Rus ve Ermenilerden temizlemekle görevliydi. 26 Haziran 1915'te Bitlis'e gelen Jandarma Tümeni, 12 taburunu düzenleyerek beş tabur meydana getirmişti. Bu sırada 36 ncı Tümen, Tatvan civarında mağlûp oldu. Van Jandarma Tümen Komutanı Kâzım Bey 36 ncı Tümenin komutanlığına tayin edildi. Jandarma Tümeni lâğvedildi. Beş taburun üçü ile 36 ncı Tümen dokuz tabura yükseltildi. Diğer iki tabur ve iki süvari alayı Van gölünün güneyinden ilerleyen Rus ve Ermenilerin durdurulmasıyla görevlendirilmişti. 5 nci Seferî Kuvvet de Karmuç'a[239] ilerleyen Rusları 15 Haziran 1915'te uzaklaştırarak, ileri birliklerini 17 Haziran 1915'te Ahlat'a kadar sürdü ve orasını Ruslardan aldı.

Haziran ortalarına doğru Ruslar, Liz - Ahlat - Reşadiye hattını ele geçirerek Azerbaycan'daki etki ve kudretlerini tekrar geri aldıktan sonra toplanmaya başladıkları sırada, kuzeyde 3 ncü Orduyu durdurarak ve mümkün olursa Tortum - Başovacık üzerinden Türklerin kuzey yönünü de çevirmek üzere taarruza başlamışlardı. Bu suretle 2 nci Tortum Muharebesi ortaya çıktı.

İKİNCİ TORTUM MUHAREBESİ - 10 HAZİRAN 1915 (Kroki-24)

2 nci Türkistan Kolordusuna 23 ncü Türkistan Alayı ile, 264 ncü Alay ve üç plaston taburu ve Sibirya Kazak Tugayı katılmış ve diğer alaylar da dörder tabura çıkarılmıştı.

Rus kuvvetleri, 35 tabur, 21 süvari bölüğü, 54 topa çıkmıştı ki mayıstaki kuvvetin iki misli idi. Bizim tarafta 5 nci Seferî Kuvveti güneye gittiğinden buradaki kuvvetlerimiz zayıflamıştı. 10 ncu ve 11 nci Kolordular arasında, Çermiksu - Karapınar arası 25 kilometre açık vardı. 28 nci Tümen gerektiğinde bu iki kolorduya yardım edebilmek üzere bu arada yer alan Başkale'ye geldi ve Karapınar'da bir alayını bıraktı. 9 ncu, 10 ncu Kolorduların tuttuğu cephemiz Sivrigedik taraflarında uzanıyordu.

10 Haziran 1915 – Düşman bütün cephe üzerinde şiddetli top ve tüfek ateşine başladı. Güneyde Kireçdağı - 2500 rakımlı tepe - Devredağ hattına yardım edilmemesi için bunları durdurmak istiyordu. Ruslar yeni gelen

[239] Karmuç: Bitlis-Ahlat'a bağlı köy. Bugünkü adı Yeniköprü.

kuvvetlerle güneyden, Narman'dan, Devredağ - 2800 rakımlı tepe -Kireçdağı yönünde şiddetli hücuma giriştiler. Sivrigedik'i zorladılar. 31 nci Tümenden düşmanın aldığı bir tepe, karşı taarruzla kurtarıldı. İd'den bir piyade alayı, bir makineli tüfek bölüğü, bir batarya ve bir süvari bölüğü Tudan - Simserkis'e; Ekrek'ten iki tabur ve bir süvari alayı Ağnavut'a[240] taarruza başladı. Öğleye kadar Tudan - Simserkis - Başkale hattını tuttu. 28 nci Tümenin Tudan'daki alayı, muharebe ederek 2800 rakımlı tepeye çekildi. Bunun sağındaki 19 ncu Süvari Alayı Kördemir - 2500 rakımlı tepe hattına çekildi. Bir süvari bölüğü Boğakale'yi[241] koruyordu.

Düşmanın Ahisor yaylasında 29 ncu Tümene yaptığı taarruzlar, karşı taarruzla püskürtüldü. Ruslar Kızıldağ'a çekildiler. 31 nci Tümen ikinci defa yaptıkları hücumları püskürtüldü. Kuzeyde Rusların 4 ncü Türkistan Tümeni, 13 ncü, 16 ncı Alaylar, 12 top ve 14 makineli tüfeği görülmüştü. Alaylar 2500 mevcutluydu. 30 ncu Tümenden Karapınar'a üç tabur gönderildi. Bizim Milo Müfrezesi Erkinis'te, 29 ncu Tümen Obornes - Vihik hattında; 17 nci Tümen 2500 rakımlı tepede; 10 ncu Kolordunun 30 ncu, 31 nci, 32 nci Tümenleri Simserkis - 2500 rakımlı tepe hattında; 28 nci Tümen Karapınar - 2800 rakımlı tepede idi. 30 ncu Tümenden bir alay Karapınar'a gönderilmişti. 20 nci Alay, Ekrek'in güneyinde Horhor'da Ruslar'ın yan gerisinde bulunuyordu. Düşman, Tortum suyunun güneyindeydi.

11 Haziran 1915 – Bir piyade, iki süvari alayı bir batarya Çiço'lardan Başkale'ye yürüdü. İki piyade alayı, bir süvari bölüğü, bir batarya 2800 rakımlı tepenin doğu ve güneydoğusunda taarruza başladı ve oradaki 82 nci Alayı püskürterek tepeyi aldı. Kahramanca savunan alay komutanı şehit düştüğünden tepeye adına atfen Hüseyin Bey Tepesi denildi. Burada, şiddetli süngü muharebeleri olmuştu. Ağnovut'tan Başkale'ye ilerleyen düşman süvarileri, 19 ncu Süvari Alayımızı sürüp güneyde Devredağ yamaçlarını aldılar. 28 nci Tümen şiddetle savunuyor ve karşı koyuyordu. Düşman aynı zamanda Sivrigedik'teki 31 nci Tümene taarruz etti. Topçu ateşiyle de savunmadakileri baskı ateşi altında tutuyordu. 82 nci Alay 2800 rakımlı tepeyi kurtardı. Rusların iki piyade, iki süvari alayı Devredağ'da 2800 rakımlı tepede 28 nci Tümenle çatışmaya girdi. Albay Mehmet Ali[242] bunlara karşı koydu. Burada, 30 ncu Tümenden gelen alayla beraber 12 taburumuz muharebeye girmişti.

19 Haziranda garip bir olay oluyor:

Tortum - Erzurum yolu civarında Bar mevkiine sarkan keşif kolları ordu karargâhınca telâşa sebep oluyor. Erzurum yolu kesilmiş sanılıyor. Fakat bunlar Hanzorik'teki 19 ncu Süvari Alayının bir bölüğü tarafından uzaklaştırılınca tekrar geçiyor ve sükûnet geri geliyor. 2500 rakımlı tepe -

---

[240] Ağnavut: Erzurum-Narman'a bağlı köy. Bugünkü adı Ergazi.

[241] Boğakale: Erzurum-Narman'a bağlı köy.

[242] Albay Mehmet Ali: Balkan ve Birinci Dünya Savaşları'na katılmış, Kafkasya Cephesi'nde, 28 nci Tümen Komutanlığı yapmıştır. Irak'ta 30 Kasım 1915'te Delabiha Muharebesi'nde şehit düşmüştür. Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu.

Ahisor'da bulunan 17 nci Tümene ait beş taburla burası takviye ediliyor. Bu taburlar, ertesi gün muharebeye katılıyorlar. Cephede, Pasinler Grubuna komuta eden Abdülkerim Paşa, emrindeki kuvvetleri düşmanın yanına yöneltti ve 26 ncı Süvari Alayını Dazlak yayla - Boğakale'ye gönderdi. 20 nci Süvari alayına da Kenzesor'un[243] güney sırtlarını işgal ettirdi. Bağdat Alayı ile bir bataryayı Çermiksu'dan Verintap yaylasına sevk etti. Fakat bunları yeterli görmeyerek Mahmut Kâmil Paşaya, cepheden 34 ncü Tümenin de alınarak düşmanın yanına taarruz edilmesini teklif etti. Ordu tarafından teklif kabul edildi. 11-12 Haziran 1915'te 34 ncü Tümenin cephesini 18 nci, 33 ncü Tümenlere devraldırarak 34 ncü Tümeni geride topladı. 12 Haziran 1915'te sabahleyin bu tümen düşmanın yanına yöneltildi.

12 Haziran 1915 – 34 ncü Tümen, altı tabur, üç tabur Bağdat alayı, iki batarya, 26 ncı Süvari Alayı kuvvetinde Dazlak yaylasından Başkale'ye yürüdü. Bu esnada düşman bütün Tortum cephesine taarruzla beraber, özellikle 2800 rakımlı tepe - Devredağ - Hamidiye hattını zorluyordu. Buradaki kuvvetler 17 nci Tümenden gönderilen kuvvetlerle beraber 18 tabura çıkmıştı. Burada muharebeyi 9 ncu Kolordu komutanı idare ediyordu. Düşmanın 2800 rakımlı tepeye taarruzları, kanlı bir surette uzaklaştırıldı. Sivrigedik'e yapılan hücum, 31 nci Tümenin karşı hücumlarıyla püskürtüldü. Obornes gediğinde muharebe eden 29 ncu Tümen de şiddetle karşı koydu. Bunun kuzeyinde de Kaleboğazı Hudut Taburu muharebe ediyordu. Düşman cepheden ve güneyden gördüğü bu şiddetli baskı karşısında, Kireçdağı ile Devredağ'da birçok kayıp vererek geri çekildi. Tudan - Ağnavut hattında süvarileri artçı bırakıp akşama kadar Şekerli - İd hattına kadar geriledi. Bizim kuvvetler de takip ettiler.

13 Haziran 1915 – Düşmanı takip eden süvarilerimiz Tudan'ın doğusuna varınca Şekerli - İd güneyinden topçu ateşine maruz kaldılar ve takibe son verdiler. 34 ncü Tümen de Ekrek Yayla - Horhor'a kadar ilerledi. Ordu karargâhı Karapınar'a geldi. Ruslar, Tuzla dağı - Kızıldağ hattından 20 Haziran 1915 gecesi Akdağ - Karadağ hattına çekilerek cephemizin üzerindeki baskılarını kaldırdılar ve 1 nci Rus Kolordusu ile cephe irtibatı sağladılar.

21 Haziran 1915 – 32 nci Tümen Ruslardan önce Karadağ'ın en hâkim tepesini işgal edince, Ruslar mahkûm bir durumda kaldılar. Erzurum taarruzuna kadar bu durum böylece kaldı. Sağ taraf harekâtı 22 Temmuz 1915'te başladığına göre, bu bir ay zarfında, durumun sakinliğinden ve Rus cephesinin gerilemesinden yararlanılarak 9 ncu Kolordu ile Pasinler'den bir tümenin Malazgirt bölgesine kaydırılarak, Ruslara bir darbe indirilmesinde başarı sağlanmıştı.

Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa durumu idare etmişti. Abdülkerim Paşanın yandan ve tam zamanında yardımı, Rusların başarısızlığına sebep oldu. Bu muharebede en çok kanlı savaşa sahne olan bölgelerde, 28 nci

[243] Kenzesor: Erzurum-Narman'a bağlı köy. Bugünkü adı Koyunören.

Tümen 700, Sivrigedik'te 31 nci Tümen 500 kayıp vermişti. Genel kaybımız 2000'i buluyordu. Ruslarınki 3000'e çıkıyordu. Cephede 1000'i aşkın ölü bırakmışlardı.

Ruslar burada daha büyük kuvvetler kullanabilirlerdi. Fakat Yudenich, gayet tedbirli olduğundan elinde çok ihtiyat kuvveti bulundurdu. Bu ihtiyatın ödülünü de sonra Abdülkerim Paşaya yaptığı karşı darbede gördü. Fakat bu hareket tarzı, pasif bir şekil olduğundan başarı olmazsa geri çekilir durur ki tehlikeyi azaltmakla beraber kesin netice elde edilemez.

2 nci Tortum Muharebesi olurken güneyden de Van gölünün kuzey ve güneyinde haziran sonuna doğru büyük kuşatma harekâtı gelişiyordu. Burada, Rusların 4 ncü Kolordusu Azerbaycan kuvvetleri ile takviye edilerek, yaklaşık dört piyade tümeni ile dört süvari tümeni kadar bir kuvvetle 61 tabur, 150 süvari bölüğü, 112 toptan oluşan önemli bir kuvvet, 3 ncü Orduyu güney tarafından büyük bir çevirme ile kavrayıp gerilerine düşecek bir durum alıyordu.

2 nci Kazak Tümeni 30 Haziran 1915'te Mollaosman'da[244] bulunuyordu. Bunun karşısında Yekmal[245] - Mollabadin'de[246] bizim 3 ncü İhtiyat Tümeni vardı.

Kazak Tümeni daha önce Tutak'ta panik yapmış olduğundan pek faaliyet gösteremiyordu.

Şarpantiye, 26 Haziran 1915'te Adilcevaz'a geldi. 29 Haziran 1915'te iki Türk taburunun koruduğu Ahlat'ı aldı. Ahlat - Hanik'te yerleşti. Gösteriş yapan Şarpantiye 800 kilometrelik yol yürümüştü ve hayli yorulmuştu.

3 Temmuz 1915'te 4 ncü Plaston Tugayı Azerbaycan'dan Malazgirt'in güneyine gelmişti. Nazarbekof da Başkale'den Van'a gelip 5 Temmuz 1915'te dokuz tabur ve 30 top kuvvetindeki 2 nci Avcı Tümeni ile Erciş'e gelmiş, 10 Temmuz 1915'te Malazgirt'in güneyine ulaşmıştı.

Van gölünün güneyindeki beş tabur, 13 süvari bölüğü, altı toptan oluşan Trohin Müfrezesi 15 Haziran 1915'te hareket ederek Reşadiye'de yenilen Ermenileri takviye etti ve muharebeler neticesinde 30 Haziran 1915'te Zaven'i aldı. 13 Temmuz 1915'te Reşadiye'yi ele geçirerek batıya doğru ilerledi. Van gölünün kuzeyinden gelen Şarpantiye koluyla bağlantı kuracaktı.

Bu suretle Van gölünün batısında, kuzeyinde ve güney bölgesinde 48 tabur, 114 süvari bölüğü, 94 top toplanmış oluyordu.

11 Temmuz 1915'te Rusların Van gölünün kuzeyindeki durumu şöyleydi: (Kroki-25)

---

[244] Mollaosman: Ağrı'ya bağlı köy.
[245] Yekmal: Ağrı'ya bağlı köy. Bugünkü adı Çukurçayır.
[246] Mollabadin: Ağrı'ya bağlı köy.

Nazikgöl[247] ile Kop arasında 66 ncı Tümen, Murat nehrinin kuzeyinde 2 nci Kazak Süvari Tümeni ve Ahlat bölgesinde Şarpantiye kuvvetleri (1,5 süvari tümeni) bulunuyordu. Bunların gerisinde 2 nci Kafkas Avcı Tümeni ile 4 ncü Koban Plaston Tugayı ihtiyattaydı. Bunlardan başka, Van Başkale bölgesinde bir buçuk süvari tümeni, Van gölünün güneyinde de bir müfrezeleri vardı.

Rusların bu hareketlerine karşı koymak, aynı zamanda Van'ı tekrar geri almak maksadıyla Mahmut Kâmil Paşa cesur bir karar verdi: Sol tarafındaki iki taraf kuvvetlerini iyice tarttıktan sonra dengeli bir durum ortaya çıkarmak için, 2 nci Türkistan Kolordusunun karşısında yalnız 10 ncu Kolorduyu bırakarak 9 ncu Kolorduyu soldan çekip sağ tarafa sevk etti. Pasinler Grubundan da ayrıca bir tümen aldı. Böylece cephedeki kuvvetlerin % 60'nı çekerek Ruslara karşı sağ tarafta topladı. 10 ncu Kolordu 7000; 11 nci Kolordu 11.000, toplam 18.000 mevcut Erzurum'un doğu ve kuzeyinde kalmıştı. Sağ tarafta 1 nci ve 5 nci Seferî Kuvvetlerle, Van Jandarma Tümeni, 9 ncu Kolordu, 2 nci Nizamiye ve 3 ncü İhtiyat Süvari Tümenleri toplanıyordu. Enver Paşanın Halep'ten gönderdiği 36 ncı Tümen de Bitlis yönünde yürüyüşteydi. Bu tümenin daha sonra jandarma tümeni ile birleştiğini yukarıda gördük, Kop'taki Osman Bey Müfrezesi de 5 nci Seferî Kuvvetin bir alayı hâline dönüşmüştü. Rusların 48 taburundan, ancak 32 taburu Van gölünün kuzeyinde toplanmış ve yarı kuvvetleri gerilerde dağınık kalmıştı. Bizim kuvvetlerimizin toplamı 26.578 (3000 süvari kuvveti dâhil) asker ve 67 top idi. Rusların kuvvetlerini tamamıyla toplayamamalarına rağmen, bizim zayıf 57 süvari bölüğüne karşı, düşmanın tam mevcutlu 114 süvari bölüğü 32 tabur, 94 topu bulunuyordu ki bizim kuvvetin bir buçuk mislinden fazlaydı.

MALAZGİRT MUHAREBESİ – 11 TEMMUZ 1915

11 Temmuz 1915'te Rusların 4 ncü Kolordusu taarruza başladı. Kop ve Karmuç'ta 1 nci ve 5 nci Seferî Kuvvetler şiddetle direniyorlardı. 66 ncı Tümen 16 Temmuz 1915'te Kop'u, 20 Temmuz 1915'te de Liz'i aldı. Nazarbekof emrindeki 5 nci, 6 ncı Avcı Alayları, 4 ncü Plaston Tugayı ve bir Kazak alayı ile Kazan[248] ve Nazik gölleri arasından Muş'a; Şarpantiye de dört tabur, iki süvari alayı ile Bitlis'e gönderildi. Üç Rus grubu birbirinden uzaktı. 2 nci Kazak Süvari Tümeni Hınıs yönünde gidiyordu. 16 Temmuz 1915'te Şarpantiye, Tatvan'a ilerleyerek Van gölünün güneyinden Reşadiye'ye gelmiş olan Trohin ile irtibat kurmayı başardı. 36 ncı Tümen bunların hepsine karşı direniyordu.

4 ncü Rus Kolordusu, bu şekilde yelpaze gibi açılıyordu. Ruslar gücümüzün azaldığı bir zamandan yararlanarak büyük bir sahayı işgal etmişlerdi. Muş ve Bitlis'te isyan eden Ermenilere el uzatarak onlarla birlikte 3 ncü Ordunun arkasını almak iyi bir plândı. Fakat burada karşılarına kuvvet

[247] Nazikgölü: Bitlis'in kuzeyinde yer alan bir krater gölüdür.
[248] Kazan gölü: Muş'un Bulanık ilçesinin güneydoğusunda yer almaktadır.

çıkınca strateji kurallarına uymamanın cezasını görmeleri doğaldı. Düşmanın 66 ncı Tümeni kuzeyden, Nazarbekof komutasındaki 2 nci Avcı Tümeni ortadan, Şarpantiye Süvari Tümeni ise güneyden ilerliyorlardı. Fakat piyade ve süvari alayları birbirlerine karışmış olduklarından bu tümenler kendi alaylarına sahip değillerdi. Çeşitli istikametlerden gelen bu darbeler boşlukta kalırken Abdülkerim Paşa, 36 ncı Tümeni Bitlis'in kuzeydoğusunda bırakarak diğer kuvvetlerini Bitlis'in kuzeyinde topladı.

ABDÜLKERİM PAŞANIN HÜCUMU – 22 TEMMUZ 1915 (Kroki-26)

9 ncu Kolordu ile Mürettep Kolordumuz 22 Temmuz 1915'te 10 günden beri taarruzla yorulmuş olan 66 ncı Tümene katıldı. Kop bölgesinde kanlı muharebeler oldu. Malazgirt'ten gelerek 66 ncı Tümenin sağ gerisine yanaşan Don Piyade Tugayı, 66 ncı Tümen erleri tarafından düşman sanılarak ateşe tutuldu. Don Tugayının acemi erleri paniğe kapıldılar. Bir sonraki gün Türk hücumuna uğrayan Don Tugayı kısa sürede dağılıp kaçmaya başladı.

22-23 Temmuz 1915 tarihlerinde yapılan bu muharebelerde siperler birçok defa her iki taraf arasında el değiştirdi. 26.500 askerin 22.000'inden fazlası Rusların sağ gerisinde toplandı. Bunların karşısında Rusların başlangıçta 12 taburu vardı. Rusların kuvveti iki misli fazla iken Abdülkerim Paşa gayet ustaca bir tertip ile kesin sonuç alınacak yerde düşmana üstün gelmeyi başarmıştı. Ruslar, sonradan 6 ncı Avcı Alayı, Don Piyade Tugayı ve 4 ncü Plastonun bir kısım kuvvetiyle, toplam 22 tabur, peşpeşe takviye olunarak Türklerin askerî kuvvetine denk bir kuvvet meydana getirmiş iseler de Don Tugayı kaçmış, altı tümenlik Türk kuvveti 22.000 muharibe sahip 66 ncı Rus Tümeni ile Plaston Tugayının kuvvetini bozguna uğratmıştı. Muharebe üç-dört gün sürmüş ve kanlı bir şekilde Rusların yenilgisi ile sonuçlanmıştı.

Ruslar, 24 Temmuz 1915'te Malazgirt'e geri çekilmeye mecbur oldular. Plaston taburlarının mevcudu 200'e inmişti. Nazarbekof, 5 nci Avcı Alayı, 4 ncü Plaston Tugayı ve dokuz taburla Muş'a yürürken sağ tarafta şiddetli muharebeleri duymuş, hedefe giderse arkadan Türklerin geleceğinden korkup tereddütte kalarak 66 ncı Tümene yardım etmekten vazgeçmişti. Sonundan, birliğinin gerisinden gelen bir taburun saldırıya uğradığını görünce, Nazikgöl'ün güneyinden ve dolaşık yollardan çekilmeye başladı. Bu şekilde 66 ncı Tümenin güney yanı da açıldı. 22 nci Plaston Taburu da Malazgirt'e çekildi.

Nazarbekof, 24 Temmuz 1915'te çevresini kuşatan Türklerle muharebe ederek Adilcevaz'a canını zor attı. Şarpantiye ise aldığı emir üzerine, Tatvan'dan iki süvari alayı ile hareket ederek Malazgirt'e yaklaştığı sırada Türklerin şiddetli muharebelerle ilerlediğini görünce hemen geri çekilerek Adilcevaz'a kaçtı.

Tatvan'da kalan 7 nci Avcı Alayı ile iki Ermeni taburu da Şarpantiye'nin geri çekildiğini duyunca, 26 Temmuz 1915'te Adilcevaz'a

çekildiler ve 36 ncı Türk Tümeni tarafından bu istikamette takip edildiler. 66 ncı Tümen, 24 Temmuz 1915'te Türk kuvvetleri ile muharebe ederek Malazgirt'e çekilmiş ise de Türk birlikleri tarafından şiddetli bir şekilde sıkıştırıldığından Şarpantiye ve Nazarbekof'u çağırarak Türkleri durdurmak için 25 Temmuz 1915'te Malazgirt'te savunmada kalmaya mecbur oldu. Böylelikle Malazgirt'te şiddetli muharebeler başlamış oldu. Sonuçta 25 Temmuz gecesi, Türkler Malazgirt'e girdiler ve 26 Temmuz 1915'te 66 ncı Tümen, şiddetli takip sonucu birçok kayıp vererek geri çekildi. Ruslar, 28-29 Temmuz 1915 tarihlerinde Yeniköy - Senican hattında ve 1 Ağustos 1915 tarihinde Hamur - Şehidon - Hano hattında muharebeler yapmaya mecbur kaldılar. Ruslar, bu muharebelerde çok yıprandılar. Dolayısıyla Kılıçgedik'teki eski güvenli mevkilerinde de tutunamayarak 2 Ağustos 1915'te önce Ağrı ovasına, sonra da Ahtalar Geçidi'ne çekildiler.

Maslofski'nin ifadesine göre, Rusların Kılıçgedik'te tutunamayış sebeplerinin bu bölgede Ruslarla beraber pek çok Ermeni göçmeninin de bulunması, bu göçmenlerin hayvan sürüleri, arabaları ve eşyalarıyla bütün yolları tıkamış olmalarından ve birliklerle karmakarışık bir hâlde çekilmelerinden kaynaklanmaktaydı. Piyadeler, özellikle süvariler göçmenleri korumaya mecbur kalıyorlardı. Görülüyor ki, Ruslar Ermenilerden umdukları yardımı görememişler ve bilâkis Ermeniler başlarına belâ olmuşlardı. Bu ifade, aynı zamanda bu yöre Ermenilerinin göç etmeye zorlanmadıklarını, aksine bölgedeki İslâmlara yaptıkları zulümden korkarak kaçtıklarını gösterir.

26 Temmuz 1915'te Şarpantiye, iki süvari alay ile Erciş - Bargiri - Diyadin hattı yolundan hareket ederek Taşlıca'ya çekildi. Nazarbekof ise 5 nci, 7 nci Avcı Alayları, 4 ncü Plaston Tugayının üç taburu, Ermeni taburları ve Kazak alayı ile 27 Temmuz 1915'te bulunduğu yerden hareket ederek 28 Temmuz 1915'te Erciş'e geldi ve Van'a bir süvari alayı gönderdi. Daha sonra Şarpantiye'yi takip ederek 8 Ağustos 1915'te Taşlıçay'a geldi ve Ermeni taburlarını Doğubayazıt'ta bıraktı.

4 ncü Rus Ordusu yardım kuvvetleri istiyor, imdat kuvvetleri gelmediği sürece geri dönüşün önüne geçilemeyeceği yazılıyordu. Tiflis bölgesinde heyecan başlamıştı. Ağrı'da Rus cephesinin bozulacağından korkuluyor ve Gümrü bölgesinde Türk süvarilerinin görüldüğü söylentileri etrafa yayılıyordu. Rus karargâhı, sağ kanattan harekete geçecek Türklerin maksatlarının, Rus ordusunun sol kanat ve gerisine düşerek Rusların Kafkasya ile bağlantılarını kesmek olduğunu düşünüyordu. Ruslara gönderilecek imdat kuvvetlerinin akıntıya kapılma tehlikesi olduğu gibi, yalnızca Türk birliklerini durdurmakta başarılı olmaları ihtimali de vardı. Oysa ki, Yudenich, Tahir - Başköy arasında Baratof grubunu toplayarak Abdülkerim Paşa Müfrezesinin sol kanadına baskın yapmak suretiyle aynı şekilde cevap verip Türkleri kesin yenilgiye uğratmak istiyordu. Bunu aşağıda ayrıntılı bir şekilde göreceğiz.

DEĞERLENDİRME

Görülüyor ki, ustaca yapılan bir baskın, düşmanın pasif komutanlarına panik yaptırdı. Tam hedefe vurulan bu darbe ile Ruslar, cepheden 150 kilometre geriye doğru çekildiler. Acaba "Abdülkerim Paşa düşmana, yanlardan değil de geriden taarruz etseydi Rusları esir edemez miydi?" gibi bazı tartışmalar gözüme ilişti. Bu takdirde, iş Hafız Hakkı Paşanın kavislerine dönerdi. Bu şekilde hareket edilseydi, Sarıkamış'ın ikinci bir tecrübesi yaşanmış olurdu. Burada birbirlerine yakın mesafedeki Türk birliklerinin birbirleri ile bağlantılı olarak yaptıkları darbeler düşmanı paniğe düşürmüştür.

Bu muharebede Ruslar ne yapmalıydı? 4 ncü Kolordunun kuzeyinde bir yığınak yapıldığını bilmiyorlardı. Türklerin manevra kabiliyetine sahip bir güç olduğunu, Sarıkamış ve Tortum bölgelerinde gördüler. Bundan dolayı buradan da bir baskın beklemeleri muhtemeldi. Daha önce Tortum'da yaptıkları saldırıda bizi durduramamışlardı. Oysa ki, aradan çok zaman geçmişti. Taarruzu, kuzey ve güneyden aynı zamanda yapmalıydılar. Mevcut kuvvetleri buna yeterdi. Bu hareket temmuzda değil mayıs başında yapılmalıydı. Çünkü süvarilerin hayvanları, yiyecek sıkıntısı çektiğinden zor duruma düştüler. Harekât, iaşe ve taktik açıdan iyi plânlanmıştı. 2 nci Türkistan Kolordusu, 4 ncü Avcı Tümeni ve bir süvari tümeni ile Erzurum'u kuzeyden kuşatmak üzere İd bölgesinden hareket ettiler. Süvari tümeni, Ilıca'nın batısında, 39 ncu Tümen ise cephede bırakıldı. Güneyde bulunan 4 ncü Kolordu da dağınık bir şekilde değil de toplu bir hareketle Bitlis gediği tutulduktan sonra 100 süvari bölüğü ile Altunan - Erzurum yolu üzerinden Ilıca'nın batısına ilerlemiş olsaydı 3 ncü Ordunun arkasını almakta başarılı olurdu.

BİZİM TARAFTA TAKİP NASIL OLDU VE KARŞILIĞINDA NASIL DARBE YEDİK?

Türk birliklerinin takibi çok hızlı oldu. Rusların bütün sıklet ve katarlarına el konuldu. Ermeniler, Rus kolları arasına katılarak karma karışık kafileler ile kaçmaya başladılar ve birçok esir bıraktılar. Rusların 10.000 kadar kayıpları oldu. (Larcher, Rus kayıtlarına göre kayıbı 6000 kişi olarak gösteriyor ki Rusların kayıplarını daima az gösterdiklerine Larcher de kitabında değinmiştir.)

Bu hızlı takip esnasında ordumuzun iaşe ihtiyacının nasıl sağlandığını anlatan Zayonchkovski, aynı zamanda Rus Akademisinde okutulan eserinde şöyle yazıyor: "Türkler yer altında gömülmüş gizli lojistik destek ambarlarına sahipti. Bu ambarlardan iaşelerini kolayca temin ettiklerinden, düşmana karşı da hızlı ve sıkı bir şekilde takip yapabiliyorlardı. Türkler, 5 Ağustos 1915'teki karşı Rus darbesinden dahi bu sayede hızlı bir şekilde sıyrılmışlardı. Bu gizli menzil ambarı köylülerin gömülü buğdaylarıydı. Alışılmış olan bu hâl, icat şeklinde anlaşılmıştı. Ermeniler, hayvan ve erzaklarını bırakarak kaçtıklarından iaşe zorluğu çekilmiyordu."

TAKİP

Nazarbekof, Taşlıçay'dan Bayazıt'a doğru giderken 36 ncı Türk Tümeni, Erciş - Bargiri yolu ile Doğubayazıt'ın güneyine kadar bunları takip ediyordu. Van gölünün güneyinde bulunan Trohin Müfrezesi de genel duruma uyarak önce Vastan'a sonra daha geriye çekildi. Reşadiye Müfrezesi tarafından takip edilen Trohin Müfrezesi geçici bir zaman için Van'a girdi.

Süvari Tümenimiz Murat nehrinin sağ tarafına, 3 ncü Yedek Süvari Tümenimiz Murat nehrinin sol tarafına, Mürettep Kolordumuz nehrin doğusuna, 9 ncu Kolordumuz da nehrin kuzeybatısına doğru ilerledi.

Sağ Taraf Grubu, 2 Ağustos 1915'te bir haftalık takip neticesinde şu hatta varmıştı:

2 nci Süvari Tümeni; Mürettep Kolordunun sağ ilerisinde ve Ağrı'nın kuzeydoğusundaki Murathan - Yazıcı hattında, Mürettep Kolordunun ileri birlikleri Ağrı'nın doğusunda, 9 ncu Kolordu; Girekol[249] - Boşik[250] - Mollaosman istikametinde, Sol Taraf müfrezesi; Kılıçgedik - Köle istikametinde yürüyüşte idi. 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni, Mızrak gediğinden[251] Remikan'da[252] toplanmış hâlde gelerek Tahir boğazı ve Mirkemir[253] bölgelerini gözetliyordu.

3 Ağustos 1915'te Ağrı işgal edildi. Köprüköy'den gelen Abdülkerim Paşa 29 ncu Tümenin, sol tarafına katılmayı bekliyordu. Guze'nin ifadesine göre; "Velibaba'ya keşif taarruz yapıldıktan sonra Karakurt'a ilerleyip, sıklet merkezi kuzeyde olarak Rus ordusunun sol tarafı kuşatılacaktı." Abdülkerim Paşa, 5 Ağustos 1915'te kolorduların, Malhas - Hamzekan - Kavaklık ve Heşto hattına yığınak yapmalarını emretti. Aynı gün Rusların karşı saldırısı başlamıştı. Ruslar, Türk kuvvetlerini durdurmak için Pasinler ve Tortum'da da gösteri taarruzları yapıyorlardı.

BU TAKİP SONUCUNDA BİZ NE YAPMALIYDIK?

Her takip, düşmanı tamamen dağıtmak ve mümkünse imha etmek amacıyla yapılır. Bunun da bir sınırı vardır. Kendi kuvvetlerimizi darmadağınık etmemek ve düşmandan gelebilecek saldırıya karşı hazır bulunmak lâzımdır.

Görülüyor ki, düşmanı içeriden vurarak galip geldik. Dış taraftan bir darbe ile belki başarılı olamazdık. Yeni bir karar verebilmek için kuvvetlerimizi nerede toplamalı ve düzenlemeliydik? Eğer takip etseydik, sol kanadımız açılacaktı ve düşmanın taarruzuna maruz kalacaktı. Burada düşmanı yanlardan sararak değil de gediği büyüterek, Rusların 4 ncü

[249] Girekol: Ağrı - Murat bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Doğutepe.
[250] Boşik: Ağrı'ya bağlı köy. Bugünkü adı Yolugüzel.
[251] Mızrak gediği: Ağrı-Malazgirt yolu üzerinde geçit.
[252] Remikan: Ağrı-Eleşkirt'e bağlı köy. Bugünkü adı Süzgeçli.
[253] Mirkemir: Ağrı ile Van arasında yer alan dağlık bölge.

Kolordusunu büyük kısmından tamamen ayırmak ve iç hattı kullanmak gerekiyordu. Bunun için 36 ncı Tümeni, Van ile Doğubayazıt'a göndereceğimize, 2 nci Süvari Tümeni ile Taşlıçay - Ağrı arasına sevk etmek ve iki kolorduyu Murat nehrinin batısına alıp yeni bir karar vermek lâzımdı. Birliklerimiz, Taşlıçay ile Kılıçgedik'in batısındaki bölgeye varmışlardı. Tutunacak hâli kalmayan 4 ncü Rus Kolordusunun büyük bir kısmı Ağrı'nın kuzeyindeki dağlara çıkmıştı. Adilcevaz'a çekilen Nazarbekof kuvvetleri de Taşlıçay'a gelmek üzereydi. Bu durumda Yudenich, sol tarafı açıkta bırakarak kuzeye doğru 4 ncü Kolorduyu takip etmemizi istiyordu. Yudenich, Pasinler cephesinden ve ordu ihtiyatından artırdığı kuvvetlerin bir kısmını, Abdülkerim Paşa kumandasındaki Sağ Taraf Grubunun yanı ile Tahir bölgesinde bulunan Baratof komutasında toplamaya başlamıştı. Bu yığınak çok gizliydi ve Mirkemir'de bulunan bir buçuk hudut taburu ile örtülüyordu.

Tahir ile Başköy arasında bulunan Baratof Grubu; 4 ncü Tümen, 153 ncü Alay, 156 ncı Alay, 17 nci Türkistan Alayı ve 1 nci Kazak Tümeninden 29,5 tabur ve 36 ncı Süvari Bölüğünden oluşmaktaydı. Ayrıca Sarıkamış'ta ihtiyat olarak biner kişilik 15 tabur meydana getirildi. Bu şekilde 44,5 taburluk bir kuvvet hazırlanmış oldu.

YUDENİCH'İN PLÂNI

İç hat manevrası şu şekilde uygulanacaktı:

"Türkler, Erzurum istikametinden Pasinler cephesine taarruz ederse, Baratof, Türk sağ kanadına, eğer Türkler Erzurum'da durup Abdülkerim Paşa ilerlerse, Abdülkerim Paşanın sol ve geri kanadına taarruz ederek geri çekilme hattını kesmek."

Bu plânın başarılı olması için:

1. Abdülkerim Paşanın ilerlemesini kolaylaştırmak,

2. Tahir bölgesindeki kuvveti gizleyip anî bir baskın yapmak,

3. 4 ncü Kolorduyu takipten kurtarıp karşı taarruza hazırlamak gerekiyordu.

Pasinler bölgesindeki 1 nci Kolordu ile Tortum cephesindeki 2 nci Türkistan Kolordusu büyük faaliyet gösterip ciddî taarruz hareketlerine girişecek gibi görünecekler ve Türk kuvvetinin yerinden oynamasına engel olacaklardı.

Bu durumu değerlendiren Mahmut Kâmil Paşa, Tortum'dan Köprüköy'e getirdiği 29 ncu Tümeni 4 Ağustos 1915'te Mirkemir bölgesine sevk ederek Sağ Kanat Grubunun yanını sağlamlaştırmak istiyordu.

KILIÇGEDİK MUHAREBESİ (Kroki-27)

Şimdi ikinci safhada düşman darbesi başlıyor.

5 Ağustos 1915 – Yudenich, Abdülkerim Paşa Grubunun artık ilerlemediğini ve aksine, durarak düşman taarruzuna karşı hazırlandığını fark ederek fazla bir zaman kaybetmeyip taarruz emrini verdi. Baratof, Zedekan -

Remikan hattını tutarak Abdi[254] üzerinden iki kol ile Kılıçgedik'e yürüdü. 4 ncü Tümen, Mızrak dağı eteğine geldi ve taarruza geçti. Burada iki gün boyunca kanlı muharebeler oldu. 9 ncu Kolordunun sol kanadı dirençli bir savunma ile Murat vadisinden, Kılıçgedik'ten geri çekilenleri koruyordu. 4 ncü Rus Kolordusu karşı taarruza geçti. Fakat daha önceden bozguna uğradığından baskısı pek hissedilmiyordu. Düşman, Pasinler ve Tortum cephesinde de gösteriş taarruzları yapıyor ise de çok gevşek olduğundan dolayı endişe uyandırmıyordu.

6 Ağustos 1915 – Mirkemir önündeki 29 ncu Tümenimiz taarruza geçti ve oradaki kuvvetleri sıkıştırdı. 17 nci Türkistan Alayı 6 Ağustos gecesi Mirkemir'e hareket ederek Baratof'un gerisini tehdit eden 29 ncu Tümen üzerine yürüdü. Baratof ise cepheden çektiği 153 ncü Alayı, gerisini koruması için Mirkemir'e gönderdi. Kılıçgedik'e kısmen hâkim olan Türkler, 17 nci Türkistan Alayı ve hudut taburlarının 7-8 Ağustos 1915 gecesi yaptıkları hücum ile çekildiler. Böylelikle Türklerin karşı taarruzları da püskürtülmüş oldu.

8 Ağustos 1915 – 153 ncü Alayla, hudut taburları Mirkemir'de kaldı. Durgut köyüne güneye doğru hareket eden Baratof'un sağ kolunu 17 nci Tugay Alayı korudu. 1 nci Kazak Tümeni, Abdi üzerinden Tutak'a yürüyordu. 4 ncü Tümen, 7 Ağustos 1915 akşamı Kılıçgedik'i; Kazak Tümeni ise Tutak'ı ele geçirdi. Ağadeve'de[255] bulunan 5 nci Seferî Kuvvet 7-8 Ağustos 1915 tarihlerinde Abbasyef'in, 4 ncü Kolordu ile 2 nci Kazak Tümeni hücumlarına karşı koydu. Şarpantiye, Taşlıçay'dan Ağadeve'ye gönderildiyse de çok yavaş hareket ettiğinden bir sonuç alınamadı.

Abdülkerim Paşanın Kop bölgesinde düşmana yaptığını şimdi Ruslar ona yapıyorlardı. Rus süvariler Tutak'a girerek, Türkleri sarmak ve imha etmek istediler. Baratof'un diğer kuvvetleri de Kılıçgedik'teki Türk birliğinin sol kanat ve yanını kuşattı. Yapılan bu darbe, 29 ncu Tümen tarafından 5-9 Ağustos 1915 tarihleri arasında Mirkemir'de Mızrakgediği istikametinde yapılan baskın üzerine sonuçsuzlukla neticelendi. 29 ncu Tümenin bu başarısı ile iki gün kazanıldı. 9 ncu Kolordunun Mızrak dağında 5-7 Ağustos 1915 tarihlerindeki üç günlük karşı koyuşu sonunda Tutak bölgesi düşmüş, kuvvetlerimiz çekilmek zorunda kalmıştı. Tutak bölgesinin doğusuna geçmiş olan Kazaklar, 5 nci Seferî Kuvvetten 37 nci Alayın hücumu ile Murat nehrinin gerisine püskürtüldü. Ruslar, 7 Ağustos 1915 akşamında iki Kazak alayını Esmer Geçidi'nden Murat nehrinin doğusuna geçirerek Türklerin arkasını kesmek istediler. Bir Kazak alayı geri çekilmekte olan kafile ve katarlara hücum ederek, onları kısmen dağıttığı bir sırada diğer Kazak alayı 37 nci Alaya saldırdı. Fakat Kazaklar, Türklerin piyade ve makineli tüfek ateşleri altında eriyip birçok ölü ile bir kısmı yaralı 200 kadar esir bıraktılar. Kurtulabilenler kaçarken diğer Kazak alayını da sürükleyip Esmer Geçidi'nin

[254] Abdi: Ağrı- Eleşkirt'e bağlı köy. Bugünkü adı Abdiköy.
[255] Ağadeve: Kars'a bağlı köy.

batısına geçtiler. 9 ncu Kolordu, Murat nehrinin kuzeyinde artçı olarak kalan 43 ncü Alayın korumasında, Tutak'ın doğusundan Murat nehrini geçerek, 8 Ağustos 1915'te Tutak'ın güneyinde toplandı. Bu esnada Mürettep Kolordu da büyük bir baskı görmedi. Genel harekâta uyarak Hamur'un güneydoğusunda toplanan Mürettep Kolordumuz, 37 nci Alayın artçı korumasında olarak Katavin dağının[256] kuzeyine; 9 ncu Kolordumuz Murat nehrinin batısında Bahçe[257] - Komik[258] bölgesine; 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni Hacı Hamdi Bey[259] komutasında Murat nehri batısına; Karaçoban - Güzelbaba dağı hattına çekildi.

10 Ağustos 1915 – Kolordularımız geri çekilmeye devam ettiler. 37 nci Alay Katavin bölgesinde artçı olarak kaldı. Kazaklar, 17 nci Türkistan Alayını arkalarına alıp Murat nehrini geçtiler ve takibe devam ederek Katavin'e taarruz ettiler. 37 nci Alay gündüz bunlara karşı koydu. Geceleyin takipten sıyrılarak Malazgirt'ten Bulanık'a gelen 37 nci Alay, Murat nehrinin kuzeyinde bulunan 5 nci Seferî Kuvvete katıldı.

11 Ağustos 1915 ─ Ruslar Malazgirt'e girdiler.

13 Ağustos 1915 – Ruslar, Şiryan Dağı - Malazgirt - Adilcevaz hattını tutarak takibi sonuçlandırdılar. 2 nci Süvari Tümenimiz Karmuç-Nazikgöl arasında; 1 nci Seferî Kuvvet ve 36 ncı Tümen Nazik gölünün kuzeyinde Belican dağlarında; 5 nci Seferî Kuvvet Kop - Hamzaşeyh bölgesinde; Mürettep Kolordu karargâhı Liz'de; 28 nci Tümen 2000 rakımlı tepede; 17 nci Tümen Güzelbaba dağı bölgesinde; 9 ncu Kolordu karargâhı Karaçoban'ın doğusundaki Karagöz bölgesinde; Sol Kanat Müfrezesi ve 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni Hınıs çayının kuzeyindeki Gündüz bölgesinde konuşlandılar.

BURADA NASIL HAREKET EDİLMELİYDİ?

29 ncu Tümenin taarruzu sırasında Sağ Kanat Grubu iki kolorduyu Kılıçgedik tarafında toplayıp Baratof üzerine yüklenseydi, Sarıkamış Harekâtı'nın intikamı alınacaktı. Tannenberg böyle kazanılmıştı. Ruslar, 29 ncu Tümenin baskısı karşısında cepheden kuvvet ayırmak zorunda kaldılar. 5 Ağustos 1915'te başlayan Rus harekâtı bu sayede yavaşlamaya başladı. Kazak Süvari Tümeni ancak 7 Ağustos 1915'te Tutak'ı alabildi. Kuvvetlerimiz yavaş yavaş çekilmeye başlamıştı. Rusların manevrası karşısında birkaç yüz esir kayıpla kurtulabildik. Larcher'in dediği gibi, Ruslar, her zaman yapmış oldukları abartıları ile 10.000 esir aldıklarını yazsalar da Türklerin bütün kaybı; yaralı, hasta ve şehit hepsi dâhil olmak üzere 5000 askerden ibaretti.

Ruslar bütün nakliye vasıtalarını kaybettikleri için saman ve erzak nakliyatı yapamıyorlardı. Azerbaycan'daki gösteriler, Rus harekâtının

---

[256] Katavin dağı: Malazgirt'in kuzeyinde, Murat nehrinin doğusundadır.
[257] Bahçe: Ağrı-Tutak'a bağlı köy. Bugünkü adı Bahçeköy.
[258] Komik: Ağrı-Tutak'a bağlı köy. Bugünkü adı Çobanoba.
[259] Hacı Hamdi (Pirselim) (1878-1967): Kafkas cephesinde, 1 nci İhtiyat Süvari Tugay, 3 ncü İhtiyat Süvari Tümen, 36 ncı ve 37 nci Tümen komutanlıklarında bulunmuştur. Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu.

yavaşlamasına sebep olmaktaydı. Harekâtın temmuza kalması nedeniyle çayırlar kurumuş ve Ermeni isyanından da sonuç alınamayarak yiyeceklerin, Türklerin eline geçmesiyle Kazakların hayvanları yemsiz kalmıştı. 114 bölük süvari, hareketsizlik ve otsuzluktan bulundukları yerde sefalete düşmüşlerdi. Rus birlikleri birbirlerine çok karışmış, açlık şikâyeti çoğalmıştı. Maslofski'nin ifadesinden de anlaşıldığı üzere, bu kargaşa, Rusların, en azından Türk kaybına kıyasla iki misli kayıp vermiş olduklarını gösterir. Larcher, bu kayıbı 6000 kişi olarak gösteriyor. Guze'nin hatıratında, Rusların, darbeler sonucu 1000 kadar esir verdikleri birkaç top bırakarak cephelerini terk ettikleri yazılıdır.[260]

Düşman, Malazgirt'i aldıktan sonra harekât durmuştu. Rusların parlak ümitlerle giriştikleri bu harekât sonuçsuz kalmıştı. Gerçi biz Van'ı ele geçiremediysek de Ermenilerin kaçması üzerine Van gölü civarındaki Vastan bölgesinde ilerleme kaydedildi. Başarısızlığa uğrayan Yudenich, bizi çok sayıda, 180 tabur ile 360 top kuvvetinde sanarak bizimle yeni bir muharebeye girmekten kaçınıyordu. Oysa ki, tüfek hesabı ile gerçek kuvvetimiz, Rusların tahmininin altıda bir derecedeydi.

Zayonchkovski kitabında, 100 Rus taburuna karşı 190 Türk taburu bulunduğunu, fakat sayılarının çok aşağı olduğunu kaydediyor. Ayrıca Rus cephesinin eylül ayında Arhavi - İd - Horasan - Tutak - Van - Hanasur gediği hattında bulunduğunu yazıyor ki ancak ileri birlikleri Malazgirt - Adilcevaz hattına kadar sürülmüştü. Bizim cephe ise Ahlat - Kop - Güzelbaba dağı - Çakmak dağı - Karataş dağı - Alagöz - Azap hattında idi. Guze, "Türkler yeniden taarruza geçecek kadar güce sahiptiler. Ancak cephane eksikliğinden dolayı savunmada kaldılar." diyordu. Sahilden itibaren Arhavi'nin güneybatısı - Erkinis - Karadağ - Çilligöl dağı cephesi değişmemişti. Yakup Cemil Müfrezesi, ileri birliklerini Van gölünün güneyinden Vastan'ın batısına kadar sürmüştü. Bazı müfrezeler geçici olarak Van'a girip çıkabilmişlerdi.

[260] Guze; s.71.

DÖRDÜNCÜ KONFERANS

1915 YILI SONUNDA GENEL DURUM

Geçen konferansta, temmuz ayında başlayan sağ taraf harekâtının ileri ve geri harekât şeklinde sonuçlandığını ve Rusların Malazgirt'e kadar ilerlediğini, bizim de Malazgirt'in batısında kaldığımızı söylemiştim.

Ruslar, giriştikleri iki teşebbüs sonucu başarılı olamayınca yılmaya başladılar. Bu sırada Polonya'da Rus orduları mağlûp olmuştu. Çar Mahut Papaz Rasputin'in[261] etkisi ile moralleri yükseltmek için 5 Eylül 1915'te komutayı eline aldı. Kafkasya Başkomutanı Voronzof Doskof hasta olduğundan emekli edilerek yerine 7 Eylülde Grandük getirildi. Bu sırada Rus ordusu şu hâlde bulunuyordu:

Malazgirt'in tekrar zaptından sonra 4 ncü Kolordu cephesinde, sadece Hazar Kazak Tugayının 28 nci Süvari Bölüğü ile altı topu bırakılmış ve Hazar Kazak Tugayı Muhtelit Kazak Tümeni adını almıştı. 2 nci Avcı Tümeni 12 tabur Murat nehrinin kuzeyinde; 66 ncı Tümen 12 tabur Murat nehrinin güneyinde bulunuyordu. 4 ncü Kolordu, 24 tabur, 31 süvari bölüğü ve 42 toptan ibaret kalmıştı. Diğer süvari tümenleri fazla kayıp verdikleri için geri çekilmiş dinleniyorlardı. Şarpantiye Süvari Tümeni Kağızman'a; 2 nci Kazak Süvari Tümeni Kars civarına ve 1 nci Kazak Tümeni Sarıkamış'a ihtiyat olarak gelmişlerdi. 4 ncü Avcı Tümeni ile 153 ncü Alay Karakurt - Sarıkamış'ta ordu ihtiyatına alınmışlardı. Don Piyade Tugayı 1 nci Kolorduya verilmişti.

Çanakkale Muharebesi, ağustos ayında kızgın bir hâl almıştı. Harekât Filistin'den Süveyş kanalına kadar devam ediyordu. İngilizler de savunmaya geçmişlerdi. Süleyman Askerî Bey, Araplardan yararlanarak İngilizler aleyhine taarruzî bir hareket yapmak üzere Irak'a gönderilmişti. Fakat 14 Nisan 1915'te Şuaybe'de bozguna uğradı. 3 Haziran 1915'te Ammare'nin, 25 Temmuz 1915'te Nasıriye'nin düşmesi ve buralardaki kuvvetlerin esir edilmeleri üzerine Irak Cephesi boşalmıştı. Çanakkale Cephesi'nde birçok kuvvet bekletildiğinden oraya yardım edilemiyordu. Townshend'de yavaş yavaş ilerlemeye başlamıştı. Zayıf bir hâlde bulunan 35 nci Tümen de bir şey yapamıyordu. Irak Cephesi de zor durumdaydı.

---

[261] Rasputin (1872-1916): Sibiryalı bir köylüdür. 1905 yılından itibaren Çariçe ve Çar Nikolay, Rasputin'e hemofiliye yakalanan oğulları, Aleksiyev'in kurtarıcısı gözüyle bakıyorlardı. Rasputin, Çariçe'nin bu şekilde güvenini kazanmıştı. Birinci Dünya Savaşı başlarında Rusya'nın siyasal hayatına yön vermeye başladı. Şubat 1916'da Sturmer'in meclis başkanlığına zorla kabul ettirilmesini sağlamıştır. 1916 yılında çarın iki akrabası ve bir milletvekili tarafından öldürülmüştür. Belen; s.312.

İRAN'IN DURUMU

İngilizlere ait Benderbuşir[262] - Girman[263] - Bercent - Gazik[264] hattı ile Ruslara ait Kasrışirin[265] - Isfahan[266] - Zülfikâr hattı arasındaki bölge, tarafsız sayılarak İran nüfuz bölgelerinden olmuştu. Benderbuşir - Şiraz - Herat hattı yolu tarafsız olduğundan, Almanlar, 1914 yılında burada birçok faaliyete girişmişlerdi. Alman konsolosu Vasmos, Şiraz'da İngilizler aleyhine çalışıyordu.

Yukarıda söylediğimiz gibi, İran'da Alman faaliyetleri artmaya başlamıştı. Gerek İran jandarmalarından gerekse gönüllü aşiretlerden 8000 kadar kuvvet toplanmıştı. İsveç subayları komutasındaki 12 jandarma alayı Ruslar aleyhine ayaklanmıştı. Bu kuvvetlerle Rus ve İngiliz konsolosları kovuluyor ve bankalar ele geçirilerek İran'da bir hâkimiyet kuruluyordu. Tahran'da bulunan Alman Askerî Ataşesi Graf Kayne, Avusturya - Macar esirlerinden İran'a firar etmiş olanları toplayıp bir birlik meydana getirdi. Bu birlikle Ahmet Şah'ı Tahran'dan Kum'a kaçırmak istedi, fakat başarılı olamadı. Almanların kışkırtması üzerine İran'ın bazı aşiretleri tarafından 18 Haziran 1915'te saldırıya uğrayarak durdurulan Rauf Beyi yukarıda anlatmıştık. Rauf Beye, Alman ve İran baskısı ile 10 Eylül 1915'te Hanikin'e geri dönmesi için emir verildi. Almanlar İran'daki Türklerle ortaklaşa bir harekete razı olmayıp tek başlarına iş görmek ve İran'ı bekletmek istiyorlardı.

Bu durum müttefiklerin dikkatini çektiğinden, İngilizler Bağdat'ı zapt etmeye ve Ruslar da Kazvin'de[267] bir kuvvet toplayarak Almanların faaliyetlerini engellemeye karar verdiler. Çanakkale'de sıkışmış olan Enver Paşa, buna engel olacak bir çare bulamıyordu. 3 ncü Orduya da bir şey gönderemiyordu. Zorunlu olarak doğudaki durumdan yararlanmak suretiyle, Murat vadisinde iş görmüş olan seferî kuvvetleri 9 Ekim 1915'te Bağdat istikametinde güneye doğru hareket ettirildi. Seferî kuvvetler ile, 18 nci Kolordu 51 nci ve 52 nci Tümenleri meydana getirilmişti. Önce 51 nci Tümen yola çıktı. Bu kuvvetler tam zamanında yetişerek Townshend'i Selmanpak'ta yenilgiye uğratmış, Kut'ta da kuşatmaya almıştır. Böylelikle 3 ncü Ordunun kuvveti, önemli bir şekilde azalırken Rusların kuvveti de aşağıda açıklanacağı gibi sürekli olarak çoğalmaya başlamıştır.

---

[262] Benderbuşir: İran'ın güneybatısında Basra körfezi kıyısındadır.
[263] Girman: İran'da vilâyet.
[264] Gazik: Bingöl'e bağlı köy. Bugünkü adı Kuruca.
[265] Kasrışirin: İran'ın batısında Alvend nehrinin sağ sahili üzerinde yer alan şehir. Doğudan batıya Kasrışirin'e akan Alvend nehri güneye dönerek Diyale'de Zengabad'a dökülür.Tarih ve arkeoloji bakımından İran'ın en önemli şehirlerinden biridir. İslâm Ansiklopedisi; c.6, İstanbul, 1955, s.393-395.
[266] Isfahan: İran'da Zagnos'un doğu yamacı eteğinde Zende Rud ırmağı üzerinde yer alan tarihî şehir ve aynı adı taşıyan vilâyet merkezi. İslâm Ansiklopedisi; c.5, İkinci Kısım, İstanbul, 1950, s.1068-1072.
[267] Kazvin: İran'da Hazar denizinin güneyinde, Tahran'a 150 km mesafede Elburz dağlarının kuzey eteğinde yer almaktadır.

RUS ORDUSUNUN DURUMU

14 Eylül 1915'te, 277.000 asker seyyar orduda; 151.000 piyade, 36.000 süvari ve 162.000 asker de geri hizmette olmak üzere Rus ordusunun mevcudu toplam 439.000'e ulaşmış oluyordu. Kuzey Kafkasya, Dağıstan ve Kafkasya'nın eski kale ve karakollarda bulunan Kafkaslı, Dağıstanlı usta askerlerden büyük ölçüde faydalanarak yerlerine drujinler getirildi. Cepheye gelen disiplin taburu Mirkemir'de muharebeye başladı. Murat nehri harekâtından sonra 2 nci Avcı Tümeninin Alayları dörder tabura çıkarıldı. Batum'daki iki Gürcü taburunun Türklerle fazla temasından şüphe edilerek Gürcüler Azerbaycan'a gönderildi. Batum'daki drujin tugayı toplam sekiz tabur ve iki batarya mevcuduyla Sahil Müfrezesine verildi.

Rus ordusu, birinci hatta 183 tabur, 244 süvari bölüğü, 386 top, bir hava müfrezesi ve 18 istihkâm bölüğünden meydana gelmiş bir kuvvete sahipti. Ruslar, bu sırada kuvvetimizi 230 tabur, 132 süvari bölüğü olan, 201 topa sahip, dolgun mevcutlu ve 10.000 Kürt gönüllüden meydana geldiğini ve kendi birinci hat kuvvetlerine yakın bir mevcutta sandıklarından, harekâta cesaret edemeyecek kadar yılmışlardı. Türklerin dağ toplarını kendilerininkinden çok fazla, diğerlerinin sayısını ise eşit sanıyorlardı. Oysa ki, kuvvetlerimizin sayısı, Rusların tahmininin ancak yarısı kadardı. Mevcudu 65.000 muharibe ulaşmış Türk ordusunun, 20.000 kadarı Bitlis, Muş, Hınıs, Van gölü ve sahil bölgesinde, 45.000'i de Erzurum bölgesinde bulunuyordu. Ruslar, Tortum ve Murat nehri havzasında aldıkları iki darbeyi strateji becerisinden değil de Türklerin kuvvet çokluğundan ileri gelmiş olduğunu sanarak 3 ncü Ordudan korkmuşlardı. Bu da gösteriyor ki başarılı olan taarruz darbeleri, kuvvet tahmininde düşmanı aldatıyor. Vurulan her darbe, karşıdaki kuvvetin kalabalık olduğu izlenimini veriyor, bu durum düşmanı yıldırıyordu. Ruslar, ancak 18 nci Kolordunun Pasinler cephesinden Irak'a hareketinden sonra, taarruza cesaret edebilmişlerdi.

Grandük, 24 Eylül 1915'te cephedeki Kafkas ordusunun başına gelerek Rusya'dan birçok malzeme, dekovil, tayyare, kamyon, zırhlı otomobil, silâh, cephane ve top getirtmiş, özellikle daha önceden batı cephesine gönderilen 5 nci Kolordu ile 1 nci ve 2 nci Plaston Tugayının geri gönderilmesi kararını almıştı. 23 Kasım 1915'te, 2 nci Türkistan Kolordusunun alayları dörder tabura çıkartıldı. Dörder taburlu, dört sınır alayı meydana getirilip, biri Sahil Müfrezesine, biri Azarbeycan Müfrezesine, ikisi de İran'a hareket eden Baratof'a verildi. 5 nci Tümen, yıl sonuna doğru Sarıkamış'ta yeniden oluşturulmaya başlandı. Rus ordusundaki asker sayısı da yavaş yavaş 700.000'e çıkartıldı.

RUSLAR İRAN'DA TAARRUZA GEÇİYOR

Grandük Nikola, Tahran'a girmeden önce önemli strateji noktalarını işgal etmek ve Alman harekâtını etkisiz hâle getirerek, Rusların nüfuzunu yeniden sağlamak üzere Baratof'u İran'da harekete geçmesi için görevlendirdi. Baratof, 12 Kasım 1915'te Enzeli'ye[268] çıktı ve Kazvin'de

[268] Enzeli: İran'da Hazar denizinin güneybatısında yer alan bir liman şehridir.

karargâhını kurup harekâta başladı. Ruslar, Şarpantiye'nin müfrezesi ile 1 nci Kazak Tümenlerinden oluşmuş bir süvari kolordusu meydana getirdiler. İki hudut alayına ilâveten iki drujin taburu da verdiler. Baratof'un kuvveti, 10 tabur, 63 süvari bölüğü ve 40 toptan oluşuyordu. Ayrıca, Kazvin'de, 24 bölükten oluşmuş karma Kazak tümeni de bulunuyordu. Tahran'da bundan başka Rus subayları idaresinde, İran Kazak Tugayı vardı. Ruslar bunu da tümen hâline dönüştürerek yararlandılar. Görülüyor ki, ordu ve jandarmasını yabancı ellere teslim eden İran, evlâtları arasında, iki savaşan kuvveti temsil eden garip bir vaziyete düştü. Bu da gösteriyor ki, usta asker getirten orduların komutasının takdir edilmesi gerekir.

Townshend'in, 22-25 Kasım tarihlerinde Selmanpak'ta aldığı yenilgi 7 Aralık 1915'te Kut'ül-amare'de kuşatılması üzerine İngilizler, İran'da harekâtın genişletilmesi ve hızlandırılması için Rusları zorlamaya başladılar. Grandük, bunun üzerine harekâtı Hemedan'dan Karadeniz'e kadar uzatarak, cephesinin genişliğini 1000 kilometreye çıkardı.

Baratof, 15 Aralık 1915'te Hemedan'ı aldı. Almanlar, Kirmanşah'a çekildiler. Tahran'da Almanların sözü geçmez oldu ve hükûmet demokratların elinden muhafazakârların eline geçti. Afgan emiri de Alman ajanlarını gözaltına aldırdı. 5 Kasım 1915'te 13 ncü ve 18 nci Kolordudan oluşan 6 ncı Ordu Komutanlığına atanan Goltz Paşa, aralık ortalarına doğru Bağdat'a geldi. İran'daki Alman ve İran kuvvetlerini de emrine aldı. 6 ncı Tümen de Bağdat'a gönderiliyordu. Goltz Paşa, İran'daki Almanların Türklerle olan iş birliğini düzenlemek ve Alman Dışişlerine bağlı memurların işlerini yoluna koymakla görevlendirildi ve kendisi bizzat Kirmanşah'a giderek durumu inceledi.

GRANDÜK'ÜN PLÂNI

Yukarıda görüldüğü gibi, Grandük'ün Kafkasya'ya gelişinden sonra, Rus ordusu peş peşe yeni kuvvetler, silâhlar ve araç gereçler almış, ordunun asker sayısı da 700.000'e ulaşmıştı. Grandük, bu kuvvetleri Avrupa sahasında kullansaydı 1916'da Romanya'ya yapılan baskı 1915'te yapılırdı. Bu sayede Bulgaristan ile birlikte 400.000 kişilik bir Bulgar-Rus ordusu ile Trakya'ya gelinir ve Çanakkale Savaşı'nın en tehlikeli zamanında Osmanlılar barışa zorlanırdı.

Görülüyor ki daha önceden düzenlenen seferberlik plânları iyi düşünülmeli, sonradan çıkan sebeplerle değiştirilmemeli ve kesin sonuç doğru noktalarda aranmalıdır.

Grandük Nikola'nın, kaybettiği şöhreti tekrar elde etmesi için zafer kazanması gerekiyordu. Yudenich, pasif hâlinden sıyrılarak yarma plânı yaptı. Rusların, 3 ncü Ordu kanatlarını çevirmek istememesi, bizim sağ kanat harekâtımızda, bir fikir olarak yenildiklerine işaret ediyordu.

O sırada Çanakkale Harekâtı yavaş yavaş İngilizlerin aleyhine dönmeye başlamış, birtakım tartışmalar sonucu, buranın boşaltılmasına karar verilmişti. 20 Aralık 1915'te Anafartalar ve Arıburnu, 9 Ocak 1916'ta

Seddülbahir boşaltıldı. Bu tahliyeden sonra, Türk ordusunun, Doğu Cephesi'ni takviye edebileceği Ruslarca öngörülüyordu. Vakit kaybetmeye gelmezdi. Bundan dolayı Grandük, bir kış seferi ile 3 ncü Ordunun, takviye almasına fırsat vermeden imha edilmesini istedi. 3 ncü Ordunun her iki kolu da, 100 kilometre uzunluğundaki cephede sarp dağlara dayanmıştı. Güneyde bulunan bu çok yüksek ve yolu olmayan Palandöken sıradağlarından dolayı bir kuşatma harekâtı yapamayacaklarını anlamışlardı. İleride bahsedilecek kış harekâtında olduğu gibi Hınıs yolu üzerinde ilerleyen bir Rus alayından bir karşılık görmediği hâlde 2500 kişi donmuştu. Bundan anlaşılıyor ki güney bölgesi hareket etmeye elverişsizdi. Kuzeyde de çok dik ve yüksek Karadeniz dağları vardı. Mecburen cephenin yarma ile söktürülmesine karar verildi. Kış hazırlıklarına başlandı. Biz, Sarıkamış'a ne kadar hazırlıksız gittiysek onlar da Erzurum'a o kadar hazırlıklı geldiler. Beyaz gömlekler, keçe çizmeler, kar elbiseleri, bol erzak ve cephane getirildi. Yapılan hazırlıklar tamamen gizli tutuluyordu. Büyük kuvvetlerle İran'dan Bağdat'a doğru gidileceği haberleri duyuluyordu. Demir yolu Karaurgan'a kadar uzatılmış ve birçok deve nakliye kolları meydana getirilmiş, karargâh Karaurgan'a taşınarak her tarafla bağlantı ve haberleşme hatları kurulmuştu.

Düşmanlarımızın Çanakkale'den çekildikten sonra boş kalan kuvvetlerimize dair yaptığı değerlendirmeyi inceleyelim:

İngilizler, Türk kuvvetleri Mısır'a gelir diyerek Çanakkale'den çektikleri kuvvetlerin önemli bir kısmını Mısır'a gönderdiler. Mısır'daki kuvvetlerini 300.000'e çıkardılar. Kanalda ve çölde daha sıkı düzenlemelere gittiler.

Ruslar da bu kuvvetlerin kendi üzerlerine geleceğini tahmin ediyorlardı. Fakat kış olduğu için, bizim her şeyden öncelikle Irak'taki İngiliz kuvvetlerini tehlikesiz hâle getirdikten sonra yaz mevsiminde Kafkas Cephesi'nde sonuç elde etmek üzere Kafkasya'ya yönelerek Rus ordusunun güney kanadını sıkıştıracağımızı düşünüyorlardı. Ruslar, bu düşünceye o kadar saplanmışlardı ki, Maslofski kitabında "Türkler, Erzurum'un düşmesi üzerine 6 ncı Orduyu takviyeden vazgeçmişlerdir."[269] sözüyle değerlendirmesindeki isabeti doğrulamaktadır.

Bu değerlendirmeye dayanarak bir an evvel 3 ncü Orduyu etkisiz hâle getirmek, Türk ordusunu bir dayanaktan mahrum bırakmak için Erzurum Kalesi'ni almak ve yavaş yavaş gelecek Türk kuvvetlerini, toplanmaya zaman ve mekân bulamadan mağlûp ederek Çanakkale'den sonra boşta kalan büyük kuvveti faydasız bir duruma getirmek istiyorlardı. Ruslar tarafından yapılan hesaba göre, Türklerin mart başında Erzurum cephesine gelmeleri bekleniyordu. Ruslar, ocak ayındaki taarruzla bir ayda netice alacaklarını ve şubat ayını dinlenme ve hazırlık ile geçireceklerini, martta ise gelecek yeni Türk kuvvetleri ile zinde ve hazırlıklı bir hâlde muharebeye gireceklerini hesaplıyor, ümit ediyorlardı. "Yortu günlerinde Türkler taarruz beklemez." diyerek, taarruzlarını yılbaşına göre ayarlamışlardı.

[269] General Maslofski'nin Umûmi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi; s.364.

ENVER PAŞA ŞÖYLE DÜŞÜNÜYORDU

Suriye'ye büyük kuvvetler gönderilemezdi. Çölde iaşeleri imkânsızdı. Bu sırada Kres Paşa,[270] bir tümenlik kuvvet istediğinden, 14 ncü Tümenin Halep'e taşınmasına başlandı. Diğer kuvvetler de Trakya'da düzenlemeler yapmakla meşguldüler. Townshend, Kut'ta sarılmış, yeni gelen İngiliz kuvvetleri de durdurulmuştu. İran'da da Kirmanşah da elimizde idi.

Doğuya gelince Rusların kanatlardan yaptıkları baskılar durdurulmuş olup burada büyük bir tehlike yoktu. Bununla beraber durumu tehlikeli gören Mahmut Kâmil Paşa İstanbul'a giderek Enver Paşadan kuvvet istedi, Enver Paşa da "Ruslar sıkıştırırsa Sivas'a kadar çekilebilirsin." diyordu. Böylece bütün amacının, Avrupa'da kesin sonuç alınacak bir yerde darbe vurmak olduğunu açığa vurmuştu. Gerçekten de Çanakkale'den çıkan kuvvetlerin İzonza veya Galiçya'ya gideceği söylentileri dolanıyordu. Özellikle 2 nci Ordu hazırlık yapıyordu. Gerek arşivden ve gerekse Larcher'den anladığımıza göre Enver Paşa, Orsova'da 9 ncu Falkenhayn'a kesin sonuç elde edilecek yerde bu kuvvetlerin kullanılmasını teklif ediyordu. Buna karşılık Falkenhayn da "Sizin kuvvetleriniz dinlenmeye muhtaçtır. Sınırlarınızı koruyunuz!" diyordu. Yalnız, İngiliz kuvvetlerini durdurmak için Mısır'a karşı bir taarruz yapılmasını kabul ediyordu. Kuşkusuz bundan sonra yeni bir karar vermek gerekiyordu.

5 nci Kolorduya, 4 Şubat 1916'da Halep'te toplanma emri verildi. Bu kolordu, gerektiğinde Irak ve Suriye'yi takviye edecekti. Halep'e taşınmakta olan 14 ncü Tümen, 5 nci Kolordu emrindeydi. Bu kolordunun 13 ncü Tümeni de hazırlanıyordu. Bu sırada, Rus saldırısı başladı. Enver Paşanın kararı, aktif değil pasif duruma geçti. Düşmanın her saldırısına karşı bir parça kuvvet göndermek suretiyle, 1916 harekâtı başladı.

ÇANAKKALE MUHAREBESİ'NDEN SONRA KUVVETLERİMİZ NASIL KULLANILMALIYDI?

Gerçekten bu kuvvetlerin o zaman İzonza'da kullanılması yararlıydı. Çünkü İtalyanlar, muharebeye Türkiye'yi taksim için girmişlerdi. İtalyanlar, 25 Nisan 1915'te boğaz çıkarması başladıktan bir gün sonra, 26 Nisanda imza atmışlar ve bir ay sonra da muharebeye girmişlerdi. Sonradan altı Alman tümeninin vurduğu bir darbe ile perişan olan İtalyan ordusu, altı Türk kolordusu karşısında etkisiz bir hâle getirildi. Bu sayede birçok Alman kuvvetinden faydalanarak başka yerlerde sonuç aranabilirdi.

---

[270] Kress von Kressenstein, Alman general. Bavyera Genelkurmay karargâhında görev yapmıştır. 1914-1918 tarihleri arasında, yarbay rütbesiyle Topçu Atış Okulu ve Türk Genelkurmay Karargâhında bölük komutanlığı yapmıştır. General rütbesiyle 8 nci Ordu komutanlığını, Türkiye'den döndükten sonra da Kafkasya'daki Alman heyetinin komutanlığını yapmıştır. Son olarak 1928-1930 yıllarında topçu korgenerali ve Reich Ordusu komandolarının başkomutanı olmuştur. Deutsche Offiziere in der Türkei (Türkiye'de Alman Subaylar); s.20.

BÖYLE BİR KESİN SONUCU YERİNDE KULLANMADIKTAN SONRA NEREDE KULLANALIM?

Deniz hâkimiyetinin tamamıyla elimizde olmamasından dolayı, kışın Çanakkale'deki kuvvetleri Karadeniz yoluyla Trabzon'a göndermemiz mümkün değildi. Karadan da hızlı bir şekilde yetiştirebilmek imkânı yoktu. Şu hâlde bunları güneye göndermek için kışın istihdam edilecek yer bulmak gerekiyordu. Burası da Irak Cephesi'ydi. Yalnız bu kuvvetlerin beslenmesi tertibi ve hızlı bir şekilde sevklerinin sağlanması için, bu birlikleri önce Halep, Çukurova ve Urfa'da hazırlık için bölgelerde toplamalı ve gerekirse bu birliklerin her bölgeye hızlı bir biçimde yetiştirilmesinin sağlaması şarttı. Halep'teki hazırlık bölgesinde toplanma kararı, yalnız, 5 nci Kolordu için değil diğer bütün kuvvetler için de verilseydi daha doğru olurdu. Bu kararın da durumun meydana çıkmasından sonra sevkıyatın devamı sırasında duruma göre değiştirilmesi mümkün idi ki bundan 1916 savaşında söz edeceğiz.

Ruslar bir yarma teşebbüsüne karar verdikten sonra İngilizlere şu teklifi yaptılar: Türk ordusu güneyden hareket ederek önce İngiliz ordusu üzerine, sonra da kendi üzerlerine gelecekti. Bunun için İskenderun'a bir çıkarma yaparak Irak ve Suriye'ye gidecek kuvvetleri engellemek, Rusların ileri harekâtları sırasında, güney yanlarında ortaya çıkacak Türk kuvvetlerini bundan alıkoymak şarttır. Zayonchkovski bu konuyla ilgili olarak diyor ki: "Şubat 1916'da, Türkler, dokuz tümeni Adana - Halep hattına nakle başladı. Bu iki demir yolunun düğüm noktasını kesmek için Rusların İngilizlere yaptığı teklif kabul edilmedi. Bunun üzerine Trabzon - Erzincan hattına bir taarruz harekâtı kararlaştırıldı."

Rusların bu teklifi, İngilizlerin işine gelmedi. Çanakkale'de uğradıkları zorluklardan ve denizaltı tehlikesinden dolayı bunu kabul etmediler. O zamanki bütün şartlar ve değerlendirmeler Türk ordusunun Çukurova ve Halep'te toplanmasına uygun olduğundan İngilizlerin Çukurova sahillerine asker çıkarması tehlikeli olacaktı. Ruslar, karşılarında yalnız 3 ncü Ordu ile kalacaklar, Türkler, İngiliz kuvvetleri üzerine hücum için güneyde kolayca toplanacaklardı. Burada, Çanakkale'de olduğu gibi denizden daimî bir yardım etme ihtimali de bulunmuyordu. Türkler çekildikçe denizden yardım da azalacaktı. İngilizler bu tehlikeli durumun içine girmemişler, kuvvetlerini Mısır'a göndermişlerdi. Çölde yol, demir yolu, su yolu yaparak Filistin'i sistematik bir şekilde işgal etmişlerdi.

Azap Muharebesi'nden önce 10 Ocak 1916 tarihinde Rus ve Türk ordusunun kuvvetleri şöyleydi:

Rus Ordusunun Kuvvetleri	Tabur	Süvari Bölüğü	Top
Sahil Müfrezesi	20	3	24
2 nci Türkistan Kolordusu	43	21	66
1 nci Kafkas Kolordusu	35	32	86
Ordu İhtiyatı	28	22	84
4 ncü Kolordu	22	43	42
Azerbaycan-Revan Müfrezesi	22	53	32
İran Seferî Kuvveti	10	65	36
Toplam	180	239	370
Müstahkem Mevkilerle Birlikte Genel Kuvvet	183	244	386

Türk Ordusunun Kuvvetleri	Tabur	Süvari Bölüğü	Top
Karadeniz Müfrezesi	7 ¼	1/3	6
Milo Müfrezesi	6	—	2
10 ncu Kolordu	34	4	38
11 nci Kolordu	32	8	50
9 ncu Kolordu	28	3	25
3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni	5	29	7
2 nci Nizamiye Süvari Tümeni, 36 ncı Tümen	4 ¼	33	12
Van Gölü Güney Müfrezesi	5	1	10
Toplam	121,5	28 1/3	150

80.226 mevcut (64.600'ü muharip "56.195 tüfek"), 2087 süvari, 150 top, 77 makineli tüfekten ibarettir.

Bu mevcuttan 20.000 süvari Doğu Karadeniz Milo Müfrezesi ve Murat nehri bölgesindeki Van gölünün güney müfrezesinde bulunuyordu.

İki tarafın kuvvetinin durumu (Kroki-28)'de gösterilmiştir.

AZAP YARMASI (Kroki-29)

Ruslar Azap yarmasını yaparlarken kuvvetlerinin 4/5'ini Aras'ın kuzeyinde toplayarak sonuca ulaşmışlardır. Gerçekten yaptıkları yarma noktası öyle bir seçilmiştir ki burası ancak iyi ve detaylı bir inceleme ve araştırma ile bulunabilirdi. Perjevalski, bu çevrede 15 sene konsolosluk yapmış ve her yeri öğrenmişti. Ayrıca top yolunu da keşfetmişti. Perjevalski muharebe başlayınca en zor noktaya gelerek Erzurum'u kuzeyden kuşatma ve yarma harekâtı ile savaşın geleceğini etkilemiştir.

Ruslar sahte hareketler yaptıkları gibi, birtakım kuvvetleri de geri gönderdiler, haberler yaydılar, izinleri kaldırdılar. Herkesin düşüncesinde kışı burada geçirme kararı vardı. Kimse bir taarruz beklemiyordu. Sarıkamış tecrübesini yaşayan Türkler de bu kış kıyamette Ruslardan bir taarruz beklemiyordu. Hatta Rus komutanları bile böyle bir taarruzdan haberdar değildiler. Yudenich, 1 nci Kolordu ile 2 nci Türkistan Kolordusu arasındaki bölgede yarma plânını uygulamaya karar vermişti. Harekâttan yalnız bu iki kolordu komutanının bilgisi vardı. Bu şekilde gizliliğe uymuşlardı. Her iki komutan da bu konuda kimseye bir şey söylemediler, çok dikkat ettiler. Oltu, Pasinler, Eleşkirt ovalarından da taarruza geçilecekti.

Türkistan Kolordusu; Sıçankale - Bardız hattı dâhil bu hattın kuzeyindeki bölgede; 5 nci Türkistan Avcı Tümeni, Narman - Ekrek - Kozican tepesi hattında; 4 ncü Türkistan Avcı Tümeni de Karadağ - Ardos - Güllübağdat dağının doğu hattında ve bunun kuzeyinde 3 ncü Plaston Tugayı Tortum gölü bölgesinde idi.

Bu kolordunun güneyinde de 1 nci Kolordu vardı. Bu kolordu Aras nehrinin iki tarafında Kerek - Horasan - Velibaba hattının doğusu ile Mirkemir dağı hattında bulunuyordu.

2 nci Türkistan Kolordusuna gösteri taarruzu yapmak suretiyle kuvvetlerimizi durdurmak görevi verilmişti. Bu amaçla 2 nci Türkistan Kolordusu, 11 Ocak 1916'da gerçek saldırıdan iki gün önce taarruza başladı. 1 nci Kolordu da şiddetli taarruzlarla bu harekâta katıldı. Türkler bütün ihtiyat kuvvetlerini de sarf ettikten sonra son darbe indirilecekti. İhtiyat kuvvetlerin gelmemesi için, Sahil Müfrezesi, 4 ncü Kolordu, Azerbaycan - Van Müfrezesi de taarruza katılıyorlardı.

2 nci Türkistan Kolordusunun karşısında 10 ncu Kolordumuz, 1 nci Kafkas Kolordusunun karşısında da Aras nehri dâhil kuzeyinde, 11 nci Kolordumuz bir yıldan beri işgal ettikleri mevzilerde tahkimat ile meşguldüler. 9 ncu Kolordumuz da Aras'ın güneyindeki Karbil dağına kadar olan geniş bir cephe üzerinde bulunuyordu.

Gösteri taarruzunda Rus birliğindekiler kendilerinin gösteriş yaptığını bilmiyorlardı. Ruslar 2 nci Türkistan Kolordusunun bölgesinde kanlı hücumlar yaptılar. Taarruz manzarasını gören birliklerimiz, ellerinde ihtiyat bile bırakmayarak kuvvetlerin hepsini ileri sürdüler. 2 nci Türkistan

Kolordusu taarruzunda başarılı olamadı. En büyük hücumu Karadağ bölgesinde yaptılar. 4 ncü Türkistan Tümeni tarafından yapılan bu hücum, 32 nci Tümenin cephesinde dört-beş gün devam etmiş, ancak Ruslar yine başarılı olamamışlardı. Siperler arasında 100 metre mesafe kalmıştı. Bazı Rus taburları 300'den fazla kayıp vermişlerdi. Devam eden günlerde Karadağ'ın kuşatılması üzerine, Türkler mevzilerini boşaltmaya mecbur olmuşlardı. 3 ncü Plaston Tugayının 13 ncü, 14 ncü, 16 ncı, 18 nci taburlar Sivridağ - Güllübağdat dağı - Tortum gölü hattının arasından taarruz edip 10 ncu Kolordunun sol tarafını baskı altında tutuyorlardı. 4 ncü Türkistan Tümeninin solunda 5 nci Türkistan Tümeni Kocut - Norşin hattına taarruz ediyordu. 5 nci Türkistan Tümeninin solunda bulunan 263 ncü Alay ise Koziçan tepesine taarruz ederek şiddetli muharebeler sonucunda, 34 ncü Tümenden bu tepeyi aldı.

Ruslar, yarma plânı için Çilligöl dağının kuzeyindeki dağlık bölgeyi seçmişlerdi. Ruslar daima büyük tepeleri elde etmek ve bundan sonra harekâtlarını yaygın hâle getirmek esasını takip etmişlerdi. Yarma bölgesine geriden 66 ncı Tümen ile, 4 ncü Avcı Tümeni; Sanamer'e ise Sibirya Kazak Tugayı ile obüs topçu taburu getirilmişti. Bütün askerlere yeni kışlık elbise dağıtılmıştı. Ocak ortasına doğru, birlikler mevzilerini almış bulunuyorlardı. Burada Don Piyade Tugayı da vardı. 4 ncü Kolordunun sağ kanadında 2 nci Avcı Tümeninin bir tugayı toplanıyordu. 39 ncu Tümenin 11-12 Ocak 1916 gecesi Aras bölgesinden yaptığı ilk taarruzlar geri püskürtüldüyse de taarruzların arkası kesilmedi. İleri geri harekâttan sonra 12 Ocak 1916'da kanlı muharebeler de başladı. 9 ncu Kolordu, Aras'ın güneyinde bulunuyordu. Karşısında da Rusların 5 nci Kazak Tümeni vardı. 9 ncu Kolordu zayıf bir süvari kuvveti tarafından, 10 ncu Kolordu da 2 nci Türkistan Kolordusu tarafından meşgul edilirken takviye edilmiş bir kolordu ile yarma harekâtı gerçekleştiriliyordu.

12 Ocak 1916 – 4 ncü Avcı Tümeni yarma harekâtına başladı ve Sanamer'den İlimi'ye doğru taarruza girişti. Önce Kocat dağını ele geçirdi. 15 nci ve 16 ncı Alaylarla, iki batarya Kocat dağının güneyine; 14 ncü Alayla bir batarya İlimi'ye taarruz etti. 15 nci ve 16 ncı Alaylar, 33 ncü ve 34 ncü Tümenlerin bulunduğu bölgeyi zapt ederek üç kilometre ilerlediler. Burada bulunan yarma birlikleri, birkaç defa geri püskürtülmüşlerdi. Ancak, Ruslar 36 topla yaptıkları dövmeden sonra, İlimi'nin doğusunu ele geçirdiler. Bu topların mermileri develerle taşınmıştı. 15 nci ve 16 ncı Alayların sağ tarafından Don Piyade Tugayı geliyordu. 155 nci Alay, Çilligöl'ün kuzeydoğusundaki siperlere üç süngü hücumu yaptı. Türkler; bomba, tüfek ve revolverlerle kendilerini savunarak karşı taarruzla 155 nci Alayı Zanzak'a kadar sürdüler. Böylece 14 ncü Avcı Alayı ilerleyemedi. İlimi'ye 500 metre mesafede durdu. 39 ncu Tümenin 153 ncü Alayı bir gece, Azap köyüne taarruz etti. Beyaz gömlekler giyerek ilk siperleri aldığı hâlde, alay çok kayıp verdi. Gerideki siperler de şiddetle direniyordu. 39 ncu Tümen çok hırpalandığından, 33 ncü Drujin Tugayı ile takviye olundu. 39 ncu Tümenin güneyinde taarruza geçen Rus kuvvetleri, savunma hatlarındaki şiddetli karşı koymalar sonucu durmak zorunda kalmışlardı.

13 Ocak 1916 – Tortum gölünden Mirkemir'e kadar olan bütün cephede taarruz devam etti. Karşı direniş çok şiddetliydi. 39 ncu Tümenin 5500 mevcuda erişmiş alayları eriyor, fakat önlerindeki 11 nci Kolordunun birliklerini durduruyorlardı. Aynı gün Türkler, 14 ncü Avcı Alayını İlimi'de sıkıştırdılar. 14 ncü Avcı Alayı iki taburla takviye edildiği hâlde karşı koyamıyordu. 261 nci Alayla takviye edildiği hâlde 4 ncü Avcı Tümeni de bir adım bile ilerleyemiyordu. Türkler kahramanca dayanıyorlardı. 153 ncü Alay iki günde 2000'den fazla kayıp vermişti. Diğer alaylar da aynı şekilde bitkin düşmüşlerdi. Yudenich, 4 ncü Avcı Tümenini 263 ncü Alayla, 39 ncu Tümeni de 262 nci Alayla takviye etti. 66 ncı Tümen, böylece bütün unsurlarıyla harbe dâhil olmuştu. Rusların yılbaşı gecesi (13-14 Ocak 1916 gecesi) Yudenich, bulunan kuvvetlere genel taarruz emrini verdi. Kar, tipi ve rüzgâr ise taarruzu güçleştiriyordu.

14 Ocak 1916 – Hava açıldı. Türkler karşı taarruzlarla Rusları durdurmaya çalışıyorlardı. Türkler esas hücumun Pasinler tarafından icra edildiğini sanarak Sanamer - İlimi - Maslahat - Kocut dağı hattına önem vermiyorlardı. Düşman, 14 Ocak 1916'da topçularının yoğun ateşinden sonra İlimi'yi zapt etti.

15 Ocak 1916 – 4 ncü Tümenden üç; 66 ncı Tümenden iki, toplam beş alayla yarmayı genişlettiler. Guze bu durumunu, "11 nci Kolordu, Azap Muharebesi'nde acele olarak yaptığı karşı taarruzlarla zamanından önce yıprandı. Diğer kolordular da vaktinde yardım etmediler." şeklinde anlatıyor.

Azap Muharebesi, 11-15 Ocak 1916 tarihlerinde, tam beş gün boyunca devam etti. Bu beş gün süresince, 9 ncu ve 10 ncu Kolordular kayıp vermemişler, bulundukları yerde kalmışlar; fakat, 11 nci Kolordu ezgin ve bitkin bir hâlde 14 Ocak 1916'da ikinci hatta çekilmişti. 11 nci Kolordu, 10 ncu Kolordudan beş taburla takviye edilmesine rağmen bu hatta da tutunamadı. Sibirya Kazak Tugayı, cephe yarıldıktan sonra yarma noktasından ilerledi ve 2-3 Ocak gecesi Köprüköy'e kadar geldi. Ruslar, sisten yönlerini şaşırınca geri döndüler. 15 Ocakta, Aras'ın güneyindeki Mişki - Turnagöl hattında bulunan 28 nci Tümene taarruz ettiler, fakat durduruldular.

16 Ocak 1916 – Abdülkerim Paşa geri çekilme emrini verdi. Tam zamanında verilmiş bir emirdi. Mahmut Kâmil Paşa 6 Ocak 1916'da İstanbul'a gitmiş olduğundan muharebeyi Abdülkerim Paşa idare ediyordu. Kuvvetlerimiz cepheden çekilmeye başlamışlardı. 4 ncü Avcı Tümeni, beş alaylık bir kuvvetle cepheyi yararak yürüyüşüne devam etmiş ve tümenlerimizin arkasına düşmek üzere 17 Ocak 1916'da Köprüköy'e gelmişti. Türkler, 17 Ocakta tam zamanında geri çekildiklerinden dolayı, Rusların manevrası yarım kaldı. Çünkü düşman da yorulmuştu. 39 ncu Tümen o kadar yorgundu ki geri çekilmesi hissedilmedi. Cephede, bağlantı kesilmişti. Düşman daha sonra yorgun argın Köprüköy'e ilerledi. Bu sırada Hasankale'ye doğru ilerleyen Sibirya Kazak Tugayı artçılarımızdan 1000 kadar esir almıştı. 4 ncü Avcı Tümeni, 19 Ocak 1916'da Hasankale'ye girdi ve ertesi gün buradan Korucuk'a kadar ilerledi.

Abdülkerim Paşa tarafından birliklere, ikinci bir mevzi tutulması emri verildiği hâlde, ihtiyat kuvvet kalmamıştı Yıpranmış birlikler, mevzi tutmakta başarılı olamadılar. Artık büsbütün geri çekilmek lüzumu başgösterdi ve sonunda Erzurum Kalesi'ne sığınıldı.

2 nci Türkistan Kolordusu Kızılkilise önünde sarsılmış olan 10 ncu Kolordu tarafından durduruldu. Guze ise "10 ncu Kolordu Tortum'da sağa kırarak veya boyun noktasını tutarak durabilirdi. Çekilmesine lüzum yoktu." diyor.

Grandük, hazırlık yapmadan Erzurum'a hücum etmek istemiyordu. Ruslar, Alman cephesinde perişan olmuşlardı. Kafkasya'daki bazı kuvvetlerin Avrupa'ya sevk edilmesi ihtimali vardı. Grandük, bunun için cepheye Tiflis'ten topçu cephanesi ve Kars'tan da piyade cephanesi sevk etmek istemiyordu. Bundan dolayı kuvvetlerinin büyük bir kısmının Köprüköy'e çekilmesini emretti. Rus ordusu, 21 Ocak 1916'da Korucuk - Kızılkilise hattından çekilmeye başladı. Fakat o sırada Kargapazarı'nın boş bulunması Erzurum'a baskın yapılması ümidini artırdığından geri çekilme ertelendi. Ruslar Erzurum'a hücum etmek için hazırlanmaya başladılar ve 22 Ocak 1916'da da Ruslar Kargapazarı'nı işgal ettiler.

Buradaki genel kayıp listelerine göre, esirlerle beraber 22.000 kadar kaybımız vardı. Bu kayıpların çoğunu yaralı, şehit ve donarak ölenler oluşturuyordu. 45.000 muharip (129 top, 55 makineli top, 36.000 piyade, 9000 topçu, süvari, istihkâm vs.) Rusların üç katı kuvveti karşısında gösterdikleri kahramanlıklarla, kuvvetlerinin yarısını kaybettikleri hâlde, düzeni az çok sağlayarak kaleye çekilmişlerdi. Bu sırada sadece 2000 kişi esir olmuştu.

Ruslara gelince; altı alayı yarı yarıya, diğerleri de çok sayıda kayıp vermişlerdi. Toplam kayıpları 18.000'di. Kayıplarının bize göre az olmasının sebebi, kış hazırlığını yapmış olmalarından kaynaklanıyordu.

Arkadaşlar,

Bu harekâtta düşmanın yarma bölgesindeki kuvvetleri bizden on kat fazlaydı. Bizim buradaki 33 ncü Tümenin toplam kuvveti 4000 iken karşısındaki Rusların başlangıçta 42.000 mevcut ve 76 topu bulunuyordu. Gerçekten yarma bölgesinde büyük kuvvetleri toplamak için çok çaba harcamışlardı. Buna rağmen birliklerimiz dört gün boyunca kahramanca muharebe etmiş ve Rus hücumlarına göğüs germişlerdi.

CEPHEYİ NASIL TUTMALIYDIK? (Kroki-30)

Bir tümenimizin mevcudu Rusların bir alayı kadardır. Düşman Aras nehri ve kuzeyinde 100 taburdan fazla kuvvet ve 300 top yığmıştır. Bu üç kat fazla kuvvete karşı yapacağımız harekât ne olabilirdi? Burada kesin sonuç verecek bir muharebeyi kabul etmeyerek çeşitli mevzilerde oyalama muharebeleri yapmak ve düşmanı yıpratarak kaleye çekilmek, daha sonra da oradan taarruz etmek mecburiyetindeydik. Fakat gerçek durum bilinmiyordu. Burada önce düşman yenilgiye uğratılmış ve her yer iyice tahkim edilmiştir. Bu muharebede kanatlardaki kolordularımızın gösteriş

taarruzlarıyla durdurulması, savaşı kaybetmemize sebep oldu. Bir kolordudan fazla bir kuvveti, Aras nehrinin güneyinde bulundurmak doğru değildi. Özellikle iaşe meselesi de önemliydi. Aras nehrinin güneyinde Rus harekâtı için sağlam yollar yapılmamıştı. Sağlam tek yol Sarıkamış - Karaurgan yoluydu. Rusların da dağlar üzerindeki orduyu besleyecek vasıtaları yoktu. Ana yol civarında Karaurgan'a kadar dar bir hat yapmışlardı ve araba yollarıyla orduyu besliyorlardı. Kötü yollarda ancak deve kollarını kullanıyorlardı ki bunun da kabiliyeti sınırlıydı.

Bundan dolayı harekâtın bu ana yol civarında olması güçlü bir ihtimaldi. O hâlde ilk önce Aras nehrinin her iki tarafından, sonra da Sarıkamış veya Narman üzerinden bir darbe bekleyebilirdik. Bu durumda düzenimiz, bu üç saldırıyı karşılayacak şekilde her üç istikamete birer kolordu tahsis etmek olmalıydı. Aras nehrinin her iki tarafında bulunacak bir kolordu, bir köprü ile bağlı olduğundan, düşman nereden gelirse oradan karşılamak imkânına sahip olurdu. Bu durumda bir kolordu Aras nehrinin iki tarafında, bir kolordu Sarıkamış yolu üzerinde ve bir kolordu da Narman yolu üzerinde bulunurdu. Sarıkamış yolu üzerinde bulunacak kolordunun, bir tümenini yolun kuzeyine, bir tümenini güneyine ve bir tümenini de ihtiyatta bırakarak düşmanın saldırısını gerçekte olduğu gibi bir tümen değil, bir kolordu karşılayabilirdi.

9 ncu Kolordu; birer tümeni Aras nehrinin kuzey ve güneyinde mevzide ve bir tümenini de Köprüköy civarında ihtiyatta bulundurarak gerektiğinde her iki tarafı takviye edebilirdi. 10 ncu Kolordu; Oltu-Erzurum yolunun kuzey ve güneyinde birer tümeni mevziye koyar ve bir tümenini de ihtiyatta güney yönünde bulundururdu. Böylece üç tümenlik ihtiyat kuvveti, gerektiğinde her tarafa kolayca yetiştirilir ve karşı saldırılarla düşman kuvvetleri yıpratılırdı. Yarma cephesi ihtiyaç durumunda bir kolordudan fazla olarak bölgedeki kolorduların ihtiyat kuvvetleriyle de takviye edilirdi. Böylece nereden gelecek olursa olsun, elimizdeki kuvvetleri oraya sevk ederek düşmanı tıkamak imkânı vardı. Bununla birlikte kesin sonuç alınacak bir muharebe ile kuvvetlerimizi vaktinden önce yıpratmamalıydık. Kuvvetlerimiz buna uygun değildi. Bundan dolayı bir yarma meydana gelirse orası tıkanırdı. Bu mümkün olmazsa ikinci, üçüncü mevzilere çekilerek düşman yıpratılırdı. Hasankale mevziinde son bir defa daha savunma ile düşman son derecede yıpratılırdı. Düşman devam etme gücünü gösteriyorsa, kaleye çekilerek bir taraftan kalenin durumundan yararlanmak diğer taraftan da yeni birlikler toplayarak düşmanı karşılamak imkânı vardı.

ERZURUM'A TAARRUZ KARARI

Bu harekâttan sonra Rus karargâhında bir tartışma başlıyor. Grandük, pek çok kayıp verilmiş, güçlükler de çok artmış olduğundan, Erzurum'a hücum etmek istemiyordu. Yudenich de aldığı esirlerden Türk birliklerinin birbirine karıştığını ve çok fazla kayıp verdiklerini öğrendiğinden kalenin bir baskınla alınabileceğini ileri sürüyordu. Bu sırada Kargapazarı'na bir keşif kolu gönderiyorlar ve Kargapazarı'nın boş bulunduğu anlaşılıyor.

Yudenich diyor ki, "Türkler Kargapazarı'nın önemini kavrayamamışlardır. Bunun üzerine buraya dayanarak Kargapazarı'nın kuzey tarafından, araziyi iyi bilen Perjevalski komutasındaki Türkistan Kolordusuyla bir baskı yaparsak kaleyi alırız. Önemli bir tepe eldedir. Diğerleri de tahkim olunmamıştır. Buradan kalenin düşmesi imkânı vardır." Teklif, nihayet Grandük tarafından kabul ediliyor.

Rusların 263 topu vardı. Kars'tan top, mühimmat ve cephane getirtilerek 34 ağır topun da katılmasıyla, Şubat 1916 ortalarına doğru taarruzun yapılması izni çıkıyor. 30 Ocak 1916'da ağır topların nakline başlandı. 2 nci Türkistan Kolordusu çok geride kalmış olduğundan, 26 Ocak 1916'da Kızılkilise'yi ele geçirdi ve civarına yerleşti. 3 ncü Plaston Tugayı, 4 ncü Türkistan Tümeninin sağına ilerledi. Tortum Kale Müfrezesi Başovacık'a çekilmiş ve yolu kapamıştı. Üzerine gelen Rusları geriye atmış iki subay ve 34 eri de esir almıştı. 24 Ocak 1916'da 4 ncü Avcı Tümeni Kargapazarı'na çıktı ve Türklerin oradaki zayıf kuvvetini uzaklaştırdı. Türkler buranın önemini sonradan anlamışlar ve elde tutmaya kalkışmışlarsa da geç kalmışlar ve yeterli kuvveti ayıramadıkları gibi siper inşasına da zaman ve imkân bulamamışlardı. 39 ncu Tümenin alayları her zaman olduğu gibi 5000'e tamamlandı ve ordu emrine alındı. 4 ncü Kolordunun 2 nci Avcı Tümeninin 5 nci ve 6 ncı Alayları da ordu ihtiyatına çekildi. Hasankale'de haberleşme ve irtibat vasıtaları kuruldu. Yudenich, karargâhını Karaurgan'dan Hasankale'ye nakletti. Yudenich'in beraberindeki generalleri taarruzun aleyhindeydiler. Fakat komutanın kesin emrine uymaya mecbur oldular. Yeni gelen Nieuport[271] tayyareleri müstahkem mevkilerin üzerinde zorlukla keşif yapabiliyorlardı.

RUSLARIN ERZURUM'A TAARRUZU

ERZURUM MÜSTAHKEM MEVKİİ (Kroki-31)

Eskiden beri Erzurum bir kaledir. Hatta Roma ve Bizans zamanından beri Theodosiopolis[272] adıyla anılır bir müstahkem mevkiiydi. Kırım Muharebesi'nde Kars işgal edildi. Erzurum da tehdit edilmeye başlandı. Bu sebeple, buranın önemi anlaşılmış, iç kalesi tahkim olunmuş, Aziziye Tabyası,[273] Mecidiye Tabyası,[274] Ahali Tabyası,[275] Kiremitli Tabyası[276] ve

[271] Nieuport: Bir tayyare cinsi. Üç modeli bulunmaktadır. 1) Nieport Hydroavion: Bir ve iki kişilik olmak üzere iki tipi bulunan Fransa yapımı tek kanatlı deniz/keşif-eğitim uçağıdır. 1914-1916 yıllarında kullanılmıştır. 100 km/s hıza ulaşabilmekte olup silâhı bulunmamaktadır. 2) Nieuport Monoplane: Bir kişilik Fransa yapımı keşif uçağı. 1914-1918 yıllarında hizmet vermiştir. 90 km/s hıza sahiptir ve silâhı bulunmamaktadır. 3) Nieuport XVII: Bir kişilik Fransa yapımı tek satıhlı av uçağıdır. 1916-1918 yıllarında kullanılmıştır. 170km/s hıza ve bir makineli tüfeğe sahiptir. Uçak Albümü: Türk Hava Kuvvetlerinin Kuruluşundan Bugüne Kadar Kullandığı Uçaklar, c.1, 1984, s.10, 11, 36.

[272] Theodosiopolis: Erzurum. (Pars Tuğlacı; Osmanlı Şehirleri, Milliyet, İstanbul, 1985, s.123.)

[273] Aziziye Tabyaları: Erzurum'da, Kars yolunun geçtiği Hamam deresini tutmak için yapılmıştır.

[274] Mecidiye Tabyası: Erzurum'un doğusundaki Top dağındadır. Kuzeydeki Gürcü Boğazı girişini ve kuzeydoğudaki Vank deresini kontrol etmektedir.

[275] Ahali Tabyası: Erzurum'da, Kars yolundan ve Abdurrahman Gazi Türbesi tarafından gelecek tehlikeye karşı yapılmıştır.

[276] Kiremitli Tabyaları: Büyük ve Küçük Kiremitli olmak üzere iki tanedir. Büyük Kiremitli, Palandöken dağlarının arkasında, doğu-batı yönünde uzanan vadiyi ve Palandöken Geçidi'ni

Nişan Tabyası[277] yapılmıştır. Bunlar üçüncü hat olmak üzere 1878'den sonra birinci ve ikinci hat tabyaları yapılarak Erzurum müstahkem mevkiine bir kat daha önem verilmişti.

1877-1878 seferinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Alaca dağında[278] yenilerek geri çekilirken son olarak Deveboynu'nda muharebe yapmıştı. Burada asker paniğe kapılarak kaleye çekilince, Ruslar gece vakti bir baskın ile Aziziye Tabyasını aldılar. Ancak Erzurum halkının da yardımıyla yapılan karşı baskınla bu tabya geri alındı. Görülüyor ki bir iki eski tabya Erzurum'u kurtarmıştır. Bundan sonra tahkimata daha çok önem verilmiş, birkaç tabya daha yapılmıştır. Palandöken'de iki tabya yapılmıştı. En sonuncusu Çobandede'de tahkim edilmişti. Daha sonra Dolangez - Uzun Ahmet - Höyükler hattı tahkim edilerek üç hat birbiri gerisinde oluşturulmuştu.

Birinci hatta, altı tabya; Dolangez - Uzun Ahmet Karakolu - Uzun Ahmet - Kaburga - Orta Höyük - Höyük ilâvesi.

İkinci hatta, beş tabya; Çobandede - Sivişli - Ağzıaçık - Toparlak - Gez bulunuyordu. Tamamı eski olmak üzere 265 top vardı. Bunların 36 adedi 15 cm'lik, diğerleri sekiz ve dokuz cm'likti.

Erzurum Müstahkem Mevki komutanı; ovayı da tahkim ederek buranın bir müstahkem mevki hâline dönüştürülmesini teklif etti. Gürcü boğazını kapayacaktı. Sonradan Erzurum'un bir kale olarak değil, müstahkem bir mevzi olarak kullanılmasına karar verildi ve bütün doğu ve kuzey cephesi tutuldu. En kuvvetli mevzi Çobandede'de bulunuyordu. Burası düşerse cephe yarılırdı. Palandöken ise sarptı. Kargapazarı ve Gürcü boğazı da önemliydi. Gürcü boğazı arabaların hareketine uygundu. Kargapazarı alınarak Gürcü boğazı yarılırsa, diğer mevziler de düşebilirdi.

Erzurum taarruzunda, 39 ncu Tümenin alayları 5000'e tamamlanmıştı. Bizim kuvvetimiz, cepheden çekilenlere birçok depo ve ikmal askeri ile Erzurum Kalesi'ndeki dağınık birlikler eklenerek ancak 39.000'e ulaşmıştı. Bu sayının muharip kısmı 29.500 piyade, 112 seyyar top, 39 makineli tüfekten oluşuyordu. Düşmanın piyade kuvveti ise 120.000'den fazlaydı. Kars'tan da 34 ağır top getirilmişti. Rusların, toplam 124 tabur, 69 süvari bölüğü ve 263 topları vardı. Ruslar, kesin hücum bölgesinde kuvvetlerinin % 83'ünü toplamışlardı.

Ruslar, Azap'takinden daha fazla bir hazırlıktan sonra Erzurum'a taarruz ettiler. Bununla beraber, bu hazırlıkları gerçekten bir müstahkem mevkinin yarılması için yeterli değildi. Önceki Azap Muharebesi'ndeki yenilgisinde Kargapazarı ve Çobandede'nin kuzeyini boş bırakmamız, Rusların başarılı olmasında etkili olmuştur. İyi bir sevk ve idare, Erzurum'da Rusları hezimete uğratabilirdi. Zayonchkovski, eserinde, Rus taarruzlarının dördüncü gününde, büyük bir bunalım olduğunu söylüyor.

---

aşarak gelecek Rus ordusunu vurmak için yapılmıştır. Küçük Kiremitli Tabyası ise Büyük Kiremitli Tabyasının doğusundaki tepededir.

[277] Nişan Tabyası: Erzurum.

[278] Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar; s.46.

3 ncü Ordu Palandöken dağından itibaren Höyükler mevzii, Kargapazar'ın batı yamaçları, Karagöbek, Gâvur dağları mevziini şu şekilde tutmuştu: (Kroki-32)

9 ncu Kolordu; Hasankale - Erzurum yolunun güneyinde,

11 nci Kolordu; Erzurum yoluyla Tufanç[279] - Toykomu arasındaki cephede (hat dâhil),

10 ncu Kolordu; kuzeyde ve Gürcü boğazının iki tarafındaydı.

9 ncu ve 11 nci Kolordulardan iki tümen, Erzurum'un kuzeydoğusunda Sivişli - Medreke bölgesinde ihtiyattaydı. Kargapazarı'nın batı yamaçları oldukça zayıf bir şekilde işgal edilmişti.

Ruslar da başlangıçta aşağıdaki durumda bulunuyorlardı:

2 nci Türkistan Kolordusu; Karagöbek - Gâvur dağı hattının kuzeyinde. Bu kolordunun 4 ncü Tümeni Gürcü boğazının batısında ve 5 nci Tümeni doğusunda, 3 ncü Koban Plaston Tugayı da daha güneyde İşhan - Erkinis - Kiskim'e kadar olan sahada, Halit Bey Müfrezesinin Çoruh Müfrezesi karşısında bulunuyordu.

1 nci Kafkas Kolordusu; Kargapazarı'ndan Palandöken'e kadar olan cephe karşısında bulunuyordu.

66 ncı Tümen, 4 ncü Plaston Tugayı ve 6 ncı Avcı Alayı (25 tabur, 40 top) Hasankale'de ordu ihtiyatıydılar.

Erzurum taarruzuyla beraber, Karadeniz'den, Bitlis ve Muş istikametlerindeki harekât başladı. Bunun da sebebi, yukarıda söylendiği gibi oralardaki kuvvetlerimizi bulundukları yerlerden hareket ettirmekti. Mevsimin kış olması dolayısıyla, oralardan zaten buralara kuvvet getirilmesi imkânı yoktu. Ruslar her nedense biraz daha tedbirli davranıyorlardı.

RUSLARIN HAREKÂT PLÂNI

2 nci Türkistan Kolordusu, Gürcü boğazının iki tarafından taarruz edecekti. Kargapazarı bölgesinden yarmaya, yine 4 ncü Avcı Tümeniyle Don Tugayı ayrılmıştı. Bu tugay, 4 ncü Avcı Tümeniyle 2 nci Türkistan Kolordusu arasındaki irtibatı sağlıyordu ve bunlar ayrı bir grup oluşturuyorlardı.

1 nci Kafkas Kolordusunun 39 ncu Tümeni 12 tabur, 30 topla "Çobandede" üzerine yöneltildi. Burası bütün harekâtın merkezini meydana getiriyordu. Bu kolordunun emrindeki müfrezeler de 33 ncü Drujin Tugayı, 5 nci Avcı Alayı, 155 nci Alay ve Çikovani Müfrezesi, toplam 23 tabur, 31,5 süvari bölüğü, 55 top, Erzurum yolunun iki tarafından Palandöken'e kadar olan geniş cepheye ilerleyeceklerdi. Çikovani Müfrezesi; 2 nci Drujin Tugayı; bir Ermeni taburu, bir Kazak taburu, 4 ncü Süvari Bölüğü ve altı toptan oluşuyordu. Böylece üç kolorduluk Rus kuvveti, Erzurum cephesine yanaşmıştı. Muharebe, bir aylık hazırlıktan sonra 11 Şubat 1916'da başladı.

[279] Tufanç: Erzurum, Dumlu beldesine bağlı köy. Bugünkü adı Güzelova.

Biz de bir ay süresince 39.000 kadar bir kuvvet toplayabilmiştik. Onlar da 11 nci, 9 ncu ve 10 ncu Kolordulardı. Yalnız buradan 18 nci ve 34 ncü Tümenler ihtiyata alınmışlardı.

11 Şubat 1916'da öğleden itibaren düşman ağır topçusu Dolangez - Çobandede'yi ateş altına aldıysa da etkili olamadı. Saat 20.00'de taarruz Dolangez hücumuyla başladı. Tesadüfe bakın ki Dolangez hücumuna, 1877-1878 Harbi'nde Aziziye Tabyasını alıp sonra Gazi Ahmet Muhtar Paşanın karşı hücumuyla terk eden 53 ncü Rus Alayı görevlendirilmişti. Bu alay, bu defa Dolangez'e hücum ederek ele geçirdikten sonra, bir daha orasını terk etmedi. Dolangez'e sekiz defa karşı taarruz yapıldı. Rus alayının mevcudu 300 askere kadar indiği hâlde, sabaha kadar direnerek eski yüz karasını silmişti. Bu olay gösteriyor ki, alayların kendi tarihlerini bilmelerinin çok önemi vardır.

Ondan sonra 39 ncu Tümenin diğer iki alayı, kuzeyden 154 ncü ve bunun güneyinden 156 ncı Alaylar Çobandede'ye kuzeyden ve doğudan taarruz ettilerse de başarılı olamadılar. Mevkinin sağlamlığı ve askerlerin kahramanlığı bunları geri attı. 29 ncu Tümen Çobandede'de dört gün dayandı. Bizim kale topları ise mesafeleri kısa olduğundan, Rusların toplarıyla mücadele edemiyordu.

Yarma harekâtıyla görevlendirilen 4 ncü Kafkas Avcı Tümeni 16 tabur, dört süvari bölüğü, 36 top Kargapazarı'ndaki zayıf kuvvetlerimizi buradan attı. Tafta - Çobandede arasından Güneytepe - Oluklu'ya doğru hücum etti. Birçok süngü hücumundan sonra Türk kuvvetlerini Kargapazarı eteklerinden sürdü. Burası, ihtiyattaki 34 ncü Tümen ile takviye edilmişti. Don Tugayı da daha kuzeyde 10 ncu Kolordunun yanına doğru ilerledi. Bu tugay, altı topla Kızıldağ'ın güneyinden hareketle Köşk - Yeniköy kuzeyindeki tepeleri tutup Gürcü boğazının güney girişini kapatmıştı. Don Tugayına bağlı bir taburdan, bir gecede 500 asker donmuştu.

2 nci Türkistan Kolordusu da kuzeyden ilerledi. 4 ncü Türkistan Tümeni ve bir plaston taburu, toplam 17 tabur, 13,5 süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü ve 24 toptan oluşuyorlardı. Altı tabur Karagöbek'e hücum etti. Geriye kalan kuvvetleri Zinahor köyünden Dumlu üzerine yürüdüler. 5 nci Türkistan Tümeninden bir tugay sekiz tabur, dört süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, 26 top, ana yolun doğusundan Karagöbek'in doğusuna taarruz ederken 23 ncü Türkistan Alayı ihtiyatta bulunuyordu.

12 Şubat 1916 – 10 ncu Kolordu Karagöbek'teki cephaneyi havaya uçurarak Hınıs'ın doğusu - Tafta ve Dumlu'nun kuzeyi hattına çekildi. Daha önceden belirtildiği gibi, Kargapazarı'na çıktıktan sonra, Türkler burasının önemini anlayarak kuvvet sevk ettiler. Çok kanlı muharebeler oldu. Ruslar ince patikalardan asker çıkarttılar. Bir asker, ancak bir gece barınabiliyordu. Bir taraftan asker gidiyor, bir taraftan da geriye dönüyordu. Bu gidiş geliş esnasında birçokları donup ölüyordu. Ruslar çok büyük kahramanlık gösterdiler. Biz de aynı kahramanlıkla adım adım geri çekildik. Rusların 4 ncü Tümeni, Kargapazarı'ndan indikten sonra Hınıs istikametinde ilerledi.

13 Şubat 1916 – İhtiyattan gönderilen 34 ncü Tümen, Hınıs'ın doğusunda bunları karşıladı. Fakat bu bölge tahkim edilmemişti. Bundan dolayı adım adım geri çekilmek zorunda kalıyordu. Bir mevkiin önemi ne kadar erken anlaşılırsa o kadar erken tahkim edilir ve boş yere kan dökülmemiş olur.

Güneyde 33 ncü Drujin Tugayı Uzun Ahmet'e; 5 nci Alay Kaburga ve Orta Höyük'e; 155 nci Alay Gez Tabyasına; Çikovani Müfrezesi Güllü'den hareket ederek Palandöken tabyalarına hücum ettiler. Uzun Ahmet'in güneyine ordu ihtiyatından 263 ncü Alay sevk edilerek hücum kuvvetleri takviye edildiyse de güneyden yapılan bütün hücumlar kanlı bir şekilde püskürtüldü.

Çobandede'ye ve buradan güneye doğru Palandöken'e kadar tekrar boy gösteren inatçı hücumlar, büyük kayıplarla püskürtüldü. 2 nci Türkistan Kolordusu Tafta'ya yaklaştı. 4 ncü Avcı Tümeniyle Don Tugayı da Tafta'nın güneyine doğru ilerlediler.

14 Şubat 1916 – Ruslar bütün cephelerde hücumlarına devam ettiler. Bu hücumların hepsi kanlı muharebelerle püskürtüldü. Ancak geç vakitte, gece karanlığında 2 nci Türkistan Kolordusu Tafta'yı alabildi. Zaten bu sırada, Tafta, Türkler tarafından terk edilmişti. Çünkü 4 ncü Avcı Tümeni, Tafta'nın güneyindeki mevzileri ele geçirmiş ve kuşatmaya başlamıştı. Çobandede ve Palandöken'de bütün cephede Rusların bugünkü kayıpları çok fazlaydı.

15 Şubat 1916 – Muharebe devam ediyordu. Tekrarlanan hücumların kanlı bir şekilde uzaklaştırılmasına rağmen, 4 ncü Tümen Hınıs'ın güneyine ilerlemeyi başardı. Rus tayyareleri öğleden sonra Türklerin çekilmeye başladıklarını bildirdiler. 2 nci Türkistan Kolordusu akşamüstü boşalmış olan Hınıs'a girdi. 4 ncü Avcı Tümeni, Hınıs'ın güneyinden çekilen Türkleri takip ediyordu.

15 Şubat 1916 – Hınıs'ın güney cephesinin bu şekilde yarılmasından dolayı Erzurum'un tahliyesine karar verilmişti. Akşamleyin Çobandede'den Palandöken'e kadar bütün tabyalar terk edildi. Bu tahliyeden sonra bile Ruslar ilerlemekte tereddüt ediyorlardı. Gez Tabyası, cephanelik havaya uçurularak terk edildiği hâlde, Ruslar ancak 16 Şubat 1916'da buraya girebilmişlerdi. Diğerlerini daha önce işgal etmişlerdi.

16 Şubat 1916 – En sonunda Ruslar Erzurum'u işgal ettiler. Önce 1 nci Kafkas Kolordusunun bir Kazak bölüğü Erzurum'a girdi. Ruslar Kars kapısından girerken Türkler Trabzon kapısından çıkıyorlardı. Abdülkerim Paşa, artçı komutanı tayin edilmiş, cephaneler ve binalar ateşlenmişti. Ruslar şehre girdikten sonra, bir günden fazla patlamalar devam etmiştir. Terk edilen tabyalar tahrip edilmişti. Birkaç yüz ağır hasta götürülmemişti. İşte bu yarma bölgesi ve Erzurum'un kuzeyi tahkim edilmiş olsaydı, Ruslar bu sonucu alamazlardı. Kargapazarı ve Gürcü boğazının iki tarafındaki tepeler iyi tahkim ve işgal edilseydi, dağlar üzerinden aşırılarak büyük

kuvvetlerin sevki mümkün olamayacağından, şüphesiz Erzurum müstahkem hattı dayanabilecekti. İyi bir düzen ile Azap'ta başarılı olamazsak, Hasankale'de başarılı olamazsak, burada başarılı olurduk ve en sonunda düşmana karşı bir taarruz yapabilirdik. Kuvvetlerin son zamana saklanması ve muharebenin iyi idare edilmesi lâzımdır. 15 Şubat 1916 tarihi muharebenin en bunalımlı zamanıdır. Düşman çekilmek üzereyken 4 ncü Avcı Tümeninin bir müfrezesi 34 ncü Tümenin cephesini yardı. Bu da buranın daha önceden tahkim edilmemesinden ileri gelmişti.

29 Ocak 1916'da orduya katılan Mahmut Kâmil Paşanın verdiği Erzurum'un tahliyesi kararı doğrudur. Gerçekten, kuzey tarafından iki kolorduluk bir kuvvet sarktığı zaman, durma imkânı yoktur. Diğer cepheleri savunmaya devam etmek, bütün ordunun esir düşmesine sebep olurdu. Zaten yukarıda söylendiği gibi Mahmut Kâmil Paşa kuvvet istemek için 6 Ocak 1916'da İstanbul'a gittiği sırada, Enver Paşa tarafından kendisine kuvvet yerine, "Ruslar sıkıştırırlarsa Sivas'a kadar çekilebilirsin." diye izin verilmişti.

Buradaki muharebeler, bizim için Azap Muharebesi kadar kanlı olmamıştır. 9000 kadar kayıp verdik. Müstahkem mevki içinde az çok barınabiliyorduk. Kaybımız dörtte bir oranındadır. İyi tahkim edilmiş mevzilerde kayıp az olur. Ruslar ise 20.450 asker kayıp vermişlerdir. Bunun 6000 kadarı donmuştur. Ruslar, ancak büyük fedakârlıklarla başarılı olabilmişlerdir.

TAKİP

Yarmayı gerçekleştiren 4 ncü Avcı Tümeni, 2 nci Türkistan Kolordusunun emrine verildi. 17 Şubat 1916'da Sibirya Kazak Tugayı 34 ncü Tümene baskın yaparak Karaz köyünü işgal edip 14 topu ele geçirdi ve yeni gelen asker, süvari hücumu karşısında paniğe uğradılar. Bu tümen, zaten cephede mahvolmuştu. Yeni oluşturulan zayıf mevcutlu iki alayı esir olurken bir alayı kurtuldu. 156 ncı Rus Alayı şiddetli muharebelerle Ilıca'ya girdi. Bütün süvariler takibe başladılar. Birlikler çekilirken 9 ncu Kolordu da Haydari boğazından çıkarken 14 sahra topu burada kara saplandığından yolda bırakıyorlar. Yolları bilmeyen komutan toplarını bırakır. Bir mevkide yalnız komutan değil o mevkideki bütün subaylar o mevkinin civarındaki ulaşımı, hatta etrafındaki bütün ulaşım yollarının niteliklerini bilmek göreviyle yükümlüdürler. Ruslarda ise eskiden buralarda 15 sene konsolosluk yapan bir kişi, komutanlık yaparak yolları takip ediyordu.

Takip, 23 Şubat 1916'ya kadar devam etti. Kuzeyden ilerleyen plastonlar, 23 Şubat 1916'da İspir'i aldılar. 39 ncu Tümen, Trabzon ana yolunda ilerliyordu. 22 Şubat 1916'da 156 ncı Alay Yeniköy'ü, 155 nci Alay da 22 Şubat 1916'da gece hücumuyla Aşkale'yi aldıktan sonra takibe son verildi. 155 nci Alaydan takip sırasında 600 asker donmuştu.

Bu takip esnasında bir kısmı yaralı olarak 46 subay ve 2500 askeri esir verdik. Haydari boğazındaki toplar da dâhil olmak üzere 59 seyyar top

kaybetmiştik. Geri çekilirken yaralı, şehit ve donarak ölenlerin sayısı yaklaşık 2000'di. Erzurum Muharebesi'nden beri genel kayıplar 13.500'ü bulmuştu. Erzurum'dan çekilen üç kolordunun mevcudu 26.500 askerden ibaret kalmıştı.

Ruslar iki menzil mesafeye kadar takibe devam ettiler. Bir buçuk ayda iki zafer kazandılar ve 150 kilometre ilerlediler. Fakat köyler boştu. Halk çekilmiş, her taraf çöl hâlini almıştı. Geriden erzak getirilmesi, Erzurum'un karşı taarruzlar için tahkim edilmesi gerekiyordu. Asker yorgun düştüğünden istirahat ettirilmeleri ve birliklerin ikmal edilmesi şarttı. Bundan sonra yeni gelecek Türk birliklerine karşı hazırlanmak üzere takibe son verildi.

KUZEY VE GÜNEY BÖLGELERİ

Erzurum Muharebesi devam ederken sahilde ve Muş - Bitlis bölgelerinde de Ruslar taarruza geçmişlerdi.

Rusların Arhavi çayının doğusunda kalarak savunmaya geçtiklerini yukarıda anlatmıştık. Bizim Sahil Müfrezemiz 14 ve 25 Ekim 1915; 29 Aralık 1915, 7 ve 8 Ocak 1916, 18 Ocak 1916 tarihlerinde Rus mevzilerine üst üste taarruzlarda bulunduysa da Rusları atmayı başaramamıştı. Sahil bölgesinin güneyindeki Çoruh Müfrezesi de Tortum gölü bölgesindeki keşif çarpışmaları yapıyordu. 2 nci Türkistan Kolordusu bölgesinde 10 ncu Kolordu da 4 ve 5 Ekim 1915'te Kiğik - Ardos hattına; 5 Ocak 1916'da İd'in batısında Aha - Beldesor hattına taarruz ettiyse de Ruslar tarafından püskürtülmüştü. Azap Muharebesi esnasında Ruslar bütün cephede taarruza geçtikleri sırada, Rusların sahildeki Liyahof Müfrezesi de 11 Ocak 1916 tarihinde taarruz emrini almıştı.

Liyahof, 21 tabur, üç süvari bölüğü ve 24 top kuvvetle, 5 Şubat 1916'da, Erzurum hücumundan bir hafta önce Türklerin üzerine taarruza başladı.

Türk kuvvetleri; 8 nci Alayın 3 ncü Taburu, Hopa Hudut Taburu ve Numune İstihkâm Bölüğü gibi nizamiye birliklerinden başka, dörder taburlu Teşkilâtı Mahsusa, Trabzon Seyyar Jandarma, Giresun Seyyar Jandarma Alayları, ki toplam 14 tabur, altı dağ topu, altı makineli tüfekten oluşuyordu. Ayrıca Trabzon'da 15 cm'lik altı top ve dört mantelli top vardı. Bu kuvvetin tamamı 8500 muharipten ibaretti. Taburların yarısı Trabzon'da ve sahillerde bir çıkartmaya karşı dağılmış vaziyette bulunuyorlardı.

Rusların karşısında, cephede, yedi tabur vardı. Ruslar dağlardan plastonlarla, bunun sağ tarafını çevirmekle beraber, yedi muhrip, hücumbot ve Rostislav zırhlısı ile denizden Türk sol tarafını dövüyor ve 19 ncu Türkistan Alayı da Türk tarafını sıkıştırıyordu. Üç gün süren muharebe sonucunda, Türkler Sümle - Viçe hattına çekilmek zorunda kaldılar. 15 Şubat 1916'da yine aynı düzen ile Rusların 19 ncu Türkistan Alayı sağdan, plastonları dağdan, yedi harp gemisi denizden Viçe'nin batı sırtlarına taarruz ettiler. 15 Şubat 1916 gecesi, Türkler karşı taarruz yaptılarsa da başarılı olamadılar.

19 Şubat 1916 – Türkler yine geri çekilmek zorunda kalarak Büyükdere'nin batı sırtlarına kadar takip edildiler. Burası gayet sarp ve sağlam olduğundan Ruslar durdular.

3 Mart 1916 – Plastonlar, dağdan ve Rus filosu denizden taarruza başladı.

4 Mart 1916 – Şafakla beraber Rus nakliyeleri Pazar civarına asker çıkararak iki bölüğümüzü esir aldılar, Pazar'ı işgal ettiler. Sahil Müfrezemiz tamamıyla kuşatılmadan çekilmeyi başardı.

5 Mart 1916 – Ruslar Çayeli'ne denizden asker çıkarıp tekrar Türklerin arkasını çevirmeye girişince müfrezemiz yine çekilmek zorunda kaldı.

7 Mart 1916 – Her biri yaklaşık yirmişer kilometre ara ile, üçüncü kez Rize civarına çıkarma yapıldı ve Türkler çekildi.

8 Mart 1916 – Ruslar Rize'ye girdiler. Bundan sonra mevziler tamamıyla denizden dövülemediğinden Ruslar takviye birliklerini beklemek üzere takibe son verdiler.

DİKKATE DEĞER BİR NOKTA

Sahil bölgesi dağlıktır. Bu dağlar sahilden 10-15 kilometre uzaktadır. Buraları ateş altına almak için Ruslar sahile zırhlı getirdiler. İmparatoriçe Maria ve İmparatoriçe Katerina savaş gemilerini de bölgeye getirdikleri için artık Yavuz zırhlısından da korkmuyorlardı. Yukarı hattan sahile kadar 10-15 kilometre mesafeye uzanan paralel dereler arasında birbirini takip eden mevzileri boydan boya gemilerin yan ateşleriyle tesir altına alarak sahildeki direnişimizi kolayca kırmaya başladılar. Rize'den sonra, derelerin ve dağların mesafesi uzaklaştığı için ateş altına alamıyorlardı ve Bayburt'u alamadıklarından dolayı da Sahil Müfrezesi ilerledikçe, sol tarafı açılıyordu. Bu sebeple, harekâta devam etmek için Liyahof, plastonların gelmesini beklemek zorunda kaldı.

Sağ taraf harekâtından sonra, 18 nci Kolordunun, 51 nci Tümeni 9 Ekim 1915'te, 52 nci Tümeni 22 Ekim 1915'te Hasankale'den hareket ederek Hınıs - Muş - Bitlis - Siirt - Cizre - Musul - Bağdat yoluyla Irak Cephesi'ne sevk edilmiş ve 9 ncu Kolordu Aras'ın kuzey bölgesine ulaşmıştı. İleri birlikleriyle Adilcevaz - Malazgirt hattında bulunan Rusların karşısındaki kuvvetlerimiz, Ahlat - Kop - Karaçoban hattında mevzi almışlardı (Kroki-34). Burada bir bekleme devresi geçti. Ahlat ile Nazikgöl arasında, 2 nci Süvari Tümeni Yarbay Mürsel[280] komutasında; bunun kuzeyinde Murat nehrine

[280] Mürsel (Bakû) (1881-1845): 1901'de Harp Okulu, 1904'te de Harp Akademisinden mezun olmuştur. 1910 yılında meslekî eğitim için Almanya'ya gönderilmiştir. 1913'te 39 ncu Alay, 1914'te 11 nci Süvari Tugayı, 1915'te 2 nci Süvari Tümeni, 34 ncü Tümen, 1916'da 32 nci ve 12 nci Tümen komutanlıkları yapmıştır. 12 nci Tümen Komutanı iken albaylığa, 1918 yılında 5 nci Kafkas Tümeni komutanı iken fahrî tuğgeneral rütbesine yükselmiştir. (İslâm Ordusunda görev yapan subaylara kendi rütbesinden daha yüksek rütbeler verilerek subaylar bu fahrî rütbeleri ile birliklerine emir komuta etmişlerdir.) İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştür. Esaretten döndükten sonra İstiklâl Savaşı'na katılmıştır. 31 Ağustos 1922 yılında tümgeneral olmuştur 1943-1945 arası Kocaeli milletvekili olarak TBMM'de bulunmuştur. Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri; s.146-148.

kadar 36 ncı Tümen Kop'ta; toplam dört tabur, 35 süvari bölüğü, sekiz top ve Murat nehrinin güneyinde de bir piyade alayıyla takviye edilmiş olarak Hacı Hamdi Bey komutasında; 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni Karaköprü'de, üç tabur, 29 süvari bölüğü, 12 top, geniş bir cephe üzerinde bulunuyordu. Van gölünün güneyinde beş tabur, bir süvari bölüğü, 10 toptan oluşan Yakup Cemil Müfrezesi vardı. Bu kuvvetlerin genel toplamı, 12 tabur, 55 süvari bölüğü, 30 toptan ibaretti ve zayıf bir perde meydana getiriyorlardı.

4 ncü Rus Kolordusu, kasım ayı ortalarına kadar Rus hatlarının gerilerinde faaliyet gösteren Türk-Kürt gerillâ güçleriyle çarpıştı. Van'ın güneyindeki Trohin Müfrezesi, dört Ermeni taburu, bir hudut taburu, 13 süvari bölüğü, altı top, ağustos ayı başlarında genel geri çekilmeye uyarak Van'ı terk ettiğinden Reşadiye Müfrezesiyle jandarma taburları Van'a girdiler. Fakat ağustos ayının ortalarına doğru Rusların geri dönüş taarruzları sırasında, Ruslar tekrar Van'ı işgal edince, Reşadiye Müfrezesi Vastan'ın batısına çekildi. Bir buçuk ay kadar, Ruslar herhangi bir faaliyet göstermediler. 9 Eylül 1915'te, Trohin, Türkleri Vastan'ın batısından sürdüyse de 11 Ekim 1915'te takviye alan Türkler, karşı taarruzla Trohin'i yenerek Vastan Geçidi'ne kadar takip ettiler. 13 Ekim 1915'te Trohin yardım kuvvetleri alarak yine taarruza geçti ve Pişvank'a kadar ilerledi. 30-31 Ekim 1915'te Ruslar Van'ın güneyinde kuvvetli Kürt silâhlı güçleriyle çarpıştılar. 18-19 Kasım 1915'te Van gölünün kuzeyinde, 26 Kasım 1915'te de Erciş bölgesinde büyük Kürt silâhlı gruplarıyla şiddetli çarpışmalar oldu. Van gölünün güneyinde Türkler büyük direniş gösterdiler. 27 Kasım 1915'te Trohin, Yakup Cemil Müfrezesi'ne taarruz etti. İki günlük bir muharebeden sonra, Türkleri Vartanis Geçidi'nden uzaklaştırdı. Bundan sonra da havalar soğuduğundan, Kürtler yaylalardan inmeye başladılar. 15-16 Ekim 1915'te Erciş'te şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Rus piyadeleri, özellikle süvari birlikleri, Kürtleri dağlara sürüyorlardı. Bundan sonra Yakup Cemil'in yerine Reşadiye Müfrezesine Ali Bey tayin edildi ve yıl sonuna kadar çarpışmalar devam etti.

Şarpantiye'nin Rumiye gölü etrafındaki gösterişleri esnasında oradan çekilen müfrezemiz, Revandiz'de kalmıştı. Sağ taraf harekâtı esnasında, buradaki Türk-Kürt kuvvetleri tekrar Rumiye gölünün güneyinde ve batısında faaliyete geçtiler. Marşemun ve Nesturîler sağ taraf harekâtı esnasında, Rusların kışkırtma ve aldatmalarıyla isyan etmiş olduklarından Türklerin tekrar harekete geçmeleri üzerine Ruslardan yardım istediler, ancak Türk-Kürt kuvvetlerine karşı koyamadılar. 1915 yılı sonlarına doğru, Rumiye'deki Rus konsolosunun tercümanı Agapetros komutasında, Nesturîlerden bir birlik oluşturularak, Van'ın güneyinde Hakkâri dağlarında keşifle meşgul olmaya başladılar. 1915 Aralık ayında Musul'dan gelen Türk kuvvetleri, Revandiz'den Savuçbulak'a doğru ilerlemeye başladılar. Bunun üzerine Azerbaycan - Van Müfrezesi, 4 ncü Plaston Tugayı ile takviye edildi ve mevcudu 18,5 tabura erişti.

Erzurum taarruzu esnasında müstahkem mevzinin güneyini korumak için, 36 ncı Tümen ile 2 nci Süvari ve 3 ncü İhtiyat Süvari Tümenleri yedi tabur, 54 süvari bölüğü, 20 topla Hınıs'ın doğusunda kısmen Karaköprü civarında toplandılar. Bulanık'ta oluşturulan Osman Bey Müfrezesi, Murat nehrinin güneyini koruyordu. Osman Bey komutasında Dir, Bacirge Hudut Taburlarıyla, 300 mevcutlu 3 ncü İhtiyat Tugayı ve 600 atlıdan oluşan Hacı Musa Bey gönüllüleri bulunuyordu ki, mevcutları toplam 1500'e ulaşıyordu.

Ruslar, Azap Muharebesi'nden sonra, Erzurum taarruzuna hazırlandıkları sırada Hınıs'ı zapt ederek kendi ordularının yan tarafını sağlama almışlardı. Erzurum müstahkem mevziinin güneyini tehdit ederek taarruzu Muş - Bitlis hattına kadar uzatıp Türkleri durdurmak istiyorlardı.

22 Ocak 1916'da 8 nci Avcı Alayı Kürt çetelerini temizleyerek Malazgirt'ten Hınıs'ın üzerine yürüdü. 7 nci Avcı Alayı da aynı zamanda Şiryan dağından Hınıs'a hareket ediyordu. Rus kuvvetleri, 1 nci Drujin Tugayı, bir istihkâm taburu, 7 nci ve 8 nci Avcı Alaylarıyla, bir Kazak tümeninden oluşan, toplam 17 tabur, 41 süvari bölüğü ve 32 toptan ibaretti. 8 nci Avcı Alayı Karaköprü'de; 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeniyle karşılaştı. 24 Ocak 1916'da oldukça şiddetli cereyan eden muharebelerden sonra ilerleyebildi. 25 Ocak 1916'da Hınıs'a girdi. Türkler güneye çekildiler. 7 nci Avcı Alayı kar ve boradan dolayı çok kayıp verdi. Bu alaydan 2500 kişi donarak öldü. Bütün hayvanlarını terk etmek zorunda kalmışlardı ve büyük kısmı ölmüştü. Büyük kuvvetlerle kış harekâtının buralarda yapılmayacağına bu bir delildir.

Ruslar, 9 Şubat 1916'ya kadar Hınıs ve civarındaki Kürt çetelerinin sürülmesiyle meşgul oldular. Ondan sonra Nazarbekof, kuvvetini topladı ve Varto'nun kuzeydoğusundaki Türklere hücum etti. Yedi tabur, iki süvari alayı, iki bataryadan oluşan Ruslara karşı, Türkler 36 ncı Tümen, 2 nci Süvari Tümeni ve 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeniyle üç gün direndiler. En sonunda Oğnut[281] istikametine çekilmek zorunda kaldılar. 13 Şubat 1916'da Ruslar Varto'ya girdiler.

Erzurum'un düşmesinden sonra, bir Kazak süvari alayı 17 Şubat 1916'da Muş'u işgal etti. 20 Şubat 1916'da Nazarbekof, kuvvetlerinin büyük kısmını Muş'ta topladı. Malazgirt'teki Ruslarla meşgul olan Kop'taki Osman Bey kuvvetleri, geriden Rusların geldiğini görünce güneye doğru çekildiler. Abbasyef Müfrezesi, dört tabur, 25 süvari bölüğü ve iki batarya, şubat ortalarına doğru Malazgirt'ten hareket ederek Kop üzerinden Bitlis'e doğru ilerledi. Cephede, Osman Bey Müfrezesinin direnişi azdı, fakat yem yokluğundan süvari ve topçuların hayvanları beslenemediler. Birçoğunu geri göndermek zorunda kaldı. 20 Şubat 1916'da ancak dörtte bir kuvvetle Tatvan'a gelebildi. Abbasyef, Muş'tan Bitlis üzerine yürüyen 8 nci Avcı Alayıyla, Van gölünün güneyinden gelen dört Ermeni taburu, 15 Kazak alayı ile 26 Şubat 1916'da bağlantı kurdu. Ali Bey komutasındaki Reşadiye

[281] Oğnut: Bingöl-Karlıova'ya bağlı bucak. Bugunkü adı Göynük.

Müfrezesi, önden ve arkadan baskıya uğrayınca Bitlis'e çekildi ve Osman Bey Müfrezesi ile birleşti. Osman Bey, müfrezesini Ali Beye bıraktı. Şubat 1916 sonlarında da Bingöl Komutanlığına tayin edildi. Oğnut'taki 36 ncı Tümenin Kiğı üzerine çekilmesi, 2 nci Süvari Tümeninin de Mamahatun güneyine yanaşmasıyla Osman Bey, Oğnut - Bingöl cephesini kapatmakla görevlendirildi. Talimgâh askerinden ve 300 kadar milisten oluşan toplam 1500 askerlik kuvvetiyle Rusları durdurmaya uğraşıyordu.

Bitlis'e yürüyen Rusların kuvveti yaklaşık 9,5 tabur, sekiz top, iki Kazak süvari alayı, toplam 6000 kişiydi. 28 Şubat 1916'da Abbasyef, üç koldan Bitlis'e saldırdı. 300 kayıpla geri çekildi. Ali Bey komutasında 3000 kişilik kuvvet Bitlis'te toplanmıştı. Ruslara karşı direniyorlardı. Ruslar, 1 Mart 1916'da tekrar cepheye yanaştılar. Bir gece baskınıyla bütün cepheden taarruza geçtiler. Ermeniler de şehrin güneydoğusundaki bir kulenin yanından gelerek Siirt yolunu kestiler. Bu yüzden bütün kuvvetler, mecburen Mutki'ye çekildiler. Böylece Bitlis de 2 Mart 1916'da Ruslar tarafından işgal edildi. 4 ncü Kolordu da diğer Rus kuvvetleri gibi durmuştu.

İRAN HAREKÂTI

İran cephesindeki Baratof kuvvetlerinin mevcudu, şubat ayında 14.000 asker, 38 topa ulaşmıştı. Bunun büyük bir kısmı, 10.000 asker, 22 top; Kirmanşah istikametinde taarruza geçmişti. Uğradığı başarısızlıktan dolayı, 2 Ocak 1916'da Graf (Kayne) intihar edince yerine Alman subaylarından Bob geçti. Goltz komutasındaki 8000 kişilik İran-Türk kuvveti Kirmanşah çevresinde toplanmıştı. Bunların içinde güvenilir olan kuvvet, Binbaşı Şevket[282] komutasındaki üç Türk taburu idi. Baratof, 26 Şubat 1916'da bu kuvvetleri geriye atarak Kirmanşah'ı işgal etti. Baratof'un sağ tarafından yürüyen bir Rus kuvveti 9 Mart 1916'da Sine'yi almıştı. Ruslar bu suretle, mart başlarında Kirmanşah - Bitlis - Muş - Varto - Yeniköy - Aşkale - İspir - Rize hattını tutmuş oluyorlardı.

Arkadaşlar,

Azap taarruzu başladığı sırada o zamana kadar kararsız bulunan genel karargâh, 3 ncü Orduya kuvvet gönderdi. 25 Ocak 1916'da Haydarpaşa'dan Ulukışla'ya hareket eden 10 ncu Tümenin ilk alayı, 7 Şubat 1916'da Ulukışla'ya vardığında, Hasankale çoktan işgal edilmişti. Erzurum da her an taarruz tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Erzurum işgal edildikten sonra 3 ncü Ordunun takviyesi kararı veriliyor. 17 Şubat 1916'da 13 ncü Tümen Silivri'den Derince'ye hareket etti ve oradan 7 Mart 1916'da demir yoluyla Ulukışla'ya sevk edildi. Tam bir ay sonra 17 Mart 1916'da 3 ncü Tümen Sivas'tan hareket edebilmişti. 10 ncu Tümenin kolbaşı Suşehri'ne gelmişti. İnisiyatif Ruslar elinde kalmış ve genel karargâh düşman darbelerinden sonra kararlar vermiştir. Karargâhın yaptığı en önemli iş;

[282] Binbaşı Şevket, 1916 yılında Irak-İran Cephesi'nde Bağdat Grup komutanlığı yapmıştır. Rusların İran'da Paytak Geçidi'nden Hanikin'e ilerlemeleri üzerine Albay Bob kaçmış yerine Binbaşı Şevket geçmiştir. Görgülü; s.166.

Yavuz gemisiyle, sekiz makineli tüfek müfrezesi (32 makineli), bir dağ bataryası, iki uçak, 1000 piyade tüfeği, 300 sandık piyade cephanesi, 29 subay, 400 askeri 6 Şubat 1916'da Trabzon'a çıkarmasıdır. Bunlarla Erzurum Kalesi savunulacaktı. Yollarda kar çok olduğundan, silâhlar hızlı bir şekilde sevk edilemedi. Bunlar gelinceye kadar da Erzurum işgal edilmişti. Tayyarelerden birisi uçarak giderken yolda düşüyor. Diğerinden de gerektiği şekilde yararlanılamıyor. Daha önceden alınmayan tedbirlerin acısını çekiyorduk. Önceleri, ordu komutanı kuvvet istiyordu. Bu ordunun, zamanında ihtiyacı düşünülerek Arıburnu ve Anafartalar'ın 20 Aralık 1915'te boşaltılmasından sonra Erzurum'a iki tümen sevk edilseydi, iki ay içinde ve tam zamanında yetişebilirlerdi. Bazı hafif kuvvetli taburların zamanında Yavuz'la sevkine önem verilseydi, Erzurum'un takviyesine yardım edilmiş olurdu. Hatta 15 Şubat 1916'daki bunalım esnasında yeni bir kuvvet - küçük dahi olsa - Erzurum'a yetişip gelseydi, savunucuları gayrete getirirdi ve Erzurum'u elde tutabilirdik.

Kışın yaptıkları bu yarma manevralarında, Ruslar başarılı olmuşlardır. 3 ncü Orduyu sarsmışlar, kuvvetinin üçte ikisini kaybettirmişler ve bir taraftan da Trabzon - Bayburt ve Erzincan'a yaklaşmışlardı. Bütün cephede ise Rize - Kirmanşah hattına ilerleyerek 1916 yılına üstün bir şekilde girdiler.

AZAP - ERZURUM KAYIP BİLÂNÇOSU

Azap Muharebesi'nde yaklaşık 22.000, Erzurum'da 9000, geri çekilme esnasında da 4500 kayıp verdik. Şu hâlde kayıp toplamı 35.500 askerdir. Bunlardan 15.000'i yaralıdır. 10.000'i ya hastahanelerde ölmüş ya da mevzilerde donmuştur. 4000 de şehit vardır. 6500 kadar da esir olduğu anlaşılıyor. Hastahanelerde yatan 8-10.000 hasta, bu toplama dâhil değildir. Kalede, mevzilerde ve yollarda 210 top kalmıştır. Kaleden birçok mantelli toplar çıkarılmıştır.

Ruslar, takip de dâhil olduğu hâlde, 40.000 kadar kayıp vermişlerdir. Bu da bu bölgede harp eden genel mevcudun ikmali de dâhil olduğu hâlde beşte birini oluşturur. Rus orduları devamlı olarak ikmal edildiğinden, bu kayıplar büyük bir sarsıntı yapmamıştır. Kışın şiddeti, her iki tarafta da hüküm sürmüştür. Ruslar, taarruz eden taraf oldukları için, özellikle Erzurum önlerinde büyük kayıplar vermişlerdir. Rusların yarmayı yapan 4 ncü Avcı Tümeni 4500 askere inmişti ki kuvvetinin dörtte üçünü kaybettiği anlaşılıyor.

Türklerin 9 ncu, 10 ncu ve 11 nci Kolorduları, Azap - Erzurum muharebelerinde gelen ikmal askeriyle beraber 70.000 askere ulaşan mevcutlarının üçte ikisini kaybetmişlerdi. Yaklaşık üçte biri hayatta kalmıştı ki bu da 26.500 askerden ibaretti. Bununla beraber, iki alay hariç olmak üzere, topların önemli bir kısmı kurtarılmıştır ve emir komuta altında geriye çekilme yapıldığı için panik olmamıştır.

Bu muharebelerde, harp sonunda bulduğumuz 6500 esir yerine, Maslofski, 300 subay, 20.000 esir ve 323 top aldıklarını açıklıyor.[283] Larcher;

[283] General Maslofski'nin Umûmi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi; s.362.

Erzurum'un düşmesinden bahsederken "Aldıkları ganimetleri bütün dünyaya yayımlayan Rus tebliği de 100.000 esir ve 300'den fazla toptan bahsedilmiş, Müslümanlara propaganda yapılırken bu miktar üç katına çıkarılmıştır. Erzurum'un işgali hem Grandük'ün şerefini yükseltmiş hem de Rus maneviyatını kurtarmıştır." diyor.[284]

Burada, en aydın halkın maneviyatı hakkında garip bir olay anlatayım: Her tarafta, İngilizler yenilgiden bunaldıkları sırada, Avrupa'daki kesin sonuç alınacak muharebelere hiç etkisi olmayan Bağdat ve Kudüs'ün işgali, İngiliz maneviyatını yükseltmiştir. Bunlar doğal olarak büyük bir önem taşımıyorlar. Fakat halk üzerinde bir etki yapıyor. Çünkü Bağdat ve Kudüs İslâm ve Hristiyan dünyasında meşhur iki eski şehir olduklarından halk tabakaları içinde herkes tarafından biliniyordu.

[284] Larcher; s.367.

BEŞİNCİ KONFERANS

Arkadaşlar,

Geçen konferansta şu sonuca varmıştık. 3 ncü Ordu, ezilmeden düşman harekâtını geciktirmeye çalışarak Erzurum'un tahkimatına çekilerek sonuç almak gerekiyordu. Bu ordunun Azap Muharebesi'yle beraber hızlı bir şekilde takviyesine karar verilmeliydi. Azap Muharebesi, 11 Şubat 1916'da başlamıştı. Arıburnu ve Anafartalar ise 20 Aralık 1915'te boşaltılmıştı. Başkomutanın elinde hazır kuvvetler bulunduğundan, karar verecek bir durumdaydı. Azap'ta cephe yarılınca Erzurum'un akıbeti belli olmuştu. Azap'taki büyük kayıp ve günlerce süren savaşlar orduyu yıpratmıştı.

Buna karşılık yalnız 10 ncu Tümenin sevkiyle yetinildi. Bu da zaten geç verilmiş bir karardı. Ayrıca Yavuz ile de 32 makineli tüfek ve dört top sevk edildi. Hâlbuki Yavuz'la Azap yarmasından hemen sonra, İstanbul'dan hiç olmazsa bir alay sevk edilseydi, Erzurum'un tam tehlikede olduğu dönemlerinde yetişir ve büyük faydası olurdu. Bu kadar az kuvvetin nasıl yardım edeceğini, şimdi açıklayacağımız durum gösterecektir. Taze birliklerin ruhen ve maddeten etkileri büyüktür.

10 ncu Tümen, Erzurum işgal edildikten sonra, Mart 1916 ortalarında gelebilmişti. Bu esnada Çanakkale Cephesi'nin boşaltılması dolayısıyla, Trakya'da altı kolordu boş duruyordu. Falkenhayn, Avrupa'da yardımımıza ihtiyaç duymamıştı. Sonra Galiçya'da sıkışınca, Ağustos 1916'da, oraya 15 nci Kolordu, ayrıca Makedonya'ya ve daha sonra Romanya'ya da birer kolordu daha gönderilmişti. Bu kolordular zamanında yetişerek faydalı olmuşlardı.

İKİ TARAFIN PLÂNLARI

Şubatta 1916'da 3 ncü Ordu bölgesinde Rize - İspir - Aşkale - Muş - Bitlis, İran'da da Kirmanşah Rusların eline geçmişti. Kirmanşah düştükten sonra, Baratof, Hanikin'e doğru ilerlediğinden, 6 ncı Tümen bu cepheye sevk edilmişti. Bu esnada Kut'ül-amare daha yeni kuşatılmıştı. İngilizler, art arda taarruzlarla burayı kurtarmaya uğraşıyorlardı. Ruslardan Hanikin'e taarruz ederek yardımcı olmalarını istiyorlardı. Erzurum'un işgalinden sonra Halep'e sevk edilmekte olan 5 nci Kolordu, 3 ncü Ordu emrine verildi. Bundan sonra Trakya'daki 2 nci Ordunun da Doğu Cephesi'ne sevki kararlaştırıldı.

RUSLAR ŞÖYLE DÜŞÜNÜYORLARDI

Yukarıda söylendiği gibi, bir ay kış harbiyle 3 ncü Orduyu bozup Erzurum'u alacaklar ve bir ay dinlendikten sonra ordularını düzenleyecekler, ve Türklerin yeni gelecek kuvvetlerine karşı yeni bir darbeye hazırlanmış olacaklardı. Bunun üzerine 1916 Mart ortasında, Türk kuvvetleri yavaş yavaş 3 ncü Orduya katıldıkça Rusları yenmek fırsatını bulacaklardı. İşte Ruslar, bu esasa dayalı bir plân yapmışlardı. Bunun için 1916 Mart ortalarına doğru, önce cepheyi düzeltmek için ileri harekâta başladılar.

Sahilden bir grup Of'a; Of'un güneyinden de bir kol Bayburt'a; 1 nci Kafkas Kolordusu da Mamahatun'a doğru ilerlemeye başladı.

Bu şekilde üç hareket tarzı ortaya çıktı:

1. Bayburt, Mamahatun ortak harekâtı (15 Mart 1916'da Mamahatun'u aldılar, Bayburt'u alamadılar).

2. Of, Bayburt harekâtı (26 Mart 1916'da Of alındığı hâlde, Bayburt alınamadı).

3. İki taraf alındığı hâlde ortada dayanan Bayburt'un doğusuna doğru çıkıntı durumunu düzeltmek için tekrar Bayburt'a taarruz harekâtı.

3 NCÜ ORDU BÖLGESİNDE 1916 MART AYI ORTALARINDA DURUM ŞÖYLEYDİ (Kroki-35)

5 nci Tümen Bitlis yönünde ilerlerken Muş'un güneyinde aşiret müfrezeleri bulunuyordu. Ayrıca Bingöl ve Oğnut'ta Osman Beyin emrinde birer müfreze vardı. Oğnut'un kuzeybatısındaki Melikan'da 36 ncı Tümen; bunun kuzeyinde de Albay Hacı Hamdi Müfrezesi bulunuyordu. 3 Şubat 1916'da 3 ncü İhtiyat Süvari Tümeni lâğvedilmiş, yarısı aşiretlerden oluşan 9 ncu Süvari Tugayından, Tokat ve Erzincan Seyyar Jandarma Taburlarıyla beraber Albay Hacı Hamdi Müfrezesi kurulmuştu. 3 ncü Ordunun asıl kuvvetini teşkil eden 9 ncu, 10 ncu ve 11 nci Kolordular Kop dağı - Mamahatun'un batısı - Tuzla suyunun güney bölgesindeydiler. Kop dâhil Bayburt'un doğusunda Çoruh Müfrezesi; Of civarında Doğu Karadeniz Müfrezesi vardı. Daha sonra 5 nci Tümenden başka 8 nci Tümen de Diyarbakır'a nakledilmiş, Oğnut'tan Van gölüne kadar olan bölgede 16 ncı Kolordu komutayı üzerine almıştı. Bu kolordu; 5 nci Tümen ile Mutki gönüllüleri, Boğlan,[285] Ziyaret, Bingöl Müfrezelerinden oluşuyordu. Daha sonra 8 nci Tümen de 16 ncı Kolordu emrine verilerek Muş istikametine gönderilmişti. 5 nci Kolordu da 3 ncü Ordu gerisine doğru yürüyüşteydi.

Rusların sıklet merkezi Erzurum ve batısında bulunuyordu. İspir'de ve sahilde kuvvetli bir müfrezeleri, Muş ve kuzeyindeki bölgede Oğnut ve Kiğı'ya doğru beş tabur ve beş süvari alayı kadar bir kuvvetleri, Bitlis'te bir tümene yakın Nazarbekof kuvvetleri bulunuyordu. Oğnut ve Kiğı'ya doğru Rus süvarileri zayıf piyade korumasında yavaş yavaş ilerliyorlardı.

Erzurum'dan geri çekilirken kolera çıktıysa da Tevfik Salim (Sağlam)'in gayretiyle kısa zamanda ortadan kaldırıldı. Mayıs ayında da tifüs kontrol altına alındı.

TÜRK ORDUSUNUN HAREKÂT PLÂNLARI

Başkomutanın, 2 nci Ordu Komutanına 19 Mart 1916'da verdiği emir özetle şöyleydi: "Ülkeyi düşmandan kurtarmak için 2 nci Ordunun Diyarbakır ve daha doğusundan, Erzurum ve kuzeyindeki Rusların yan ve gerilerine taarruz etmek üzere sevkini tasarlıyorum. Bunun için 3 ncü Ordunun güney tarafındaki birlikler de 2 nci Ordu emrine verilecektir. 2 nci Ordunun nakline, 14 ncü Tümenin 4 ncü Orduya nakli bittikten sonra yaklaşık olarak 14 Nisan 1916'da başlanacaktır."

[285] Boğlan: Bingöl-Genç-Söğütlü Yağızca köyüne bağlı mezraa.

Bu emre göre, 2 nci Ordunun yığınağı, tasarlanan harekâtı, ikmali ve 3 ncü Ordu ile emir komuta meselesinin ne şekilde düzenleneceği hakkında düşünceleri sorulmuştu.

Daha sonra 14 ncü Tümen ile 3 ncü Süvari Tümeni de 2 nci Orduya verildi. Süvari Tümeni üç alay, 11 süvari bölüğü, üç makineli bölük, iki batarya 2700 mevcutla Tunceli'ye hareket etti. Hozat'tan sonra Sağyan'a[286] gelerek cephe muharebesine biraz katılmıştır.

19 Haziran 1916'da 2 nci Ordu şu kolordulardan oluşuyordu:

16 ncı Kolordu 5 nci ve 8 nci Tümenler; 3 ncü Kolordu 7 nci, 11 nci ve 12 nci Tümenler; 2 nci Kolordu 1 nci, 53 ncü ve 14 ncü Tümenler; 4 ncü Kolordu[287] 47 nci ve 48 nci Tümenler, toplam 10 tümen olup, 48 nci Tümen muharebeden sonra gelebilmişti. 47 nci ve 53 ncü Tümenler ise seferberlikten sonra kurulmuştu.

Bu kolorduların ilk ve son şeklini gösterir kuruluş çizelgesi No-1'de, mayıs sonunda 2 nci Ordunun nakliyatını gösterir çizelge Kroki-36'dadır.

2 nci Ordu 21 Mart 1916 tarihinde Başkomutanlığa cevap olarak aşağıdaki teklifi yaptı: (Kroki-37)

Başkomutanlığa,

1 nci Şube 217 numaralı yazıda bahsedilen maddelere sırasıyla aşağıdaki cevap arz olunur.

1. Önceden sunmuş olduğum yazıda, mevcut askerî durumun bilinmemesinden dolayı, genel olarak ordunun Viranşehir - Siverek hattında, durum uygun olduğu takdirde, daha ileride; bir kolordunun da daha sonra durum müsait olursa Harput'a kadar ilerlemek üzere, Malatya civarında toplanmasını teklif etmiştim. Son aldığım bilgiler ve edindiğim izlenimlere göre Harput elde tutulmak şartıyla, 2 nci Ordunun Diyarbakır'dan itibaren Bitlis çayının kavuştuğu yere kadar Dicle nehri gerisinde toplanmasına çalışılmasını uygun bulmaktayım. Bununla beraber, toplanma uzun zaman alacağına göre, toplanma bölgesinin düşman harekâtına ve askerî durumlara uygun olarak değiştirilmesi tabiîdir.

2 nci Ordu, tabi ki trenden yararlanabilmek ve sunmuş olduğum lâyihada da arz edildiği gibi, yaya yürüyüşü faydalı görüldüğü takdirde bir ilâ iki yolla yavaş yavaş önceden belirlenmiş olan toplanma bölgesine sevk olunacaktır. Yalnız bu iş için şimdiden ihtiyaç duyulan görevliler gönderilerek iaşe için konak noktalarının hazırlanması gerekmektedir.

2. 2 nci Ordu, Van gölüyle Erzurum arasında mevcut bütün geçitlerden yararlanarak Karakilise - Hasankale hattına doğru, Kağızman genel istikametinde geniş bir cephe ile taarruz eder. Bu esnada, kuzey ordusunun da

[286] Sağyan: Bingöl-Adaklı'ya bağlı köy. Bugünkü adı Doluçay.
[287] Bu kolordu Genel Karargâh emrinde iken 28 Mayıs 1916'da Doğu Cephesi'ne gönderilmiştir.

bağlantıyı muhafaza ederek doğu istikametinde Erzurum ve kuzeyine doğru taarruz etmesi tabiîdir. Ordunun bu yürüyüşte Van ve Doğubayazıt istikametlerine doğru yanlarını müfrezelerle korumak zorunda kalacaktır.

3. 5 nci Tümene ve gerektiğinde 6 ncı Tümenlere verilen Başbakanlık tezkeresinde belirtilen görevler doğrudur. Bitlis'in güneyindeki boğaz ile Muş'tan Dicle vadisine, Batman çayı ile giden boğazın elde tutulması lüzumlu olduğu gibi, Bingöl Geçidi'nin dahi her ne olursa olsun işgal ve tahkimine çalışılması; Erzurum ve Tercan'dan Palu ve Harput'a giden yolların gözetlenmesi; Tunceli halkı (gerçi dik başlı bir halk ise de) para kuvveti ve sair tedbirlerle Ruslardan önce ileri gelenlerinin elde edilerek orada istilâcı düşmana karşı bir ayaklanma hazırlığı ve hiç olmazsa bunların yatıştırılması ve elde edilmesi şarttır. Bu maddeler hakkında şimdiden 3 ncü Ordu Komutanlığına emir ve yetki verilmesi emirlerine maruzdur.

4. Yollar hakkında elde bulunan bilgilere göre 2 nci Ordunun menzil hattı; Re'sü'l-ayn - Diyarbakır ve buradan Bitlis - Muş, Harput istikametlerine giden yolların olması gerekir. Genel olarak iaşe işlerinin birliklerin bulunduğu yerler civarından edinilmesine çalışılması tabiî olmakla beraber, yeterli olup olmadıkları inceden inceye araştırılmalı ve eksiklerin trenle nakledilmesi yoluna gidilmelidir. Meselenin olağanüstü öneminden dolayı, tren hatlarının taşıma kapasitelerinin artırılarak ikmal vasıtası olarak kullanılmaya çalışılması emrin gereklerinden görülmektedir. Erzağın bu şekilde alınması ve birliklere gönderilmesi için de yerel vasıtalara müracaat edilmiştir. Bedevî develerinden bu durumda çokça faydalanılması da beklenmektedir. Bununla beraber Re'sü'l-ayn'dan itibaren cephane ve malzeme taşınacaktır. Menzil işleri için esas zorluk, nakliye vasıtalarının bir yerde toplanmasıdır. 2 nci Ordunun levazım desteği, hâlen kolorduların kol eksiklerini bile tamamlayacak hâlde değildir. Aslında peşin parayla satın almak suretiyle geniş ölçüde ve şimdiden yerinde menzil için nakliye vasıtaları bulmaya çalışmak gerekir.

5. 2 nci ve 3 ncü Ordu tarafından aynı cephe üzerinde yapılacak harekâtta birbirleriyle kuvvetli bir irtibatın sağlanması şart olduğundan, bu iki ordunun mutlaka bir komuta altında birleştirilmesi gerektiği inancındayım.

2 nci Ordu Komutanı
Korgeneral
Ahmet İzzet[288]

[288] Ahmet İzzet (Furgaç) (1864-1937): 1877'de Soğukçeşme Askerî Ortaokuluna, 1878'de Manastır Askerî Lisesine girmiş, 1884'te Harbiyeden, 1887'de de Harp Akademisinden mezun olmuştur. 1889-1890 yıllarında Goltz Paşanın yardımcılığını yapmıştır. Kurmay stajı yapmak üzere Almanya'ya gitmiştir. Alasonya ve 5 nci Ordu karargâhlarında görevlendirilmiştir. 31 Ağustos 1908-18 Mayıs 1909 tarihleri arasında Genelkurmay başkanı olarak görev yapmıştır. Balkan Savaşı'na katılmıştır. Mahmut Şevket Paşanın ölümü üzerine Harbiye nazırlığına getirilmiştir. Doğu Cephesi'nde 2 nci Ordu ve Kafkas Ordular Grup Komutanlığı yapmıştır. 8 Kasım 1918'de hakkındaki suçlamalardan dolayı istifa etmiştir. Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar; s.121-128.

Ahmet İzzet Paşanın plânı; bu kuvvetlerin toplanması, trenle kolayca taşınabilmesi, düşmanın Bitlis'ten 6 ncı Ordunun arkasına sarkmasına engel olunması, aynı zamanda, geçen sefer söylendiği gibi İskenderun'a çıkarma yapılırsa oraya da yetişilmesi açısından oldukça iyiydi. Toplanma bölgesinin önünde engel bulunması, oldukça verimli bir sahada iaşe kaynaklarından yararlanılması, birçok yola sahip olması itibarıyla da kurallara uygundu. Ancak harekâtta iki ordu arasında büyük bir açıklık ortaya çıkarıyordu. Bu büyük bir engeldi. Bunu bir kolordu ile kapamak istiyorlardı.

Ahmet İzzet Paşa, Maraş - Malatya ve Re'sü'l-ayn - Diyarbakır menzillerinden yararlanarak, 2 nci Ordunun büyük kısmını mayıs ortalarında toplayabileceğini ümit ediyordu.

Ruslar da görülen manevra kabiliyetine göre bu harekâtı iç hatlarla karşılayabilirlerdi ki, onlar da böyle düşündüler ve uyguladılar. 2 nci Ordu sıklet merkezinin bu sebepten dolayı solda olması lâzımdı. Gerçekten, daha sonra sola intikal etti. Bu birinci plândan sonra Trabzon işgal edildi. Düşman buraya büyük kuvvetler çıkardı. Bu durum karşısında, 2 nci Ordu komutanı yeni bir plân teklif etti.

Düşman, Trabzon'a kuvvet çıkarıyordu. Trabzon'dan Erzincan'a ana yol vardı. Buradan, kuvvetlerin güneye sarkmasıyla, 3 ncü Ordunun tamamen veya kısmen imha edilmesi ihtimalini düşünerek, Ahmet İzzet Paşa özetle şöyle bir teklifte bulundu (Kroki-38): "3 ncü Ordu bölgesinde, Bayburt civarında düşmana doğru olan kavis geri alınarak, düşmanın kuşatmasına engel olmak, 3 ncü Ordu ile Murat nehrinin kıvrıldığı Şangular - Engice dağı arasında savunma durumuna geçmek; 2 nci Ordunun da Diyarbakır'daki yığınağını kuzeye, Elazığ - Malatya bölgesine nakletmek gerekir. Düşman Karadeniz'e dayanarak sağ tarafını kuvvetlendirdiğinden, Malatya - Harput hattından düşmanın sol tarafına taarruzda başarı ümidi vardır."

Bu şekilde Erzurum istikametinde düşmanın büyük kısmının sol tarafına taarruz edilecekti. Bununla beraber Muş'ta ve Bitlis'te bulunan düşmana karşı, 8 nci ve 5 nci Tümenleri bırakarak, 6 ncı Ordunun geri bağlantısı ile Diyarbakır ovasının iaşe kaynaklarının korunması düşünülüyor, sağ tarafı bir kolordu ile korunan 2 nci Ordunun, asıl kuvvetiyle 3 ncü Ordunun sağ yanından düşmana bir darbe vurmak isteniliyordu.

Ahmet İzzet Paşa, 3 ncü Orduya şu emri verdi. "Düşmana mümkün olduğu kadar az arazi bırakılması; 3 ncü Ordunun tek başına düşmana ezdirilmemesi; Çoruh Müfrezesinin fazlaca ileride bulunan sol tarafının tehlikeye açık bulunduğu; daha ziyade cephe ve kuzeyden baskı olması durumunda, üçüncü bölgenin Gümüşhane - Kelkit, ikinci bölgenin sağ tarafını Murat nehrine dayandırmak üzere Erzincan istikametinde çekilebileceği" bildiriliyordu. Rusların, Çoruh ve sahildeki baskıları üzerine, Giresun-Şebinkarahisar üzerinden, düşmanın, 3 ncü Ordunun yan ve gerilerine doğru bir taarruzuna engel olmak üzere, 9 ncu Tümen 3 ncü Ordu

emrine verildi. Vehip Paşa,[289] Bayburt kavisinin terk edilmesi fikrine yanaşmıyor ve "Düşman Bayburt'u alırsa, boğazlardan kurtulup kolayca Erzincan - Kemah üzerinden 2 nci Ordunun toplanmasına engel olur!" diyordu.

Ruslar da şöyle düşünüyordu: "3 ncü Ordu Tunceli, Karadeniz arasından taarruzla Rusları kendi üzerine çekecek, 2 nci Ordu 100 kilometrelik bir sahadan Rusları kuşatarak Kiğı, Bingöl arasından Hasankale'ye doğru hareket edecek." Plânın uygulanmasından önce, Rus karargâhı böyle tahmin ediyordu. Gerçek kuvvetlerimizi, harekâtın ayrıntılarını Ruslar bilemezlerdi. Rusların 4 ncü Kolordusu, Muş ve Bitlis'teydi. Asıl kuvvetleri Erzurum, Çoruh ve Mamahatun'da olduğundan, bunlar arasında Kiğı ile Bingöl ve uzantısında yaklaşık 100 kilometrelik bir yeri, ancak beş Kazak süvari alayıyla ayrı ayrı beş drujin ve Ermeni gönüllü taburları örtebiliyorlardı.

Ruslar, bizim bu boşluğu bildiğimize inandıklarından Erzurum'un gerisine düşeceğimizi zannediyorlardı. Bizim için bu plân uygundu. Fakat biz bu boşluğu tamamen bilemezdik. Ruslar ise kendi zayıf yerlerini bildikleri için böyle düşünüyorlardı. Burada esef verici bir durum ortaya çıkmış ve Rusları tamamen aydınlatmıştır.

Mayıs ortalarında, 2 nci Orduda hain bir adam, Ruslara iltica ederek plânlarımızı açığa çıkardı. Böylece Ruslar, daha açık plânlara dayanarak önce 3 ncü Orduyu geri atmaya ve 2 nci Ordu hareket ederken yanına büyük darbe vurarak Abdülkerim Paşaya Kılıçgedik'te uyguladıkları plânı hayata geçirmeye karar vermişlerdi. Demek ki 2 nci Ordunun ne zaman ve nerede toplanacağını anlamışlardı. Burada toplanmadan önce, 3 ncü Orduyu dâhilî hat manevrası ile geri atmak amacını takip etmişlerdir. 2 nci Ordunun yığınak nakliyatı trenle yapılıyordu. Trenlerimiz, bir kolorduyu bir ayda ancak taşıyabiliyordu. Dört kolordu dört ayda taşınabilir. Bir ay da kara yolu vardır. O hâlde taşıma 1 Martta başlarsa, 2 nci Ordu ancak ağustosta iş görür duruma gelebilirdi. Biz, 5 nci Kolordu ile 3 ncü Orduyu takviye ettiğimizde, düşman da kendi 5 nci Kolordusunu Trabzon'a çıkardı. Daha önce iki plaston tugayını da Rize'ye çıkarmışlardı. Bu miktar bizim 3 ncü Orduya yaptığımız takviyenin iki katıdır. Ruslar şimdi durumunu ve düşüncesini tamamıyla öğrendikleri 2 nci Ordunun karşısında da yeni kuvvetler teşkil ederek gönderdiğimiz kuvvetin üstünde kuvvet yığma tedbirleri aldılar. Larcher diyor ki: "Fransa 5 nci Rus Kolordusu ile Romanya ordusunun kuzeyden, Selânik ordusunun güneyden Bulgaristan'ı çiğneyerek Çanakkale'yi açmasını ve Rusya'ya silâh ulaştırılmasını istiyordu. Fakat Rus

[289] Vehip (Kaçi) (1877-1940): 1897'de Harp Okulunu, 1900'de Harp Akademisini bitirmiştir. Balkan Savaşı'nda, Yanya Müstahkem Mevki komutanlığı, Hicaz Cephesi'nde, 22 nci Hicaz Tümen komutanlığı, Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi'nde, Cenup Grubu komutanlığı, Doğu Cephesi'nde 3 ncü Ordu komutanlığı yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'ya gitmiş ve dönmemiştir. Millî Mücadele'ye katılmadığından dolayı 23 Mayıs 1927 yılında 2041 sayılı kanun hükmünce Türk vatandaşlığından çıkarılmıştır. Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar; s.315-322.

Genelkurmay Başkanı Aleksiyef 'Proje iyi fakat kuvvetim yoktur' diye cevap verdi." Görülüyor ki Rusya, Avrupa'dan çok Asya'da bir sonuç almak hatasına düşmüştü.

1916 Nisanında 1 nci, 2 nci Kars Alayları teşkil edildi. Temmuz ayında cepheye gittiler. Bundan sonra dört Gürcü, altı Ermeni taburu oluşturulmuştu. Mayıs ayı sonlarında 66 ncı Tümen, Muş bölgesine gönderilerek 4 ncü Kolorduya geri verilmişti. Bu sırada Türklerin, Bitlis ve Muş aleyhine yaptıkları taarruzları Ruslar püskürttüler. 1916 yazında, 16 taburlu 5 nci Avcı Tümeni teşkil edildi. Erzincan'ın zaptından sonra da Erzurum ihtiyatında bulunan 23 ncü, 33 ncü Drujin Tugaylarından 6 ncı Avcı Tümeni; 1 nci, 49 ncu Drujin Tugaylarından da 7 nci Avcı Tümeni kuruldu. 1917 yılı Martında 7 nci Avcı Tümenin teşkilâtlanması bitmişti. 1916 Eylülünde 1 nci Kolordu ile 4 ncü Kolordu arasında Abbasiyef komutasında, 6 ncı Kolordu kuruldu. Çernozobof komutasındaki 2 nci Kafkas Süvari Kolordusu da 7 nci Kolordu adını aldı. Bu suretle 13'ü drujin olmak üzere, 57 tabur oluşturuldu.

DEĞERLENDİRME

Ruslar, bizim 100 kilometre menzilimize karşılık, kısa bir mesafeden, Karadeniz'den, yanımıza düşecek bir duruma geldiler. Biz sol tarafımızda zayıf, sağ tarafta kuvvetli grupman[290] yaparak düşmanı güneyden kuşatmak isterken Ruslar da başlangıçta solumuzdan bizi kuşatıyorlardı. Harekâtımızda başarılı olsaydık Erzurum ve Sarıkamış'a gidiyorduk ki buraları tahkim edilmişti. Tersine, sol tarafımızı düşmana kaptırsaydık Ruslar doğudaki 3 ncü, 2 nci ve 6 ncı Orduların ve Suriye'nin arkasına düşeceklerdi ve durum aleyhimize dönecekti. Rusların, Trabzon'a büyük kuvvetler çıkararak yan ve gerilerimize taarruz etme düşüncesi, gariptir ki, Rus Karadeniz Donanması Komutanı Amiral Eberhardt[291] tarafından teklif edilmişti. Deniz nakliyatı ona aitti. Yeni faaliyete geçen İmparatoriçe Maria ve Katerina savaş gemileri ile bu nakliyatı koruma altına alacaktı. İki kolordu ile Trabzon'a çıkarak güneye inip ordunun gerisini almak istiyordu.

Grandük, bazı değişiklerle bunu uygun gördü. Rize'ye iki plaston tugayı çıkarılıp Liyahof kuvveti takviye olunacak, karadan Trabzon alındıktan sonra oraya 5 nci Kolordu çıkarılacaktı. Plânın uygulanmasına başlandı. Kroki-29'da görülüyor ki Trabzon'da 50 taburluk, bunun solunda 20 ve 40 taburluk gruplar var. Böylece Ruslar kuzeyde bir sıklet merkezi oluşturuyorlar. Yollardan, deniz menzilinden yararlanıyorlardı. Bu plânın sonuçları çok yaygın olacaktı.

---

[290] Grupman: Nişan ve atış kabiliyeti.

[291] Amiral Andrei Augustovich Eberhardt (1856-1919): 1904-1905 yılları arasında Rus-Japon Savaşı'na katılmış, 1910 yılında Rus Deniz Kuvvetleri Genelkurmay başkanlığı ve 1911 yılından Temmuz 1916'da emekliliğe sevk edilinceye kadar Karadeniz Donanması başkomutanlığını yapmıştır. Emekliliği sırasında Devlet Konseyi üyeliği yapmıştır.

Baratof'un İran'da bulunan 1 nci Kafkas Süvari Kolordusu ile Kafkasya'da ikinci hattaki kuvvetler hariç olmak üzere, her iki Osmanlı ordusunun karşısındaki kuvvetleri Maslofski şöyle gösteriyor:

	Piyade	Süvari	Top
5 nci Kolordu	56.000	1600	154
2 nci Türkistan Kolordusu	43.000	4000	96
1 nci Kolordu	31.000	4000	77
Erzurum civarında ihtiyat	+37.000	+ 880	+50
3 ncü Ordu karşısında toplam	167.000	10480	377
2 nci Ordu karşısında (4 ncü Kolordu)	23.000	7000	59
Azerbaycan Müfrezesi	+17.000	+7000	+36
Toplam	**207.000**	**24.480**	**472**

Muharip piyade 266.000 erdi ve genel muharip kuvvet 300.000 ere yükseliyordu. Van gölünün güneyinden Oşno[292] - Serdeşt [293]- Bane'ye[294] kadar Azerbaycan - Van Müfrezesi, sonraları, önce 2 nci Kafkas Süvari Kolordusu, ardından 7 nci Kolordu adını almıştı.

Bizim tarafta 2 nci, 3 ncü Ordudan her birinin tüfek adedi 40.000'di. Hiçbir tarafta sıklet merkezi yok demekti. Düşmanın bu plânının başarılı olmamasının sebebi, çok sarp olan arazinin durumu, yeni gelen Rus askerinin manevî kuvvetinin düşük olmasıydı. 5 nci Rus Kolordusunu teşkil eden asker, üçüncü tertip ihtiyatlarından, acemi, hasta ve döküntülerden ibarettir. Birlik aciz bir durumda kaldığından faaliyet gösteremedi. Gerillâ güçlerine bile yeniliyorlardı. Esirlerden alınan bilgilerde, bunların deniz nakliyatı sırasında kustukları ve korkup istavroz çıkardıkları, sahile çıkarken düşüp yuvarlandıkları, kısaca harbe bitkin bir durumda girdikleri anlaşılıyordu.

Diğer bir sebep de bu arazi sarptır, ormanlıktır. Burada bünyesi sağlam birlikler gereklidir. Mahallî birliklerimiz ve çeteler, her yeri dahi iyi bildiklerinden dolayı Rusları perişan ediyorlardı. Ayrıca, Trabzon - Bayburt - Erzurum ana yoluna dayanarak kolaylıkla iç hattan yararlanıyor, kuvvetlerimizi bir yerden diğerine sür'atle naklediyorduk. Düşman ise böyle bir yola sahip değildi. Arazi çok sarp olduğundan ve yol da olmadığından, bir yandan diğer yana kuvvet kaydıramıyorlardı. Yüksek ve sarp dağları aşırıp yana kuvvet kaydırmak, çok zor ve uzun zaman gerektiriyordu. Bizim böyle iç hattan yararlanmamız, düşmanı aldatmıştı. Bu faaliyet, düşmana 3 ncü Ordunun kuvvetini üç kat fazla gösterdi. Maslofski'nin verdiği miktara göre Ruslar, 3 ncü Orduyu; 15 Tümen ve 39 jandarma ve hudut taburu ki toplam

[292] Oşno: İran'da Rumiye gölünün güneybatısında yer almaktadır.
[293] Serdeşt: İran'ın kuzeybatısında Irak sınırına yakın bir şehir.
[294] Bane: İran'ın kuzeybatısında Irak sınırına yakın bir şehir.

dolgun mevcutlu ve 174 tabur, 74 süvari bölüğü olarak tahmin ediyorlardı. Başarımızda etkili olan üçüncü bir sebep de 3 ncü Ordunun 5 nci Kolordu birlikleri ile takviye edilmesidir. Çanakkale'de İngilizleri ve Fransızları mağlûp eden bu kahramanlar, yılmadan düşmanın üzerine atılıyorlardı. Yakın muharebeye alıştıklarından Rusları yanlarına sokup onları bomba hücumları ve süngü muharebesi ile kaçırtıyorlardı. Bu durum, 3 ncü Ordunun yıpranan askerlerinin maneviyatını artırdığından, onlar da başarıyla müdafaa ve hücumlara katılıyorlardı. İşte düşmanın bizim için çok tehlikeli olan harekâtı, bu üç sebepten başarılı olamamıştı. Bu durumdan istifade eden 2 nci Ordu yığınağını bitirmek üzereydi.

KİTCHENER PLÂNI

Rusların Azap hücumundan önce, İngilizlere yaptıkları teklif yukarıda arz edilmişti. Azap başarısından sonra, Kitchener karşı bir plân yaptı.

1916 ilkbaharında, İngilizler sekiz tümen ile Mersin, İskenderun limanlarından Çukurova bölgesini işgal ederek Kayseri istikametinde; Ruslar da Sinop ve Samsun'a çıkarak, Sivas - Yozgat istikametinde ilerleyecekler ve doğudaki ordularımızın arkasını keseceklerdi. Böylece Ruslar, Anadolu'da ve İstanbul'daki kuvvetlerimizi kendi üzerlerine çekecekler, Kayseri'ye doğru ilerleyen İngilizler daha serbest kalacaklardı. Esas darbe, Ruslara bırakılıyordu. Bunun için kuvvet gerekliydi. Bu kuvvet de Sivastopol ve Odessa'da toplandı. Ruslar, bu kuvveti uzun hatlarla geniş bir bölgede kullanacak yerde, doğruca İstanbul'a çıkarmayı düşündüler. O zaman Yavuz eldeydi. Fakat İmparatoriçe Maria ve Katerina faaliyete geçtiklerinden dolayı Ruslar, deniz hâkimiyetini elde edeceklerine emindiler. Kesin sonuç almak için İstanbul'a taarruz hazırlığına başladılar. Ancak bu sırada Alman denizaltı gemileri Karadeniz'e gelip faaliyete başlamayınca deniz nakliyatı yine tehlikeye düştü, bu plân da geri kaldı. Ruslar, emin olarak, karadan gitmek istediler. İstanbul'u işgal için Karadeniz sahilinde topladıkları üç kolorduyu, Brosilof'a verip Galiçya'ya büyük yarma yerine tahsis ettiler. Demek ki Rusların üç defa tasarladığı boğaz harekâtı yapılamadı. Bunda donanmamızın etkisi de önemli rol oynamıştır.

Rusların, 1916 taarruz plânlarını 1000 kilometrelik bir cephede gösterebilmek için taraflarından, yani İran harekâtından başlayalım:

İRAN HAREKÂTI

Sarıkamış harekâtı sırasında Enver Paşanın İran üzerinden hayal ettiği geniş harekâttan bahsetmiştik. Büyük hayallere düşen adamlar, büyük kavisler yaparlar. Ruslarda da Grandük Nikola böyle yaptı. Bağdat - Musul - Diyarbakır - Harput - Malatya hattını zapt etmek, hatta İskenderun - Mersin'e inmek hülyalarına düşmüştü. Enver Paşa da bunun karşısında, Hemedan - Tebriz - Erzurum - Batum hattını tutmak istiyordu. (Kroki-40)

İran'daki Baratof Kolordusu 14.000 kişilik bir kuvvetten ibaret idi. Kirmanşah'ı aldıktan sonra da Kut'ül-amare'de sıkışan İngilizlerin baskısıyla

Hanikin'e ilerliyordu. Reşt - Kirmanşah menzili 650 kilometreye çıkıyordu. Hanikin'den Bağdat'a doğru ilerledikçe bu menzil de 1000 kilometreye ulaşıyordu. Townshend, 26 Nisan 1916'da teslim olacağını İngilizlere bildirmiş olduğundan, Baratof, Kirmanşah'tan Hanikin'e ilerlemeye mecbur oldu. 29 Nisan 1916'da Kirint'i aldığı gün Kut da düşmüştü. Artık ilerlemeye gerek kalmamıştı. Zaten bu mevsimde Irak'ta sıcaklar başlamış ve Rus birliğinde dizanteri, kolera baş göstermişti. Bir taraftan da çayırlar kurumaya başladığından, çok sayıdaki süvari hayvanlarının beslenmeleri de güçleşmişti. Çok sayıda asker ve hayvan hastalıktan ve yemsizlikten ölüyorlardı. Fakat Grandük'ün emriyle Baratof taarruza devam etmeye mecbur kaldı. Bundan sonra Baratof, Hanikin'e taarruz etti. 7 Mayıs 1916'da Hanikin'de bulunan Şevket Bey komutasındaki müfreze karşısında, Ruslar başarılı olamadılar. Bundan sonra 6 ncı Tümen de yetişip Hanikin'i takviye etti. Goltz 9 Mayıs 1916'da Bağdat'ta ölünce, yerine Halil Paşa 6 ncı Ordu komutanı oldu Almanların isteği üzerine, Enver Paşa, İran'da Ruslara taarruz emrini verdi.

Yazın Irak'ta harekât olamayacağından, İngilizler ve biz harekâtı bıraktık. Sükûnet dönemine geçtik. Cepheden tasarruf edilen 13 ncü Kolordu ile Baratof'u yenmek uygun bir plândı. 3 Haziran 1916'da Baratof, tekrar Hanikin'e taarruz etti. Amacı bu defa Şevket Beyin kuvvetlerini sararak yenmek ve İngilizler ordularını takviye etmeden önce, Bağdat'ı almaktı. Türklerin İngilizleri takip ederek Basra'ya yürüyecekleri, büyük kısımlarının da Bağdat'tan uzaklaşacağı sanılıyordu. Bu Grandük'ün hayaliydi. Zayonchkovski diyor ki, "Baratof'a taarruz emri verilmesinin sebebi, 3 ncü Orduya karşı Rusların harekâtı sırasında mağlûp olan İngilizlerin önünden Türklerin 3 ncü Orduyu takviye için kuvvet çekememelerinden kaynaklanıyordu."

Baratof, Hanikin'de 13 ncü Kolordunun 2 nci ve 6 ncı Tümenlerine, rastladı ve yenildi. 850 kayıp vererek, 4 Haziran 1916'da Kasrışirin'e çekildi. 13 ncü Kolordu, 21.500 mevcutla, ve bir süvari tugayı, iki piyade tümeniyle taarruza başladı. 2 Temmuz 1916'da Kirmanşah'ı zapt etti ve birkaç yerde Rusları bozarak 10 Ağustos 1916'da Hemedan'a girdi. İleri karakollarını üç, dört saat ileriye sürdükten sonra takibe son verdi.

Süleymaniye'den gelen piyade ve süvari kuvvetlerimiz de Rusları geri püskürterek Sine'ye[295] girdiler. Baratof % 50 kayıp vermiş, mevcudu 7000 askere düşmüştü. Ruslar, birliklerini dinlendirmek ve takviye etmek üzere çekilmeye mecbur oldular. Baratof, perişan bir hâlde Kazvin'in 30 kilometre güneyindeki Sultanbulak dağlarına kadar atıldı. 1916 sonbaharında, 9 ncu ve 10 ncu Türkistan Avcı Tugayları, Türkistan'dan, Baratof'un emrine sevk edildiler. Böylece, Baratof'un emrindeki piyade kuvvetleri, yıl sonuna doğru 26 tabura yükseldi.

[295] Sine: Irak-Musul.

Grandük, bu başarısızlığı bölgenin sıcaklığına ve süvari hayvanları için ot bulunmamasına bağlayarak daha ılımlı bölgeden Musul'a hareket etmek istedi. İngilizler, Musul petrollerini kendileri almak istediklerinden, böyle bir harekâta razı değillerdi. Ruslar, Rumiye gölünün güneyindeki Çernozobof kuvvetlerini ve Baratof'u takviye ederek İran'da iki kolordu kurdular. Baratof'un kuvvetlerine 1 nci Kafkas Süvari Kolordusu; Çernozobof'un Azerbaycan-Van Müfrezesine de 2 nci Kafkas Kolordusu adını verdiler. Grandük, Rus Genel Karargâhından bir tümen daha istedi. Bunu her iki kolordu arasında irtibat tümeni olarak kullanacaktı. Yeni bir grupmanla Musul'u almak istiyordu. Bu sırada kış geldi. Bolşeviklik ilân edildi. Plân da suya düştü.

MUSUL – AZERBAYCAN HAREKÂTI (Kroki-41)

Hemedan - Bağdat karşı harekâtına paralel olmak üzere Musul - Azerbaycan arasında da Türk-Rus karşı harekâtı olmuştur. Çernozobof iki müfreze hazırlayarak Musul'un üzerine gönderdi.

1. Rumiye Müfrezesi: Baykal Kazak Tugayı, 4 ncü Plaston Tugayından iki tabur, bir drujin taburu ve bir Nesturî müfrezesi, dört tabur, 16 süvari bölüğü, altı top, 7 Mayıs 1916'da Şemdinli'ye yürüdü. Kürtlerle çarpışarak oraya girdi.

2. Savuçbulak Müfrezesi: Bir Ermeni taburu, 16 süvari bölüğü, altı top, aynı şekilde 7 Mayısta Revandiz'e yürüdü. Bilindiği gibi aynı gün Baratof da Hanikin'e hücum ediyordu. Savuçbulak Müfrezesi, 13 Mayısta Revandiz'i zapt etti. Mayıs ve haziranda Türklerin karşı taarruzları başarılı olamadı. Ruslar kuvvetlerini artırdılar. Bu şekilde Ruslar, Musul ve Süleymaniye'deki Türk kuvvetlerinin arasına girip merkezî durumdan yararlanıyorlar ve istedikleri zaman bunlardan birinin karşısında fazla kuvvet toplayabiliyorlardı.

Bir taraftan da Şemdinli'den Nesturî bölgesine doğru sarkarak Musul'u tehdit etmek istiyorlardı. Revandiz'e karşı Musul'dan 4 ncü Tümen sevk edildi. Ruslar 18 Temmuz 1916'da mağlûp olarak, Revandiz'i terk ettiler. Bizim tarafta Süleymaniye Grubu, dört tabur, dört süvari bölüğü, sekiz top, sekiz mitralyöz; Musul Grubu olan 4 ncü Tümen de 10 tabur, 10 top kuvvetindeydi. Bunların karşısında bulunan Çernozobof kuvvetleri, üç piyade alayı, sekiz süvari alayı, dört bataryadan oluşmuştu ve Sakız - Pesova - Oşno hattında bulunuyorlardı. Ruslar, merkezî durumdaydı. Süleymaniye - Musul Grupları arasında ise irtibat eksikti. Musul Grubu, Revandiz'den çekilen Rusları Pesova istikametinde takip ederek Azerbaycan hududunu aştı. Bu sırada Ruslar, 2 nci Kars Alayı ile Çernozobof'un kuvvetlerini takviye etmişlerdi. Pesova taraflarında toplanan Ruslar, önce Süleymaniye Grubunu attılar ve oraya tıkaç bıraktılar. Süvarileri çok olduğundan, başarılı bir biçimde iç hat manevrasını kullandılar ve 14-22 Ağustos 1916'da Musul Grubunun üzerine yüklendiler. 4 ncü Tümenin sol tarafı açık kalmıştı. 2 nci Kars Alayı ile takviye olunan Ruslar, bu açıktan hücum ederek, Musul Grubunu bozdular. Bir alayımızı esir aldılar. Kuvvetlerimiz, Revandiz üzerine çekilmeye mecbur oldular.

İRAN HAREKÂTI HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER

13 ncü Kolordunun Baratof'a karşı gönderilmesinin uygun olduğu görülüyor. Fakat İran'da ne zamana kadar durmalıydı? Madem ki yazın Ruslar mağlûp edilerek atılmış ve huduttan uzaklaştırılmışlardı. Bundan sonra Irak'ta sonbahar ve kış harekâtı başlayacağından, 13 ncü Kolorduyu zamanında çekerek Bağdat'a getirmek ve İngilizlere karşı koymak lâzımdı. Bu şekilde Bağdat'ın İngilizlerin eline geçmesine engel olabilirdik.

4 ncü Tümenin Pesova ve Azerbaycan'a taarruzuna gerek yoktu. Ruslar huduttan atıldıktan sonra orasını bir alay ve gönüllülerle kapayarak 4 ncü Tümeni de asıl darbeyi vuracak olan 2 nci Ordu emrine vermek gerekliydi. Bu kuvvet boş yere harcandı.

RUSLARIN 3 NCÜ ORDUMUZA KARŞI YAPTIĞI HAREKÂT

Ruslar, Of - Bayburt - Mamahatun hattına cephelerini sürerek ileride yapacakları taarruza hazırlık için düzgün bir cephe meydana getirmek istiyorlardı. Önce mart ayının ortalarına doğru Mamahatun ve Bayburt'un doğusundaki Çoruh cephesine taarruz ettiler.

Artçı komutanı Abdülkerim Paşa, 25 Şubat 1916'da Mamahatun'da karargâhını kurmuş, her kolordudan birer tümen Mamahatun'un doğusunda; kuzeyden güneye doğru 32 nci, 33 ncü, 17 nci Tümenler mevzi almışlardı. 27 Şubat 1916'da ordu karargâhı Peteriç'te[296] kurulmuş ve Mahmut Kâmil Paşa değiştirilerek yerine tayin olunan Vehip Paşa 6 Mart 1916'da Peteriç'e gelmişti. Ordu mevcudu çok azaldığından, 10 ncu Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa Ordu komutanına şu teklifte bulundu: "Tümen mevcutları 900 askere indi, 30 ncu Tümen en kuvvetlisi olup 1600 askerdir. Her tümenden iki düzenli tabur oluşturulması ve istihkâm taburu ile piyade atış taburunun da ilâvesiyle kolorduda teşkil edilecek sekiz taburdan üç alay teşkili, her alaya birer mitralyöz bölüğü verilmesi, kolordunun bu üç alayından düzenli bir tümen kurularak bu tümene beş batarya verilmesi uygun olur."

İşte ileride yapılacak olan Kafkas teşkilâtının esası budur.

Erzurum'un düşmesinden sonra, Erzincan'da iki topçu alayı teşkil edildi. Bunların biri sahra, diğeri mantelli topçu alayı idi. Tahkimat ve siper dolayısıyla şarapnelden ziyade, taneye ihtiyaç vardı. Topçu Komutanı Kara Emin, talim, terbiye ve teşkilât ile meşgul oluyordu.

Palandöken Müfrezesi, iki tabur, dokuz süvari tugayı ve Tunceli gönüllüleri toplam 670 er, Hacı Hamdi Bey komutasında Karasu[297] vadisinden 2 Mart 1916'da Yavı'ya[298] geldi. Ruslar, 5 nci Kazak Tümeni, 153 ncü, 155 nci Alaylarla, yani üç süvari ve iki piyade alayı ile Tuzla vadisinden Hacı Hamdi Bey Müfrezesinin üzerine yürüdüler. Müfreze, Başköy - Yavı'dan

---

[296] Peteriç: Erzincan-Üzümlü'ye bağlı belde. Bugünkü adı Bayırbağ.

[297] Karasu: Van ili sınırları içindeki Güroymakta doğar. Uzunluğu 68 km kadardır. Aras nehrinin koludur.

[298] Yavı: Erzurum-Çat'a bağlı belde.

Tuzla'ya çekildi. 14 Mart 1916'da Ruslar taarruz ederek Hacı Hamdi Bey komutasındaki Derviş'in komundan Seki'ye sürdüler.

15 Mart 1916 günü Ruslar, Mamahatun'u aldılar. Artçı olarak bulunan üç tümen aynı gece düşmanın önünde yan yürüyüş yaparak Komzon - Vartik üzerinden çekildiler ve 16 Mart 1916'da Fırat nehrini geçtiler. 9 ncu Kolordu Höbek dağında,[299] 10 ncu Kolordu Cebice'de[300] 11 nci Kolordu Fırat nehrinin gerisinde Kötür Köprüsü'nün[301] kuzeyinde mevzi aldılar. Abdülkerim Paşa geri çekilirken attan düşerek omuz kemiğini zedelendiğinden geriye gönderildi. Yerine Galatalı Şevket[302] artçı komutanı olmuştu. Aynı zamanda gerçekleşen Bayburt taarruzu hakkında ise ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

Önceden söylendiği gibi Ruslar Trabzon'u alıp, üs kurmak ve 3 ncü Ordunun yanını vurmak istiyorlardı. Mart ayı ortalarında Yudenich ile Amiral Eberhardt Batum'da buluştular. Novorosisk'te[303] bulunan plastonların naklini görüştüler. Yudenich, sahilden Trabzon üzerine yapacağı harekât için donanmanın yardımını istiyordu. Amiral Eberhardt "Vazifem, Odessa'dan İstanbul Boğazı'na yapılacak çıkarma harekâtını hazırlamaktır. Sahil Müfrezesine ancak kısa müddet yardım edebilirim." diyerek bu isteği cevaplamıştı.

LİYAHOF'UN TAARRUZU – 26-28 MART 1916 (Kroki-42)

Ruslar önceden kararlaştırdıkları gibi dağdan plastonlarla, cepheden 19 ncu Türkistan Alayı ile 26 Mart 1916'da taarruza başladılar. Denizden Panteleimon zırhlısı[304] ile altı muhrip, Türklerin sol tarafını ve cephesini yoğun salvo ateşi ile dövüyordu. Akşamüstü geç vakitlerde, Ruslar, Of'a girdiler.

27 Mart 1916 – Of'u geri almak için yapılan karşı taarruzlar başarılı olamadı. Muharebe iki gün devam etti. 19 ncu Türkistan Alayı Sosi dağına yaptığı taarruzda çok sayıda kayba uğradı.

28 Mart 1916 – Liyahof, Türkleri Baltacı deresinden çıkardı.

30 Mart 1916 – Bir denizaltı gemisi Rusların Portugal gemisini batırdı. Bu gemi hastahane amblemi taşımasına rağmen, mühimmat nakleden

---

[299] Höbek dağı: Erzincan.

[300] Cebice: Erzincan.

[301] Kötür Köprüsü: Erzincan-Tercan, Tuzlasuyu ve Karasu'nun birleştiği yerdedir. Alaaddin Keykubat tarafından yaptırılmıştır.

[302] Ahmet Şevket (Galatalı) (1881-1956): 1897'de Harp Okuluna girmiştir. 1904'te Harp Akademisinden kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Balkan ve Birinci Dünya Savaşları'na katılmıştır. 17 Mart 1920 yılında İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştür. 31 Ekim 1920'de Malta'dan döndükten sonra 2 Ekim 1921'de Ankara'ya gitmek için başvurmuştur. 10 Ekim 1922 yılında emekli olmuştur. Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları); s.362-364.

[303] Novorosisk: Rusya'nın Karadeniz sahilinde bulunan liman kenti.

[304] Panteleimon, Rus savaş gemisi. Karadeniz Filosunda yer alan bu gemi 1900 yılında yapılmıştır. Ağırlığı 12.800 ton, sür'ati 16 mildir. Şemsettin Bargut; Birinci Dünya Harbi'nde ve Kurtuluş Savaşı'nda Türk Deniz Harekâtı, Ankara, 2000, s.81.

botları çekiyordu. Birkaç gün sonra aynı tarzda bir gemi daha batırdı. Novorosisk'te 40 nakliye üç muhrip toplanmıştı.

2 Nisan 1916 – Karadere sahiline dayandı. Burası gayet sarp olduğundan, Liyahof, Novorosisk'teki 1 nci, 2 nci Plaston Tugaylarının gelmelerini beklemeye mecbur kaldı.

Of harekâtıyla beraber, Bayburt üzerine de taarruz edildi. Bu taarruz, Kaledere tepesinde,[305] aşağı yukarı iki hafta süren uzun bir çarpışma şeklini aldı ve sonunda Ruslar durduruldular. Bayburt'un doğusunda Çoruh cephesindeki Danzut köyünde Rusların 2 nci Türkistan Kolordusuna bağlı 3 ncü Plaston Tugayının Of tarafındaki taburları ile irtibat sağlamıştı. 3 ncü Plaston Tugayı, Bahsi - Orsor arasında Kırklar dağını işgal etmişti.

4 Nisan 1916 – İki plaston tugayının 12 taburu bindirilmeye başlandı.

5 Nisan 1916 – Akşamleyin kafile hareket etti. 3 ncü Aleksander tayyare gemisi de 12 tayyareyi yüklemiş olarak kafile ile beraber hareket ediyordu. Amiral Eberhardt, İmparatoriçe Maria, İmparatoriçe Katerina savaş gemileri ve diğer zırhlılarla Sivastopol'dan hareket ederek 6 Nisan 1916'da nakliye kafilesine yetişti. Rusların bu çıkarma hareketi savaş gemilerinin faaliyete geçmesinden sonra yapılmış ilk harekâttır. Burası boğazdan uzak olduğundan, Türk donanmasının ve Alman denizaltılarının etkileri geç ve güç olurdu.

7 Nisan 1916 – Nakliye kafilesi Rize'ye geldi. Bir denizaltı gemisi U-33 faaliyette olduğundan Eberhardt hemen askeri çıkararak o bölgeden uzaklaşmak istiyordu. Çıkarma sahasındaki nakliye gemilerinin etraflarına engel ağları gerilmişti. İki tayyare gemisi Rize'de keşif yapıyor, muhripler denizaltı gemisine karşı tertibat almış bulunuyorlardı. Bu sırada Türkler kuvvetlerini toplamışlardı. 28 nci Alayın karşı taarruzlarıyla Rusları sıkıştırmaya başladılar. Liyahof cephenin bozulacağını söyleyerek askerin Sürmene'ye çıkarılmasını istedi. Eberhardt, kabul etmedi. Rize'ye çıkarıp, Sivastopol'a döndü. Bunun üzerine, Yudenich Rize'ye gelip 2 nci Plaston Tugayını tekrar gemilere yükleyerek 7 Nisan gecesi korumasız olarak Sürmene'ye getirdi.

8 Nisan 1916 – Sabaha karşı Tugayı Hamurgân'a[306] çıkardı. Bu sırada Eberhardt da Sürmene'ye dört muhrip göndermişti. Böylece Liyahof kuvvetleri, 34 tabur, üç süvari bölüğü, 48 topa yükselmişti. Bu kuvvet şöyle konuşlandırılmıştı: 5 nci Hudut Alayı, Tatyef Taburu sahilde; bunların solunda 2 nci Plaston Tugayı, 19 ncu Türkistan Alayı, 1 nci Plaston Tugayı bulunuyordu. 3 ncü Plaston Tugayından iki taburla, drujin tugayı da solda koltuk teşkil ediyorlardı.

---

[305] Kaledere tepesi: Kop sıradağlarının üzerinde, Bayburt'un doğusundadır. 2500 m yüksekliğindedir.

[306] Hamurgân: Trabzon, Sürmene.

Bütün bu kuvvetler Karadere'ye[307] yanaştılar. 3 Nisan 1916'da Midilli ile bir denizaltı Rusların sağ taraflarını şiddetle bombalayarak o taraftaki birliğe birçok kayıp verdirdi. Bu sırada Türklerin cepheden yaptığı bir keşif taarruzu ise püskürtüldü.

14 Nisan 1916 – Liyahof taarruza başladı. Rostislav, Panteleimon zırhlıları ile altı muhrip sahili bombardıman ediyorlardı. iki nci Plaston Tugayı ile 19 ncu Türkistan Alayı Türklerin merkezinde en önemli nokta olan Ahu dağını öğleye doğru zapt ettiler. Bütün cephe ağır gemi topları ateşi altında eziliyordu. Nihayet akşama doğru Ruslar bütün cephede taarruza başlayarak Karadere'yi geçtiler ve Yanboludere'ye kadar ilerlediler.

15 Nisan 1916 – Muharebeye devam ederek Yanboludere'yi de geçtiler.

16 Nisan 1916 – Zırhlılarının yardımı ile Yomra'da Klafka deresini zapt ettiler.O gece mermileri biten zırhlılar Sivastopol'a döndüler. Bu geri dönüşü, Rus deniz subayları Liyahof'a bağladılar. Rus yayınlarına göre Liyahof, güya Trabzon'un zaptı şerefini kendisine mal etmek ve şimdiye kadar Sahil Müfrezesine birçok yardımda bulunan donanmayı, bu şereften mahrum etmek için artık donanmaya ihtiyaç kalmadığı bahanesiyle zırhlıları Sivastopol'a geri göndermiştir. Bu yayınlar Rus ordusundaki zihniyeti göstermek itibarıyla kayda değer görülmüştür.

17 Nisan 1916 – Liyahof karışan birliklerin düzenlenmesi ile uğraştı.

TRABZON'UN RUSLAR TARAFINDAN ZAPTI

18 Nisan 1916 – Trabzon Ruslar tarafından zapt edilerek, Trabzon - Gümüşhane yolu kesildi.

19 Nisan 1916 – 19 ncu Türkistan Alayı, Cevizlik'i zapt etti. Rus ileri birlikleri yan ve gerileri korumak üzere, Gümüşkihan - Mador hattına kadar ilerlediler. Trabzon'un düşmesi üzerine, 28 nci Alay güneye, eski Sahil Müfrezesi teşkilâtı ve gönüllüler batıya çekildiler. Bu sırada Bayburt'un doğusunda Çoruh ve Kop'taki mevzilerimiz ileri çıkmış bir durumda kaldıklarından Ruslar Trabzon'a taarruz ederlerken 1 nci Kolordu ile de Kop üzerinden Bayburt'a taarruz ettiler.

20-30 Mayıs 1916 – Trabzon'a çıkan 5 nci Rus Kolordusunun, 123 ncü, 127 nci Tümenleri, Hortokop'a taarruz ediyorlardı. 10 ncu Tümen yetişerek aralıklarla cepheye giriyordu. Rize'nin düşmesi üzerine, 28 nci Alay, Trabzon Cephesi'ne; Mamahatun'un düşmesi üzerine 29 ncu Alay Erzincan'a; Rusların Çoruh taarruzları üzerine de 30 ncu Alay Bayburt'a sevk edildi. 28 nci Alay, Rusları Hortokop'ta tuttu. 30 ncu Alay Çoruh'ta, 29 ncu ve 60 ncı Alay, Kop'ta düşmanı kısmen durdurmuşlardı. Yeni birer alay cepheleri tutmaya yeterli oldu. Meydana gelen taarruzlar püskürtüldü. Durum lehimize gelişiyordu.

[307] Karadere: Araklı'nın güneyindeki çay.

BÖLGELER

14 Nisan 1916'dan itibaren, 3 ncü Ordu üç bölgeye ayrıldı. Van gölünden Bingöl'e kadar birinci bölge 16 ncı Kolordu emrinde; Bingöl hariç Kiğı'dan Fırat nehrine kadar ikinci bölge 9 ncu Kolordu emrinde; Fırat'tan Karadeniz sahiline kadar Üçüncü Bölge 5 nci Kolordu emrindeydi. Üçüncü Bölge, daha sonra 10 ncu ve 11 nci Kolordu kuvvetleri ile de yavaş yavaş takviye olunmuştu.

Üçüncü Bölge de geniş olduğundan daha sonra üç cepheye ayrıldı. Kop cephesini 10 ncu Kolordu komutanı; Çoruh cephesini 10 ncu Tümen komutanı, Doğu Karadeniz cephesini 11 nci Kolordu komutanı, daha sonra Of istikametine yaptığımız karşı taarruz sırasında teşkil edilen Hart cephesini de 33 ncü Tümen komutanı idare ediyordu.

2 NCİ ORDUNUN DURUMU

13 Mayıs 1916 – Ahmet İzzet Paşanın Diyarbakır'a gelişiyle birinci bölge, 16 ncı Kolordunun emrine, yani 2 nci Ordu komutası altına geçti. 3 ncü Orduda ikinci ve üçüncü bölgeler kaldı. Önce Bingöl boğazı, Oğnut civarı, Elmalı suyu iki ordu arasında ara hattı oldu.

23 Mayıs 1916 – 12 nci Tümen, Harput'tan Palu'ya; 53 ncü Tümen Halep'ten Diyarbakır'a hareket ettiler. 14 nci Tümenin de 28 Mayıs 1916'da Re'sü'l-ayn'a nakline başlandı. 16 Mayıs 1916'da Bingöl Müfrezesi Oğnut'un kuzeyinde bir süvari alayı ile bir drujin taburunun hücumuna uğradı.

3 Haziran 1916 – Ahmet İzzet Paşa, Harput'a geldi.

9 Haziran 1916 – Rusların baskısı ile Oğnut Müfrezesi çekildi ve haziran ayı ortalarında 3 ncü Kolordu Bingöl - Oğnut'a doğru yöneltildi.

14 Haziran 1916 – itibaren Murat nehrinin güneyi 16 ncı Kolorduya; Murat nehrinin kuzeyi de 3 ncü Kolorduya ayrıldı. 2 nci, 3 ncü Ordular arasındaki hudut, Kargapazarı - Tokluyan[308] - Kartalık[309] - Karamücek - Simhaç - Karabaş deresi oldu. Musul Grubu da 2 nci Orduya verildiyse de daha sonra ilgi gözetilerek 6 ncı Orduya iade edildi.

DÂHİLÎ DURUM

Ermeni ve Nesturîlerden sonra, şimdi de Canik'te[310] Rum eşkıyası türemişti ve Rus donanması ile irtibat kurarak Rusların 3 ncü Ordunun kuzey, yan ve gerilerini tehditlerine yardım ediyorlardı. Ruslar ilerledikçe bölgede yaşayanların bir kısmı Türk birlikleri aleyhine dönmüşlerdi. Vehip Paşa, Tunceli ağalarını çağırarak ve para ile ikna ederek kısmen yola getirdiyse de Tunceli'nin kuzeyindekiler isyan etmişti. Bazı eşkıyalar Elazığ civarına kadar inerek saldırılarını artırdıklarından, 13 ncü Tümenin 7 nci

---

[308] Tokluyan: Bingöl-Karlıova'ya bağlı köy. Bugünkü adı Toklular.

[309] Kartalık: Bingöl.

[310] Canik: Birinci Dünya Savaşı döneminde, idarî yapılanmaya göre Bafra, Çarşamba, Fatsa, Ünye ve Terme'yi kapsayan sancaktır.

Taburu Sivas'tan Harput'a gönderildi. Zaten Enver Paşa, 19 Mart 1916'da 2 nci Ordunun güneyden kuzeye, Rusların sol tarafına taarruzunu emrettiği sırada 13 ncü Tümenin bu ordunun solunda bulunmak üzere Harput'a sevkini yazmıştı. 16 Nisan 1916'da 33 ncü Tümen Komutanı Galatalı Şevket, Tunceli'nin ıslahı ile görevlendirildi.

Kuzeyden gönderilen birlikler, güneyden gelen 13 ncü Tümen ile Nazımiye civarındaki isyancılara hücum ettiler. 6 Mayıs 1916'da Tuncelililer perişan olarak şiddetle takip edildiler ve isyan bastırıldı. Bundan sonra 3 ncü Ordu, Rusların aleyhine küçük bölge taarruzlarıyla düşmanı durdurmaya ve 2 nci Ordunun toplanması için vakit kazanmaya çalıştı.

2 NCİ VE 3 NCÜ ORDULARIN HAREKÂTI

3 ncü Ordunun en önemli harekâtı Bayburt bölgesinde cereyan ettiğinden buna ait ayrıntıyı sonra vereceğiz. Genel durumu anlayabilmek için, her iki orduya ait harekâtı özet olarak sunacağız.

19 Mayıs 1916 – 13 ncü Tümen, Kiğı civarında, Fem'de[311] toplanarak Mamahatun'a taarruza hazırlandı. 10 ncu Kolordu, 13 ncü Tümenin yardımıyla 31 Mayıs 1916'da Mamahatun'u zapt ederek, Rusları, Kükürtlü - Haçköy - Başköy hattına kadar sürdü. 3 ncü Ordu Mamahatun'un zaptından sonra, iki yeni tümen, 9 ncu, 13 ncü Tümenler ile Of istikametinde taarruz ederek Rusları geri sürdü. Trabzon'a ilerlediği sırada, Ruslar, çarın emriyle temmuz başlarında genel taarruza geçtiler. Bu taarruz, Trabzon'dan Van gölüne kadar bütün cephelerde devam etti. Bu sırada 3 ncü Kolordu, Masla deresi hattını geri almıştı. Vehip Paşa, Ahmet İzzet Paşadan yeni gelen 11 nci Tümenin bu kolorduya verilerek ileri kademe teşkil edecek surette, Varto istikametine taarruz edilip Rusların şiddetle yüklenmekte oldukları 3 ncü Orduya yardım edilmesini istedi.

8 Temmuz 1916 – Rusların Mamahatun cephesini sıkıştırmaya başlamaları üzerine, tekrar 2 nci Orduya Varto istikametine veya düşmanın yan ve gerilerine doğru uygun bir istikamette taarruz etmesi 3 ncü Orduca istendi. Cevap olarak, temmuz ortasına kadar Varto'ya bir buçuk tümen geleceği, ondan sonra, 2 nci Ordunun etkili olabileceği 2 Ağustos 1916'dan önce önemli bir taarruz yapılamayacağı, hâlâ menzilin dahi kurulamadığı bildirildi. Bununla birlikte 10 Temmuz 1916'da 7 nci Tümenden iki taburla Oğnut - Kale istikametinde bir gösteriş taarruzu yapılmış ve bu kuvvet düşmanın iki tabur ve bir süvari alayına rastlayarak Kartalık gerisine çekilmiştir. Temmuz ortalarına doğru Başkomutanlık 4 ncü Kolorduyu da 2 nci Orduya sevke başlamıştı ve 47 nci Tümen, Maraş istikametine gönderilmişti. 48 nci Tümen de ihtiyat olarak Ulukışla'da toplanacaktı.

17 Temmuz 1916 – 11 nci Tümen, Topuz yaylası - Karabaş hattına; 1 nci Tümen Kolbaşı - Murat nehrinin güneyine; 12 nci Tümen kolbaşı da Malatya'ya gelmişti. (Kroki-43)

[311] Fem: Tunceli-Pülümür-Üçdam bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Kabayel.

Rusların en büyük becerileri kendi sol taraflarında görülmüştür. 1 nci Kolordu ile Mamahatun'daki zayıf kuvvetleri uzaklaştırmaya uğraştıkları hâlde, sol taraflarında kendilerine eşit bir kuvveti yarmak istediler. 3 ncü Ordu nasıl dağlık bölgede Rusların parça parça taarruzlarını karşılayıp onları kısmen mağlûp ederek uzaklaştırmaya, kısmen de durdurmayı başardıysa Ruslar da 2 nci Ordunun sağ tarafında dağlık bölgedeki kuvvetlerimize eşit bir kuvvetle, çeşitli yerlerde yavaş yavaş sıklet merkezi yaparak taarruz etmek ustalığını gösterdiler. Çarın emriyle 3 Temmuz 1916'da başlayan bu genel taarruz, 3 ncü Ordunun, Bayburt-Of istikametinde ileri çıkıntı teşkil eden kuvvetlerini esir almak amacını takip ediyordu. Bu büyük bir tehlike olmakla birlikte, askerin araziyi bilmesi ve komutanların becerisi sayesinde, Ruslar başarılı olamamıştır. Tam zamanında 3 ncü Ordunun geri çekilmeye başlaması, Yudenich'in ümidini boşa çıkarmıştı.

Rusların üç kolordu ile yaklaşık olarak 150.000 kişilik bir kuvvetle yaptıkları taarruz, nihayet bir cephe muharebesine dönüşerek, 3 ncü Orduyu geri sürmeye başladı. Yudenich, 16 Temmuz 1916'da Bayburt'u aldı. Bayburt'un düşmesine, Çoruh ve Hart cephelerinden yapılan baskıdan çok, Kop cephesine yeni sokulan 4 ncü Avcı Rus Tümeni sebep olmuştur. Bu tümen, önceden Azap - Kızlarkale hattını ve sonra Erzurum cephesini yardığı gibi, bu kez de Kop cephesini yarıp Bayburt'u yandan tehdit etmiştir. 2 nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşanın verdiği direktif, 3 ncü Ordunun Gümüşhane ve Kelkit'e kadar çekilmesini emrediyordu. Ordu, buraya kadar çekildi. Ancak 3 ncü Ordunun sağındaki 9 ncu Kolordu, Fırat nehrinin kıvrımında savunmada kalacaktı. Genel karargâh da Sipikör[312] de savunmayı emrediyordu. Fakat bu durumda kalamadı. İki kolordu arasında bir açıklık meydana geldi. Buradan geçen bir yolun iki kolordu arasında ara hattı olarak verilmesi ve bu sebepten her iki kolordunun burasını zayıf bırakması, Sibirya Kazak Tugayının da bu aralık yoldan geçerek Çardaklı boğazına sarkması, Erzincan'daki Yusuf İzzet Paşa kuvvetlerinin çekilmesi sonucunu doğurdu. Ruslar bundan istifade ederek 2 nci Ordunun sol yanı üzerinde bir darbe hazırlamaya başladılar.

3 ncü Ordu taarruza başladığı zaman, 16 ncı Kolordu cephedeydi. 3 ncü Kolordu, Oğnut civarında toplanıyordu. Temmuz'da 2 nci Ordu taarruz hazırlığına başladığı zaman 3 ncü Ordu geri çekilmeye başlamıştı.

DEĞERLENDİRME

3 ncü Ordu, başlangıçta taarruz etmeseydi, daha iyi olmaz mıydı? Biz taarruz etmesek, düşman taarruz edecek ve başarılı olup bizi atacaktı. Geniş bir cephede üç katı kuvvet karşısında uzun müddet durulamazdı. Bu taarruzlarla, arazi ve dağların sarplığından yararlanarak küçük darbeler vurup düşmanı oyalamak ve düşmanı kuvvet düzenlemesinde yanlışlığa sevk etmek imkânı elde edildi. Bu taarruzlar sayesinde, düşman, 3 ncü Ordu kuvvetlerini gerçek miktarından üç katı fazla tahmin ederek önünde fazla

[312] Sipikör: Gümüşhane-Kelkit'e bağlı köy. Bugünkü adı Güzyurdu.

kuvvet terk etmiş ve bu sebepten 2 nci Orduya karşı kesin bir başarı sağlamak için gerektiği kadar kuvvet toplayamamıştı. Ruslar, her iki ordunun kuvvetini 344.000 er, 340 top olarak hesap ediyorlardı. Bu sebepten çokça savunmada kalarak iç hat manevrası ile başarı kazanmak istiyorlardı.

2 nci Orduya bağlı 3 ncü Süvari Tümeni, 4 ncü, 5 nci, 7 nci, 8 nci, 9 ncu, 11 nci, 12 nci, 13 ncü Tümenlerle temmuz başlangıcında taarruz yapılabilirdi. Rusların tam 3 ncü Orduya yüklendikleri sırada, 2 nci Ordunun sekiz-dokuz tümen ile Varto üzerine taarruzu pek önemli sonuçlar doğurabilirdi. Özellikle, aşağıda görüleceği gibi, Muş istikametinde 8 nci Tümenin kazandığı başarının, 4 ncü Rus Kolordusunu geri çekilmeye mecbur ettiği düşünülür ve Yudenich'in bütün ihtiyat kuvvetlerini 3 ncü Ordu cephesine sürdüğü göz önüne alınırsa, Rus ordusunun sol tarafına yapılacak baskının, çok önemli sonuçlar meydana getireceği kendiliğinden anlaşılır. Fakat 9 ncu ve 13 ncü Tümenlerin, 3 ncü Orduya sevki 4 ncü Tümenin Azerbaycan'da faydasız bir taarruzla görevlendirilmesi ve 3 ncü Süvari Tümeninin Tunceli'ye sevkiyle lüzumsuzca yıpratılması, bu güzel fırsatın kaçırılmasına sebep olmuştur.

2 NCİ ORDU CEPHESİNDE HAREKÂTIN CEREYAN TARZI (Kroki-44)

RUSLAR

4 ncü Kolordu, Yudenich'ten genel taarruz hakkında aldığı emirde "Muş ve Oğnut'ta kuvvet toplayıp Harput istikametinde taarruza geçmek ve mümkün olursa yığınağını tamamlamadan önce 2 nci Orduya darbe yapmak" direktifi mevcuttu. Bunun üzerine Kolordu, 2 nci Avcı Tümeninin 2 nci Tugayını, bir Ermeni taburunu ve bir hudut taburunu toplam 10 tabur Bitlis güneyindeki 5 nci Tümene karşı bırakarak 66 ncı Tümenin dört alayı ile 2 nci Tümenin 1 nci Tugayı ki toplam altı alayı Muş'ta topladı.

12-13 Temmuz 1916 – Ruslar, Muş'un güneyinde Kortik - Kozma mevziini savunmakta olan 8 nci Tümene sabaha karşı taarruz ettiler. Bu taarruz, iki gün devam etti. 1 nci Kolordu ile 4 ncü Kolordu arasında Kazak tümeni keşif faaliyetinde bulunuyordu.

13-14 Temmuz 1916 – 261 nci Rus Alayı, Muş cephesini yardı.

14-15 Temmuz 1916 – 8 nci Tümen üç kat üstün kuvvetler karşısında, Kulp boğazına çekilmeye mecbur oldu. Ruslarla bilhassa Kortik dağında çok kanlı muharebeler olmuş düşman çok yıpranmıştır. Türkler arazinin sarplığından güzel yararlanmışlardı. 8 nci Tümen Kulp boğazına, Pasor'un 20 kilometre kuzeyinde Amberköy'ün güneyine çekildikten sonra, Ruslar bunun karşısına Kortik dağında takviyeli bir alayı, 261 nci Alayı, bırakarak kuvvetlerini Oğnut bölgesinde topladılar. Buradaki beş alay süvari ve ayrı ayrı taburlardan oluşan kuvvetlerini beş piyade alayı ile de takviye etmiş oldular. Yudenich buraya ayrıca son ihtiyatı olan 5 nci Tümeni de gönderdi. Sonra gelen 4 ncü Avcı Tümenine de sol tarafını Göynük çayı yukarılarına kadar uzatması ve Oğnut'un doğusunda çok kuvvet toplamasını emretti. Bu

sırada, bizim burada, zayıf Bingöl ve Oğnut müfrezelerimizle 7 nci Tümen vardı. 1 nci ve 11 nci Tümenler de geliyordu. 66 ncı Tümen ve 2 nci Tümenin 1 nci Tugayı toplam 20 tabur, Peran - Kale hattında toplandı. 2 nci Kazak Tümeni de sıklet merkezini bu tarafa aldı.

30 Temmuz 1916 – Ruslar, üstün kuvvetlerle taarruz ederek Oğnut'u da zapt ettiler.

1 Ağustos 1916 – Türkler karşı taarruzla Rusları uzaklaştırmakta başarılı oldularsa da 20 Rus taburunun ortak taarruzu üzerine Türkler geri çekilmeye mecbur oldular. Ruslar 7 nci Tümenden 300 esir ile bir top, üç mitralyöz aldılar.

4 Ağustos 1916 – Ruslar Oğnut'un 15 kilometre güneyindeki yeni Türk mevzilerini de zapt ettiler.

Görülüyor ki, Ruslar burada arazinin ve yolların uygun olmasından yararlanarak kuvvetlerini istedikleri yerde topladılar ve kuvvetli sıklet merkezi yaptılar.

2 Ağustos 1916 – 2 nci Ordu bütün cephede karşı taarruza geçti. 5 nci Tümen Bitlis'in güneyindeki Ruslara "dokuz taburla" saldırdı.

3 Ağustos 1916 – Şiddetli hücumlar yapıldı.

5 Ağustos 1916 – Ruslar mevzilerini terk ederek Bitlis yakınına çekildiler.

MUŞ KARŞI TAARRUZU (Kroki-45)

16 ncı Kolordunun en önemli harekâtı Muş karşı taarruzu olmuş ve Ruslara güzel bir darbe indirilmiştir.

2 Ağustos 1916 – 8 nci Tümen, Rusların Kulp boğazı karşısında bir alay bıraktığını anlayarak Muş istikametinde taarruz etti. Muharebe birkaç gün şiddetle devam etti. Burada gönüllü müfrezeler de araziyi iyi bildiklerinden, iyi iş gördüler. Kulp boğazının kuzey çıkışını savunan Kortik dağındaki 261 nci Rus Alayı paniğe uğradı.

6 Ağustos 1916 – Ruslar Muş'u terk ederek acilen Murat nehrinin gerisine çekilmeye mecbur oldular. 1000 kadar esir alındığı gibi iki makineli tüfek ve iki top da ele geçirilmiş oldu.

7 Ağustos 1916 – 8 nci Tümen Muş'a girince Rusların bütün 4 ncü Kolordusu Hınıs yolunun kesilmesinden korkarak sağ tarafını Çarpurh tarafına geri çekmeye başladı. Nazarbekof Muş'un Türkler tarafından geri alındığını haber alınca, Bitlis'ten Tatvan'a çekildi. Orada da duramayarak Karmuç'a kadar geri çekildi ve 5 nci Tümeni tarafından takip olundu. Rus darbesi bizi Kulp boğazına sürmekle yetindiği hâlde, bizim darbemiz bütün 4 ncü Rus Kolordu cephesinin geri çekilmesini sağlamıştı. Hatta bu kolordunun Hınıs'ın güneyine çekilmesiyle, Rusların 1 nci Kolorduları sol tarafına kadar mevcut cephedeki bütün Rus kuvvetleri de kuzeye doğru çekildiler.

4 ncü Kolordunun aldığı direktif gereğince Harput'a ilerlemesi için, Bingöl üzerinden Murat vadisini takip etmesi gerekiyordu. Bunun için önce yan ve gerilerinde kalan 8 nci Tümeni etkisiz hâle getirmek gerekiyordu. Bunu iyi düşündüler, fakat dağlık arazide, bu tümeni tamamıyla mağlûp edemediler. Karşısında bir alay bırakmakla yetindiler. Bu alay da Kulp boğazına girmeyerek, kuzey çıkışında Kortik dağında kaldı. Boğazın iki tarafındaki hâkim tepeler yine 8 nci Tümenin elinde bulunuyordu. Bu durumda 8 nci Tümenin karşı darbesi yok edici bir etki yaptı. Bu bölgedeki Kürtler de bize katılıyorlardı. Arzu ettiğimiz şekilde cephe yarılmıştı. 8 nci Tümen, Muş ve kuzeyine kadar ilerledikten sonra, Kulp boğazından geçen sadece bir dağ yolunun bulunmasından dolayı, erzak ve cephanesini ikmal edemedi. 5 nci Tümen ile ortakları Nazarbekof kuvvetlerini imha etmek fırsatı kaçırılmış oldu.

8 nci Tümenin bu darbesi ile beraber 2 nci Ordunun toplanan diğer kuvvetleri de 5 Ağustos 1916'da harekete geçmişlerdi. Düşman, Kargapazarı - Varto istikametine çekilmeye devam etti. Bingöl bölgesinde bulunan 3 ncü Kolordunun 7 nci Tümeni, Kirvaz - Boğlangediği; 53 ncü Tümen Melikan sırtlarını; 14 ncü Tümen Çilligöl tepesini işgal ettiler. 2 nci Kolordunun 1 nci Tümeni, Halifan - Çatak hattını; 11 nci Tümen de Tapdüzü - Timuran[313] hattını elde etti. Bu suretle 2 nci Ordu karşısındaki Rusların 4 ncü Kolordusu mağlûp olmuştu. Kiğı da zapt edildi. Fakat ikmal durumu dolayısıyla 2 nci Ordu taarruz ve takibini yavaşlatmak mecburiyetinde kaldı. Ruslar, bundan istifade ederek ihtiyatlarla cephelerini takviye ederek iyi bir duruma getirdiler.

Ruslar, 3 ncü Orduyu Gümüşhane - Kelkit hattının batısına attıktan sonra, buradan ve ordu ihtiyatından aldıkları kuvvetlerle soldaki 4 ncü Kolordularını takviye edip, 2 nci Orduya taarruza karar verdiler. Ruslar Erzurum'daki beş Avcı Tümenini temmuz sonlarında Oğnut'un kuzey bölgesine ve bunu takiben de Sibirya Kazak Tugayını, 2 nci Plaston Tugayını, Kelkit'ten cebrî yürüyüşle beş günde Erzurum'a gelen 4 ncü Avcı Tümenini de ağustos ortalarında cepheye sevk ettiler. (Kroki-46) Bundan başka Kiğı bölgesindeki 4 ncü Plaston Tugayını da 1 nci Kolordu ihtiyatlarıyla takviye ettiler. Bu kuvvet, Kiğı'yı aldıktan sonra güneye doğru hareket ederek Timuran civarına geldi. 1 nci, 2 nci Avcı Tugayları da (5 nci Avcı Tümeni) bazı taburlarını alarak 2 nci Ordunun sol tarafı aleyhine hareket eden Belican Müfrezesini teşkil etti.

Ağustos ortalarında 4 ncü Avcı Tümeni Komutanı General Vorobyef komutasında olarak, Oğnut'un kuzey bölgesinde 4 ncü ve 5 nci Avcı Tümenleri ile 2 nci Plaston Tugayından oluşan kuvvetli bir grup toplandı. 4 ncü Kolordu da 66 ncı Tümen, 2 nci Tümenin 1 nci Tugayı ve 2 nci Kazak Tümeni, Varto'nun güney bölgesinde bulunuyordu. 2 nci Ordu Boğlangediği - Melikan yaylası - Çilligöl tepesi - Çatak hattını tahkime başladı. 2 nci Ordu, düşmanın üstün bir taarruzu hâlinde, kesin muharebeyi Masla deresi-Karabaş deresi

[313] Timuran: Bingöl-Adaklı'ya bağlı köy. Bugünkü adı Bağlarpınarı.

hattının gerisinde kabul etmek istiyordu. Ruslar da burada yeni bir grupmanla Tahir'de Abdülkerim Paşaya yaptığı gibi 2 nci Ordunun soluna bir darbe vurmak istiyorlardı. 2 nci Ordunun karşısında toplanan Rus kuvvetlerinin kuruluşu şöyle olmuştu.

Kiğı bölgesi: 4 ncü Plaston Tugayı, 156 ncı Alay ve 5 nci Tümenden iki tabur. Toplam 12 tabur.

General Vorobiel Grubu: 4 ncü Avcı Tümeni, 5 nci Avcı Tümeni, 2 nci Plaston Tugayı. Toplam 42 tabur, 48 top, 16 süvari bölüğü.

4 ncü Kolordu: 2 nci Avcı Tümeni, 66 ncı Tümen, bir drujin tugayı, üç Ermeni taburu, 2 nci Kazak Tümeni. Toplam, 42 tabur, 64 top, 36 süvari bölüğü. Bu kolordudan 2 nci Tümenin bir tugayı ile drujin tugayı, Ermeni taburları Muş ve Bitlis bölgelerinin karşısında; diğerleri Varto bölgesinde bulunuyordu.

Geriden Sibirya Kazak Tugayı da gelmekteydi. Böylece bütün kuvvetler toplam, 96 tabur, 118 top, 64 süvari bölüğüne çıkıyordu. Düşmanın "hastalar ve kayıplar hariç" 7500 piyade kuvveti ve süvarileri 2 nci Ordunun iki katına yakındı.

19 Ağustos 1916'da Ruslar karşı taarruza başladıkları zaman, 2 nci Ordu şu durumda bulunuyordu:

16 ncı Kolordu: 5 nci, 8 nci Tümenler, Bitlis - Muş hattının kuzeyinde.

3 ncü Kolordu: 7 nci, 14 ncü, 1 nci Tümenler, Boğlangediği - Yukarı Kirvaz - Şerafettin dağları - Çilligöl - Çatak hattında.

2 nci Kolordu: 11 nci, 12 nci Tümenler, Karir dağının[314] kuzeyi - Karabaş deresi hattında.

53 ncü Tümen 1 nci Tümenin mevzilerini işgal edecek ve bu tümen ihtiyata alınacaktı.

4 ncü Kolordu: 47 nci Tümen Harput'ta, 48 nci Tümen Malatya'da henüz cephe gerisinde yürüyüşteydiler. Kol sonu Malatya'daydı.

Rusların doğu Tunceli'den, Nazımiye üzerinden Tuncelilerle beraber iki ordu arasına ve 2 nci Ordunun yanına yöneltecekleri bir taarruzu önlemek üzere 48 nci Tümen Harput'a getirildi. Ahmet İzzet Paşa, bu ihtimale göre, 49 ncu Tümenin de bu istikamete sevkini 3 ncü Ordudan istediyse de Vehip Paşa bu tümeni Zara'da topluyordu. 3 ncü Ordu düşmanı tespit için yer yer karşı taarruzlara girişmişti.

Henüz katılmamış olan 4 ncü Kolordu da dâhil olduğu hâlde 2 nci Ordunun bütün kuvveti; 104 tabur, 23 süvari bölüğü, 38.276 piyade, 137 toptan oluşuyordu.

[314] Karir dağı: Bingöl'dedir. 2373 m yüksekliğindedir.

RUS TAARRUZU (Kroki-47)

19 Ağustos 1916 – Ruslar, Kiğı'yı aldılar. 2 nci Ordu cephesine taarruza başladılar.

20 Ağustos 1916 – Ruslar, giriştikleri taarruzda başarılı olamadılar. 7 nci ve 14 ncü Tümenler Rusları püskürttüler.

Düşman, 66 ncı Tümen ve bir tugay ile 7 nci Tümene taarruzlarını sürdürüyordu. Muş'ta bulunan 8 nci Tümen, orada bir takviyeli alay bırakarak büyük kısmı ile Ziyarettepe üzerinden 7 nci Tümenin gerisine yaklaştırıldı. 16 ncı Kolordu komutanı da gelerek Boğlangediği - Kirvaz bölgesindeki 3 ncü Kolorduya ait 7 nci Tümen (bu tümen 20 Ağustosta 16 ncı Kolordu emrine verilmişti) ile yeni gelen 8 nci Tümenden oluşan kolordunun komutasını aldı.

21 Ağustos 1916 – 7 nci Tümen çekilmeye mecbur oldu. Bunun üzerine 16 ncı Kolordu, Harabe - Yekmal hattına çekildi.

22 Ağustos 1916'da üstün düşman kuvvetlerinin sürekli taarruzları karşısında, 3 ncü Kolordu da Elmalı - Karir dağı hattına çekildiğinden, 16 ncı Kolordu da Masla deresi gerisine alındı. Bu suretle 16 ncı ve 3 ncü Kolordular, Masla deresinin batısı - Elmalı - Ercük - Karir dağı hattında yerleştiler. Düşman, Bitlis ve Muş'taki kuvvetler üzerine de ilerliyordu. 3 ncü Kolordunun karşısında, düşmanın 2,5 tümeni bulunuyordu. Düşmanın, 2 nci Kolordunun soluna yaptığı taarruzdu. Yeni gelen 47 nci Tümen 2 nci ve 3 ncü Kolorduların arasındaki açıklığı kapatmak üzere Maskan[315] istikametinde ilerletilerek 2 nci Kolordunun emrine girdi.

24 Ağustos 1916 – Nazarbekof'un 10 taburla 5 nci Tümene yaptığı taarruz sonucunda, 5 nci Tümen Bitlis'in kuzeyindeki Başhan'a çekildiyse de Nazarbekof Tatvan'dan daha ileri geçemedi.

TÜRK KARŞI TAARRUZU (Kroki-48)

24 Ağustos 1916 – Düşmana bir darbe vurmak istedi. İhtiyatta bulunan 1 nci Tümeni de 2 nci Kolordu emrine verdi. 2 nci ve 3 ncü Kolordular karşısındaki düşman grupları arasında ve Göynük çayı batısında bir açıklık meydana gelmişti. Ordu, bu gedikten yararlanarak, sıklet merkezi ile 16 ncı ve 3 ncü Kolorduların karşısındaki 4 ncü Rus Kolordusu ile Vorobyef Grubunun sağ yan ve gerilerine taarruz edecekti.

25 Ağustos 1916 – Düşman, Göynük çayının iki tarafından Elmalı kuzeyi - 2350 rakımlı tepe hattında bulunan 3 ncü Kolorduya, 14 ncü ve 53 ncü Tümenlere taarruz ediyordu. 47 nci ve 1 nci Tümenlerden oluşan bir taarruz grubu, Faik Paşa[316] komutasında Karir dağı ve Karabaş deresi

---

[315] Maskan: Tunceli-Nazımiye-Büyükyurt bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yaylacık.

[316] Ahmet Faik Paşa, (1876-1916), 1897'de Harp Okulundan, 1899'da Harp Akademisinden mezun olmuştur. 14 Şubat 1901-29 Mart 1903 tarihleri arasında Genelkurmay karargâhında, Mitroviçe Tümeninde, Selânik Tümeninde görev yapmıştır. 1908'de Sisam adasında 2 nci Tabur Komutanlığı, 1909'da Üsküdar Sancağı mutasarrıflığı, 1911'de Genelkurmay Karargâhı 4

arasında Maskan bölgesinde toplanarak düşmanın sağ yan ve gerilerine doğru kuzey ve kuzeydoğu istikametinde taarruz etti. 2 nci Ordunun diğer kısımları gösteriş tarzında harekâtta bulunacaklardı. 2 nci Kolordunun diğer tümenleri, 11 nci, 12 nci Tümenler karşılarındaki düşmanı durdurmak ve iki alay bir bataryadan ibaret bir müfreze ile, taarruz grubunun solunu korurken 3 ncü Kolordu da mevzilerini savunuyordu. 16 ncı Kolordu, gerektiğinde 3 ncü Kolorduyu takviye etmek veya taarruza geçmek üzere sol yanında ihtiyatlar topluyordu. Bugünkü taarruzda, 1 nci ve 47 nci Tümenler düşmanı püskürterek Kızılağaç - Karakoç hattına kadar ilerlediler.

26 Ağustos 1916 – Faik Paşa Grubunun taarruzu, başarıyla yayılmış, düşman perişan bir şekilde geriye atılmıştı. Bundan sonra, Sağnis sırtlarındaki direnişi de kırılan düşman Körik ve Kamişan istikametinde çekilmeye mecbur oldu. Bu grubun solunu oluşturan müfreze de karşısındaki düşmanı, Çatma'dan[317] Belican istikametinde uzaklaştırdı. Böylece düşman cephesi yarılmıştı. Düşman, 3 ncü Kolorduya taarruz etmediğinden, bu kolordu da taarruza geçerek sol tarafı ile ilerledi. Sol tarafta, 2 nci Kolordunun 11 nci, 12 nci Tümenleri de düşman taarruzlarını püskürttüler.

27 Ağustos 1916 – 3 ncü Kolordu, Güldar[318] doğusu-Halifan hattına; Faik Paşa Grubu, 1 nci ve 47 nci Tümenler, Körik - Kamişan doğusu hattına kadar ilerlemişlerdi. Düşman, dünden beri taburla Masla deresindeki 16 ncı Kolorduya, 7 nci, 8 nci Tümenlere taarruz ediyordu. Fakat düşman, kolordu tarafından püskürtülmüştü. 16 ncı Kolordu da Melikan yaylası istikametinde karşı taarruz emrini aldı.

28 Ağustos 1916 – 16 ncı Kolordu Harabe - Melikan hattına ilerledi. 14 ncü Tümen de Melikan'ın batı sırtlarını, Çilligöl'ün güneyi işgal etti. 2 nci Ordu cephesi; Harabe - Melikan - Halifan - Kamişan - Kırmaçek[319] - Tapdüzü -Timuran hattına ilerlemişti.

2 nci Kolordunun 1 nci Tümeni düşmanın karşı taarruzunu püskürttüğü gibi, 47 nci Tümen de süvarisi ile Kartalık tepesini işgal etti. Bu suretle taarruz grubu çıkış mevziinden 20 kilometre ilerlemiş bulunuyordu.

26 Ağustos günü Hozat'taki 3 ncü Süvari Tümeni de cepheye yönelerek hareket etmişti. Enver Paşa, Süvari Tümeninin Tunceli'de bulundurulmasına karşıydı. Bunu Bingöl cephesinin sağında kullanmak ve ondan sonra düşmanın ulaşım hatları üzerine saldırmak istiyordu. Süvari Tümeni, 13 Ağustos 1916'da Hozat'a geldiği sırada, orada iki jandarma taburu bulunuyordu. Ahalinin daveti üzerine, Rus keşif kolları Ovacık'a kadar ilerlemişlerdi. Süvari tümeninin 26 Ağustos 1916'da Hozat'tan ayrılmasından

---

ncü Şube müdürlüğünde, 1912'de 7 nci Kolordu Kurmay başkanlığında bulunmuştur. 1913'te 1 nci İşkodra ve 19 ncu Tümen komutanlıkları, İstanbul Merkez Komutanlığı, 1914'te 1 nci Tümen ve 2 nci Kolordu komutanlıkları yapmıştır. 30 Ağustos 1916 yılında Oğnut Savaşı'nda şehit olmuştur. Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar; s.327-331.

[317] Çatma: Bingöl-Adaklı'ya bağlı köy.

[318] Güldar: Bingöl'e bağlı köy. Bugünkü adı Akdurmuş.

[319] Kırmaçek: Bingöl-Karlıova- Göynük bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Karlıca.

sonra Kürtler, Rus keşif kollarıyla 29 Ağustos 1916'da Çemişgezek'e kadar ilerlemişlerse de 48 nci Tümenden sevk edilen bir alay tarafından püskürtülmüşlerdi. 16 Eylül 1916'da Rusların Kürt ailelerine tecavüzleri üzerine, Altın Hüseyin'de Kürtler ayaklandıklarından, Tunceli halkı da Ruslar aleyhine çatışmaya girmiş, bu suretle bu bölgede Rus tehlikesi azalmıştı. Bir taraftan da Ahmet İzzet Paşa, Kürtleri para ile ikna ederek Tuncelililerden yararlanmaya gayret ediyordu.

RUS KARŞI TAARRUZU (Kroki-49)

28 Ağustos 1916 – Düşman topladığı kuvvetlerle sıklet merkezi sağda olmak üzere karşı taarruza geçti. Yoğun topçu ateşleriyle piyadesini koruyor ve mevzilerimizi etkili bir şekilde dövüyordu. Bizim de sağ tarafımız, 16 ncı Kolordu, Melikan yaylasından düşmanı tehdit ediyordu.

29 Ağustos 1916 – 2 nci Kolordu, düşman taarruzlarına Yekmal - Karakoç - Mercan hattında başarıyla karşılık veriyordu.

30 Ağustos 1916 – 2 nci Kolordu Komutanı Faik Paşa, görevi başında şehit oldu. Geceyi cephenin 500 metre yakınında geçirmiş ve birliklerin maneviyatını takviye etmişti. Düşmanın gece tekrarlanan süngü hücumları geri püskürtülmüştü. Komutayı İsmet Bey[320] üzerine aldı. 2 nci Kolordu düşmanın birçok taarruzunu püskürttü. 1 nci Tümenin karşı taarruzları ile Ruslar geri çekilmeye başladılar. Ruslar 1000'i aşkın kayıp verdiler. 53 ncü Tümen de Halifan - Çatak hattında düşman taarruzlarını püskürtmüştü. Hozat'tan getirilen 3 ncü Süvari Tümeni 2 nci Kolordu gerisinde Komancık'a geldiği sırada cephede muharebe devam ediyordu.

31 Ağustos 1916 – 2 nci Kolordu; 3 ncü Süvari Tümenini sağ yana ilerletirken 12 nci Tümeni de merkeze çekerek yeni bir taarruza hazırlanıyordu. 3 ncü Kolordu bütün cepheden taarruza kalktı ve 53 ncü Tümen düşmanı Körik tarafına püskürttü. Fakat Ruslar bu darbeyi bir karşı darbe ile karşıladılar. 4 ncü Rus Kolordusu, yedi alayla 16 ncı Kolordu üzerine yüklendi. Bu kolordu, Masla deresinin batısına çekilmeye mecbur olduğu gibi 3 ncü Kolordu da sağ tarafını tekrar Güldar bölgesine aldı.

---

[320] İsmet İnönü (1884-1973): 1903'te Topçu Okulundan ve 1906 yılında da Harp Akademisinden mezun olmuştur. 1908'de 2 nci Süvari Tümen, 1910'da 4 ncü Kolordu, 1913'te de Çatalca Ordusu Sağ Cenâh Komutanlığı kurmaylığı yapmıştır. 1913'te Genelkurmay 3 ncü Şube, 1914'te 1 nci Ordu kurmaylığı, Genel Karargâh 1 nci Şube müdürlüğü, 1915'te 2 nci Ordu Kurmay başkanlığı, 1916'da 2 nci Kolordu Komutan vekilliği, 1917'de 20 nci ve 3 ncü Kolordu komutanlıkları, 1918'de Harbiye Nezareti Müsteşarlığı yapmıştır. 19 Mart 1920'de Ankara'ya gelerek Millî Mücadele'ye katılmıştır. 23 Nisan 1920'den itibaren Edirne milletvekili olarak TBMM üyeliği, 1921'de Batı Cephesi komutanlığı, 7 Ekim 1922'de Dışişleri bakanlığı ve Lozan Barış Konferansı'nda Türkiye başdelegeliği, 30 Ekim 1923 ve 6 Mart 1925 yıllarında başbakanlık yapmıştır. 30 Haziran 1927'de askerlikten emekliye ayrılmıştır. 1937 yılına kadar başbakanlık, 1938-1950 yılları arasında dört devre cumhurbaşkanlığı, 1961-1965 yılları arasında başbakanlık yapmıştır. Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri; s.216-219.

Rusların 3 ncü Ordu cephesinden kuvvet çekmelerini önlemek için, Erzincan - Kelkit bölgesinde faaliyet gösteriliyordu. Özellikle 31 Ağustos 1916'da 9 ncu Tümen ile Çemen dağına yapılan taarruzda düşmanın cephesi geçici olarak yarılmış, cepheden nakletmek üzere ayırdığı kuvvetleri, Ruslar hemen geri çekmeye mecbur olmuşlardı. Gerçi daha sonra Ruslar, karşı taarruzla 9 ncu Tümeni püskürttüyseler de Rus kuvvetlerini durdurma amacı gerçekleşmişti.

1 Eylül 1916 – (Kroki-50) 2 nci Kolordu; önündeki Rusların Vorobyef Grubu üzerine karşı taarruza başladı. 47 nci Tümen, Kırmaçek 12 nci Tümen de Fars üzerine yürüdü. 3 ncü Süvari Tümeni de Simhaç'a[321] gelip oradan Kartalık istikametini keşifle ve 12 nci Tümenin solunu korumakla görevlendirildi. Süvari Tümeni, Fars'tan 2380 rakımlı tepe istikametine ilerledi. Düşman, 2 nci Kolordu önünde, Kartalık tepe - 2380 rakımlı tepe - Belican hattına çekildi. 12 nci Tümen, 2380 rakımlı tepenin kuzeydoğusunda muharebeye giriştiğinden, 3 ncü Süvari Tümeni bu tepeyi işgal etti. Fakat düşmanın topçu ateşi altında dayanamayarak tepe gerisine çekildi.

2 Eylül 1916 – Ruslar cephede karşı koymakla beraber, 2 nci Kolordunun sağ tarafına doğru tehdide başladıklarından dolayı, kolordu, 2260 rakımlı tepe - Karakoç hattına çekildi. 3 ncü Süvari Tümeni de sağ yana geri geldi.

3 Eylül 1916 – Karakoç'un batısındaki Kantar - Mercan sırtlarında bulunan 34 ncü Alayın yanlarına düşman ilerleyince, 3 ncü Süvari Tümeni, Karabaş deresinin gerisine sürüldü. Düşmanın ilerleyen kollarını piyade, makineli, top ateşleri ile durdurdu. 2 nci Kolordu üstün düşman kuvvetleri ile ileri hatta muharebeyi kabul etmeyerek 3 Eylül gecesi 2350 rakımlı tepe - Maskan - Corsan hattına çekildi. Süvari Tümeni de Topuz yaylasının güneyinde Eskiçemen'e geldi.

6 Eylül 1916 – Düşman, Sığı[322] - Corsan arasında bütün cephede taarruza geçti. 53 ncü ve 1 nci Tümenler düşmanı püskürttüler. Fakat Kertan - Corsan'daki 2 nci Kolordu birlikleri geri çekilince, süvari tümeni de Topuz yaylasını tuttu. 12 nci Tümen birlikleri de Topuz yaylasına gelerek düşmanı uzaklaştırdılar. 47 nci Tümen, düşmanı Karabaş deresi gerisine püskürttü. Corsan'ın batısından Karabaş deresini geçen bir düşman kuvveti, 11 nci Tümen birliklerini geri atıp, Dimlek'e[323] doğru ilerledi. İhtiyatlarla durduruldu. Tomik - Horhor'a taarruz eden düşman, Temran'a doğru uzaklaştırıldı. Büyük Çay batısında Engizok'a ilerleyen düşman durduruldu. Altın Hüseyin'de düşman birlikleri görüldü. Süvari tümeni de Başköy'e çekildi.

7 Eylül 1916 – Rusların topçu hazırlayarak 2113 - 2350 rakımlı tepeler hattına yaptığı taarruz 53 ncü ve 1 nci Tümenler tarafından püskürtüldü. 2

[321] Simhaç: Bingöl-Adaklı'ya bağlı köy. Bugünkü adı Kaynakdüzü.
[322] Sığı: Bingöl-Merkez-Ilıcalar bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Çobantaşı.
[323] Dimlek: Bingöl-Adaklı'ya bağlı köy. Bugünkü adı Karaçubuk.

nci Kolordu tarafının korunması, 12 nci Tümene verilince, karargâh Büyük Çay tarafına nakledildi. 2 nci Kolordu karargâhı, Simsor'a[324] gitti.

8 Eylül 1916 – Düşmanın topçu ateşinin korumasında 14 ncü, 53 ncü ve 1 nci Tümenlere yaptığı taarruz biraz ilerlediyse de ihtiyatlarımızın karşı taarruzları ile ve kayıplarla tamamen püskürtüldü.

9 Eylül 1916 – Düşman Dimlek'te alayı bozup Karababa'ya doğru ikinci defa şiddetli bir taarruza kalkıştıysa da 3 ncü Süvari Tümeni ile ihtiyattan 150 nci Alayın savunması üzerine düşman çekildi. Süvariler de Başköy'e döndüler. Süvarilerin 150 hayvanı ölmüştü. Süvari tümeni, açlıktan perişan düşünce dinlenmek üzere 14 Eylülde Sekrat'a[325] geldi. Enver Paşa, Sekrat'ta süvari tümeninin perişanlığını görünce, tümen eylül sonlarında İzoli'ye ve bir hafta sonra da 4 ncü Orduya gönderildi. 850 mevcutlu alaylar ile 12 bölük, üç makineli bölük, iki batarya ve 2700 mevcut, 7 Haziran 1916'da Re'sü'l-ayn'a gelen 3 ncü Süvari Tümeni mevcudunun % 55'ini kaybetmiş hayvanları bitkin ve iskelet hâlinde, 2 nci Ordu bölgesinden, esaslı bir iş görmeden ayrılmıştı. 8 nci Tümenin 6 Ağustos 1916'da Muş'ta Rusları mağlûp ederek, 4 ncü Rus Kolordusunu geri çekilmeye mecbur ettiği sırada, 3 ncü Süvari Tümeni, Enver Paşanın isteği üzerine, Muş - Malazgirt istikametinde sıkı bir takip yapsaydı, 5 nci ve 8 nci Tümenlerin ve yerli halkın yardımlarıyla Nazarbekof kuvvetlerini imha ederek Ruslara önemli bir darbe indirmek mümkün olabilirdi.

2 nci Ordu bölgesinde Faik Paşa şehit olduğu gibi, 3 ncü Ordu bölgesinde de Bahattin Paşa[326] hemen aynı zamanda şehit olmuştur. Bayburt muharebelerinde 9 ncu Tümenin kahraman komutanı Albay Sabri[327] de bir süvari hücumunda kaybettik. Böylece en büyük komutanlarını şehit verecek derecede ilerleyen bu muharebeler, eylül ortalarında durulmuştu.

Her iki taraf tamamen yorgun düşmüştü. 14 Eylülden itibaren asıl mevzilerinde yığınağa başladılar. 2 nci Ordu karargâhı Gazik'te; 3 ncü Ordu karargâhı Suşehri'nde bulunuyordu. Ekim ortalarında 53 ncü Tümen ihtiyata alındı ve yerine 1 nci Tümen gönderildi. Bu esnada 4 ncü Kolorduya bağlı 11 nci ve 12 nci Tümenler, Büyüksu'yun iki tarafında ve 2 nci Ordunun solunda bulunuyorlardı. Bunların sağında 2 nci Kolorduya bağlı 1 nci ve 47 nci Tümenler, daha sağında 3 ncü Kolorduya bağlı 53 ncü ve 14 ncü Tümenler ve ordunun sağ yanında 16 ncı Kolorduya bağlı 8 nci, 7 nci ve 5 nci Tümenler bulunuyordu. Ruslar, bu cephede başlangıçtan bu yana 30.000 asker kaybetmişlerdir.

---

[324] Simsor: Bingöl'e bağlı köy. Bugünkü adı Ekinyolu.

[325] Sekrat: Elazığ-Kovancılar'a bağlı köy. Bugünkü adı Yazıbaşı.

[326] Bahattin Paşa: 30 ncu Tümen komutanıdır. Yeniköy Muharebesi'nde şehit olmuş ve tuğgeneralliğe yükseltilmiştir. Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu.

[327] Albay Sabri: Çanakkale Cephesi'nde 19 ncu ve 33 ncü Alay komutanlıkları, Kafkas Cephesi'nde 9 ncu Tümen komutanlığı yapmıştır. Temmuz 1916'da Kop cephesinde şehit düşmüştür. Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu.

Türklerin kaybı da yaklaşık 20.000 kadardı. Ruslar, gerçi Kılıçgedik manevrasını tatbikle 2 nci Orduyu yenememişlerdi. Fakat 2 nci ve 3 ncü Orduların müşterek harekâtını engelleyerek, bu sene içinde zapt ettikleri mevkileri elde tutmakta başarılı olmuşlardı. Her iki taraf için, iaşe ve ikmal hususları pek zordu. Muharebe, ilkbahara ertelenmişti. 3 ncü, 2 nci, 4 ncü Kolorduların karşısındaki Ruslar 18 Kasım 1916'da Bağırpaşa - Şeytan dağları - Çoris dağı - Şerafettin dağları asıl hattına çekildiler. İleri birlikleri ise Harabe - Melikan - Halifan - Yukarı Sevik - Aktaş - Göllerçili - Erik dağı - Kiğı hattında bulunuyordu. 20 Eylülde, Kiğı, 2 nci Ordu tarafından kurtarıldı. Kasım sonuna kadar Rusların ileri postaları, Şerafettin dağları - Çoris dağı - Şeytan dağlarının güney eteklerine çekildiler. Bu esnada Rusların bir kısmı, kışı geçirmek üzere Tercan ovasında toplanıyordu. Ahmet İzzet Paşa, bunun iki ordu arasına girmek üzere bir Rus manevrası olması ihtimalini göz önünde bulundurarak, 48 nci Tümeni daima 2 nci Ordunun solunda ihtiyatta bulunduruyordu. Ruslar 2 nci Ordunun sağına yüklenirlerse 3 ncü Ordunun Ağvanis'te bulunan 49 ncu Tümeni Çemen dağındaki Ruslara taarruz edecekti.

Van gölünün güneyinde de Ruslar çekilince 26 Kasımda 16 ncı Kolordu Vostan'ı almıştı. Bu sıralarda 14 ncü Tümen de 6 ncı Orduya sevk edilmişti. 2 nci Orduda iaşe durumu çok kötü duruma gelince atların yenilmesine izin verildi.

3 Kasım 1917'de açlıktan 2 nci Ordu cepheyi geri çekmeye mecbur oldu. 2 nci Kolordu Murat nehri güneyindeki, Genç - Hon hattına; 4 ncü Kolordu Yağlıağaç mıntıkasına çekildi. Masla - Maskan - Sığı - Kiğı hattı, zayıf ileri birliklerle tutulmaya devam edildi. Vehip Paşa, bu tertibe itiraz ederek Bingöl boğazının Ruslara kaptırılmaması, 2 nci Ordu merkez ağırlığının Murat nehrinin kuzeyinde bulundurulmasının şart olduğunu yazıyordu. Fakat iki taraf da açlıktan ve kışın şiddetinden dolayı geri çekildiği için ilkbahara kadar böyle bir tehlike yoktu. Bu sırada 7 nci ve 53 ncü Tümenler 2 nci Ordudan ayrılarak Filistin'e sevk olundular. Şiddetli kış, fırtına, kar yüzünden Rus askerleri de iaşe olunamadı. Kışın Rus askerlerine 180 gram un verilebildi. Eşek ve köpek eti yediler. Hatta leşleri pişirip yiyecek derecede mahrumiyetlere uğradılar. Kışın birkaç defa ikmal askerleri alındığı hâlde, 4 ncü Avcı Tümeni şubatta mevzilerinden dönerken, ancak 1/3 mevcutla 5000 askerle geriye gidebilmişti. Mevcudun 2/3'ü cephede açlık ve soğuktan yok olmuştu. 4 ncü Plaston Tugayı, Şeytan dağlarında don yüzünden çok kayıp verdi. Pek çok ölen oldu. İlkbaharda tifüs de ortaya çıkınca Rus ordusunun kalanını kırdı geçirdi. Bu kış süresince Rus ordusunun 100.000 kayıp verdiği anlaşılıyor. Mevcudunun azlığı ve Ruslar gibi ikmal erleri alamaması sebebiyle 2 nci Ordumuzun kışın açlık ve soğuktan kaybı, Rusların üçte biri kadar olmuştu.

ALTINCI KONFERANS

Arkadaşlar;

Bayburt civarındaki muharebelere ilişkin olarak diğer konferansta kısaca bilgi vermiştik. Bugün daha çok ayrıntıları açıklamak üzere 3 ncü Ordu harekâtından ve bilhassa bunun sıklet merkezini teşkil eden Üçüncü Bölgedeki harekâttan ve Bayburt civarındaki muharebelerden bahsedeceğiz. Burada arazi ve yolların hazırlık harekâtına, hazırlık harekâtının da stratejiye etkisi gösterilecek; taarruz, savunma, baskın, geri çekilme, oyalama, yarma, karşı taarruz... görülecektir. Bu muharebede ilk kullanılan zırhlı araçlar, tayyareler olmuştur ki onlara dair de biraz bilgi vereceğiz.

İlk olarak araziyi gözden geçirelim. (Kroki-51)

Trabzon, Bayburt, Erzurum yolu öteden beri meşhur ve tarihî bir ana yoldur. Bu ana yolun batısında Karadağ (1880 m), Horoz Dağları (2356 m) doğusunda da Zigana (2510 m). Ana yol buradan geçer, Kolat dağları, Çakırgöl dağı (2063 m), Mescit yaylası ve bunların doğusunda Ziyaret dağı (1750 m), Polot (2856 m) ve Mador dağları devam etmektedir. Mador'dan güneye kıvrılan silsile Kemer dağına ve buradan doğuya doğru Soğanlı, Haldizen dağları ve Kırklar dağında 3359 rakımına varır. Kuzeydoğuya doğru Şeytan dağlarını ve İspir'in kuzeyinde (Verçenik tepesi 3711 m) ve silsilenin en yüksek noktası olan Kaçkar dağına (3937 m) ulaşır. Çoruh'un güneyinde bu silsileye paralel bir sıradağlar vardır ki Bayburt'tan doğuya doğru Kaledere tepesi (2500 m), Kılıçtarlasıdüzü (2710 m), Hortik dağı (3183 m) istikametinde devam eder. Kaledere tepesinden güneye doğru Ziyarettepe (2400 m), Masat deresinin güneyinde Kızıloğlan dağı (2850 m), Bahtlı dağı (2980 m), Kop dağı (2600 m) silsilesi vardır.

Bahtlı, Kop dağları arasından Trabzon, Erzurum ana yolu geçer. Karasu nehri Fırat'ın güneyinde Mayram dağları (2660 m), güneye doğru Ağba dağı (2250 m), Dumanlıdağ (3071 m), vardır. Tuzla deresinin güneyinde Işıklı tepesi (2649 m), Camal dağı (3008 m), Elmalı deresinin güneyinde Şeytan dağları (2906 m) bulunur. Mayram dağlarının güney açıklarından geçen Erzurum - Erzincan yolu Mamahatun'dan sonra, Kötür köprüsünden Fırat nehrini geçerek Cebice ve Sansa boğazlarından iki kola ayrılır. Her iki yol Mürit dağlarının (2700 m) güneyinden geçerek Erzincan ovasına iner. Erzincan ovasının kuzeyinde Keşiş dağları (3150 m), Sipikör dağları (3010 m), Çemen dağı (2630 m) vardır ki Trabzon - Erzincan ana yolu Sipikör dağlarından; Erzincan - Sivas ana yolu Çemen dağının güneyinden geçer. Erzincan ovasının güneyinde Tunceli mıntıkasında Bağırpaşa dağı (3287 m), Akbaba (3449 m), Munzur silsilesi (3250 m) vardır. Gümüşhane'nin doğusunda Pirahmet'ten ayrılıp Köse'den geçerek Erzincan'a gelen diğer bir yol vardır ki Erzincan - Trabzon yolunu teşkil eder. Suşehri - Alucra - Şiran[328] - Kelkit - Bayburt yolu ile Suşehri - Refahiye - Erzincan - Mamahatun yolu, 3 ncü Ordu menzilini teşkil eden esas ana yolları teşkil ediyorlardı.

[328] Şiran: Gümüşhane'ye bağlı ilçesi.

Bu yollara paralel veya dik olan bu dağlarda ve bu dağların uzantılarında uygun yollar yoktur. Patikalar vardır ki dört beş günde zorlukla aşılabilir. Ana yollarda her çeşit araç işlediği hâlde patikalarda insan, bazı yerlerde katır geçebilir. Bayburt merkezinin çevresindeki, dağlar, müstahkem mevki gibiydiler. Bu şehir ana yollara hâkim olduğundan düşman nereden hücum ederse hemen oraya kuvvet yetiştirmek mümkün oluyordu. Enine olarak yollara sahip olmayan Ruslar ise dağları, hafif ağırlıklı olarak aşmak mecburiyetinde bulunuyorlardı. Bunun için yukarıda söylediğimiz yollar ağını elde ederek, askerî harekâtı kolaylaştırmak ve Trabzon limanından istifade ile de 2 nci Türkistan Kolordusunu besleyebilmek için, Trabzon - Erzurum yolunu ele geçirmek istiyorlardı.

ŞİMDİ ANADOLU'NUN SİYASÎ DURUMUNU GÖZDEN GEÇİRELİM

4 Mart 1916'da yapılan İngiltere - Fransa - Rusya anlaşması gereğince, Anadolu'daki Rus askerî harekâtının amacı şunlardı:

1. İstanbul'u, Boğazlar'ı ve Trabzon - Sivas hattına kadar Ermenistan'ın kuzey kısmını (Sivas hariç) Rusya alacaktı.

2. İran'ın İngiltere - Rusya istilâ bölgeleri arasında kalan tarafsız bölgeyi de İngilizler işgal edeceklerdi.

3. Ruslar, Bitlis'i alacaklar ve Rumiye, Van gölü arasından Musul'a ilerleyeceklerdi.

16 Mayıs 1916'da İngiltere, Fransa anlaşması gereğince Muş - Sivas hattının güneyi şu şekilde taksim olunacaktı:

Ermenistan'ın güneyi, Çukurova ve kuzeyi ile Suriye, Fransız mandası; Irak, Filistin ve Şeria da İngiliz mandası altına alınacak. İstanbul uluslararası bir yönetimde bulunacaktı.

Zayonchkovski ve Maslofski, Grandük Nikola'nın Sivas'a taarruz için hazırlığa başladığını yazıyorlar. Bilhassa Zayonchkovski, "Rusya ve İngiltere sömürge siyasetine giriştiler. Fransa'nın şikâyetine rağmen, Türkiye'ye önemli kuvvetler gönderdiler. İngiltere'nin faaliyeti, Türk - Alman aleyhine olduğu kadar kendi müttefikleri aleyhine de yönelik bulunuyordu. Türkler, Bağdat'ın, geri alınmasına hazırlandıkları için, İngiltere, Rusların Revandiz'den Musul'a taarruzlarına razı olmuştu." diyor. İngiliz - Rus rekabetini aydınlatmak için Sovyetler zamanında Adamof tarafından yayımlanan "Anadolu'nun Taksimi" eserinden aşağıdaki bilgileri alıyoruz:

Bağdat'ı işgal etmek için Rusya teklifte bulunduysa da İngilizler tarafından reddedilmiştir.[329] İngilizler, Ruslar Macaristan ovasına indikleri sırada Budapeşte'yi işgal ederek İstanbul'a hâkim olacaklar korkusuyla daha önce davranarak 25 Nisan 1915'te Çanakkale'ye hücum ettiler. İki hafta sonra Almanlar, Galiçya cephesini yardılar. Bu olay bir ay önce olsaydı İngiltere Çanakkale'ye hücuma gerek görmezdi.[330] Rus Genelkurmay Başkanı General Aleksiyef ve Fransız General Céraille 1916 başlangıcında,

[329] Adamov; s.126.
[330] a.g.e.; s.127.

İzmir'i işgalini, Kafkas cephesinde ilerleyen Rus ordusu ile beraber Türk ordusuna müttefiklerin birlikte bir darbe indirmesini, böylece Anadolu'nun işgalini teklif ettiler.[331]

İngiltere, Arap - Rum ihtilâlinin yardımıyla Anadolu'yu kendisi almak istediğinden bu teklifi kabul etmedi. Sultan, Buhara emiri derecesine düşeceğinden Ruslar İzmir'i bir çıkış noktası olarak Anadolu ortasında kalacak Türkiye'ye vermek istiyorlardı. İngiltere, Şerif Hüseyin'i; Rusya Cemal Paşayı tutup bir İslâm derebeyi; İngiltere Yunan'ı ve Rusya Ermenileri tutup bir de Hıristiyan derebeyi yapmak istiyorlardı. Sazanof, İmadiye[332] - Cizre - Diyarbakır vilâyeti - Samsat - Maraş sancağı - Adana'yı Mersin limanı ile beraber almak istiyor, Filistin'de ise kutsal yerlerdeki Rusya çıkarlarının muhafazası ile yetiniyordu. Fakat İngiltere, Yunan, Arap, Yahudi ittifakıyla karşılık veriyor ve Rus projesini iptal ediyordu. Rus Başbakanı Sturmer, Kafkasya'dan Sinop dâhil Anadolu sahilini istiyordu. İngiltere, Fransa Boğazlar'a hücuma başlarken Rusya telâşlanıyor ve hemen İstanbul'u istiyor. Sazanof, 4 Mart 1915'te Midye - Enez hattı ile Sakarya ve İzmir körfezinde bir noktaya kadar sahil arasındaki Anadolu parçası dâhil olmak üzere, Boğazlar'ı, Marmara denizi ve Bozcaada ile İmroz'u istiyor. İngiltere Çanakkale Harbi'ne girmek şartıyla, İzmir'i Yunanlara vermek istiyordu. 12 Mart 1916'da İngiltere, Sazanof'un teklifine yanaştı. Buna karşılık bağımsız bir Arap hükûmeti, Arabistan - Irak - Suriye'de bulunacaktı. İran'ın tarafsız bölgesi İngiltere'ye terk edilecek, Fransa da Suriye, Adana ve Musul'u alacaktı.

Fransa, Türkiye'de Araplar veya Cemal Paşanın aracılığı ile bir ihtilâl çıkarmaya ve Almanya'nın emellerini bu suretle kırmaya razı oluyordu. Fakat Fransa'nın menfaatlerinin gözetilmesi şarttı. Yani Araplar ve Cemal Paşa aldatılacaktı.

Lloyd George, "İngilizler, Türkiye'den işgal edecekleri araziyi kendi topraklarına katmaya karar vermişlerdir." diyerek istilâ politikasını açıkça gösterdi. Zayonchkovski, 'Fransız cephesinde General Nivel'in kanlı yenilgisi üzerine, İngilizler batı cephesinde harekâtın çıkmaza girdiğini anlamışlardı. Batıdaki fedakârlığın telâfisi için, ancak doğuda Irak ve Suriye'de toprak kazanmak lâzım geldiği görüşü İngiliz siyasetinin ana hattını teşkil etmiştir..." diyor.

MÜTTEFİKLERİMİZİN TÜRKİYE'YE İHANETLERİ

1. 1915 yazında Avusturya Genelkurmay Başkanı Mareşal Conrad, barışa kavuşmak için düşündüğü çeşitli yollar arasında Avusturya Dışişleri bakanına bir de şu teklifi yapıyordu: Eğer imkân varsa, tarafsız bir hükûmetin öncülüğüyle Rusya ile uzlaşmak. Şöyle ki; Avusturya, Dinyester ve San nehirlerine kadar Galiçya'yı Rusya'ya terk edecek, buna karşılık Sırbistan, Karadağ ve Arnavutluk'a karşı serbest kalacak; Romanya ve Bulgaristan, Rusya'nın nüfuzu altına girecek ve İstanbul üzerinde fiilen hâkimiyet

[331] a.g.e.; s.130.
[332] İmadiye: Musul'un kuzeyinde bir kent.

mümkün olduğu kadar özellikle Ruslara bırakılacak, Almanya buna razı olmazsa Viyana ile İstanbul'dan birini seçmekte mecbur bırakılacak.

2. 1916 Temmuzunda Warburg isminde bir Alman, Financier İstokholm de Duma Başkan Vekili Protopopoff ile görüşüyor ve Rusya barışı kendi başına yaparsa, Almanya Hükûmeti Ruslara İstanbul'u vermeye razı olacaktır. (Offrir la Possession) diyor. Bunu haber alan Petersburg'daki İngiliz Büyükelçisi Sör George Buchanan bu tehlikenin önünü almak için, çara başvurmaya karar veriyor.[333]

3. 30 Ocak 1917'de Avusturya - Macaristan imparatoriçesinin Belçika ordusunda subay olan iki kardeşi; Prens Sixte de Bourbon ile Prens Xavier de Bourbon, İsviçre - Neuchatel'de bulunan annelerine barış için esaslı şartlarını şunlar olacağını söylüyorlar:

1. Alsace Lorrain'in Fransa'ya bırakılması ve buna karşılık hiçbir sömürge istenmemesi.

2. Belçika'nın eski durumuna iadesi.

3. Sırbistan'ın, Arnavutluk'un katılmasıyla eskiden olduğu gibi canlandırılması.

4. İstanbul'un Ruslara bırakılması.

Avusturya imparatoru bunlardan 1 nci, 2 nci ve 4 ncü maddeleri kayıtsız şartsız kabule hazır olduğunu söylüyor. 5 Martta Puvankara, Prens Sixte'yi kabul ederek Rusya'nın yalnız İstanbul'u almak için savaştığını söylüyor. 23 Martta da prensler, Lüksemburg'da gizlice Avusturya imparator ve imparatoriçesini ziyaret ediyorlar. Konudan Avusturya - Macaristan ve Almanya dışişleri bakanları gizlice haberdar ediliyor, Viyana ve Berlin'de iki önemli konferans toplanıyor... Nihayet 19 Nisanda Saint-Jean de Mavritte'de toplanan Lloyd George,[334] Ribot[335] ve Sonino[336] bu görüşmede Avusturya'nın Trieste'yi İtalya'ya terk etmek istememesi yüzünden ve diğer bazı sebepler

---

[333] Evgenii Aleksandrovich Adamov; Constantinople et les detroits (Istanbul ve Boğazlar), 1 nci Kitap, Paris: Les Éditions internationales, 1930, s.16.

[334] Lloyd George (1863-1945): İngiliz devlet adamı. 1916 yılında Savaş bakanlığına getirilmiştir. 1916-1922 yılları arasında başbakanlık görevini üstlenmiştir. Müttefik harekâtının ağırlık noktasını Balkanlar'a ve Yakın Doğu'ya kaydıracak bir doğu stratejisini savunmuştur. Fakat Alman baskısının artması üzerine batıya yönelen bir stratejiyi benimsemiştir. 1918 Mondros Ateşkes Anlaşması'nda diplomat kimliğiyle kendini göstermiştir. Türklerin Almanların yanında yer almaları sonucu savaşın iki yıl daha uzadığını, bunun İngiltere'ye büyük can ve mal kaybına sebep olduğunu ileri sürerek Wilson ve Clemencau ile birlikte Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasını onaylamışlardır. Türk Kurtuluş Savaşı başarıyla sonuçlanınca görevinden alınmıştır. Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi; c.8, s.28.

[335] Alexandre Ribot (1842-1923): Fransız siyaset adamı. Merkez Sol Cumhuriyetçi Partiden milletvekili seçilmiştir. 1890-1893 yılları arasında Dışişleri bakanlığı ve başbakanlık yapmıştır. 1914-1917 yılları arasında Maliye bakanlığı, daha sonra yeniden başbakanlığa getirilmiştir. Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi; c.10, s.579.

[336] Giorgio Sidney Sonnino (1847-1922): İtalyan siyaset adamı. 1893-1896 yılları arasında Maliye bakanlığı yapmıştır. Dışişleri bakanlığına getirildiğinde tarafsızlıktan ayrılmamakla birlikte işgal altındaki İtalyan topraklarını ele geçirmeye çalışmıştır. 1919 yılına kadar Dışişleri bakanlığı görevini sürdürmüştür. Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, c.11, s.456.

dolayısıyla Avusturya'ya olumsuz cevap vermeye karar veriyorlar. Bu sebeple kişisel barış teşebbüsü de suya düşmüş oluyor.[337]

1916 BAŞLANGICINDAKİ ASKERÎ DURUM

Şubat 1916'da Ruslar, Viçe - Erzurum - Varto - Muş - Tatvan hattında bulunuyorlardı. Erivan'a doğru önemli bir çıkış noktası saydıkları Bitlis mevkiini de 2 Mart 1916 tarihinde baskınla zapt etmişlerdi. 3 ncü Ordunun karşısındaki Ruslar, 14 Mart 1916'da cephelerini düzeltmek ve taarruz için uygun çıkış mevzilerini elde etmek üzere emir almışlardı. Yol ağını tamamen ellerine geçirmek için, Trabzon - Erzincan hattının batısına kadar ilerlemek gerekiyordu. Bu iki mevkiinin işgali için de önce Of - Bayburt - Mamahatun hattını tutmak ve burada taarruz hazırlıklarını tamamlamak Ruslarca uygun görülüyordu. Bundan dolayı 1 nci ve 2 nci Plaston Tugaylarını ve 5 nci Kolorduyu denizden naklederek Trabzon - Erzincan harekâtına başlayacaklardı.

Türkler, Azap'ta Rusların galip gelmesinden sonra, 25 Ocak 1916'da 10 ncu Tümenin 3 ncü Orduya sevki emredildi; bu takviye 3 ncü Orduya yeterli görüldüğünden, Enver Paşa 5 nci Kolordunun 13 ncü, 14 ncü Tümenlerinin 4 ncü Ordu emrine girmek üzere Halep civarına naklini 4 Şubat 1916 tarihinde emretti. Kolordu, harekât açısından genel karargâha bağlı bulunuyordu. 14 ncü Tümen, Halep'e sevk olunuyordu. Bu sırada Erzurum düşerek Rusların eline geçerken 5 nci Kolordunun 10 ncu, 13 ncü Tümenleri 3 ncü Ordu emrine girmek üzere 18 Şubat 1916'da hareket emrini aldı. 13 ncü Tümen 24 Şubat 1916'da demir yoluyla nakledilmeye başladı ve ilk bölümü Bayburt'a bir buçuk ay sonra geldi. Şimdi, Enver Paşanın aklı başına gelmişti. Erzurum'un geri alınması için 2 nci Ordunun da sevkine karar verdi. 3 ncü Orduya Vehip Paşa, 2 nci Orduya Ahmet İzzet Paşa komutan olarak atandılar. Ben de 5 nci Kolordu komutanı olarak 4 Mart 1916'da Haydarpaşa'dan hareket ederek trenle dört günde Ulukışla'ya geldim ve oradan otomobille Erzincan'a hareket ettim. İstanbul'dan hareketimin 12 nci günü, 16 Mart 1916'da ordu karargâhı olan Peteriç'te Vehip Paşa ile görüştüm.

14 Mart 1916'da 10 ncu Tümen Kelkit'ten Sadak Hanlarına geliyordu. Kolbaşındaki 28 nci Alayın 1 nci ve 2 nci Taburları, Trabzon cephesine sevk ediliyordu. Çünkü Ruslar, 6 Mart 1916'da Rize'yi işgal ederek Of'a doğru ilerlemeye başlamışlardı. 13 ncü Tümenin kolbaşı henüz Sivas'ta bulunuyordu. 30 ncu Tümen Karasu'nun kuzeyinde Altıntaş'ta; 2 nci Süvari Tümeni daha batıda Akçahisar'da[338] idi. Binbaşı Halit komutasındaki Çoruh Müfrezesi[339] Aşkale'nin batısındaki Pırnakapan'dan[340] Çoruh havzasındaki

---

[337] Comte Arthur Poldzer-Hoditz; Charles de Habsbourg, "L'illustration N. 4791", 2 Haziran 1934, s.167-169.

[338] Akçahisar: Gümüşhane-Kale bucağına bağlı köy.

[339] Milo Müfrezesi 23 Ocak 1916'da Çoruh Müfrezesi adını almıştır.

[340] Pırnakapan: Erzurum-Aşkale'ye bağlı köy.

Karakoç[341] - Tiraht'a[342] kadar 60 kilometrelik cepheyi, 2 nci Türkistan Kolordusuna karşı örtüyor ve koruyordu. Çoruh Müfrezesi, Teşkilâtı Mahsusanın 1 nci 2 nci Alaylarıyla Kaleboğazı, Milo, İşhan, Pitkir, Sarıgöl Hudut Taburları ve Gümüşhane Depo Taburlarından oluşuyordu. 2 nci Alay, Çoruh; 1 nci Alay Masat cephesinde bulunuyordu. Hudut taburları bunları takviye ediyordu. Sonradan hazırlanmış üçüncü bir alay var idiyse de sonradan iki alay hâlinde ve 11 tabur, altı top, beş makineli tüfek ve 5011 asker kuvvetinde olarak hazırlanıp, düzenlenmişti.

Murat nehrinin güneyinde artçı komutanı Abdülkerim Paşa Mamahatun'da bulunuyordu, Karasu'nun güneyinde Pırnakapan hizasından güneye doğru 32 nci, 33 ncü ve 17 nci Tümenler artçı olarak Erzurum yönüne karşı konuşlanmışlardı. 17 nci Tümen sağ kanadı ile Ağba dağında bulunuyordu. Hacı Hamdi Bey kuvvetleri Haçkiri - Akdağ hattında Tuzla vadisini kapatıyorlardı. Daha güneyde Elmalı vadisini de Kiğı'nın kuzeydoğusunda, Çerme civarında 36 ncı Tümen ile bir süvari tugayı örtüyordu ve daha güneyde Oğnut Müfrezesi bulunuyordu ki buradaki harekât 2 nci Ordu anlatılırken değinilmişti.

Yavı'dan gelen düşman 12 Mart 1916'da Hacı Hamdi Beyin kuvvetini batıya sürmüş, bu da Körsan[343] - Parsenik[344] hattında durmuştu. Daha batıda Höbek dağında, 9 ncu Kolordu bulunuyordu. 10 ncu Kolordu da kuzeyde Fırat'ın kıvrımındaydı.

MAMAHATUN – BAYBURT İSTİKAMETLERİNDE RUS TAARRUZU

14 Mart 1916 – Ruslar, Hacı Hamdi Beyin kuvvetlerini yenerek artçı kuvvetlerin arkasına düştüler ve yukarıda söylendiği gibi 5 Martta Mamahatun'u aldılar. Artçı tümenler gece yürüyüşünde güçlükle yakalarını kurtarıp 16 Martta Fırat nehrinin gerisine geçtiler. Bu suretle 9 ncu Kolordu da Fırat'ın batısına atılmıştı. Tuncelililer Kemah boğazını kesmiş 30 jandarma şehit etmişlerdi. 200 eşkıya da Mans[345] taraflarına geçmişti.

Çoruh havzasında hareket eden 2 nci Türkistan Kolordusu, 3 ncü Plaston Tugayı ve 4 ncü Türkistan Tümeni ile İspir'den ilerliyordu. 13 ncü Süvari Alayı, bir bölüğünü öncü olarak 14 Mart 1916'da Norgâh'a[346] sürmüştü. Çoruh Müfrezesi, 14 Mart gecesi yaptığı bir baskınla düşman bölüğünü perişan etti. Bir kısmı esir alındı, çoğu öldü ve birçok hayvan ganimet olarak alındı. Ruslar bu darbe üzerine, daha tedbirli hareket ederek öncüdeki süvari alayını üç taburla takviye ettiler ve üç gün sonra tekrar taarruza geçerek 18 Mart 1916'da Karakoç - Tiraht hattını işgal

[341] Karakoç: Erzurum-Pazaryolu'na bağlı köy.
[342] Tiraht: Erzurum-Pazaryolu'na bağlı köy. Bugünkü adı Kozlu.
[343] Körsan: Erzincan-Tercan'a bağlı köy. Bugünkü adı Fındıklı.
[344] Parsenik: Erzincan-Tercan.
[345] Mans: Erzincan-Tercan.
[346] Norgâh: Erzincan merkeze bağlı belde. Bugünkü adı Akyazı.

ederek Müşekrek[347] - Danzut[348] hattına ilerlediler. Vehip Paşa, 10 ncu Tümeni boş olan Çoruh cephesine yöneltti ve beni de Çoruh - Doğu Karadeniz Bölgesi komutanlığına gönderdi.

20 Mart 1916 – Bayburt'a gelerek burada karargâhımı kurdum. Guze, diyor ki: "Ruslar Bayburt üzerinden Şuşehri'ni işgal ederlerse, Erzincan'daki 3 ncü Ordunun durumu kötü olurdu. Bunun için Erzincan'a gelmekte olan 5 nci Kolordu, Bayburt'a sevk edildi. Çoruh Müfrezesi büyük kısmı Müşekrek, Pazahpur, Danzut hattında toplanarak karşı koyuyordu. Düşman top ve piyade ateşi ile Danzut'u sıkıştırdı. Bayburt'a gelen 30 ncu Alayın 1 nci ve 2 nci Taburlarıyla 28 nci Alayın 3 ncü Taburu ileriye gönderildi. Henüz takviye birlikler cepheye yetişmeden 22 Martta Ruslar Danzut'u aldılar ve yeni kuvvetlerimizle temasa geçtiler. Çoruh'un kuzeyinden 3 ncü Plaston Tugayını, dört taburla Çoruh'un güneyinden 16 ncı Türkistan Alayını sevk ile yeni bir hamlede bulundular. Bu alayın bir taburu, başlangıçta Çoruh'un kuzeyinden geliyordu."

22-23 Mart 1916 – Çoruh'un güneyinde Pazahpur'un doğusundaki düşman hücumu püskürtüldü. Fakat daha güneyden gelen bir kol 23 Martta Koskur'u zaptederek Muşangas'a ilerledi. Bu çarpışmada 24 şehit vermiştik.

BAYBURT – OF TAARRUZU

25 Mart 1916 – Danzut'tan ilerlemeye kalkan plastonlar, 30 ncu Alayın 2 nci Taburuyla karşılaştılar. Önce Ruslar mevziye girdilerse de Çanakkale'de cephe harbine alışan askerler, karşı hücumla düşmana 40 kayıp verdirerek püskürttüler. Bizim taraftan da 31 şehit verilmişti.

26 Mart 1916 – Ahpuns[349] - Cilasor[350] hattından taarruza geçen 16 ncı Türkistan Alayı, 30 ncu Alayın 1 nci Taburuyla Çoruh Müfrezesi tarafından püskürtüldü, Türkler karşı taarruza geçtiler ve az sayıda esir aldılar. Aynı gün Ruslar, sahil mıntıkasına taarruz ederek Of'u aldılar.

27 Mart 1916 – Of'u geri almak için yapılan karşı hücum başarılı olamadı ve sahildeki Avni Paşanın yerine Hacı Hamdi Bey komutan olarak tayin oldu.

Çoruh cephesinde dün başlayan karşı taarruzumuz Şeyhköy, Karakoç, Sünüklü hattına kadar ilerledi. Ruslar, Norgâh, Tiraht istikâmetine çekildiler. Fakat aynı gün Ruslar daha güneyde Masat cephesinde taarruza geçerek Kik'te Milo Taburunun iki bölüğünü geri püskürttülerse de Aşağı Canviren'e[351] taarruzlarında 30 yaralı verdirerek geri çekildiler. Karasu, Fırat yönünde Pırnakapan'a taarruzları da geri püskürtüldü.

---

[347] Müşekrek: Bayburt-Merkez'e bağlı köy. Bugünkü adı Yanıkçam.
[348] Danzut: Bayburt merkeze bağlı köy. Bugünkü adı Buğdaylı.
[349] Ahpuns: Bayburt merkeze bağlı köy. Bugünkü adı Çamlıkoz.
[350] Cilasor: Erzurum-Pazaryolu'na bağlı köy. Bugünkü adı Yaylalı.
[351] Canviren: Erzurum-Ilıca-Ovacık bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Canören.

28 Mart 1916 – Karakoç'un doğu sırtlarını zapt ederek Cenderek - Tiraht hattına ilerledik. Masat cephesinde Ağviran'a ilerleyen düşman püskürtüldü. Canviren'deki Çoruh Müfrezesinin 2 nci Alayına mensup kuvvet Zakaroğlu Hanlarına alındı. Sahilde düşman Of'dan Kaçalak tepesine ilerleyince Solaklı deresindeki kuvvetlerimiz Hamurgân deresi gerisine çekildi.

Sahilde Rusların Hamurgân'a kadar ilerlemeleri üzerine Çoruh cephesindeki 28 nci Alayın 3 ncü ve 4 ncü Taburları 19 Mart 1916'da Doğu Karadeniz cephesinin Sahil Müfrezesine takviyeye gönderildiler. Rusların sahildeki Liyahof Müfrezesinin ilerlemesi üzerine, sol kanadı, Çoruh bölgesine karşı açıldığından, iki plaston taburu Öğne'lere sürülmüştü. Soğanlı milislerini takviye ettik ve Limonsuyu Hanlarına da bir jandarma müfrezesi konuldu.

Bu şekilde Çoruh cephesi düşman tarafından söktürülememiş ve Bayburt bölgesinin ilerisindeki muharebe cephesi, sağda Mamahatun'un batısında Kötür Köprüsü'nün ilerisindeki Rus mevzilerinden 40 kilometre ve solda Hamurgân hattındaki Liyahof Müfrezesinden 60 kilometre ileride bir çıkıntı teşkil etmişti.

30 Mart 1916 – Kırık istikâmetine yaptığımız baskınla düşman Lâlek - Norgâh istikametine çekilmiş ve Zakaroğlu Hanlarına Rusların yaptığı baskın da geri püskürtülmüştü. Of önünde bir Rus nakliye gemisi, bir denizaltı gemisi tarafından torpillendi.

31 Mart 1916 – Ruslar Hamurgân deresini geçip Küçük Dere'ye ilerleyince Çoruh cephesiyle açıklık 70 kilometreye ulaşmıştı. Bu esnada 28 nci Alayın iki taburunu Karadere'nin doğusunda Zimlakova'ya hareket ettirdiklerinde Liyahof'un sol kanadı tehdit altına girdi. Rusların sahildeki harekâtı durakladı. Bayburt'un savunması Trabzon harekâtını da erteliyordu. Bunun için hemen Liyahof'un takviyesi ve Bayburt cephesinin sıkıştırılması gerekiyordu.

KALEDERE TEPESİ MUHAREBESİ (Kroki-52)

Çoruh cephesinin en önemli noktası Çoruh ve Masat vadileri arasındaki Kaledere tepesiydi. 2 nci Türkistan Kolordusu burasını işgal etmek için on günlük bir muharebeye teşebbüs etmişse de başarılı olamamıştır. Bununla beraber, sahilden de sıkıştırmaya devam ediyordu. 31 Mart 1916'da da Ruslar Çoruh cephesinde baskın ile taarruza geçtiler. 15 nci Türkistan Alayı, Cenderek, Kaledere tepesine ve bunun kuzeyinde 16 ncı Türkistan Alayı Çoruh'un kuzeyinde de 3 ncü Plaston Tugayı, hareket ediyordu. Cenderek'in doğusundaki 30 ncu Alayın 4 ncü Taburu, Cenderek'in batısına çekildi. Karakoç'ta düşman durduruldu. Çoruh'un kuzeyinde ise sol kanat Danzut'a çekildi.

1 Nisan 1916 – Ruslar Danzut'u alıp Ahpuns'a ve Karakoç'tan Bahsi'ye yürüdüler. Karaseydi'nin kuzeybatısındaki (B) tepesiyle

Şeyhköy'den yapılan karşı taarruzla, 15 nci Türkistan Alayı durduruldu. 13 ncü Türkistan Alayı Karaseydi üzerinden Vartanek'e sarkınca (B) tepesinin güneydoğusundan topçu ve piyade ateşiyle mevzilerimizi dövmeye başladı. Ağviran'ın kuzeyindeki Iğdır tepesini düşman aldı. Sahilde Küçük Dere'yi geçmek isteyen Ruslar püskürtüldüler.

2 Nisan 1916 – Plastonlar, Yamalı Dağ'dan Çakmanis'e ilerlediler. 15 nci Türkistan Alayı Karaseydi - Şeyhköy hattından (B) tepesine hücum etti. Cenderek batısında 30 ncu Alaydan iki bölük mahsur kalmıştı. 30 ncu Alayın 4 ncü Taburu tarafından bu hücumlar püskürtüldü.

3 Nisan 1916 – Cenderek'teki iki bölüğümüz karşı taarruzla kısmen kurtarabildiyseler de büyük kısmı esir düştü. Düşman (B) tepesine taarruzunu tekrar etti ve akşam karanlığında adı geçen tepeyi terk eden kuvvetimiz Kaledere tepesine çekildi. Zakaroğlu Hanlarına 18 nci Türkistan Alayından bir taburun yaptığı baskın, geri püskürtüldü. Görülüyor ki, 3 ncü Plaston Tugayı ve 4 ncü Türkistan Tümeni tamamen muharebeye girmişlerdi. Bu suretle 2 nci Türkistan Kolordusunun büyük kısmı Bayburt'u almakta kararlıydı.

Sahilde bir denizaltı gemisi bir Rus nakliyesini batırdı ve Midilli kruvazörü Hamurgân'ı bombaladı. Akşamüstü bir Rus zırhlısı karşılık olarak Küçükdere'deki mevzilerimizi topa tuttu. Pifra, Ağnas'taki sağ kanadımızı düşman geri sürdüğünden 28 nci Alayın 3 ncü ve 4 ncü Taburları da Zimlakova'dan Pervane'ye[352] çekildiler. Sahil müfrezemiz Karadere, Araklı hattının gerisinde yeni mevzilerini tahkime başladı. Liyahof, Horyan ve Mador'a yancılarını sürerek açılan kanadını sağlamlaştırmak istiyordu.

4 Nisan 1916 – Üç Rus torpidosu Karadere hattımızı bombardıman ederek tahkimata engel olmak istedi.

5 Nisan 1916 – Bir Rus torpidosu Karadere hattımızın sol kanadını bombaladı.

6 Nisan 1916 – Sahil müfrezemiz kısa darbelerle Liyahof Müfrezesini sıkıştırdığından Novorosisk'ten gelmekte olan plastonların sür'atle cepheye yetiştirilmesi, Liyahof tarafından ısrarla istenildi. Bir Rus muhribi devamlı sol kanadımızı bombaladı.

Kop cephesinde de Rus faaliyeti arttı. 17 nci Türkistan Alayı tarafından Saptıran'a yapılan taarruz püskürtüldü. Altıntaş'taki 30 ncu Tümene, Kurt Mahmut taraflarından yapılan taarruz da püskürtüldü.

Bizim gayemiz, Rus tabyalarının etrafındaki hâkim tepeleri alarak ilerlemekti. Bayburt'un doğusundaki en hâkim sırtlar Kaledere tepesi ile güneyindeki sırtlardır. Muharebe buralarda şiddetlenmişti.

7 Nisan 1916 – Ruslar bütün cepheden taarruza geçtiler. 15 nci ve 13 ncü Türkistan Alayları Kaledere tepesine üç defa saldırdılar. Burada

[352] Pervane: Trabzon-Araklı'ya bağlı köy.

30 ncu Alay, 4 ncü Tabur ile Kaleboğazı Hudut Taburu kahramanca dayandılar ve Ruslar yüzlerce ölü bırakarak çekildiler. Kuzeyde Cilasor ve Danzut'ta sürekli muharebe oldu ve Ruslar durduruldu. Güneyde Ağviran'a baskın yapan düşman, karşı taarruzla uzaklaşırken geride 50 ölü bıraktı.

Mamahatun bölgesinde 9 ncu Kolordu faaliyete geçerek 154 ncü Rus Alayını püskürttü ve Seki ve Kötür Köprüsü'nü işgal etti. Sahilde, Rusların Kagol kruvazöriyle, iki muhribi sol kanadımızı bombaladı. Bugün Of'a 1 nci ve 2 nci Plaston Tugaylarının çıkarması başladı. Pervane'de top sesleri ve Liyahof'un sıkışması üzerine Geceleyin Yudenich 2 nci Plaston Tugayını Hamurgân'a sevk ederek sabahleyin, 8 Nisanda oraya çıkardı.

8 Nisan 1916 – Bu suretle Liyahof Müfrezesi 34 tabur, üç süvari bölüğü 48 topa ulaştı. Kaledere'ye yapılan taarruzda Ruslar 180 ölü bıraktırılarak püskürtüldü. Koskur'un güneybatısına 16 ncı Türkistan Alayının yaptığı taarruz üzerine oradaki Çoruh Müfrezesi kuvvetleri Muşangas'a çekildi. Bu suretle Kaledere tepesinin kuzeyi düşman tarafından çevrilmişti. 60 ncı Alayın Bayburt'a gelmiş olan 2 nci ve 3 ncü Taburlarıyla 1 nci Çoruh Alayının 2 nci Taburu takviye için Kaledere tepesine sevk edildi. Düşmanın bütün taarruzları kanlı bir surette püskürtüldü. Masat'ın doğusundaki ileri mevzimize taarruz eden 13 ncü Türkistan Alayının 200 ölü bırakarak çekildi. 18 nci Türkistan Alayının bir taburu Ağviran'ı aldı ve oradaki 2 nci Çoruh Alayı müfrezesinin batısındaki tepelere çekildi. Tekrar savunmaya koyuldu. 4 ncü Türkistan Tümeninin 14 ncü Alayı da 15 nci Alayın kuzeyinde muharebeye girdi. Böylece 4 ncü Türkistan Tümenin dört alayı da muharebeye girmişti. Ruslar en önemli zamanlarda her alayın bir taburunu ihtiyatta bırakıp diğerlerini cepheye sürdüklerine göre, Ruslar, bugün 12 taburu Kaledere tepesini düşürmek üzere sevk etmişlerdi. Bunun karşısındaki bizim altı taburumuz, yaklaşık olarak yarı kuvvetle, düşmanın bütün taarruzlarını püskürttü. Fakat Kaledere tepesi üç taraftan kuşatılmış bir duruma düşmüştü.

9 Nisan 1916 – Kaledere tepesinin batısına sokulan düşman püskürtülerek sıkışık durum biraz iyileştirildi. Zakaroğlu Hanlarına yapılan taarruz savuşturuldu. Liyahof'un solunda, Pifra'dan Karadere'ye ilerleyen Ruslar bozularak geri çekildiler. Trabzon'dan geri dönen Vehip Paşanın daveti üzerine Gümüşhane'ye giderek kendisiyle görüştüm. Trabzon'un tehlikede olduğu görülüyordu. Bayburt direndiğinden sahildeki birlikleri görmek üzere Trabzon'a gittim.

10 Nisan 1916 – Kaledere tepesinin batısına düşmanın yaptığı taarruzlar durduruldu. Sahilde Karadere hattında 3 ncü Alay cephesinde plastonların taarruzî keşifleri geri püskürtüldü.

11 Nisan 1916 – Ruslar yine Kaledere tepesine hücumlarını tekrarladılar ve bilhassa güneyindeki Ziyarettepesi ile batısındaki tepeye pek şiddetli taarruzlarda bulundular. Girdikleri bazı siperlerden yapılan karşı taarruzla geri çekildiler ve yüzlerce ölü bıraktılar. 60 ncı Alayın 1 nci ve 3 ncü Taburları çok yararlılık gösterdiler. Sahil Müfrezemizin karargâhı olan Büyük Hara köyüne gelerek Karadere cephesini teftişe başladım.

12 Nisan 1916 – 4 ncü Türkistan Tümeni Kaledere tepesine son hücumunu yaptı ve yine kanlı bir surette geri çekilmek zorunda kaldı. Bilhassa Ziyarettepesi'nde 60 ncı Alayın 4 ncü Taburuna 13 ncü Türkistan Alayının yaptığı taarruz tamamıyla kırılmış, üç bölük imha edilmiş ve bir hayli esir alınmıştır. Şimdiye kadar alınan esirlerin toplamı 100'ü aşkındır. Böylece karşıdaki düşman kıt'alarının miktar ve numaraları tam olarak anlaşılmış bulunuyordu. Çanakkale'den gelmiş olan bu taburlar, orada edindikleri tecrübe sayesinde son zamana kadar sinirlerine hâkim olup düşmanı 200 metreye kadar yanaştırdıktan sonra şiddetli piyade ve makineli ateşi ile düşman saflarını yerlere seriyorlardı. Kalanları da bomba ve süngü hücumlarıyla geri püskürterek perişan ve esir ediyorlardı. Bugün Karadere cephesinde, mevzinin kilit noktası olan Ahu tepesine bizzat çıkarak, bu noktanın tahkimini ve şiddetle savunulmasını emrettim. Teşkilât alayları sahil tarafında bulunuyordu. 8 nci Alayın 3 ncü Taburu merkezi takviye ediyor, 28 nci Alay da kısmen ihtiyatta ve kısmen de sağ kanatta bulunuyordu.

13 Nisan 1916 – İki haftadan beri devam eden Kaledere Muharebesi artık bugün sonuçlanmıştı. Düşmanın beş alayına karşı, dört Türk alayı mevzilerini savunmuş ve Ruslara binlerce ölü verdirerek bütün hücumları püskürtmüştü. Çanakkale'nin tecrübeli birlikleri, yerli askerlere de örnek olmuşlardı. Her ikisi birbirleriyle fedakârlık ve kahramanlıkta yarışa çıkmışlardı. Burada yenilen düşman Trabzon ve Kop cephelerinden taarruzlarına devam ederek Çoruh cephesinin yanlarını tehdit ederek, Bayburt'u işgal için ayaklanmıştı.

Karadere'yi geçen keşif kollarımız, düşmana baskın yaparak plastonların cepheye girdiklerini tespit ettiler. Ruslar, bütün cepheyi topçu ateşi altına alarak keşif faaliyetimize karşılık verdiler. İki düşman tayyaresi Trabzon'a etkisiz birkaç bomba attı. Karadere cephemizin sol kanadını bombaladı.

TRABZON VE KOP TAARRUZU (Kroki-53)

Trabzon'dan Bayburt'a geri geldiğim sırada Ruslar, Trabzon üzerine yürüdüler. Bir taraftan da Kop'u sıkıştırmaya başladılar.

14 Nisan 1916 – İki zırhlı ve beş muhrip ateşi ile düşmanın hazırladığı hücum iki defa püskürtüldüyse de nihayet Ahu dağı düşünce, kuvvetlerimiz Yanbolu deresinin gerisine çekildiler. Trabzon'un işgali; önceki konferansta açıklandığından dolayı burada kısaca anlatacağız.

15 Nisan 1916 – Düşman donanması sol tarafımızı dövmeye devam etti. Cepheden taarruz da meydana geldiği gibi Sahil Müfrezemiz Kalafka deresi gerisine çekildi. Bayburt'un kuzeyinde Kavlatan'dan bir plaston taburu Limonsuyu Hanlarına ilerlediyse de ertesi gün çekildi. Ruslar Kop cephesine taarruza başladılar. Çoruh Müfrezesinin 1 nci Alayının bir kısmı ile Tavusker mültecileri tarafından savunulan Kop'un ilerisindeki Aktaş'ı zapt ettiler. Askerimiz 2600 rakımlı tepe ile Kop Geçidi'ne çekildiler. Ruslar aynı zamanda Altıntaş ilerisindeki 30 ncu Tümene de yükleniyorlardı.

16 Nisan 1916 – Denizden zırhlıların ateşi ve cepheden hücum ederek ilerleyen Rusların karşısında birliklerimiz Kalafka'yı terke mecbur oldular.

Rusların 153 ncü Alayı, Kop cephesine şiddetli taarruz ederek 89 ncu Alayın 1 nci Taburunu kovarak 2600 rakımlı tepeyi aldı. Fakat Kop Geçidi'ne yaptıkları taarruzları püskürtüldü. 4 ncü Plastonun Dumanoğlu komundaki 30 ncu Tümene taarruzu da geri püskürtüldü. Vehip Paşa, 33 ncü Tümeni geceleyin Altıntaş'a sevk etti. 60 ncı Alayın 1 nci Taburu Masat'tan Kop'a gönderildi. Çoruh cephesini tespit için 16 ncı Türkistan Alayının iki taburla Müşekrek'e yaptığı taarruz, 30 ncu Alayın 1 nci Taburu tarafından kanlı bir surette kovuldu. Düşman 150 ölü ile bir hayli esir bıraktı. Rusların Çoruh cephesinden pek yılgın oldukları görülüyordu. Bütün kuvvetleriyle Kop ve Trabzon cephelerine yükleniyorlardı.

17 Nisan 1916 – Trabzon'da bir artçı bırakarak teşkilât alayları batıya, 28 nci Alay güneye çekildi.

Kop Muharebesi çok çetin oldu. Üç defa hücum ettikten sonra Ruslar Kop Geçidi'ni ellerine geçirdiler ve Kop - 2600 rakımlı tepe hattına yerleştiler. Çoruh Müfrezesi 1 nci Alayını komuta eden Alparslan,[353] Kop Hanlarına çekilmeye mecbur oldu. Ruslar, Masat deresinin güneyinde Akdağ'a da taarruza kalkıştılarsa da Milo Taburu tarafından 70 ölü bıraktırılarak uzaklaştırıldılar.

18 Nisan 1916 – Ruslar, Trabzon'a girdiler. Böylece sahildeki hedeflerine eriştiler. Fakat Bayburt'a henüz pek uzak bulunuyorlardı. 18 nci Türkistan Alayının Akdağ'a bugün de tekrarladığı taarruz püskürtüldü. Türkistanlıların maneviyatı kırılmıştı. Plastonlar Altıntaş'ı topçu ateşi altına aldılar. 33 ncü Tümen, Altıntaş'a geldi. İki alayı ile 2600 rakımlı tepe karşısındaki kuvveti takviye etti. 46 ncı Alayın 1 nci Taburu Bayburt'a vardı. Bu şekilde yavaş yavaş Bayburt cephesi takviye olunuyordu.

19 Nisan 1916 (Kroki-54) – Trabzon cephesinde Rusların 19 ncu Türkistan Alayı, Maçka'yı aldı. Bizim 28 nci Alay da Hortokop'a çekildi. Vehip Paşa, Trabzon cephesini takviye için 34 ncü Tümeni, Sadak'a gönderdi. Kop cephesinde 30 ncu Tümen Komutanı Bahattin Bey komutayı üzerine aldı.

---

[353] Tirebolulu Alparslan (Hüseyin Avni) (1876-1921): 1898'de Harp Okuluna girmiştir. 1901 yılında Selânik 17 nci Redif Tümeninde göreve başlamıştır. 1903'te Menlik Redif Taburu, 1905'te Selânik Jandarma Alayının Serfice Taburunun 5 nci Grenebe Bölüğünde görev almıştır. 1907'de Manastır Jandarma Alayının 5 nci Taburunun Grenebe Bölük komutanlığına atanmıştır. Hareket Ordusuyla İstanbul'a gelerek Kasımpaşa Jandarma Bölük komutanı olmuştur. Balkan Savaşı döneminde Çatalca'da 8 nci Alay 2 nci Tabur 4 ncü Bölük, 6 ncı Alay 1 nci Tabur 1 nci Bölük komutanlıkları yapmıştır. 8 Kasım 1914'te Teşkilâtı Mahsusaya geçerek Tavusker (Çataksu) Tabur komutanı olmuştur. 1 Ocak 1919'da Harita Heyetindeki görevine geri dönmüş, 20 Eylülde Rize Askerlik Şubesi başkanlığına getirilmiştir. 1920'de önce Giresun Askerlik Şubesi başkanlığına daha sonra da kurmuş olduğu Giresun Nizamiye Alay komutanlığına tayin edilmiştir. Giresun'da yayımlanan Yeni Giresun, Işık ve Gedikkaya gazetelerinde değişik isimlerle yazılar yazmıştır. Emrindeki 42 nci Alayla Batı Cephesi'ne sevk edilmiştir. Sakarya Meydan Muharebesi'nde şehit düşmüştür. İsmail Hacıfettahoğlu; Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey, Atlas Yayınları, Ankara, 2003.

20 Nisan 1916 – Ruslar Trabzon cephesinde Hortokop'un doğusundaki İskolta'yı aldılar ve hayli kayıp verdiler.

Çoruh cephesinde; Yamalı dağdan Çakmans yaylasına taarruz eden plastonlar püskürtüldüler. Bayburt'un kuzeyinde Limonsuyu Hanlarına ve Mador dağının güneyindeki Boğalı'ya gelen plaston birlikleri milis ve jandarmalar tarafından kovalandılar.

Kop cephesinde Dumanoğlu komu – Altıntaş hattına taarruz eden plastonlar geri çekilmek zorunda kaldılar. 33 ncü Tümen karşı taarruzla 2600 rakımlı tepeyi kısmen geri alırken 153 ncü Alaydan bir subay ve 64 esir aldı. Ruslar 2600 rakımlı tepenin doğusunda tutundular.

21 Nisan 1916 – Trabzon cephesinde Kalenüma deresinin gerisindeki teşkilâta ve Trabzon Alaylarımıza düşman iki alayla cepheden taarruz etti. Bunların gerilerine, Polathane'ye denizden asker çıkardığından iki ateş arasında kalan kuvvetlerimiz, Karadağ istikametine çekilerek Hızır Nebi - İskefye hattını tuttular.

Hortokop'a 5 nci Hudut Alayı ile 19 ncu Türkistan Alayının dört defa yaptıkları şiddetli taarruza 28 nci Alay tarafından kanlı bir surette karşı konuldu. İki taraftan da yüzlerce kayıp verildi. Rusların Çoruh'tan Çakmans yaylasına taarruzları ve Kop'tan 2600 rakımlı tepeye hücumlarına karşı konulduysa da bir kısmına yerleştiler. 29 ncu Alayın 2 nci ve 3 ncü Taburları Bayburt'a geldiler. Vehip Paşa, Mamahatun'un düşmesi üzerine 29 ncu Alayı o tarafa sevk etmişti. Fakat İkinci Bölge Komutanı Yusuf İzzet Paşa oradan çok, düşmanın sıkıştırmakta olduğu Bayburt'ta ihtiyaç olduğunu Vehip Paşaya yazarak bizim cepheye göndermişti. Görülüyor ki Ruslar her taraftan yüklenerek Bayburt'u düşürmek istiyorlardı.

22 Nisan 1916 – Hortokop'ta sürekli muharebeler oldu. Türkler karşı koyuyorlardı. Çakmans yaylasında düşmanın tekrar tekrar saldırıları püskürtüldü. Bu saldırıda Ruslar 200 asker kaybettiler. Rusların 2600 rakımlı tepede yerleştikleri noktadan, batıya ve kuzeye doğru 33 ncü Tümene ve 46 ncı Alayın 1 nci Taburuna gerçekleşen taarruzları pek kanlı bir şekilde bastırıldı. 500 kadar ölüleri vardı. 153 ncü, 154 ncü Alaylarla, drujin olarak beş tabur muharebeye girmişti. Plastonların Altıntaş'a taarruzu sonuçsuz kaldı.

23 Nisan 1916 – Hortokop'ta muharebe sonuçlanmadan devam etti. 34 ncü Tümen Anzarya Hanlarına vardı. Hortokop'un yan ve gerilerine yanaştı.

24 Nisan 1926 – Kop cephesinde topçu ve piyade ateşi devam etti.

25 Nisan 1916 – Kop ve Çoruh'ta çarpışmalar devam etti. Bayburt'un kuzeyinde Çorak ve Boğalı'ya gelen düşman, milisler tarafından bozguna uğratıldı.

26 Nisan 1916 – Gece baskınıyla Hortokop'u ele geçirmek isteyen Ruslar, başarılı olamadılar. Hortokop'un batısındaki ve Malaka güneyindeki Kosra'ya taarruzları püskürtüldü. Haşka yaylasının batısındaki Sanoye ve Malaka'yı boş bulan Ruslar buralara girdiler. Trabzon bölgesinin kuvvetlenmesi üzerine Selahattin Adil[354] Doğu Karadeniz Cephesi komutanlığına tayin edildi ve Zigana'ya hareket etti.

27 Nisan 1916 – Ruslar Cevizlik'e bir alay daha getirdiler.

28 Nisan 1916 – Bayburt'un kuzeyinde Soğanlı dağlarındaki milislerimiz, Ökneler'e gelen Ruslarla çarpışarak ilerlemelerini engellediler.

29 Nisan 1916 – Trabzon'un batısında Hızır Nebi kayasına taarruz eden düşman kuvvetleri geri çekildi. Burada düşmanın 1 nci Plaston Tugayı ve daha güneyde de Cevizlik'te 2 nci Plaston Tugayı vardı. Hortokop'un batısını takviye etmek için 18 nci Tugay Horoz dağlarına gönderildi. Böylece 11 nci Kolordu Trabzon cephesine sürülmüş oldu.

3 ncü Ordunun en güney kanadını, Elmalı vadisini kapatan 36 ncı Tümene, Melikan sırtında iki Rus taburunun yaptığı taarruz uzaklaştırıldı.

30 Nisan 1916 – Trabzon cephesinde Haşka yaylasının batısındaki Beypınarı'na sokulan düşman geri çekildi. Kop cephesinde 2600 rakımlı tepe - Dumanoğlu komu arasından taarruza kalkan, Ruslar 89 ncu Alayın 1 nci Taburunu bozarak cepheyi yardılarsa da karşı taarruzla püskürtüldüler.

1 Mayıs 1916 – Trabzon cephesindeki Karadağ, Tonya milisleri tarafından tutuldu. Hortokop'un doğusunda Kotola'ya ilerleyen düşman durdururldu. 34 ncü Tümenin bölgesinde, Santa'dan[355] Karakopan'a ilerleyen drujin kuvvetleri 45 kayıpla geri çekildiler. Kop cephesinde Dumanoğlu komuna düşman iki koldan tertip ettiği taarruzda da kayba uğrayarak kaçtı. Bayburt'un icabında Plevne gibi yakından savunmasını temin için Elmeşka, Mezke, Kızılgüney, Kızılkürtüs hattının tahkimine başlanıldı.

2 Mayıs 1916 – Trabzon cephesinde düşmanın eline geçen Hızır Nebi kayası geri alındı. Kop cephesinde Dumanoğlu komuna giren düşman karşı taarruzla çıkarıldı. Kop Geçidi'nin ilerisine yürüyen bir kol da geriye sürüldü. Düşmanın art arda yaptığı taarruzları başarısız oldu.

---

[354] Mehmet Selahattin Adil (1882-1961): 1900 yılında Topçu Okulundan, 1902'de de Harp Akademisinden mezun olmuştur. 1903'te Hamidiye-Hicaz Demir Yolu Fen Heyetinde görev almıştır. 1905'te 5 nci Ordu Kurmaylığı, 1908'de 2 nci Ordu 13 ncü Alay 3 ncü Tabur, 1910'da 2 nci Alay komutanlıklarında ve Bükreş askerî ataşeliğinde bulunmuştur. 1913'te Genel Karargâh kurmay subaylığı, 1914'te Osmanlı-Bulgar Hudut Komisyon üyeliği, 1915'te 12 nci ve 13 ncü Tümen komutanlıkları; 1916 yılında da 11 nci ve 17 nci Kolordu komutanlıkları yapmıştır. 1916'da İmalâtı Harbiye genel müdürü olmuş, 1920'de Personel Dairesi emrine verilmiş ve Millî Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçmiştir. 1921'de 2 nci Grup Komutanlığı, 1922'de MSB müsteşarlığı yapmış, 29 Eylül 1923 yılında isteğiyle emekli olmuştur. 1950-1954 yılları arasında Ankara milletvekilliği yapmıştır. Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri; s.130-132.

[355] Santa: Gümüşhane-Yağmurdere'ye bağlı köy. Bugünkü adı Dumanlı.

3 Mayıs 1916 – Mescit yaylasının kuzeyindeki, 34 ncü Tümen bölgesinde, Karakopan'a; Bayburt'un kuzeyinde Soğanlı dağları bölgesinde Haros'tan ilerleyen düşman kolu geriye atıldı. Akşam geç vakitte Masat'ın güneyinde Akdağ'a baskın yapan iki düşman bölüğü kayıplarla geri çekildiler.

4 Mayıs 1916 – Trabzon tarafında Tonya gönüllüleri, Haşka yaylasını işgal ederek düşmanın karşı taarruzlarına karşı koydular. Soğanlı'nın kuzeyinde Hanke'ye ilerleyen düşman kolu geri atıldı. Kop cephesinde, 2600 rakımlı tepe - Dumanoğlu komu hattına doğru ilerleyen keşif kolları taarruzu başarısız oldu.

5 Mayıs 1916 – Trabzon tarafında Akçaabat'ta Oysera[356] - Şinik'te[357] 1 nci Plaston Kazakları, gönüllüler tarafından yapılan baskınla perişan edilerek buralar ele geçirildi. Hortokop'un doğusundaki Kotola da düşmandan geri alındı. Kop cephesinde Bahtlı'nın kuzeyinde Camağıl'dan Erkel siperlerine yanaşan düşman kolu kayıp vererek çekildi. Karasu'nun batısındaki düşman ordugâhı, etkili topçu ateşlerimizle perişan edildi. Düşmana birçok kayıp verdirildi. Ruslar, Bayburt ve çevresini kanlı hücumlarla ve yıpratma savaşlarıyla işgal etmek isterlerken Fırat kıvrımında ve Höbek dağında bulunan 9 ncu Kolorduyu göz ardı ediyorlardı. Bu kolordunun komutanı Yusuf İzzet Paşa boş durmuyor, fırsat buldukça Rusları hırpalıyordu. Nizamiye ve gönüllü süvarilerle, Höbek dağının doğusunda Aralık - Akdağ hattına baskın tarzında hücum ederek, bir Kazak süvari alayı ile 155 nci Piyade Alayı'nı Göktaş,[358] Çekergüm'e[359] çekilmeye mecbur etti.

6 Mayıs 1916 – Hortokop'un doğusunda Kotola'ya taarruz eden Ruslar geri atıldılar. Ruslar Kop ve Karasu'daki siperlerimize top ateşi açtılar.

KOP CEPHESİNDE KARŞI TAARRUZUMUZ (Kroki-55)

Ruslar, Kop ve Hortokop hücumlarında üç haftadan beri oldukça yıpranmışlardı. Rusları Kop'tan tamamıyla atmanın zamanı gelmişti.

6 Mayıs 1916 gecesi hazırlanan bir baskın kolu, Kop - Bahtlı arasından Rusların bütünüyle gerisine düşerek Bahtlı dağındaki drujin taburunu bastırdı. Büyük bir kısmını imha ve esir ederek dağı zapt etmeyi başardı. Drujinlerden kurtulabilenler Kop Geçidi'ne kaçtılar.

7 Mayıs 1916 – Düşman Masat'ın güneyinde Akdağ, Tombul tepeye taarruz ederek Bahtlı baskınına karşılık vermek istediyse de kanlı bir surette uzaklaştırıldı. Bugün 34 ncü Tümen cephesinde Karakopan'a doğru ilerleyen düşman, üç saat süren bir muharebe sonunda geriye çekildi.

---

[356] Oysera: Trabzon'a bağlı köy.
[357] Şinik: Trabzon-Akçaabat'a bağlı köy.
[358] Göktaş: Erzincan-Tercan'a bağlı köy.
[359] Çekergüm: Erzincan-Tercan.

8 MAYIS 1916 KOP HÜCUMU

46 ncı ve 29 ncu Alayların 1 nci Taburlarıyla 2600 rakımlı tepede tutunan düşmana taarruz edildi. 60 ncı Alayın 4 ncü Taburuyla Kop Geçidi'nde gösteri yapıldı. Tepede tutunan drujin taburu, tamamen sarılarak imha edildi. Beş subay 250 asker esir alındı. Bir mitralyöz de ele geçirildi. Alınan esirlerden, Kop cephesinde, Rusların 20 taburunun olduğu anlaşıldı. Bunlar; 153 ncü, 154 ncü, 156 ncı Alaylarla, altı drujin taburu, 116 ncı, 341 nci, 543 ncü, 566 ncı, 588 nci, 589 ncu Taburlar ve 4 ncü Plaston Tugayından iki tabur.

Bizim de gerçi 30 ncu, 33 ncü Tümenlerle, 29 ncu Alaydan bir, 60 ncı Alaydan iki ve 46 ncı Alaydan bir olmak üzere tam mevcutlu toplam dört taburumuz vardı. Ancak, 10 ncu Kolordu tümenleri 1/2 tabur kuvvetinde olduklarından, Rusların bize göre iki-üç misli fazla olduklarına şüphe yoktur. Fakat drujinlerin etkisiz olmaları, taarruzların parça parça yapılması bizden ziyade Rusların yıpranmasına sebep olmuştu.

9 Mayıs 1916 – Kop taarruzumuz devam etti. 2600 rakımlı tepenin eteklerinde ve Kop Geçidi'nde tutunmaya çalışan Ruslar, tamamen püskürtülerek dokuz subay, 385 asker, beş mitralyöz daha ele geçirildi. İki günde alınan esirlerin sayısı 650'ye erişti. Rusları takip ederek Aktaş'a doğru ilerledik. Masat'ın güneyinde Monut, Akdağ, Erkel hattında muharebe eden 17 nci ve 23 ncü Türkistan Alayları 5 nci Türkistan Tümeni de tutunamayarak Çamağıl suyunun doğusuna çekilmeye mecbur oldular. 32 nci Tümen, Ördek Hacı'dan Kop'a gönderildi.

10 Mayıs 1916 – Liç, Aktaş, Dincik hattında tutunan Ruslar, şiddetli topçu muharebesiyle takip kollarımızı durduruyorlardı. Trabzon cephesinde, Rumlar keşif kollarımızı öldürmeye başladılar. Bunları cepheden geri çektik. Santa'dan Ziyaret dağına ilerleyen Ruslar, geri atıldılar. Soğanlı'nın kuzeyinde İpsil'e[360] gelen düşman kuvvetleri Haldizen[361] milisleri tarafından sürüldüler.

11 Mayıs 1916 – Vihik - Çatalkaya ile Kop - Bahtlı'ya 18 nci ve 23 ncü Türkistan Alaylarının topçu himayesindeki ile taarruzları başarısız oldu. Rus muhripleri, Fol (Büyük Liman)'u dövdüler.

12 Mayıs 1916 – 154 ncü Rus Alayı gece baskınıyla Kop - Bahtlı'yı aldı. 95 nci Alay karşı taarruzla burayı tekrar ele geçirirken 76 da esir aldı. Bir Rus bölüğü çığ altında kaldı ve tamamen yok oldu. 32 nci Tümen Kop'a gelince, 33 ncü Tümen Bayburt'un kuzeyine gönderildi. Burası boştu ve Rus faaliyeti artmıştı.

13 Mayıs 1916 – Kop'ta sükûnet hâkimdi. Trabzon cephesinde ise Haşka yaylasında düşman baskını püskürtüldü. Limonsuyu Hanları - Hanke'ye yanaşan düşman püskürtülürken Karasu'nun güneyindeki Peçeriç'i süvarilerimiz zapt ettiler.

---

[360] İpsil: Trabzon-Çaykara-Uzungöl bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Arpaözü.

[361] Haldizen: Trabzon-Çaykara-Uzungöl bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Demirkapı.

KOP – TRABZON TAARRUZLARINA DAİR DEĞERLENDİRME

Arazinin ve yolların durumu merkezî bir savunmayı kolaylaştırıyordu. Bayburt'ta ise bundan yararlanıldı. 60 ncı Alay Çoruh cephesinden Kop'a gönderildi. O sırada İkinci Bölge Komutanı Yusuf İzzet Paşa da "29 ncu Alayı kullanacak yerim yok. Bayburt'a göndereyim." dedi. Kop harekâtı başladığı sırada 29 ncu Alayın da öncüleri bölgeye gelmişlerdi. Şu hâlde kazanılan başarı ortak harekâtın sonucudur. Kop harekâtı iki kolordunun birbirlerine talepsiz yardımıyla elde edilmiştir. Cemil Cahit'in[362] komutasındaki 33 ncü Tümen, zayıf bir alay kuvvetindeydi. geldi. Kop'ta daha önceleri Çoruh Müfrezesinin bir alayı vardı. Bu kuvvet 153 ncü Alay ile drujinleri geri atmışlardı. Alay Komutanı Alparslan mevziini kaybettiği için çok üzgündü. Bu sırada 60 ncı Alay cepheyi takviye etti, 33 ncü Tümen de geldi ve cepheyi takviye ederek durumu iyileştirdi. 30 ncu Tümen Komutanı Albay Bahattin kuvvetlere komuta ediyordu.

Burada düşmanın 39 ncu Tümeni vardı. Drujin tugayı ve plastonlarla beraber, bu bölgede 20 tabur toplandı. Buradaki kuvvetlerimiz ise 22 taburdu. Fakat silâh itibarıyla Rusların yarı kuvvetleri kadar bile değildi. Çünkü Ruslar kayıplarının yerine yenilerini getirterek taburlarının mevcudunu tam seferber mevcutta tutabildikleri hâlde, bizim 33 ncü Tümen ancak seferber bir tabur kuvvetindeydi. 30 ncu Tümen de iki taburluk bir kuvvet kadardı. Yalnız İstanbul'dan gelen taburlar 700 tüfek çıkarabiliyorlardı. Yolda kalan hasta ve dağınık kuvvetler peş peşe katılmaya başladıkça mümkün olduğunca kayıpların yeri doldurabiliyordu.

Top ve makineli tüfek hususunda her iki tarafın ateş kuvvetinin denk olduğu kabul edilebilirdi. Biz, hâkim durumda olan Kop, Bahtlı, 2600 rakımlı tepe ve Altıntaş sırtlarında bulunuyorduk. Ruslar ise mahkûm bir arazide göz önünde bulunan siperlerinden taarruz ediyorlardı. Bu yüzden düşman nereye taarruz etse hemen arkandan ihtiyatlarımızı yetiştirmek mümkün oluyordu. Bundan başka Ruslar, karşı taarruzlara karşı ihtiyat kuvvet bırakmak mecburiyetinde olduklarından bütün kuvvetlerini kullanamıyorlar, parça parça kâh oraya, kâh buraya sevk ediyorlardı. Müşterek bir taarruz hedefi görülemiyordu. Ancak gece baskınları ile harekât bizden saklayabiliyorlardı. Fakat gündüz olunca bütün vaziyet meydana çıkıyordu.

Burada garip bir olay oldu.

---

[362] Cemil Cahit (Toydemir) (1883-1956): 6 Aralık 1902'de Harp Okulunu bitirmiştir. 1909'da Yemen'deki 49 ncu Alay 3 ncü Tabur 2 nci Bölük, 1911'de 33 ncü Alay 1 nci Tabur 2 nci Bölük, 1914'te Sivas 3 ncü Numune Tabur, 1915'te 53 ncü Alay, 1918'de 4 ncü Kafkas Tümeni komutanlıkları yapmıştır. 15 Temmuz 1919'da Anadolu'ya geçmiştir. 1922'de 10 ncu Tümen, 1923'te 41 nci Tümen, 1926'da 11 nci Tümen komutanlıklarında bulunmuştur. 1932'de MSB müsteşarlığı, 1933'te 5 nci Kolordu komutanlığı, 1936'da Askerî Yargıtay ikinci başkanlığı, 1939'da Jandarma Genel komutanlığı, 1940'ta 20 nci Kolordu komutanlığı, 1942'de Askerî Yargıtay başkanlığı ve 1943'te 1 nci Ordu komutanlığı yapmış ve 1946 yılında emekliye ayrılmıştır. 1946-1950 yılları arasında İstanbul milletvekili olarak TBMM'de görev yapmıştır. Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri; s.193-195.

Eğitimleri ve askerî vasıfları zayıf olan drujinler muharebeye sevk edildikleri zaman kaçıyorlardı. Buna engel olmak için Ruslar süvari avcılarını arkalarına dizerek firarı engelliyorlardı. İlk önce bir iki şarapnelle süvariler geri atıldıktan sonra, ilerideki drujin avcıları küçük bir baskı karşısında kaçışıyorlardı. Çok sıkışınca da hemen teslim oluyorlardı. Rusların 39 ncu Tümeninin tecrübeli birlikleri ise inatla muharebe ediyorlardı. Bu muharebelerde çok kanlı safhalar yaşanmıştır. En önemli muharebe 2600 rakımlı tepede olmuştur. Buraya Kenan tepe ismi verilmişti. Kenan Bey bu tepeyi zapt eden kuvvetin en ilerisindeki bölük komutanı idi. Buraya ilk olarak ayak basmış ve şehit düşmüştür. Bahtlı dağında da kanlı muharebeler olmuştu. Birkaç defa burası alınıp verilmiş ve üzerine geniş bir şehitlik meydana gelmişti. Karlar eridikten sonra da çığ altında kalan Rus bölüğünün cesetleri meydana çıkmıştı.

Yaklaşık bir ay süren Kop muharebeleri üç safhaya ayrılır:

1. Rusların Kenan tepeyi işgal ettikleri birinci devre: 15-22 Nisan 1916.

2. Rusların başarılarını yaymaya uğraştıkları ikinci devre: 29 Nisan - 2 Mayıs 1916.

3. Türklerin karşı taarruzla Rusları geri attıkları üçüncü devre: 6-12 Mayıs 1916.

1. Kuvvetimizin henüz zayıf olduğu birinci devrede, Ruslar, Kop ve Kenan tepeyi işgal ettikleri sırada, Trabzon'a da girmişlerdi. Trabzon'un güneyindeki Maçka'yı aldıktan sonra başarıyı genişletmek için Hortokop'a taarruza giriştiler. 20-23 Nisan arasında dört gün süren şiddetli taarruzları tamamen püskürtülünce, artık bu cephede saplanıp kalmışlardı. Bununla beraber, kuzeye Karadağ'a ve doğuya Polot, Mador'a doğru Rusların taarruzî harekâtı genişliyordu. Burada yavaş yavaş teşekkül eden cepheye 9 ncu Kolordu Komutanı Selahattin Adil Paşa tayin edilmişti.

Kenan tepeyi kısmen ele geçiren 33 ncü Tümene, 153 ncü ve 154 ncü Alaylar tarafından yapılan hücumlar ustaca bir tertiple pek kanlı bir şekilde püskürtüldü. Tümen, top ve makineli tüfek ateşleriyle düşmanı uzaktan sarsmıştı. Kendi kuvvetini ihtiyatta toplu olarak bulundurduğundan, düşman ateşinden zarar görmemiştir. Düşman, tümeni, cepheden kıpırdatamayınca kuzey kanadından çevirmek istemişti. Bu hâlde o tarafta bulunan 46 ncı Alayın 1 nci Taburunun yan ateşlerine maruz kalarak iki ateş arasında kalmıştır. Böylece düşmanın şiddetli taarruzu kırılmış oldu. Özellikle yan ateşlerinin tesiri ile ve cepheden gördüğü direnişle perişan bir surette geri atıldı. Harp meydanında bıraktıkları 500 ölü % 30 kayıp demekti. Bizim kayıplardan birkaç misli fazla idi. Rusların kayıplarına sebep, çok sık hatlar hâlinde gelmeleri ve toplarımızla makineli tüfeklerin merkezlenmiş ateşleriyle erimeleriydi. Biz daha zayıf hatları elde tutuyorduk. Geride, karşı taarruz için bıraktığımız ihtiyat kuvvetler harp esnasında ateşten ve kayıptan kurtuluyorlardı. Düşman taarruz esnasında açığa çıkarak ilerlediği için, açık ve toplu hedefler oluşturuyordu. Piyade muharebesi, daha ziyade ateş muharebesi hâlinde gerçekleşmiştir. Düşman bizim tarafa 500 metreden fazla sokulamamıştır.

2. Kop Muharebesi'nin ikinci devresinde cephemiz düzenlenip güçlendirildiği için Rusların genişleme harekâtları tamamen sonuçsuz kalmıştır. Aksine 39 ncu Rus Tümeni, 4 ncü Plaston Tugayı ve drujin tugayı yıpranmış ve bizim karşı taarruzumuza imkân hazırlanmıştır.

3. Muharebenin üçüncü devresine gelince; Bu da ilk önce Bahtlı dağına yapılan bir gece baskını ile başlamıştır. bir-iki gün önce Enver Paşa cepheyi teftişe gelmişti. 3 ncü Tümen komutanı, Albay Bahattin'e "Nasıl hücum edeceksin?" diye sordu. "Kop ile Bahtlı arasından yeni gelen kuvvetlerle Bahtlı dağındaki düşmanın gerisine düşeceğim." dedi. Hâlbuki Enver Paşa, bu taarruzu beğenmemişti. "Düşman mitralyözü, hücum kolunu çukur içinde yakalar." dedi. Albay Bahattin, cepheden göründü. Oldukça ilerledi. Ruslar da bu kuvvetimize karşı cephe almışlardı. Karanlıktan yararlanan tabur, Kop ile Bahtlı arasından, dere içinden düşmanın gerisine doğru yürüdü. Kop'ta ve Bahtlı'da iki drujin taburu vardı. Etrafta hava ağardığı sırada, Kop'taki drujin taburundakiler, Bahtlı'ya hareket eden hücum kolumuzu fark etmişlerdi, fakat kendi üzerlerine gelmeyip Bahtlı'ya gittiğini görünce aldırmadılar. Bahtlı'daki tabur tam baskına uğratıp imha edildi. Kop'taki Rus taburu ertesi gün imha edildi ve hemen hemen yarısı esir alındı. Yukarıdaki bilgileri esir bir subaydan almıştık. Bu iki olay, drujinlerin ne kadar cahil ve kayıtsız olduklarını ispat eder. Kop'a taarruz eden 33 ncü Tümen, 46 ncı Alayın 1 nci Taburuyla kuvvetlendirilmişti. Tümen gündüz topçu ateşi altına aldığı düşmanın, yanlarına doğru gösteri taarruzu yaptı. Akşam üzeri, drujin taburunun gerisine seri ve kesin hücuma geçilince Ruslar mahsur kaldılar ve hemen hemen kuvvetinin yarısı esir edildi. Geri kalanlar, yaralanmış ve ölmüşlerdi.

Burada araziden, yeni birlikten nasıl yararlanıldığını gördüğümüz gibi, komutanlarımızın düşmana sonuç alıcı darbeler yönelttiklerini de görüyoruz. Düşmanlarımızın, talim ve terbiyesi farklı birlikleri yan yana kullanınca uğradıkları felâketleri anlıyoruz.

HORTOKOP'A GELİNCE

Oraları gayet sarptır. Ormansız ve keskin sırtlarda 28 nci Alay, 8 nci Alay ve 3 ncü Tabur kademeli mevzi almışlardı. Rusların 19 ncu Türkistan Alayı cepheden taarruz ediyordu. Keskin sırtlarda fazla kuvvet yayma imkânı yoktu; yanlarda sarp ve uçurum vadilere dayanıyorlardı. Ruslar, iki-üç hücum yaptılar, ancak cepheyi söktüremediler. Rus komutanı, bütün alayın ileri sürülmesini emretti. Bir yoğunluk meydana geldi. Sütresi olmayan, meyilli sarp arazide ilerlemek pek güçtü. Bizim top ve makineli tüfek ateşleriyle, Ruslar eriyorlardı. Ruslar durakladıkları sırada 28 nci Alay ateş hazırlığından sonra karşı hücuma geçti ve Rusları söküp attı. Rus komutanı bu hâli görünce, kendi askerlerini bombaladı. Nihayet 19 ncu Türkistan Alayı her iki ateş arasında çok kayıp verdikten sonra ormanlığa kaçtı. Takviye ve düzenleme için bu alay geri alındı. Yerine 5 nci Hudut Alayı sevk edildi. Aynı hatalı hareketi bu alay da tekrarladığı için o da başarılı olamadı. Sonunda her iki alayın yaptığı taarruzlar da Hortokop sırtlarında saplanıp kalmıştı.

Manevrayı daha geniş cephede yaparak Hortokop'u çevirmek gerekirdi. Fakat, sahil müfrezemiz, Teşkilâtı Mahsusa Alayı ve jandarma taburları, gönüllüler, 1 nci, 2 nci Plaston Tugaylarını üzerlerine çektiklerinden böyle bir geniş harekât da yapılamadı.

Hortokop ve Zigana Geçidi'ni çevirmek için batısından Haşka yaylasından Horoz dağları yolu vardı. Burası 18 nci Tümen ile kapatıldı ve buradan gelen Ruslar durduruldu. Doğudaki Kolat dağları ve Mescit yaylalarına da 34 ncü Tümen gönderildi. Karakapan ve Ziyaret dağı tutturuldu. Bu yolla Hortokop'ta 28 nci Alayın sağ ve sol yanlarını sağlamlaştırıldı. Haşka yaylası kuzeyde Karadağ silsilesi Akçaabat ve Tonya gönüllüleri tarafından korunuyordu. Orman ve sarp geçitlerden ibaret bölgeyi pek iyi bilen yerli halk, Rusların tek başına olan müfrezelerine baskın yaparak düşmanı örseliyorlardı. Araziyi son derece iyi bildiklerinden yaptıkları gerillâ savaşları ile düşmanı yıldırıyor ve çok kayıp verdiriyorlardı.

İKİ TARAFIN KAYIPLARI

Maslofski ve Larcher'in verdikleri bilgilere göre, Trabzon'un ele geçirilmesini hedefleyen sahil harekâtında, Ruslar 3500 kayıp vermişlerdir. Bunda tabi ki Hortokop kayıpları dâhil değildir. Hortokop, Çoruh ve Kop cephelerinde Rusların en azından 10.000 asker kayıp ve 1000'den fazla esir verdiklerine şüphe yoktur. Bizim kayıplara gelince; gerek kuvvetlerimizin azlığı gerekse muharebe hatlarımızın yoğun olmaması ve harp taktiğimiz dolayısıyla Rus kayıplarının ancak yarısı kadardır.

Arkadaşlar,

Durum gösteriyor ki bütün harekât, yalnızca Bayburt'un elde edilmesi üzerine kuruluyor. Ordu ve kolordu olarak bütün kuvvetlerini, gerekli gördüğü bu cepheye sevk etmiştir. Bu sırada 10 ncu ve 11 nci Kolordular bu bölgeye geçtiler.

BÖLGELERE TAKSİM

14 Nisan 1916'dan itibaren kolordu bölgeleri ayrıldı. 16 ncı Kolordu birinci bölge; 9 ncu Kolordu ikinci bölge; 5 nci Kolordu, 10 ncu ve 11 nci Kolordular dâhil, Fırat'tan sahile kadar üçüncü bölge oldu. 250 kilometrelik bir cephede, 25.000 muharip askerimiz vardı. Daha sonra bu kuvvet 40.000'e kadar çıktı. Düşman ise buraya dört misli kuvvet topladı. Fakat parça parça hareket ettiğinden Bayburt'un zaptını istediği zamanda gerçekleştirmedi.

İKİ TARAFIN PLÂNLADIKLARI HAREKÂT

Ruslar, bu durum karşısında Trabzon'a 5 nci Kolordunun 123 ncü ve 127 nci Tümenlerini çıkardılar. Bu kuvvetlerin güneye doğru hareketi ile kuvvetlerimizin gerisi alınabilirdi. Rusların 70 taburluk bir kuvveti, Bayburt'un kuzey ve kuzeybatısında yığılıyordu. 2 nci Ordu bu tehlikeyi görüp Bayburt çıkıntısının geri çekilmesini istiyordu. Hâlbuki, bu merkezî durumdan istifade ederek Ruslara kısa darbeler indirmek ve onların 2 nci ve 3 ncü Ordular

aleyhine birbiri ardından plânladıkları darbeleri geciktirmek ve karıştırmak imkânı vardı. Rusların yeni getirdikleri 5 nci Kolordu, derme çatma olduğundan esaslı bir iş göremedi.

3 ncü Orduya gelince 13 ncü Tümen Tunceli'de sükûneti sağlamış Fem'de toplanarak Mamahatun'un güneyine yaklaşmıştı. Ordu Komutanı Vehip Paşa durumdan faydalanarak bir karşı taarruz yapmak istedi. Mamahatun'u hedeflemişti. Mamahatun'un ele geçirilmesi, özellikle güneyden gelen 13 ncü Tümenin yan ve geriden kavrayıcı bir surette saldırmasıyla mümkün olacaktı. 36 ncı Tümen, süvari bölükleri ve gönüllüler 9 ncu Kolordunun sağ tarafında bir perde meydana getiriyorlardı. 13 ncü Tümen, bunun arkasında hareket ediyordu. Rusların 155 nci Alayını değiştiren 15 nci Avcı Alayı (4 ncü Avcı Tümeninden) ile bir süvari alayı vardı. Tuzla ve Elmalı vadileri arasında Konyef Müfrezesi (5 nci Tümenden beş tabur) bulunuyordu. 39 ncu Tümen, 153 ncü, 154 ncü, 156 ncı Alaylar ve Drujin Tugayı, Kop ve Altıntaş karşısında yenilmiş olarak, yorgun bir hâldeydiler.

1 nci Kolordu sıkışınca, ordu ihtiyatından 4 ncü Plaston Tugayı ile 263 ncü Alay ve 15 nci Avcı Alayı ile takviye edildi. Kop cephesindeki sükûnetten yararlanarak Don Piyade Tugayı ile 4 ncü Koban Plaston Tugayı Pırnakapan'ın batısına sürülerek 39 ncu Tümen dinlenmek üzere yavaş yavaş Ilıca'ya alınıyordu. Dinlenmeye geçen birlikler, eksiklerini tamamlayarak hastaları ve yaralıları iyileştirmekle iaşelerini düzenlemekle meşgul oluyorlardı. Taburların mevcutlarını 1000'e ulaştırmak için, oldukça fazla ikmal askeri almışlardı. Rus alayları cephede yüzde elli kayıp verdikleri zaman bile, iki üç hafta içinde kayıplarını dolduruyorlar ve karşımıza yine tam mevcutla çıkıyorlardı. Fakat 9 ncu Kolordunun yaptığı Mamahatun saldırısı üzerine 39 ncu Tümen tamamıyla dinlenmeden cepheye gönderilmek zorunda kalınmış ve bu sebepten Ruslar Mamahatun'u korumaya yeterli olamamışlardır.

1916 MAYIS AYI HAREKÂTI

14 Mayıs 1916 – Kenan tepede Rus bombacılarının yaptıkları gece baskını, önceden sığınan Rus - Alman askerleri tarafından haber verildiğinden dolayı uyanık bulunan karakollarımız tarafından kolayca püskürtüldü. Çoruh cephesinde şiddetli ateş oldu. Bayburt'un kuzeyinde Haldizen'e gelen düşman kuvveti milisler tarafından geri püskürtüldü. Hortokop'un doğusunda Kınalıköprü'ye ilerleyen düşman uzaklaştırıldı ve Meryemana Karakolu civarında düşman mevzileri ele geçirildi.

15 Mayıs 1916 – Kuzeyde Ziyaret dağı - Taşkesen cephesine plastonların saldırısı püskürtüldü. 33 ncü Tümen burasını takviye için Kokonis'e yürüdü. Bu gece, Masat cephesinde Akdağ - Ziyarettepe arasına, düşman dört yere baskın yaptığı sırada, Kaledere tepesini de topçu ateşi ile dövdü. Tayyarelerimizin yaptığı keşif sonucunda Rusların Mamahatun'da zayıf, Kop cephesinde kuvvetli oldukları anlaşıldı.

16 Mayıs 1916 – Bir plaston taburu ve dört mitralyözle Haldizen'e hücum ederek beş saat süren muharebe neticesinde milislerimiz geri çekilmeye mecbur oldular.

17 Mayıs 1916 – Kuzeyde, Kazıklıhan'ın kuzeyindeki düşman uzaklaştırıldı ve Ziyaret dağına düşmanın taarruzu püskürtüldü.

18 Mayıs 1916 – 31 nci Tümen Kop'a geldi. Böylece 10 ncu Kolordunun, 30 ncu, 31 nci, 32 nci Tümenleri Kop'ta toplandı. 29 ncu Alayın iki taburu Çoruh cephesine gönderildi. Görülüyor ki, düşman, kuzey cephesini sıkıştırmaya başladıkça Kop'tan oraya doğru kuvvetler aktarılıyordu. Bu da yolların hızlı ulaşıma uygun ve dağların kuvvetli savunmaya elverişli olmalarından ileri geliyordu.

19 Mayıs 1916 – Hortokop'un batısında Zorha'ya baskın yaptık ve düşmanın Meryemana Karakoluyla Kazıklıhan'ın kuzeyine yaptığı baskınları uzaklaştırdık. Polathane ve Trabzon önlerinde 49 nakliye gemisi görülmüştü. Bu gemilerle ilk gelen 5 nci Kolordunun 127 nci Tümenidir. Sol tarafın durumu bu şekilde gittikçe tehlikeye düşüyordu. 2 nci Ordu ise henüz harekete geçecek derecede kuvvetlerini toplayamamıştı.

20 Mayıs 1916 – Limonsuyu Hanlarının kuzeyindeki düşman bölüğü, Sultan Murathan yönüne sürüldü. Rusların Kenan tepeye baskınları püskürtüldü.

21 Mayıs 1916 – Milislerimiz İpsil - Haldizen'e girdiler. Düşman çekildi.

22 Mayıs 1916 – Rusların, Kazıklıhan'ın kuzeyinde Çataltepe'ye ve Meryemana Karakolu'na gece baskınları, ileri karakollarımız tarafından uzaklaştırıldı. Bu gece düşman saflarında bulunan Ermeni ve Rum gönüllülerinin "Ahmet, Mehmet ateş etme!" diyerek askerlerimizi aldatmak istedikleri anlaşıldı. Hortokop'un ilerisindeki Hamurya mevzimizi düşman topla dövdü.

23 Mayıs 1916 – Zanha[363] mevzimize gece yapılan bomba baskını püskürtüldü.

24 Mayıs 1916 – 39 ncu Tümen birliklerinin dinlenme için geri çekildiği, Kop cephesinden gözlendi. Yerine plastonlar konulmuştu.

25 Mayıs 1916 – Limonsuyu Hanlarındaki müfrezemizi, düşman "Ahmet, Mehmet ateş etme!" aldatması ile baskına uğrattıysa da karşı taarruzla mevzimiz geri alındı.

26 Mayıs 1916 – Trabzon cephesinde düşman faaliyetleri arttı. Top ve mitralyözle takviye edilen bir düşman kuvveti tarafından keşif müfrezesi İskefye deresine sürüldü. Karaaptal'a düşman baskını uzaklaştırıldı. Karşılık olarak İstera'ya[364] yaptığımız baskın da 150 kayıp verdirilen düşman, dağınık

[363] Zanha: Trabzon-Maçka'ya bağlı köy. Bugünkü adı Çeşmeler.
[364] İstera: Trabzon-Akçaabat'a bağlı köy. Bugünkü adı Demirkapı.

bir şekilde kaçırıldı. Limonsuyu Hanlarını alan iki düşman bölüğü, karşı taarruzla uzaklaştırıldı. Soğanlı dağlarının kuzeyinde 2122 rakımlı tepeyi plastonlar almışlarsa da karşı taarruzla uzaklaştırıldılar. Çoruh'un kuzeyinde, Danzut'un batısına ilerleyen Ruslar top ve tüfek ateşleri ile geriye atıldılar.

27 Mayıs 1916 – Sahil bölgesinde Yoros burnu ve Kurutepe'yi baskınla aldık. Düşman karşı taarruzla geri aldı, 55 kayıp verdik.

28 Mayıs 1916 – Limonsuyu Hanlarına taarruz eden düşman püskürtüldü.

29 Mayıs 1916 – Topçu korumasında Rusların Hortokop'un doğusunda Kotola'ya yaptıkları saldırı geri püskürtüldü. Çoruh cephesinde, Kaledere tepesinin yanlarına yapılan baskınlar kolayca bertaraf edildi. 2 nci Süvari Tümeninden bir müfreze ile bir piyade taburu Karasu (Fırat)'nun güneyinde Peçeriç'e yerleşti.

30 Mayıs 1916 – Hortokop, Karakapan, Ziyaret dağı, İpsil'e baskın yapan Ruslar püskürtüldüler. Rusların, kuzey cephemizde sıkı keşif ve baskınlarla cephemizi ayırmaya çalıştıkları ve yapacakları taarruz için hazırlık yaptıkları anlaşılıyordu. Trabzon'a Rusların 5 nci Kolordusunun 123 ncü Tümeni çıkarılmış ve kolordunun taşınması sona ermişti.

MAMAHATUN TAARRUZU – 30 MAYIS - 5 HAZİRAN 1916

Rusların Kop'ta yenilmeleri ve yorulan 39 ncu Tümeni dinlenme ve düzenleme için Ilıca'yı almaları 9 ncu Kolordunun taarruzu için güzel bir fırsat ortaya çıkarmıştı. 13 ncü Tümen de yedi taburla Tunceli işini bitirip Fem'den kuzeye hareket ederek 9 ncu Kolordunun sağ tarafına yanaşmıştı. Elmalı vadisindeki 36 ncı Tümen ile sağ yanını sağlamlaştırıyordu. Bununla birlikte 30 Mayısta taarruz şu şekilde başladı: (Kroki-56)

Melikan'da bulunan 36 ncı Tümen ile bir süvari tugayı önlerindeki Konyef Müfrezesinin (5 nci Tümenden beş tabur) geniş cephede dağılmasından faydalanarak önündeki iki tabura baskın tarzında taarruza girişti. Avlu - Başköy - Erzani[365] hattına kadar ilerledi. Ruslar kuzeydoğuya doğru çekildiler. 36 ncı Tümenin solu gerisinde, Şeyhköy'de toplanan 13 ncü Tümen, Tuzla vadisine yürüdü. Bunun solunda, 17 nci Tümen hareket ediyordu. Bu iki tümen arasında, süvari gönüllüleri ve bir nizamiye süvari alayı ileri saldırmıştı. 17 nci Tümenin kuzeyinde, 29 ncu Tümen ve Mamahatun'un kuzeyinde, 28 nci Tümen ve daha kuzeyde de 2 nci Süvari Tümeni taarruza katılıyorlardı. Ruslar beklemedikleri bu taarruz karşısında, perişan bir hâlde geri çekilmeye başladılar. 30 Mayıs gecesi 9 ncu Kolordu Mamahatun'u zapt etti.

31 Mayıs 1916 – Mamahatun'un güneyindeki tümenler Konyef Müfrezesi ve Kozak Alayını geri püskürterek Dumanlıdağ'a doğru ilerlediler. Kop cephesinden Karasu (Fırat) nehri güneyine gönderdiğimiz süvari ve piyade bölükleri, Kurt Mahmut'ta 2 nci Süvari Tümeni ile bağlantı kurdular.

[365] Erzani: Erzurum-Çat'a bağlı köy. Bugünkü adı Kurbanlı.

Üçüncü bölgede Trabzon cephesinde Haşka yaylasındaki düşman uzaklaştırıldı. Bayburt'un kuzeyinde Ökneler'den Kavlatan'a yürüyen düşman kolları Soğanlı dağlarındaki milislerin karşı taarruzları üzerine bir çok ölü bırakarak dağınık bir hâlde çekilmişlerdi. Bu esnada iki düşman bölüğü 2122 rakımlı tepeyi ele geçirerek bunların çekilmesini koruması altına almıştı. Ertesi gün bu tepeden de düşman geri püskürtülmüştür.

1 Haziran 1916 – 39 ncu Tümen, hızlı bir şekilde cepheye koşarak Mamahatun - Erzurum ana yolunun iki tarafından dağınık hâlde çekilen 15 nci Avcı Alayının kuzey tarafını, Karasu'ya kadar 156 ncı Alayla kapattığı gibi, adı geçen avcı alayının güney kısmına da 154 ncü ve 155 nci Alayları göndermişti. Bunların karşısında dünkü düzen üzere ilerleyen tümenlerimizin öncüleri, geç vakit yan yana gelmişlerdi. Kop cephesinden Fırat'ın güneyine geçirdiğimiz 96 ncı Alay, Kurt Mahmut'tan Meryem dağlarına ilerleyerek 2650 rakımlı tepeyi ele geçirdi. 9 ncu Kolordu ve güney tarafındaki 36 ncı Tümen düşmanın karşı taarruzlarını uzaklaştırmakla uğraştı. Elmalı vadisindeki Liçik'i ele geçiren Kazaklar, Kızıl Çubuk'a doğru püskürtüldüler. Başköy - Erzani hattını geri almaya uğraşan iki Rus taburu da başarıyla uzaklaştırıldı.

KOP CEPHESİ TAARRUZU VE 9 NCU KOLORDUYA YARDIM

2 Haziran 1916 – Düşman, cephesini takviye ettiğinden, 9 ncu Kolordunun özellikle sol yanı ilerleyemiyordu. Bunun için Vehip Paşa Kop cephesinin taarruzunu emretti. Zaten Kop'taki kuvvetlerden 32 nci Tümen bu emirden önce, Karasu'nun güneyine geçirilerek 2 nci Süvari Tümenini durduran Meryem dağındaki düşmana karşı taarruz etmekle görevlendirilmişti. Konyef Müfrezesini uzaklaştırarak Tuzla vadisine yayılan süvari ve gönüllüler Maslofski'nin anlattığı gibi Erzurum'u tehdide başlamışlardı. Bu durum üzerine, daha bir gün evvel Erzurum'a dinlenmeye gelmiş olan 153 ncü Alay durdurulmaksızın Tuzla çayı ile Dumanlıdağ'ın arasından 155 nci Alayın soluna gönderildi. Cepheye sokulan Ruslar, Meryem dağı civarında Türklerle karşı karşıya gelmişlerdi. Güneyde, Dumanlıdağ'da henüz temas yoktu. Rusların 1 nci Kolordusu, Aşkale ile Tuzla çayı dâhil, arasındaki bölgeyi işgal ettiğinden bu yolla Mamahatun - Pırnakapan taarruzu bütünüyle 1 nci Rus Kolordusu aleyhine yöneltmiş oluyordu.

3 Haziran 1916 – Mamahatun'un kuzeyinde Meryem dağları ile Pırnakapan hattına karşı üçüncü bölgeye mensup Kop cephesi birlikleri tarafından, başarılı bir taarruz yürütüldüğü sırada, güneyde Dumanlıdağ yönünde de 39 ncu Rus Tümeni karşı taarruza girişmişti. 32 nci Tümen, Meryem dağlarını (2660 m) tam olarak ele geçirerek düşmanı doğuya sürdü. Kop'tan ilerleyen 30 ncu Tümen de 60 ncı Alay kuvvetleriyle Aktaş civarındaki Aytabya'yı ele geçirerek, düşmanı Pırnakapan'a doğru takip ettiler. Karşımızda Ruslar, 4 ncü Koban Plaston Tugayı, Don Piyade Tugayı, Drujin Tugayı, 156 ncı Alayla 20 tabur kuvvetinde oldukları hâlde, birçok ölü ve hayli esir bırakarak çekiliyorlardı. Güneyde, 154 ncü ve 155 nci Alaylar,

Dumanlıdağ'dan; 17 nci ve 29 ncu Tümenler karşı taarruza geçtiler. Ağba dağında şiddetli çarpışmalar meydana geldi.

Trabzon yönünde, Cevizlik'in güneyinden 127 nci Tümen, Hortokop cephesini teslim almak üzere ilerliyordu. İleride bulunan bir alayı topçu ve makineli ateş baskınına uğradığından, bir hayli kayıpla dağınık bir hâlde Cevizlik'e kaçtı. Ancak gece ilerleyebildi.

Rusların 5 nci Kolordusunun çıkarılması son bulunca, sahilde Hortokop dâhil olmak üzere 123 ncü ve 127 nci Tümenlere ve Zigana Geçidi'nin doğusundan itibaren de Liyahof Müfrezesine tertip edilen birlikler yeni mevzilerini işgal etmekte ve son taarruza hazırlanmaktaydılar.

4 Haziran 1916 – Kop yönündeki taarruz devam etti. Başçimağıl, Dincik, Çatalkaya, Saptıran hattı tutuldu. Düşmandan 150 kadar esir, iki top, 2 mitralyöz alınmış, dağınık bir hâlde çekilen plaston ve drujinleri şiddetle takibe girişilmişti. Ruslar, Tab ve Aşkale'nin elimize düşeceğinden korkarak oralardaki ambarlarını yakıyorlardı. Uzaktan yangınlar görülüyordu. Mamahatun'un güneyinden dün taarruz eden iki düşman alayının, Ağba'nın kuzeyine bugün tekrar ettikleri taarruzlar kırılmış ve kayıplarla geri püskürtülmüşlerdi. 155 nci Alayın güney tarafına taarruz eden 13 ncü Tümenin bir alayı Rusları bozguna uğratacağı sırada, Erzurum'dan yetişen 153 ncü Alay, karşı hücumla Türkleri durdurmuş ve 155 nci Alayın güneyini uzatmış ve güvenli hâle getirmişti. Daha güneyde Elmalı vadisindeki 36 ncı Tümene, karşı taarruz yapan Konyef Müfrezesi birlikleri de püskürtülmüştü.

Trabzon cephesinde düşmanın faaliyeti arttı. İskefye, Karaaptal, Peri, Zanha, Kazıklıhan'ın kuzeyi Çataltepe mevzilerimize, top, makineli tüfek ve bomba ile yaptıkları baskınlar geri püskürtülmüş ve Cevizlik'in güneyinde görülen bir alay, ileri sürülen topçu ve mitralyöz ateşi ile perişan edilerek birçok kayıp verdirilmiştir. Zanha'nın kuzeyinden çekilen bir Rus taburu da aynı yolla perişan edildi. Mevziye yeni giren 127 nci Tümen, durumu hâlâ anlayamadığından bu gibi ateş baskınları ile sarsılıp yıpranıyordu.

5 Haziran 1916 – Kop'tan ilerleyen kuvvetlerimiz, Pırnakapan sırtlarını işgal ederek 25 esir daha aldılar. Meryem dağlarından ilerleyen 32 nci Tümen Topalçavuş[366] - Çermit[367] hattını tuttu. 2550 rakımlı tepe - Haçkiri hattındaki 17 nci Tümene taarruz eden 155 nci ve 153 ncü Alaylar püskürtüldü ve bir süvari alayı ile gönüllü atlıların yaptıkları bir hücumda düşman hatları yarıldı ve art arda yapılan süngü hücumlarıyla dağınık bir hâlde Ekşi yaylasına sürüldü ve takip edildi. Ruslar binlerce kayıp vermişlerdi. Zaten yorgun olduklarından tamamıyla yıpranmışlardı. Böylece Mamahatun taarruzu ikinci ve üçüncü bölgelerin sıkı el birliği ile kazanılmıştı.

[366] Topalçavuş: Erzurum-Aşkale'ye bağlı köy.
[367] Çermit: Erzurum-Aşkale'ye bağlı köy. Bugünkü adı Yaylımlı.

TRABZON CEPHESİNDE CEREYAN EDEN HAREKÂT (Kroki-57)

5 nci Rus Kolordusu, 123 ncü ve 127 nci Tümenler, Karadağ cephesi ile Zigana Geçidi ilerisindeki Hortokop karşısındaki mevzileri teslim almışlardı. Amaç, bir an evvel hazırlıkları tamamlayarak, 3 ncü Ordunun sol yanını kavrayıp gerilerine düşmek idi. Bayburt'un Ruslara doğru ileri çıkıntı durumu da buna uygun görünüyordu. Pırnakapan - Mamahatun taarruzumuza bir cevap olarak kuzeyde Ruslar faaliyete geçmekteydiler.

6 Haziran 1916 – 123 ncü Tümenin bir alayı tarafından tutulan Karadağ'ın doğusundaki Şinek ordugâhı, ileri sürülen topçu ve makineli ateşleri ile perişan edildi. 127 nci Tümenin, Haşka yaylasına çıkardığı bir Rus alayı Karaaptal'a doğru ilerledi.

7 Haziran 1916 – Rusların Karaaptal ve Hortokop'a yaptıkları baskınlar püskürtüldü. Hortokop'un doğusunda Katola'ya taarruz eden bir Rus taburu, Meryemana deresinde sıkıştırılarak dağıtıldı. Bütün kuzey cephesinde düşman baskın ve keşif hareketi artmıştı.

8 Haziran 1916 – Haşka yaylasından ilerleyen düşman alayı, Karaaptal doğu sırtlarını aldı. Bayburt'un kuzeyinde, Bağalı - Kezko sırtları düşman tarafından tutuldu.

9 Haziran 1916 – Haşka yaylasında muharebe devam etti. Bizim 25 şehidimiz, Rusların 100 kaybı vardı. Peri'de kuzey siperlerine yapılan düşman taarruzları geri püskürtüldü. Mador dağının kuzeydoğusunda, Sultan Murat Hanından ilerleyen bir düşman alayı, ileri sürülen topçu ateşimizle dağıtıldı. 33 ncü Tümen Bayburt'un kuzeyini takviye etmek için Hart'a[368] geldi.

10 Haziran 1916 – Haşka yaylasında ve 18 nci Tümenin solunda Peri'de süngü muharebeleri yapıldı. 50 kadar esir aldık. Karaaptal'ın doğusundaki düşman karşı taarruzla uzaklaştırıldı. Düşmanın 40 ölüsü, bizim de 55 kadar kaybımız oldu. Ruslar, Hortokop siperlerini bombalamaya devam ettiler.

11 Haziran 1916 – 18 nci Tümenin cephesinde muharebe devam etti. Ruslardan iki mitralyöz ele geçirildi. Cemil Cahit 33 ncü Tümen Limonsuyu Hanlarının güneyine Bandike'ye geldi.

12 Haziran 1916 – Sahil bölgesinde Oysera'da devamlı çarpışmalar oldu. Hortokop'ta bombardıman devam etti. Rusların 5 nci Kolordu karargâhı Cevizlik'te görüldü.

13 Haziran 1916 – Oysera'ya gerçekleştirilen karşı taarruzla dört mitralyöz ele geçirildi. Hortokop'un bombalanması devam etti. Gümüşhane'de Vehip Paşa ile görüştüm. Düşmanlarımızın söylediği gibi kuzey tarafımızda, ok gibi fırlamış olan Trabzon - Of cephesine taarruza karar verildi.

---

[368] Hart: Bayburt'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Aydıntepe.

14 Haziran 1916 – Kuzey cephesinde çarpışmalar devam etti. Ziyaret dağının doğusundaki Bandemil civarındaki düşman, 70 ölü bırakarak geri çekildi.

15 Haziran 1916 – Haldizen'deki Ruslar buradan çıkarıldılar.

16 Haziran 1916 – Haldizen'in kuzeyindeki Ruslar yerlerini sağlamlaştırmaya çalışırlarken Haşka yaylasının batısında Karaaptal'da çarpışmalar meydana geldi.

17 Haziran 1916 – Bandemil'in[369] kuzeyindeki Balahor[370] - Toroslu arasındaki düşmana topçu himayesinde taarruz ederek 2 nci Plaston Tugayından 17 esir aldık ve düşmanı kuzeye püskürttük. Limonsuyu Hanlarının doğusundaki Gagard sırtlarında bulunan düşmanı, 29 ncu Alay, 4 ncü Tabur ve Milo Taburlarının taarruzları ile dağıtarak Ökneler'e kadar takip ettik. 92 şehidimize karşılık, düşman 285 asker kaybı vardı. Ele geçirilen esirlerden, bu cephede düşmanın 19 ncu Türkistan Alayı ile drujin taburlarının bulunduğu tespit edildi.

18 Haziran 1916 – 18 nci Tümenin cephesinde devamlı ateş ve baskınlar oldu.

19 Haziran 1916 – 18 nci Tümenin cephesinde ve Hortokop'ta topçu muharebeleri devam etti.

5 nci Rus Kolordusunun Hortokop, Karadağ ve Haşka yaylasında uğradığı yenilgiler, Larcher ve Zayonchkovski tarafından da doğrulanıyor. Sarp ve ormanlık olan Karadağ bölgesinde ve Haşka yaylasında, gönüllü olarak savaşan yerli halk, yurtlarını savunma aşkıyla çok iyi bildikleri bu arazide, cesaretle baskınlar yaptılar. Zaten bozuk olan 5 nci Kolordu askerinin maneviyatını, bunlar büsbütün sarsıyorlardı. Hortokop'ta 28 nci 8 nci Alay da üç tabur, 29 ncu Alaydan üç tabur toplam altı tabur, istihkâm birlikleri 11 nci Kolordu topçuları araziden azamî ölçüde yararlanarak Zigana Geçidi'ni tamamen tıkamışlardı. Daha sonra, 37 nci Tümen adını alan, sahil birlikleri, gönüllüler ve 18 nci Tümen ile beraber toplam 11.000 muharip kuvvetimiz, 5 nci Rus Kolordusunun 32.000 kişilik kuvvetine karşı düşmanı yenilgiye uğratmak gayesiyle savaşmışlardı. Sayıca düşmanın üçte biri olan bu az sayıdaki kuvvet, araziden iyi faydalanarak bunu başarmıştı. Böylece, Rusların 3 ncü Ordunun sol yanında ve gerisinde arzuladıkları hareket sonuçsuz kaldı.

OF YÖNÜNDE KARŞI TAARRUZ (Kroki-58)

Vehip Paşayla Gümüşhane'de verdiğimiz karar üzerine, Bayburt'un kuzeyinde kıt'alarımızı toplamaya başladık Ruslar da aynı şekilde bir taarruza hazırlanıyorlardı.

19 Haziran 1916 – 9 ncu Tümen dokuz tabur, 13 ncü Tümen altı tabur kuvvetinde Hart'ta toplandılar.

---

[369] Bandemil: Gümüşhane merkez Yağmurdere bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Beşoba.
[370] Balahor: Gümüşhane merkez Yağmurdere bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Akocak.

20 Haziran 1916 – Ben karargâhımla Hart'ın kuzeyindeki Akkoyunlu yaylasına geldim. Vehip Paşa da Hart'a gelmişti. Düşman keşif tayyareleri Kop ve Mamahatun üzerlerinde uçtular.

21 Haziran 1916 – Hart'a gelen kuvvetler, Akkoyunlu'da toplandılar. Bugün Sahil Müfrezesinde Hortokop ve Zanha'da ateş muharebeleri oldu.

22 Haziran 1916 – Sabaha karşı 60 kilometrelik cephede, İpsil - Piştokli - Kazıklıhan arasında düşman mevzileri üzerine gece baskını ile taarruz başladı. 29 ncu Alayın 1 nci ve 4 ncü Taburları ve Milo Taburu Soğanlı dağlarının kuzeyinden 2122 rakımlı tepedeki siperlere; 13 ncü Tümenin 4 ncü Alayı Limonsuyu Hanlarının kuzeyindeki Yurttepe'ye; 9 ncu Tümene mensup 26 ncı Alay, Mador dağının güneydoğusundaki Yarımca ve Arpalı tepelerine başarılı baskınlar yaptılar. Kısa zamanda düşman siperlerini ele geçirerek 1000'den fazla esir aldılar. 33 ncü Tümen Bahçecik - Salarot'a saldırdıysa da iki plaston taburu artçılarıyla kendilerini koruyarak Boğalı'dan Mador dağına çıkmayı başardılar.

Ziyaret Dağı Müfrezesi, 34 ncü Tümen, Kolaşe[371] - Santa - Piştokli güney sırtlarını ele geçirdi. Fakat Piştokli kilisesinde savunma yapan plastonlar, söktürülemediler. Koleşa ve Santa'nın kuzeyinden plastonların yaptıkları karşı taarruzlar geri püskürtüldü. 4 ncü Alay, Sultan Murathanı'na kadar ilerledi. Orada Rusların yaptıkları kuvvetli tahkimat karşısında 50-100 metre mesafede durmaya ve siper kazmaya mecbur oldu. 9 ncu ve 33 ncü Tümenler Polot - Mador dağlarına karşı muharebeye devam ettiler. Burada mahallî ahaliden Hacı Mecit'in oluşturduğu 40 kişilik bir gönüllü müfrezesi, halktan çevik kişilerle silâh ve cephane ile takviye edilerek Polot dağına, Karadere'nin sarp yamaçlarından, yalnız yerli halkın bildiği patikalardan, geceleyin gönderildi. Plastonların hiç beklemedikleri noktadan arkalarına düşen bu müfreze, düşmanı şaşkınlığa uğrattığı sırada cepheden hücuma kalkan askerlerimiz mevziye girdiler. Ruslar birçok kayıp ve esir bırakarak kuzeye çekilmeye mecbur oldular.

23 Haziran 1916 – Sabah erkenden 9 ncu Tümen Mador'u ve 33 ncü Tümen de Polot'u işgal ettiler. Düşmanı takip ederek kuzeye doğru ilerlediler. 4 ncü Alay, Sultan Murathanı sırtlarını, topçu ateşinin korumasında ele geçirdi. Mevzileri isabetle bombalayan topçumuz, düşmanı siperlerin içine gömmüştü. 1000'i aşan ölü ve bir hayli esir alınmış, dört mitralyöz ele geçirilmişti. Burada 11 nci ve 15 nci Plaston Taburları ile drujinler çok fazla hırpalanmışlardı. 29 ncu Alayın iki taburu ile Milo taburu, düşmanı şiddetle takip ederek, Solaklı deresi boyunca Of yönünde Hatırpazar'a kadar ilerlediler. Burada bir takımımız bir dere içinde sıkıştırdığı bir drujin bölüğünü tamamıyla esir etmeyi başarmıştı. Piştokli Manastır'ı ele geçirilerek düşman karşı taarruzları geri püskürtüldü. Bugünkü muharebe ve takiplerde dahi 500 kadar esir alındı. İki günde alınan esir sayısı 1500'e ulaşmıştı. Düşmanın kayıpları da bu sayının iki misliydi.

[371] Kolaşe: Trabzon-Araklı-Dağbaşı bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Taşgeçit.

Sahil bölgesinde de taarruza geçilerek Hızır Nebi ile Kurutepe arasındaki düşman siperleri baskın ile ele geçirildi. 18 nci Tümenin cephesine ve Hortokop siperlerine düşmanın yaptığı baskınlar uzaklaştırıldı. Karşı taarruzla Hortokop'un doğusundaki Gospodyos manastırı alındı ve düşman taarruzları bütünüyle sonuçsuz kaldı.

24 Haziran 1916 – Takip devam etti. 34 taburdan ibaret Liyahof Grubunun, özellikle sol yanı bütünüyle bozguna uğramıştı. Bugün 33 ncü Tümene katılan Galatalı Şevket'i Hart Bölge Komutanlığına gönderdim. Düşman, Masat ileri mevzilerine baskınlara başladı. Sahil Müfrezesinin soluna ve Karaaptal'a art arda baskınlar düzenlendi. Hepsi püskürtüldü. Hortokop'un doğusunda, Kınalıköprü baskını da uzaklaştırıldı. Düşman Hızır Nebi ve Hortokop siperlerini sürekli bombaladı. Grandük Nikola'ya Rusya'dan gönderilmiş olan ve bugün gelen iki zırhlı otomobil müfrezesinden biri 5 nci Kolorduya verildi ki Kelkit muharebelerinde bunların hareketlerini göreceğiz. Sibirya Kazak Tugayı, 12 süvari bölüğü, altı top 2 nci Türkistan Kolordusuna geri gönderildi. Ayrıca iki Kazak alayı da 5 nci Kolorduya verildi ve Erzurum'da ordu ihtiyatında 50 tabur, 23 süvari bölüğü ve 72 top kaldı.

25 Haziran 1916 – Cephede sis devam etmesine rağmen harekete devam edildi. Hatıpazar'dan Çokarohsa'ya çekilen düşman artçıları sıkıştırıldı. Sultan Murathanı'ndan Kaçalak tepesine doğru ilerledik. Polot'un kuzeyinden çekilen düşman Horyan'da sıkıştırıldı. Karadere'nin batısında Foşa'dan[372] Pervane'ye doğru plastonlar çekiliyor ve artçıları takip olunuyordu. Piştokli'nin kuzeybatısındaki Gümüşkihan ileri birliklerimiz tarafından ele geçirildi.

26 Haziran 1916 – Sis vardı. Kuzey cephesinin sağında Haldizen'in doğusunda Diktaş - Pente milisler tarafından zapt edildi. Mador dağının kuzeyinde Ağaçbaşı yaylasındaki düşman, Soğuksu Hanlarına çekilmeye zorlandı. Horyan'ın doğusunda Gono deresi yamaçlarında tutunmak isteyen plastonlar, perişan bir hâlde kovuldu. Rusların 5 nci Hudut Alayının karşı taarruzu ile Gümüşkihan'daki keşif bölüğümüz, Kazıklıhan'ın kuzeyinde Çatalkaya'ya çekildi. Hortokop'un doğusundaki Gospodyos manastırına düşman taarruzu püskürtüldü.

27 Haziran 1916 – 2 nci Plaston Tugayı son ihtiyatını harcayarak Gonor'un güneyindeki Kapontaşı'ndaki bölüğümüzü geri sürdüyse de mevziye sokulan 60 ncı Alay 2 nci Taburun karşı taarruzu ile plastonlar yüzgeri edildiler. Hatıpazar civarına baskın yapan düşmanın kolayca hakkından gelindi.

28 Haziran 1916 – Kop cephesinden gelen 60 ncı Alay, Hart cephesine verildi. 9 ncu Tümen, Mescit yaylası doğusunda Şaphane'de toplandı. Buradan Trabzon'a yeni bir darbe hazırlanıyordu. Düşmanın faaliyetleri arttı. Masat'ın güneyinde Akdağ'a 17 nci Türkistan Alayının yaptığı baskın sonuçsuz kaldı. Ruslar, Kaledere – Muşangas'ı devamlı

[372]Foşa: Trabzon-Araklı-Dağbaşı bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Çukurçayır.

bombardımana başladılar. 15 nci ve 17 nci Plaston Taburları, drujinleri takviye ederek, Kaçalak tepesinin güneyine yanaştılar. 11 nci Süvari Alayını geriletip Sultan Murathanı'nın altı km kuzeyine kadar yaklaştılar. Sahil bölgesinde, Hızır Nebi kayasını yoğun bombardımandan sonra 123 ncü Tümen ele geçirdi. İki Rus muhribi Giresun'u bombaladı, birkaç kayığı tahrip etti.

29 Haziran 1916 – 60 ncı Alayın, Harmankolu - Kabantaşı hattında 36 saat devam eden muharebesinin sonunda topçu ateşi korumasında yaptığı bomba ve süngü hücumlarına dayanamayan 2 nci Plaston Tugayı dağılarak kaçtı. Alayın yedi subay, 150 asker kaybı vardı. Rusların karşı taarruzda verdikleri kayıplar ise pek çoktu. Gümüşki Hanının güneyinden Çataltepe'ye 5 nci Rus Hudut Alayının yaptığı dört taarruz püskürtüldü. Masat cephesinde ise Akdağ'da bulunan Sarıgöl Taburuna, 17 nci Türkistan Alayının yaptığı taarruz başarısız oldu. Ruslar ışıldakla Kaledere tepesini aydınlatarak tahkimat yapılmasına engel oluyorlardı. Haldizen'in doğusunda Baliköy'e düzenlenen baskınla, drujinler buradan kaçırtıldılar. Böylece, Baliköy - Karaaptal arasındaki kuzey cephesi 110 km genişliğe çıkmıştı. Bu geniş cephenin her tarafında zayıf olan düşman, özellikle Karadere yönünde tamamen bozguna uğramıştı. Düşman cephesi yarılmıştı. Solaklı deresinde Of yönünde, drujinler, yaban domuzlarını Türkler geliyor şüphesiyle geceleri paniğe kapılıp kaçıyorlardı. Şaphanede toplanan 9 ncu Tümen, başarılı bir taarruzla Trabzon'a girebilirdi. Ruslar bu tehlikeyi görerek 1 nci Kars Alayını hızla Trabzon'a sevk ettiler. Oranın savunmasını General Schawertz'e bırakarak sağlam bir mevki yapmaya başladılar.

30 Haziran 1916 – Sultan Murathanı'nın kuzeyine yanaşan plaston ve drujinler, 4 ncü Alayın topçu ateşi korumasında yaptığı süngü hücumuyla perişan edilerek Kaçalak tepesine kadar kovalandılar. Bu tepeye çıkan ileri birliklerimiz, denizi görünceye kadar ilerlemişlerdir. Of sahiline iki saatlik bir mesafe kalmıştı. Ruslar, Of'ta paniğe kapılmışlardı. Rus genel karargâhı bile endişelenmiş bizzat çar tarafından karşı taarruz emri verilmişti. Sahilde, İskefye ve Kulkandoz'da[373] çarpışmalar devam etti. Santa'ya yanaşan düşmanın birlikleri geri püskürtülmüştü. Ruslar Of yönüne kaçarken Müslüman köylüler tarafından takip edilerek bozguna uğratılmış, birçok esir ve tüfek ele geçirilmişti. Ancak, Santa taraflarındaki Rumların yardımlarıyla Ruslar, o bölgede düşman tutunabilmişlerdi.

DEĞERLENDİRME

3 ncü Ordu Kurmay Başkanlarından Guze, hatıratında, cepheyi düzeltmek ve kuzeye doğru arazi kazanmak amacıyla kuzey cephesinde taarruza giriştiğimizi yazıyor. Bu ifade Vehip Paşanın düşündüğü gibi Of ve Trabzon'un alınması ile cephenin düzeltilmek istendiğini doğruluyor. İki tarafın kuvvetleri şu şekilde karşılaşmış bulunuyorlardı:

[373] Kulkandoz: Trabzon-Çarşıbaşına bağlı köy. Bugünkü adı Serpilköy.

Sahilden Zigana Geçidi'ne kadar sırasıyla, jandarma taburları, Trabzon - Giresun Alayları, Teşkilâtı Mahsusa 18 nci Tümen, Hortokop'ta 28 nci Alay, 29 ncu Alayın 3 ncü Taburu, 8 nci Alayın 3 ncü Taburu ve iki istihkâm taburu; Ziyaret dağına kadar 34 ncü Tümen ki toplam 12.000 asker kuvvetindeki Türk ordusunun karşısında; sahilden Haşka yaylasına kadar 123 ncü Tümen; Trabzon ana yolunun iki tarafında (Haşka yaylası dâhil) 127 nci Tümen toplam 32.000 asker; Mescit yaylasından Trabzon'a giden dağ yolu üzerinde 34 ncü Tümenin karşısında Rusların 5 nci Hudut Alayı ve bunun doğusunda Santa'da 1 nci Plaston Tugayı, toplam 10.000 asker, genel toplamda 42.000 asker vardı. Bizim gönüllüler de dâhil olduğu hâlde, Rusların üç kat fazla kuvvetlerinin olduğu anlaşılıyor.

5 nci Kolordu askerleri sayıca az olduklarından sarp dağlar arasında saplanıp kalmışlardı. Daha doğuda Karadere tarafında Polot - Mador güneyinde 2 nci Plaston Tugayı; Limonsuyu Hanları karşısında 19 ncu Türkistan Alayı ve bunun doğusunda sekiz taburluk Mihailofski Drujin Tugayı ve Haldizen taraflarında 15 nci ve 17 nci Plaston Taburları, Tanyef Gönüllü Taburu ile Mihailofski'nin gönüllü üç taburu, toplam 23 taburun karşısında 33 ncü, 9 ncu ve 13 ncü Tümenlerden altı tabur; en doğuda 29 ncu Alaydan iki tabur ve Milo Hudut Taburu ki toplam 27 tabur bulunuyordu. 13.000 askerimize karşı, Rusların 23.000 askeri vardı. Bizim milisler de dâhil olduğu hâlde 1,5 misliydiler. Fakat menzil hatlarında bıraktıkları kuvvetler çıkarılırsa, iki taraf muharebe hattında karşı karşıya denk sayılabilirdi. Ancak nasıl ki batıda Trabzon - Erzincan ana yolu üzerinde sıklet merkezi varsa burada da Of - Bayburt yolu üzerinde Türklerin kuvvetli bir sıklet merkezi vardı. 15 taburumuzdaki, muntazam 9000 askerin karşısında, Rusların 9 ncu Türkistan Alayı ile 2 nci Plaston Tugayının iki taburu vardı ki yarma bölgesindeki düşmana karşı iki misli kuvvet toplamış bulunuyorduk. Ruslar da Trabzon'a sonradan getirdikleri Kars Alayı ile istihkâm taburları da hesap edilirse, Trabzon - Erzincan yolu üzerinde 50, Of - Bayburt yolu üzerinde 20, toplam 70 tabur toplamış bulunuyorlardı.

Baskın iyi hazırlanmıştı. Cepheye yollar yapılmış sahra hatta obüs topları muharebe hatlarına kadar sürülmüştü. Ruslar da taarruza hazırlandıklarından bizim hazırlıklarımızı savunmaya giriştiğimize yorarak kuvvetlerine güvenip boş bulunuyorlardı. 60 kilometrelik bir cephede yapılan baskın hücumları, Polot - Mador bölgesinde yoğunlaşmıştı ve bütün subaylar, hatta çavuşlara varıncaya kadar gece baskın yapacakları siperleri gündüz gözüyle keşfederek yolları iyice belirlemişlerdi. Bütün cephede tam olarak telefon tertibatı yapılamadı, fakat eksikler süvari irtibat postaları ile sağlanmıştı. Şafakla beraber baskın sonuçlanmış, âdeta Ruslar uyurken bastırılmış, beş on tüfek ancak atılabilmişti. Cepheden gelen düzenli bir alay görünce kararsız kalmıştım. Sonradan bunların ilk esir topluluğu olduğunu anlayınca seri takibe girişildi ve düşman paniğe uğradı. Drujinler esirlikten memnundular. Harpten bıkmışlardı. Bu derece başıbozuk askerin çokluğunun yarar yerine, zarar vereceği olağandı. Böylece, 70 taburdan, 5 nci Kolordunun 32 taburu, sekiz drujin taburu, üç

gönüllü taburu ki toplam 43 taburu yılgın bir durumda olduklarından hiçbir iş görememişler, üçte bir oranındaki muharip birlikleri beraberlerinde sürüklemişlerdi. Görülüyor ki, iki-üç kat fazla bir kuvvet karşısında, Trabzon'u elde etmek imkânları ortaya çıkmıştı. Birkaç saat içinde Of alınarak, kara yolu kesileceği gibi, deniz altı ve deniz üstü kuvvetleri de deniz yolunu geçici olarak olsun kesebilirlerdi. Trabzon, henüz tahkim ve takviye olunmadığından yer yer meydana çıkan panik ve ordumuzun hızlı takipleri, mahallî gönüllülerin saldırdıkları Rus askerlerini, geniş cephede şaşkınlığa uğratabilirdi. Esasen Yavuz ve diğer Türk donanması denizde bu taarruza yardım için emir almışlardı.

9 ncu Tümen, biraz daha hızlı davransaydı 33 ncü Tümenin karşısında çekilen 2 nci Plaston Taburunu tamamen esir edebilirdi. 13 ncü Tümen de 29 ncu Alay karşısından çekilen drujinlerin birkaç taburunu yakaladı. Bununla birlikte yine 1500'ü aşkın esir alınmış ve düşmana 5000'den fazla kayıp verdirilmişti. Bizim kayıplarımız ise bunun ancak üçte biri kadardı. Yukarıda söylendiği gibi, her tarafta yerli Müslüman ahali, darmadağın olmuş kaçan Rusları, ormanlar arasında sıkıştırarak öldürüyor veya esir ediyorlardı. Sonradan Kafkasya'nın ele geçirilmesi sırasında elde edilen belgeler arasında, Grandük Nikola'nın yazışmaları bulunmuştu. Bunlar çevrilerek 69 numaralı Askerî Mecmua'nın Haziran 1928 tarihli sayısında yayımlanmıştı. Bundan anlıyoruz ki Grandük Nikola, hatta Rus çarı bile endişeye kapılmışlardır. Buradan aldığımız birkaç telgraf, durumu apaçık göstermektedir.

Sarıkamış'ta General Yudenich'e

Aceledir.

Doğrudan doğruya 5 nci Kolordu Komutanı General Jablotschkin'e söylemek istemediğimden, 5 nci Kolordunun sol yanına, ihmal etmeden buraya bakmanızı istiyorum. O tarafta taarruz yerine, geri çekildiği görülüyor. Ben plastonların hareketinden memnun değilim. Bağlantı göremiyorum. Tam tersi, parça parça ve bir şeye katılmadan başıboş hareket ediyorlar. Eğer idareciler istenen şeyi yapabilme gücünde değillerse, onları kovmalıdırlar. 1769 numara 24 Haziran 916

General Adjeutant

Nikola

Grandük Nikola Rus Genel Karargâhına yazdığı telgrafta şunları söylüyor:

Taarruz harekâtına geçerek toplanmayı tamamlamak için Türklerin yenilmesi konusunda 31 Mayısta emir verilmiştir... Telgrafınız gereğince taarruza geçilmesi için bir saat bile kaybedilmemesi hakkında ordu komutanına emir verdim. Trabzon'a, kolorduların zamanında gönderilmemesi, sahil bölgesini şimdiden güç duruma soktu. Çünkü Türkler, bizden önce

davranarak, bizi, üstün kuvvetlerle ezmeye başladılar. Orada daha zor durumun ortaya çıkabileceğini tahmin ediyorum. Çünkü sahil bölgesini bir tabur ile bile takviye edemeyeceğim.

1614 numara 17 Haziran 916

General Adjeutant

Nikola

Burada, Trabzon'a yapılacak taarruzda Çoruh ve Kop cephelerinden düşmanın 2 nci Türkistan Kolordusunun, 1 nci Kafkas, 39 ncu Tümeni ile gerilerimize doğru bir karşı taarruza kalkması dikkate alınacak en önemli konuydu. Bununla birlikte, buralarda olabildiği kadar kuvvetli olmak gerekliydi. Hâlbuki, Kop yönünde 30 ncu ve 31 nci Tümenler, Çoruh'ta Çoruh Müfrezesi ile 30 ncu Alay, 10 ncu Tümen emrinde ihtiyatla birkaç nizamiye taburu bulunuyordu. Mamahatun'daki 9 ncu Kolordu ile 2 nci Ordunun cephesinde 16 ncı ve 3 ncü Kolordular önlerindeki kuvveti ancak tutabiliyorlardı. İkinci bölge önünden kuvvet çekme gibi bir şeyi yapamazlardı. Rusların ihtiyatta 4 ncü ve 5 nci Avcı Tümenleri de bulunuyordu. Özet olarak bizim Kop - Çoruh'taki toplam 10.000 kişilik kuvvetimize karşı, Ruslar 40.000 askerle taarruza geçebilirlerdi. Aslında taarruza hazırlandıklarına dair haberler de alınıyordu.

Her ne kadar bu kuvvetler mart ve nisan muharebelerinde Çoruh ve Kop'ta yenilmişlerse de mayısta Mamahatun'un geri alınmasında pek yorgun bir hâlde bulunmuşlardı. Fakat, Rusların iki-üç hafta içinde gerideki depolarından noksan mevcudu tamamladıkları birkaç defa görülmüştü ve bir ay içinde kayıpların eksiksiz olarak doldurulduğuna dair kanaat vardı. Ayrıca Erzurum ve çevresinde ordu ihtiyatında önemli bir kuvvet olduğu da biliniyordu. Kuzeyde yaptığımız baskın ve yarmadan başarı elde edilmiş ise de düşmanın birkaç alayı yok edilerek kuvvet denkliğinde, bizden yana bir değişiklik ortaya çıkmamıştı. Trabzon'a çıkarılan kuvvetin bir tümen yani 127 nci Tümen olduğu esirlerden öğrenilmiş ve daha başka tümen çıkarılmadığı sanılırken, 123 ncü Tümenin de çıktığı son alınan esirlerden anlaşılmıştı. O hâlde iki misli bir kuvvete karşı bütün kuvvetimizi harcayarak Rusların yorgunluğundan faydalanılsa bile gerimizdeki 40.000 Rus'a karşı elde ihtiyat kalmıyordu.

Şüphesiz kuzey tarafımızın gerisinde, Trabzon gibi önemli bir limanın, Rusların elinde bulunması doğru değildi. Ancak şu sırada Trabzon'a taarruzun zamanı mıydı? Yoksa elverişli durum kaçırılmış mıydı?

Tabiî olarak, ordu komutanı, önceden kolordu komutanı ve bölge komutanları ile görüştü ve ondan sonra karar verdi. Gerçi 1 nci Kafkas ve 2 nci Türkistan Kolordularının yenilgisi ve 5 nci Kolordunun 13 ncü, 9 ncu Tümenlerinin kuvvetleri, tam ve hazır bir şekilde 3 ncü Orduya yetiştirilmesi kararının verilmesinde etkili olmuştu. Az kuvvetlerle geniş cephelerin korunmasının, savunmadan çok, kısa taarruzlarla mümkün olduğu bir

gerçektir. Fakat yeni alınan haberler kararın değiştirilmesini gerektiriyordu. Bu esnada dört Alman askeri Bayburt'a iltica etti. Rus Almanları, uygun zaman buldukça özellikle taarruzlardan önce bize iltica ederlerdi. Bunlar pek yakında düşmanın taarruz edeceğini bildirdiler. Tam zamanında verilecek bir karar, bizim için yeni bir galibiyet sağlayabilirdi.

Kuzey cephesindeki 70 Rus taburu perişan edilmiş, yılgın bir hâlde dağlar arasında sıkıştırılmıştı. Bunlardan, en azından iki hafta kesin bir harekât beklenemezdi. Burada kısa darbelere devam etmek üzere, gönüllü ve milisleri takviye için yeterli düzenli kuvvet bırakarak büyük kısmının Çoruh cephesinden taarruz edecek düşmanın yanına baskın tarzında saldırması büyük başarılar vadeden bir manevraydı. Telefonla Vehip Paşaya durumu bildirdim. Yeni bir karar alınması zamanının gelmiş olduğunu da ekledim. Fakat ordu komutanı, bu Alman mültecilerin bizi aldatmak için Ruslar tarafından özellikle gönderilmiş olduklarını ve Grandük Nikola'nın bu şekilde Trabzon'u kurtarmak istediği değerlendirmesini yaptı. Şimdiye kadar her Rus taarruzu öncesinde meydana gelen bu gibi çoğalan ilticaların korkudan ileri geldiği, özellikle Rus Almanlarının verdikleri haberlerin her zaman doğru çıktığı tecrübe ile biliniyordu. Ordu komutanının değerlendirmesi de doğru olabilirdi, fakat Trabzon'u kurtarmak için böyle kuru haberle iş çıkmayacağını bilen Rusların gösteriş şeklinde olsun bir taarruza geçmeleri beklenmeliydi. Vakit geçirmek tehlikeli olduğundan bizzat Vehip Paşayla görüşmek üzere Akkoyunlu yaylasından ordu karargâhına hareket ettim.

1 Temmuz 1916 – Ordu karargâhı olan Karakapan'a geldim. Ordu komutanı ile durumu görüştüm. Trabzon'a taarruz hazırlığı yapılmış ve ertesi gün için emirler de verilmişti. Gerçi bu kadar ilerlemiş bir hareketin birkaç mültecinin sözü ile bırakılarak yeni bir manevraya geçilmesi güç bir şeydi. Fakat tam zamanında karar vermek de en önemli bir iştir. Dedim ki, "Bu haber yanlış ise bir şey kaybetmiyoruz. Yeni bir galibiyet elde edebiliriz. Fakat doğru ise yanımız ve gerimiz tehlikeye düşüyor!" Vehip Paşa emrini geri almak istemedi.

RUS KARŞI TAARRUZU BAŞLIYOR (Kroki-59)

2 Temmuz 1916 – Ruslar şafakla beraber yaptıkları baskın ve şiddetli bombardıman sonucunda, Kaledere tepesi ile Ziyarettepe'yi aldılar. Yapılan karşı taarruzlarla, siperleri geri almak mümkün olmadığından, Çoruh cephesi ikinci hatta çekilmeye mecbur oldu. Rusların diğer noktalardan yaptıkları baskınlar geri püskürtülmüştü, fakat cephenin en önemli noktası düşmüştü. Bunun üzerine Trabzon'a taarruz emri geri alınarak 9 ncu Tümenin İstok'ta toplanması, hızla Bayburt'a yetişmesi emredildi. Çoruh'un kuzeyinde Çakmanis'e yapılan taarruz geri püskürtüldü. Hatta Kop cephesinde Dincik yönünde 23 ncü Türkistan Alayının yaptığı taarruz uzaklaştırılmakla beraber, karşı taarruzla alay firara zorlanmış ve düşmanın siperleri ele geçirilmişti. Kuzey bölgesindeki Yılankaya'nın kuzeyinde yapılan baskın ile de üç mitralyöz, yedi top alınarak Grandük'ün art arda emirleriyle taarruza yeltenen 2 nci Plaston Tugayı dağıtıldı. Bu tugay, pek fazla hırpalandığından, hiçbir

yerde dikiş tutturamıyordu. Trabzon cephesinde 18 nci Tümene yapılan baskın ve taarruzlar da tam olarak bertaraf edilmişti. Görülüyor ki, kuzey cephesi taarruz edeceğine elindeki topları bile kaptırıyordu. Fakat 3 ncü Türkistan Kolordusu dinlenmiş ve eksikleri tamamlanmış bir durumda, Çoruh cephesinin kilit noktasını ele geçirmişti. Haberleşme ile vakit geçirileceğine 9 ncu ve 13 ncü Tümenler Çoruh cephesine bir iki gün önce geçirilseydiler, Rus Kolordusunun kuzey yanından kavrayarak arkasına yapılacak bir taarruzla, Kaledere tepesi geri alındıktan başka, Ruslar büyük bir kayıpla bütünüyle geri atılmış olurlardı. Anlaşılıyor ki, durumun tartışılmasında fazla iyimserlikten çekinmek gerekir.

RUSLARIN KARŞI TAARRUZ HAZIRLIKLARI VE ÇEMBERDEN KURTULMALARI

Grandük Nikola, Yudenich'e şöyle yazıyordu: "5 nci Kolordunun durumunu kolaylaştırmak için Türkistan Kolordusu ile Bayburt'a taarruza karar verdiğiniz ve bunun için de Türkistan Kolordusunu 4 ncü Avcı Tümeninden üç alayla takviye, 1 nci Kolorduya da Türkistan Kolordusuna yardımla görevlendirdiğinize göre muharebeyi bütün cepheye yayılmış olarak kabul ediyorum. Kendisine verdiğiniz taarruz emrinin yapılabilmesi için, kuvvetini yeterli görmeyen 5 nci Kolordu komutanına, Türklerin harekâtını dikkatle gözleyerek bu kolordunun cephesinde zaaf belirtileri görülür görülmez, kararlı bir şekilde taarruza geçmesi için kesin emir veriniz..."

Yudenich ise 2 nci Türkistan Kolordusu ile 5 nci Kolorduya karşı taarruza kalkmalarını, Of yönünde yarma yapan Türklerin arkalarını keserek esir edilmelerini emretmişti.

Görülüyor ki, 160 Rus taburu, en çok 35-40.000 askerden oluşan 3 ncü Ordu üzerine saldırıyordu. Vehip Paşa, Enver Paşaya Bayburt'u bir Plevne yapacağını yazmıştı. Burası bir Plevne gibi savunuldu, ancak, Çoruh - Masat - Kop cephelerine karşı siperler kazılarak sağlamlaştırılmıştı. Gerisi açıktı Erzurum gibi bir müstahkem mevzi hâlinde olup gerektiğinde terk olunacaktı.

Bayburt - Plevne durumlarını sonra tartışacağız şimdi harekâta geçelim:

3 Temmuz 1916 – Çoruh'un kuzeyinde 3 ncü Plaston Tugayının dört taburu Danzut ve güney hattından taarruz ederek 30 ncu Alayın iki taburunu Kân[374] siperlerine çekilmeye zorladı. Orada direniş gösterildi. Muşangas'ın güneyinde 2350 rakımlı tepeye taarruz eden, 13 ncü ve 14 ncü Türkistan Alayları; 2 nci Çoruh Alayı ve Kaleboğazı Hudut Taburu tarafından püskürtüldü. Muşangas'tan karşı taarruz yapan, 29 ncu Alayın 2 nci Taburu 120 esir aldı. Akdağ ve Masat boğazına hücum eden 17 nci Türkistan Alayı, Sarıgöl Hudut Taburu ile 1 nci Çoruh Alayı tarafından savunulan mevkilerin önünde durduruldu.

[374] Kân: Bayburt merkeze bağlı köy. Bugünkü adı Arslandede.

4 Temmuz 1916 – Kân - Müşekrek hattına ilerleyen plastonlar ile 16 ncı Türkistan Alayı, 30 ncu Alay tarafından uzaklaştırıldı ve eski siperlerimiz geri alındı. 9 ncu Tümen, cebrî yürüyüşlerle cepheye yetişti. Fakat bir haftadan beri, Trabzon taarruzu için ileri geri yürüyüş yapan bu tümenin askerleri pek yorgun olduklarından yarısı yollarda döküntü kalmıştı. Bunlardan, 26 ncı Alay Masat'a yetiştirildi. Akdağ ve Masat Hanı sırtlarını savunan Çoruh Müfrezesi, takviye edildi düşman geri püskürtüldü. Kop cephesinin doğusunda Dincik'e taarruz eden 23 ncü Türkistan Alayı uzaklaştırıldı. Sahil bölgesinde Hızır Nebi tepesi ile, 18 nci Tümen cephesine, Karaaptal'a yapılan Rus taarruzları kanlı bir şekilde püskürtüldü. Karadere bölgesinde Horyan[375] - Yılankaya çevresindeki düşman grupları dağıtıldı. Ekşerho'daki düşman karargâhı şarapnel ateşi ile darma dağınık oldu.

5 Temmuz 1916 – Karargâhı, Akkoyunlu'dan Bayburt'a taşıdım. 2350 rakımlı tepe - Masathanı hattına taarruz eden düşman geri püskürtüldü. Düşmanı takviye için Masat boğazından ilerleyen tabur da şarapnel ateşiyle dağıltıldı. Akdağ'da 17 nci, 18 nci Türkistan Alaylarının şiddetli hücumları uzaklaştırıldı. Tekrar eden hücumlarla kanlı muharebe devam etti. Hart cephesinde kımıldanmak isteyen düşman kuvvetleri kolaylıkla geri atıldılar. Hızır Nebi kayasını ve Karaaptal'ın doğusundaki düşman siperlerini karşı taarruzla geri aldık.

6 Temmuz 1916 – 2350 rakımlı tepeye düşman taarruzu uzaklaştırıldı ve Rusların eline geçmiş ileri mevziler geri alındı. Dört gün devam eden kanlı boğuşmalar neticesinde, Ruslar Akdağ'ı ele geçirdiler. Birliklerimiz Kızıloğlan mevzilerinde direndiler. Trabzon bölgesinde 18 nci Tümene düşman baskınları kolayca geri püskürtüldü. 34 ncü Tümen Piştokli'ye taarruz eden plastonları uzaklaştırarak Manastır'ı geri aldı ve iki mitralyöz ele geçirildi. Hart cephesi düşman birliklerini dağıttı.

7 Temmuz 1916 – Muşangas'ın doğusundaki Kuskurboynu ile Akdağ'ın kuzeyindeki tepeyi baskın ile ele geçirdik. Kop cephesine sığınan Rus Alman askerleri, yarın için taarruz emri verildiğini haber verdiler. Bu haberler daima doğru çıktığından, cephe komutanı Albay Bahattin uyanık olmalarını birliklere emretti.

RUSLARIN 1 NCİ KOLORDUSUNUN HAZIRLIKLARI

39 ncu Tümen kuzeyden güneye doğru 156 ncı, 155 nci Alaylar cephede, 15 nci Avcı Alayı ihtiyatta ve Konyef Tugayı, Tuzla deresinin güneyinden 9 ncu Kolorduya ve Mamahatun'a; 4 ncü Koban Plaston Tugayı Pırnakapan'a taarruz edecekti. Don Piyade Tugayı ile bir Ermeni taburu da geride ihtiyatta bulunuyordu.

Bunların karşısında kuzeyden, güneye doğru 32 nci, 28 nci, 29 ncu, 17 nci Tümenler vardı. Elmalı vadisinde, Başköy - Avlu hattında 36 ncı

[375] Horyan: Trabzon-Araklı'ya bağlı köy. Bugünkü adı Tekneciler.

Tümen ve 32 nci Tümenin gerisinde Soğun deresi civarında iki süvari tümeni bulunuyordu. Pırnakapan'da 31 nci Tümen ve daha kuzeyde 30 ncu Tümen bulunuyordu. 8 nci Alayın 1 nci Taburu da Pırnakapan'ın gerisinde ihtiyattaydı. Düşman bu akşam harekete başlayarak 7 Temmuz gecesi bütün cephede baskın hazırlıkları almıştı. Çoruh cephesinde 2 nci Türkistan Kolordusunun 28 taburla yaptığı taarruzlar püskürtülmüş, Kaledere tepesi, Akdağ kaybedilmekle beraber, 9 ncu Tümenin gelişiyle vaziyet sabit kalmıştı. Ancak, Kop yönünden yeni bir zorlama başlarsa tabiî olarak durum güçleşecekti. Vehip Paşa 2 nci Ordunun hızlı bir şekilde taarruza geçerek düşman ihtiyatını üzerine çekmesi gereğini Ahmet İzzet Paşaya yazdıysa da henüz kuvvetler toplanamadığından bir aydan önce düşman üzerine gerçek bir zorlama yapılamayacağı, karşılık olarak bildiriliyordu.

1 NCİ KOLORDUNUN MAMAHATUN – KOP TAARRUZU (Kroki-60)

8 Temmuz 1916 – Gece yarısından sonra başlayan baskın harekâtı Fırat'ın güneyinde 9 ncu Kolordu mıntıkasında başarılı olarak, birinci hat siperleri Rusların eline geçti. Pırnakapan'da plastonların baskını kanlı bir şekilde püskürtüldü. Rusların 156 ncı Alayı Fırat'ın güneyindeki 96 ncı Alayı bastırıp geriye attıktan sonra, bir kısım kuvvetle Fırat nehrini geçerek Saptıran'a ilerledi. Bu şekilde iki ateş arasında kalan 31 nci Tümenin 94 ncü ve 92 nci Alaylar Pırnakapan'ı terk ederek Aktaş'a çekildiler. 8 nci Alayın 1 nci Taburu süngü hücumları ile yol açmak zorunda kaldı. 4 ncü Avcı Tümeni taze kuvvetlerle cepheden taarruza kalkarak Aktaş'ı da aldı. Böylece Kop cephesi Kenan tepe - Kop - Bahtlı'ya çekilerek orada yeniden karşı koymaya başladı. Kop cephesi, 11 nci Süvari Alayı ile çabucak takviye olundu ve 25 nci Alay da cebrî bir yürüyüşle yola çıkarıldı.

Yusuf İzzet Paşa, Fırat – Soğun deresindeki 2 nci Süvari Tümenini Fırat'ın güneyine sürerek, 32 nci Tümeni takviye ederek 156 ncı Alayın taarruzlarını durdurmuşsa da Fırat'ın kuzeyinde 4 ncü Avcı Tümeninin müdahalesiyle Kop cephesindeki kuvvet dengesini bozmuştu. 5 nci Türkistan Tümeni de geçici olarak 4 ncü Avcı Tümeni komutanının emrine verilmişti. Burada Karasu'nun iki bölge arasında hudut olması, düşmanın, Kop cephesinin arkasına düşmesini kolaylaştırdı. 32 nci Tümen de Kop cephesinin emrinde olsaydı, Karasu'nun iki sahilinde daha sıkı bağlantı olur ve birbirlerine kolaylıkla yardım etmeleri imkânı bulunurdu veya 31 nci Tümen 8 nci Alayın 1 nci Taburunu nehir civarında bulundurarak güneyden gelecek tehlikeye karşı daha hazırlıklı bulunsaydı. Rusların habersizce nehri geçip Saptıran'a gelmeleri imkânı kalmaz ve cephe sökülmezdi. Önceden söz edildiği gibi 9 ncu Tümen de zamanında Bayburt'a gönderilerek, 25 nci Alay daha önce Kop'a gelseydi, 4 ncü Avcı Tümeninin yeni birliklerine karşı kuzeyde kazandığı başarıyla, maneviyatı artmış bir alayla karşı konulur ve 60 ncı Alay da yetiştirilebilirdi.

Masat'ta ve Kızıloğlan'da şiddetli muharebeler devam etti. Fakat Ruslar bir şey kazanamadılar. Muşangas - Pazahpur'a ilerleyen 14 ncü Türkistan Alayı, 29 ncu Alayın 2 nci Taburu tarafından geri püskürtüldü. Ruslar 2350 rakımlı tepeyi bombaladılar.

9 Temmuz 1916 – Masat boğazının iki tarafında ve Kızıloğlan'da çarpışmalar değişik şiddetlerde yine devam etti. Kop cephesinde taarruza devam eden 4 ncü Avcı Tümeni, cepheye sürdüğü taze kuvvetlerle bizim yorgun birliklerimizi geri sürüyordu. 25 nci Alay da bu ana kadar yetişememişti. Bununla birlikte Ruslar, Kenan tepeyi alınca, Kop cephesi, Coşan - İmalı - Kanlıkaya hattına çekilmeye zorlanmış oldu. Hart cephesinde Solaklı deresinin kuzeyinde ilerleyen milislerimiz, Gorgora'yı ele geçirerek plastonları dağıtmışlardı. 9 ncu Kolordu Fırat'ın güneyinde, Mayram - Ağba dağı - 2250 rakımlı tepe - Konsur hattında savunmadan vazgeçmiyordu. Üstelik bu ikinci hattan, Rusların üzerine karşı taarruzlar yaparak kaybettiği birinci hattı da geri almaya kalkmıştı.

153 ncü Alay yaylada 17 nci Tümenin tahkimatına çarparak durdu ve gördüğü şiddetli direnişi sökemedi. 29 ncu Tümen de Ağba dağına hücum ederek 155 nci Alayı uzaklaştırdığından, Don Tugayından iki taburla takviyeye mecbur oldular. 156 ncı Alay, Mayram dağlarında uğradığı direnme ile birçok kayba uğradığından yerinde duramadı ve tahkimata girişti. İki günlük muharebede, Ruslar çok kayıp vermiş ve yorgun düşmüşlerdi. Zaten önceden yenilmiş olan 39 ncu Tümenin alay komutanları bir gün istirahat vererek takviye ve düzenleme yapabilmek üzere, ertesi gün muharebenin bitmesini tümen komutanından istemek zorunda kalmışlardı. Bu bilgiler, Maslofski'den alındığına göre, 39 ncu Tümenin manevî yönden ne kadar bozuk olduğu Ruslarca da doğrulanıyor demektir. Ruslar bu esnada 1500 kayıp vermişlerdi. Türk karşı taarruzlarını güçlükle durdurabiliyorlardı.

10 Temmuz 1916 – İkinci bölgede, Ruslar dinlenmeye çekilmesine rağmen 9 ncu Kolordu karşı taarruzlarına devam etmiş ve Rusları hırpalamıştır. Fakat kendisi üç günlük muharebe sonucunda çok kayıp vermiş ve yorulmuş olduğundan, akşam üzeri sağ yan ile Çifteler - Kızılca arasında Tuzla suyunun batısına ve merkez ile de Çelingez - Kocaviran hattına çekilmiş ve Mayram dağlarında durmuştu. Bölge karargâhı, Mamahatun'dan Kötür Köprüsü'nün batısında Aleksan komuna çekildi. 3 ncü Ordu komutanı, durumu tehlikeli gördüğünden, üçüncü bölgeden takviyeli bir tümenin Fırat'ın kuzey dönemecindeki Engice dağına gönderilmesini emretti. Bunun üzerine Kop cephesindeki 31 nci Tümenin, 91 nci, 93 ncü, 94 ncü Alayların 25 nci Alay ile takviye edilerek yola çıkarılmasını emrettim. Düşmanın iki bölge arasına girerek Bayburt'un arkasına düşmesi mümkün olabilecekti. Fakat bu şekilde, Kop cephesi büsbütün zayıflamış oluyordu. Rusların yeni bir tümeni cepheye soktukları bir zamanda, bizim, cepheden takviye edilmiş bir tümen çekmemiz, kuvvet dengesinde aleyhimize iki tümenlik bir fark ortaya çıkarıyordu.

13 ncü ve 18 nci Türkistan Alayları, Masat hanının batısındaki Milo Taburuyla 26 ncı Alayın 3 ncü Taburunu geri sürerek 2250 rakımlı tepeyi almışlarsa da topçu ateşi korumasında, Timur Ali komutasında 30 ncu Alayın 3 ncü Taburunun yaptığı karşı taarruzla, düşman kanlı bir şekilde püskürtülmüş ve bir mitralyöz de alınmıştı. Görülüyor ki, Kop cephesinden başka, diğer muharebe sahalarında durum tamamen bizim lehimize gelişiyordu.

DEĞERLENDİRME

İkinci bölgede; beş piyade tümeni, 32 nci, 28 nci, 29 ncu, 17 nci, 36 ncı Tümenler, bir süvari tümeni vardı. 10.000 muharip kuvvetindeki bu cephenin karşısında, Rusların en azından iki misli kuvvetleri vardı. Üçüncü bölgede de oran bundan daha fazlasıyla Rusların lehindeydi. Fakat araziden yararlanılarak vurulan kısa darbelerle, düşman sersemlemiş ve maddî değilse de manevî bir denge ortaya çıkmıştı. Yusuf İzzet Paşanın karşısındaki 39 ncu Tümenin ne kadar bozuk olduğunu da gördük. Bu hâlde, cepheden bir süvari ve bir piyade tümeni tasarruf edilerek bütün cephede karşı taarruzlar yapılması yerine, bu kuvvetle düşmanın merkez ve yanlarına da böyle taarruzlarda bulunulabilirdi. Daha doğrusu, Karasu çayının gerisine çekilerek Engice dağı tutulur ve üçüncü bölge bağlantısı korunabilirdi. Doğal olarak bu hareket, ordu komutanının durumu uygun görmesiyle yapılabilirdi.

Üçüncü bölgeye gelince, Engice'ye gönderilen takviyeli tümeni Bayburt'un güneyinde toplayarak, Kop'tan ilerlemekte olan 4 ncü Avcı Tümeninin kuzey kanadına kuvvetli bir karşı taarruz yapılabilirdi. Nitekim, bu hazırlığa başlanmış, 9 ncu ve 13 ncü Tümenlerden oluşan bir mürettep tümen, Bayburt civarında toplanmıştı. Bütün cephede Rus taarruzlarının durdurulduğu sırada, 4 ncü Avcı Tümeninin sağına baskın şeklinde bir taarruzun, şimdiye kadar elde edilen tecrübelere göre, Rusları gerileteceğine, hiç olmazsa durduracağına şüphe yoktu. Gerçekte muharebelerde, cephede tekdüze bir savaştan ziyade, düşmanın zayıf noktalarına kuvvetli karşı taarruzlar etkili olur. Bayburt çevresinde, dört ay boyunca devam eden muharebeler, bu gerçeği bir kez daha ortaya çıkarmıştır. Son karşı taarruzu yapan, daima kazanır. Her zaman, bunun için elde bir kuvvet toplamak gerekir. Ordunun Trabzon'a taarruzda ısrar etmesi ve Kop'tan kuvvetli bir tümen çekmesi birbirini tamamlayan iki hatadır ki Bayburt'un kaybı 3 ncü Ordunun yenilgisini doğurmuştur.

11 Temmuz 1916 – (Kroki-61) 31 nci Tümen taarruza başladı. 154 ncü Alay, Mamahatun'a girdi. 28 nci Tümen Mamahatun'un batı sırtlarına, 32 nci Tümen Komzun'un[376] batısına çekildi. 155 nci Alayın Kızılca'ya[377] yaptığı taarruz, 29 ncu Tümen tarafından geri püskürtüldü. Kop komunun batısına ilerleyen düşman, 46 ncı Alayın 2 nci Taburunun karşı taarruzu ile püskürtüldü. Kop deresini geçmek isteyen 4 ncü Avcı Tümeni birlikleri Kanlıkaya - 2100 rakımlı tepedeki 26 ncı Alay ve dereyi ateş altına alan bir batarya tarafından durduruldu. Buradaki batarya bir günde iki binden fazla mermi tüketerek süregelen taarruzları başarısız bırakmıştı.

Hart cephesinde plastonların yaptıkları etkisiz taarruzlar, kolaylıkla engelleniyordu. 34 ncü Tümenin cephesine ve Hortokop'a yapılan karşı taarruzlar püskürtüldü. 18 nci Tümene topçu desteği ile yapılan taarruzlar da geri atıldı. Üç düşman muhribi, Sahil Müfrezesinin solunu ve (Fol) Vakfıkebir limanını bombaladı. Cepheden düşmanın sıkıştırması üzerine ileri karakollar İskefye deresi gerisine alındı.

---

[376] Komzun: Erzincan-Tercan'a bağlı köy. Bugünkü adı Beykonak.
[377] Kızılca: Erzincan-Tercan'a bağlı köy.

12 Temmuz 1916 – İkinci bölge, Höbek - Kötür Köprüsü - Ağoşin hattına çekildi. Rusların 156 ncı Alayı, Mayram dağlarından gelerek Fırat nehrine dayandı. 153 ncü ve 155 nci Alaylar Höbek dağına yanaştılar. 2 nci Süvari Tümeninin artçıları Peçeriç - Kağışna[378] hattında kaldılar. 5 nci Tümenin Konyef Tugayının taarruzuna uğrayan 36 ncı Tümen, Mısır dağı – Kapuaçan gediğine, Süvari Tugayı da Ziyaret - Çavuşlu dağı hattına çekildiler. Kop cephesinde, düşman topçu desteği ile avcılarını, Maden Grubu, Kanlıkaya - 2100 rakımlı tepe ve İmalı dağı arasına sürdü. Kanlıkaya boynuna giren 4 ncü Avcı Tümeninin birlikleri, 60 ncı Alayın 2 nci Taburu tarafından süngü hücumu ile geri atıldılar. 4 ncü Plaston Tugayı, Kenan tepeden, Coşan - Altıntaş hattına ilerledi. Masat'ın kuzeyinde düşmanın 2250 - 2350 rakımlı tepeler hattına taarruzları geri püskürtüldü.

Akşamüstü 4 ncü Avcı Tümeninin topçu desteğinde bütün kuvvetiyle gelişen taarruzlarına karşı, İmalı - 2100 rakımlı tepe - Kanlıkaya hattında direnmeye çalışan Kop cephesi sarsılmaya başladı. Albay Bahattin, düşmanın çok yaklaşan avcılarının gece mevziye girmesiyle kargaşa ortaya çıkmasından korkuyor ve geri çekilme emri veriyordu. Zaten çok zayıflamış olan Kop cephesini, daha fazla tutma imkânı kalmamıştı. Çoruh cephesi; bütün taarruzları başarılı ve kanlı bir şekilde püskürtmesine rağmen, Kop cephesinin geri çekilişi ile kanadı açıldığından onun da çekilmesi şart olmuştu. Karanlık basınca, birliklerimiz verilen emirle Arvans -Sığırcı[379] - Burnaz[380] - Everek[381] - Maden[382] - Lüsünk[383] - Muşangas hattına çekildiler. Sanki Muşangas mihveri etrafında sağ kanat geriye doğru bir dönüş yapmıştı.

Hortokop cephesinde ve Gümüşki Hanının güneyinde Çataltepe'de düşmanın baskınları tamamen püskürtülmüştü. Sahilde, düşman, Hızır Nebi kayasını bombardıman ettikten sonra, hücuma kalktıysa da kanlı bir şekilde püskürtüldü.

13 Temmuz 1916 – Ruslar Çoşan - İmalı - Haroti'den Kop cephesindeki yeni mevzilerinden taarruzlarına devam ettiler. Akşam üzeri Maden'deki kuvvetimiz geri çekilmek zorunda kaldı. Ruslar, Maden'e girdiler. Birliklerimiz, Kızılgüney (Körtös) tahkimatına çekildi. Sığırcı - Arvans hattını koruduk. Sibirya Kazak Tugayı, Maden'e girmiş ve ana yoldan Bayburt üzerine ilerlemeye başlamıştı. Bundan, Bayburt'taki kolordu karargâhının haberi yoktu. Bir baskına uğrama ve bütün üçüncü bölgede emir ve komutanın bozulması tehlikesi ortaya çıkmıştı. Bu tehlikeyi kahraman bir telefon askerî engelledi. Baskına uğrayan Maden Hanından haber veremeyince beraberinde telefon makinesini kaçırmış birkaç yüz metre

[378] Kağışna: Erzincan-Tercan'a bağlı köy. Bugünkü adı Altınkaya.
[379] Sığırcı: Bayburt-Maden bucağına bağlı köy.
[380] Burnaz: Bayburt-Maden bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Demirkaş.
[381] Everek: Bayburt-Maden bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Örence.
[382] Maden: Bayburt'a bağlı bucak.
[383] Lüsünk: Bayburt-Maden bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yaylapınar.

mesafede tele bağlayarak kolordu karargâhına tam zamanında gereken haberi vermişti. Bunun üzerine kolordu süvari bölüğü, ana yol üzerinde düşmana karşı çıkarılmış, ihtiyat 4 ncü Alayın 1 nci Taburu da bir kurmay yüzbaşı komutasında yolu kapatmaya gönderilmişti. 36 ncı Tümen, Şin - Melikan hattına çekildi.

GERİ ÇEKİLME

14 Temmuz 1916 – 4 ncü Avcı Tümeni Sığırcı'dan Kızılgüney (Körtüs) sırtlarının güneyine ilerlediğinden oradaki 30 ncu Tümen birlikleri cepheden gördüğü baskı üzerine Macur batı sırtlarına çekilmek zorunda kaldı. Görülüyor ki, 4 ncü Avcı Tümeninin, Sığırcı'dan yan baskıları tahkimatın yanlarını ve Bayburt'un gerilerini tehdit ettiğinden, çok etkili oluyordu. Elde bulunacak bir tümen ile karşı taarruzla Bayburt kurtarılabilirdi. Düşman, Maden kuzeyindeki Mezke tahkimatına dahi yanaştı. Muşangas'a, 4 ncü Türkistan Tümeninin yaptığı taarruzlar geri püskürtüldü. Trabzon cephesinde 18 nci Tümen düşman taarruzlarını başarıyla bertaraf etti. Hortokop'ta bombardıman devam etti. Sığırcı'dan yapılan tehdit dışında, bütün cephelerimizde galip bir şekilde direniyorduk. 4 ncü Avcı Tümeninin tehdidini önleyecek ihtiyat kuvveti olmadığından zorunlu olarak Çoruh - Hart cephelerine kuvvetli artçılar desteğinde 2 nci mevziye çekilmesi emrini verdim. Hart cephesi artçılarına yapılan düşman baskısı o kadar zayıftı ki birkaç artçı bölüğü düşmanı uzaklaştırmaya yeterli geliyordu.

Ruslar, Höbek dağı ve kuzeyine taarruz ederek 17 nci Tümeni geri çekilmek zorunda bıraktılar ve keşif kuvvetlerini Fırat'a kadar ilerlettiler. 9 ncu Kolordu Fırat batısına çekilmişti. 36 ncı Tümen ve süvari tugayı da gördüğü baskı ile genel çekilme hattına uygun şekilde Fırat'ın güneyinde Bağırpaşa - Sapan dağları hattına çekildi. 39 ncu Tümen çok yorgun olduğundan bir hafta mola verdi. 4 ncü Plaston Tugayı ile 5 nci Tümenin Konyef Tugayı geride kalmışlardı. Bunlar ihtiyata alınarak ikmal ediliyor ve düzenleniyordu. Geceleyin Sibirya Kazak Tugayı Bayburt'a sokularak Kez'in güneyinde açık ordugâh kurmuştu. Oysa ki, Kez'in batı sırtları elimizdeydi. Bayburt'tan gönderdiğimiz 4 ncü Alayın 1 nci Taburu burasını savunuyordu. Kazak Tugayı yorgunlukla bunun farkına varamadı ve gece yarısı şiddetli bir ateş baskınına uğrayarak perişan bir hâlde kaçtı. Şimdiye kadar parlak işler gören bu tugaydan, çok miktarda kayıplar olmuş ve silâhları ele geçirilmişti. Ancak, 24 saat sonra toplanarak 17 nci Türkistan Alayının gerisine gelebilmiştir. Askerimizin maneviyatının henüz tam olduğunu bu olay kanıtlar.

15 Temmuz 1916 – Gece yarısından sonra karargâhımla Bayburt'tan hareket ederek sabahleyin Hart cephesi gerisinde ve Trabzon yolu üzerindeki Balahor'a geldim. Düşman, sabaha karşı yaptığı baskınlarla Macur sırtlarını güneyini aldı ve yapılan karşı taarruzlarla uzaklaştırılamadı. Almışka[384] - Kez tahkimatı da cepheden ve yandan sıkıştırıldığından birliklerimiz Ahsunk - Tozar sırtlarına çekiliyorlardı. Bu sırada Ahsunk

[384] Almışka: Bayburt merkeze bağlı köy. Bugünkü adı Uluçayır.

civarında, 9 ncu Tümen karargâhı, Rus süvarilerinin saldırısına uğradı. Düşman uzaklaştırılmışsa da tümenin kahraman Komutanı Albay Sabri şehit düştü.

Yudenich'in Of'a taarruz eden Türkleri, yani Hart cephesini esir etmek hakkındaki emri gerçekleşmek üzereydi. Balahor'dan kendi karargâh subaylarımı cephenin çeşitli yerlerine göndererek birliklerin Mam[385] - Niv[386] - Zülfe dağı[387] - Bandemil hattına geri çekilmelerini tam zamanında bildirdim. Trabzon cephesinde 18 nci Tümen, 127 nci Rus Tümeninin üst üste gelen taarruzlarını başarıyla püskürtüyordu. Kop cephesi, Arvans - Cöcke dağı - Hopus - Korcakor hattında tutunmaya çalışıyordu. 4 ncü Türkistan Tümeni, Almışka'dan ilerleyerek Çoruh'un sağ sahiline yaklaştı. 17 nci Türkistan Alayı, 4 ncü Avcı Tümeninin ilerisine geçmiş ve Ahsunk civarında, 18 nci Türkistan Alayı da Macur batı sırtlarında tahkimatla uğraşıyorlardı. Bu da düşmanın Bayburt'tan bir karşı taarruz, beklediğine en büyük delildir. Çünkü, şimdiye kadar yapılan harekât, Ruslarda bu izlenimi bırakmıştı. Engice'ye takviyeli bir tümen gönderilmeseydi, düşmanın beklediği bu karşı taarruz çoktan başlayacaktı. Vehip Paşa verdiği talimatta, "3 ncü Ordu, zorunluluk hâlinde Cebice - Mans kuzeyi - Lori deresi kuzeyi - Zülfe dağı hattına çekilecek, Ziyaret dağında Doğu Karadeniz cephesi ile birleşecek" diyordu.

BAYBURT'UN DÜŞMESİ

16 Temmuz 1916 – Sabahleyin 17 nci Türkistan Alayı Bayburt'a girdi. Çoruh Müfrezesinin artçıları düşmana yarayacak şeyleri yakarak ve düşmanla bağlantıyı kesmeyerek düzenli bir şekilde çekildiler. Biraz toplanabilmiş olan Sibirya Kazak Tugayı da Türkistan Alayının arkasından gelerek Varzahan,[388] Tanışman taraflarına keşif kolları sürdü. Üçüncü bölge, dört cephesinin, durum değişmiş olmasına rağmen isimlerini muhafaza ederek emir veriyordu. Çünkü bütünlük bozulmuştu. Cepheler ve ara hatları belirleyerek geniş ölçekte çekilme hareketleri düzenleniyordu. Kop cephesinde Albay Bahattin'e; Engice dağları kuzeyinden itibaren Mirzoli komu - 2100 rakımlı tepe - Uzunhaçlı - Salhar dağları - Haşya hattı; Çoruh cephesinde Selahattin Adil'e ise, Hindi - Albulas - 1800 rakımlı tepe hattı verilmişti. Hart cephesinin sağ kanadı Ostok'un batısına alınarak önceden verilen hatta toplanıyordu. Doğu Karadeniz cephesi ve Sahil Müfrezesi durumlarını koruyorlardı. Doğal olarak Ruslar, Bayburt'un ele geçirilmesinden çok memnundular. Grandük Nikola, doğruca çara, çok inançlı muharebelerden sonra Bayburt'un alındığını müjdeliyordu. Fakat yine endişesi sona ermediğinden, Yudenich'e şöyle bir telgraf çekiyordu.

"Türklerin Bayburt'u bırakıp Trabzon yönünde baskı yapmaları imkânını gözden uzak tutmayın... Her neye mal olursa olsun... Türklerin kesin olarak sindirilmesini istiyorum."

---

[385] Mam: Bayburt merkeze bağlı köy. Bugünkü adı Değirmencik.
[386] Niv: Bayburt merkeze bağlı belde. Bugünkü adı Arpalı.
[387] Zülfe dağı: Kop sıradağlarının üzerinde, Bayburt'un kuzey kesimindedir. 2750 m yüksekliğindedir.
[388] Varzahan: Bayburt merkeze bağlı köy. Bugünkü adı Uğrak.

Böyle bir hareket ancak yeterli kuvvetle mümkün olabilirdi. Bu sırada elimize yeni bir kolordu geçseydi, Grandük'ün korktuğu başına gelirdi. Bunu sonra tartışacağız.

17 Temmuz 1916 – Kop cephesinin önem kazanması üzerine, karargâhımı sabahleyin Pulur'a[389] naklettim. Bu geniş cephede, ancak bu şekilde doğrudan komutanlarla temas edilerek bağlantı korunabilirdi. 4 ncü Avcı Tümeninin, Kop cephesine taarruzunun başlamasıyla, Ruslar Salhar dağları ve kuzeyini ele geçirerek cepheyi yardılar. Zayıf kuvvetlerle yapılan karşı taarruzumuz etkisiz kaldı. Aynı zamanda Hart cephesinin kuzey kanadı da tehlikeli bir durum teşkil ediyordu. Zayıf kuvvetlerle tutulan Bandemil - Karakapan, 1 nci Plaston Tugayı tarafından yapılan devamlı baskınlar sonucunda ele geçirildi. Bunun için şu hat verildi: Mirzoli komu - Karakaya - Rüşdi - Zülfe dağı - Çorak - Taşkesen kayası - Firanse - Horoz dağları - Hortokop siperleri artçılar tarafından tutulacaktı.

2 nci Türkistan Kolordusunun karargâhı Bayburt'a geldi. Maslofski'nin söylediği gibi "5 nci Rus Kolordusunun kanat ve gerileri Türk saldırılarıyla karşılaştığından, bu çıkıntıyı düzeltmek için Rus merkezinin de ilerlemesi gerekiyordu. Of'a doğru yarma yapan Türkler, Yudenich'in art arda gelen emirlerine rağmen ele geçirilemedi. Orduyu beslemek için Erzurum yolu yeterli gelmediğinden 2 nci Türkistan Kolordusunu Trabzon'dan beslemek için Trabzon - Erzincan yolunun kuvvetle tutulması gerekiyordu. Bu amacın gerçekleştirilebilmesi için, Rus ordusu taarruzuna şiddetle devam ediyordu. İnisiyatif artık Ruslara geçmişti. Kolordu elinde ihtiyat kuvvet kalmamıştı.

CEPHENİN YARILMASI

18 Temmuz 1916 – 17 nci Türkistan Alayı Varzahan'ın üzerinden Trabzon ana yolunu izleyerek Balahor'a Hart cephesine karşı; 16 ncı Türkistan Alayı Bayburt ovasından[390] Şorah - Rüşdi üzerine Çoruh cephesine karşı hareket etti. Sibirya Kazak Tugayı, Bayburt ovasında bu alayla beraber hareket ediyordu. 3 ncü Plaston Tugayı da Trabzon ana yolunun kuzeyinden Hart cephesine karşı yürüyordu. Hart'ın solu da 1 nci Plaston Tugayı tarafından sıkıştırılıyordu. 4 ncü Avcı Tümeni, Kop cephesinin üzerine Otlukbeli[391] - Rüşdi[392] hattına yanaşıyordu. Çok yorulan ve kayıp vermiş olan 4 ncü Türkistan Tümeni, Bayburt'ta toplanarak yeniden düzenleniyordu.

Bayburt Ovası - Mormuşdüzü[393] beş-sekiz kilometre genişliğinde ve 30 kilometre uzunluğunda geniş bir ovadır. Burada 11 nci Süvari Alayından başka atlı kuvvetimiz yoktu. Bu ovanın hareketli bir süvari karşısında

---

[389] Pulur: Bayburt'a bağlı ilçe. Bugünkü adı Demirözü.

[390] Bayburt ovası: Trabzon ile Aşkale arasında yer almaktadır. Yaklaşık 900 km^2yi bulan, 1450-1750 m yüksekliğe sahip dört bölgeden oluşur: Keçevidüzü, Mormuşdüzü, Aydıntepe ovası, Düzeker ovası.

[391] Otlukbeli: Bayburt-Demirözü'ne bağlı köy.

[392] Rüşdi: Bayburt merkeze bağlı köy. Bugünkü adı Rüştüköy.

[393] Mormuşdüzü: Trabzon ile Aşkale arasında Bayburt ovasını oluşturan 1550-1600 m yüksekliğe sahip yayla.

müdafaası güçtür. 29 ncu ve 30 ncu Alaylar Çoruh cephesine Selahattin Adil emrine verilmişti. Ovanın kuzeyinde 29 ncu Alay vardı. Güneyde, Rüşdi civarındaki 30 ncu Alayın cephesi daha genişti. 18 nci Türkistan Alayı Bayburt ovasından gelerek cepheden muharebeye girdi. 30 ncu Alay, cepheden gelen Rus piyadelerini ateşle durdurdu. Düşman ilerleyemiyordu. Sibirya Kazak Tugayı, Rüşdi'nin kuzeyinden süvari hücumuyla 30 ncu Alayın zayıf olan sol kanadını çiğnedi. Burada bir makineli tüfek çavuşu kahramanlık yaparak son mermisine kadar atmış, kılıçla kafasına vurulup şehit oluncaya kadar, bir Kazak bölüğünün yarısını yere sermiştir.

Kazaklar 30 ncu Alayın gerisine düşmek, o alayı büsbütün esir ederek cephede büyük bir yarma gerçekleştirmek istiyorlardı. Fakat, alayın Rüşdi köyünde bulunan ihtiyatı, köy içinde dahi savunma yapıyorlardı. 29 ncu Alay, buna yardım edeceğine Hart cephesine doğru çekilmişti. Sonunda ateş irtibatı sağlandı. 30 ncu Alay Rüşdi ve güneyindeki 18 nci Türkistan Alayına karşı dayandı. Görülüyor ki, ovalarda büyük ölçekte süvari hücumuna uğrayan birlikler, meskûn yerlere sığınırlarsa, önceden hazırlanmak şartıyla bu hücumları engelleyebilirler. Fakat, 29 ncu Alayın kuzeye çekilmesi üzerine Şorah - Rüşdi arasındaki cephe yarılmıştır. Üç kilometrelik bu yarıktan Sibirya Kazak Tugayı girerek Sünür'e[394] doğru ilerledi.

Hart cephesi de cephe ve sol kanattan uğradığı taarruzlar üzerine geri çekiliyordu ve sol kanadı Arduç'a[395] alıyordu. Bu durum karşısında, Doğu Karadeniz cephesinde Selahattin Adil, Harşit'in güneyine geri çekilmek üzere emir vermiştir. Hemen sonrasında müdahale ederek, ikinci bir emre kadar Zigana Geçidi'ni korumasını yazdım. Çünkü, Zigana'dan yapılacak bir sıkıştırma, bütün cepheyi söktürür, belki de bir daha cephe oluşturmaya imkân bırakmazdı.

CEPHEDEKİ YARMANIN KAPATILMASI

19 Temmuz 1916 – Durum daha da tehlikeli bir şekil aldı. Sabah erkenden, Rusların Kısanta sırtlarını bombaladıkları Pulur'daki Kolordu karargâhından görülüyordu. 30 ncu Alay, gece Kısanta'ya çekilmişti. 29 ncu Alay ise kuzeybatıya çekildiğinden, orada sekiz kilometrelik bir açıklık oluşmuştu. Hart cephesi her taraftan gördüğü baskı üzerine, karargâhı ile Horlar dağına çekildi. Cephe, Posos - Kırklar tepesi - Vavuk dağı - Karakavan dağı hattına alınıyordu. Ruslar, Kop - Çoruh - Hart cephelerine piyadeleri ile taarruz ettikleri sırada, Sibirya Kazak Tugayı sekiz kilometrelik açıklıktan yararlanarak Mormuşdüzü'nden batıya doğru harekete geçti. Sünür - Köse arasındaki 20 kilometrelik mesafeyi hiçbir engelle karşılaşmadan geçerek öğle zamanı Köse'ye yaklaştı. Buradaki Hart cephesine ait batarya savunma yapacağına, top bindirip Kelkit yönüne kaçtı. Seyyar hastahane ve birkaç deve kolu düşman eline düştü. Düşman süvarisini önleyecek bir kuvvet olmadığından yanlarından taarruz yapmaktan başka çare yoktu.

---

[394] Sünür: Bayburt'a bağlı köy.

[395] Arduç: Gümüşhane-Kale bucağına bağlı köy.

11 nci Süvari Alayı zayıf bir mevcutla Gelinpertek[396] üzerinden Köse'ye[397] gönderildi. Öğleyin Çoruh cephesinden ele geçen iki tabur ve iki top da Gelinpertek'e sevk edildi. Köse telgrafı kesilmiş olduğundan Kelkit üzerinden dolambaçlı yollardan Hart ve Doğu Karadeniz cephelerine durum bildirildi Hart cephesinde düşmanın yanına taarruz edilmesi, Doğu Karadeniz cephesinde 34 ncü Tümenin seri bir şekilde Kelkit'e sevk edilerek düşmanın önünü tıkaması ve Zigana Grubunun Gümüşhane - Ardasa'ya çekilmesi bildirildi. Hart cephesinde, 29 ncu Alay ve 60 ncı Alayın 4 ncü Taburu, 33 ncü Tümen ve 4 ncü Alayla öğle vakti bağlantıyı sağladı. Birer taburla ikişer toptan ibaret iki hücum kolunu Ecmede[398] - Şurut[399] yönünde Sibirya Kazak Tugayının kuzey tarafına sevk etti. Güneyden de Gelinpertek'e gelen taburların, bataryaların ve süvarilerin faaliyete geçmesiyle, iki ateş arasında kalan Kazaklar, bir hayli kayıp vererek Köse'de yağmaladıkları kolları ve eşyayı bırakarak hızla geri çekildiler. Bu şekilde açıklık da kısmen kapatılmış oldu.

Gerilerde haberleşme için yol ararken telgrafçıların boşboğazlığından, cephenin yarıldığı ve Kazakların ilerlediği çok abartılı bir şekilde duyulmuş ve 350-400 kilometre gerilere kadar panik yayılmıştı. Ta Amasya'dan çekilen telgrafla, durum endişe ile soruluyor ahalinin göç edip etmeyecekleri soruluyordu. Sonuçta, bütün bu panik yatıştırılmakla beraber, durum henüz güvenli bir hale gelmemişti.

Rusların, Kop cephesini geri sürerek Lori deresini geçtikleri ve Pulur dağları doğu eteklerinde muharebe devam ettiği sırada, Kısanta'dan geri sürülen 30 ncu Alay, Kırklar tepesinde savunmasını güçlendirerek Rusları İkindi Tepelerinde tutmağa uğraşıyordu.

Hart cephesi de Ecmede - Horlar dağı - Keçikalesi hattında tutunmaya çalışıyordu. Bu durum karşısında, Kelkit yönünü çok tehlikeli gördüğümden Sadak Hanları üzerinden oraya gitmeye karar verdim. Oradan Hart - Doğu Karadeniz cepheleri ile yakından bağlantı kurmak mümkündü. Akşamüstü, cephelerde sükûnet sağlandıktan sonra, karargâhımla Sadak Hanlarına geldim ve orada ağırlıkları bırakarak harp karargâhı ile geceleyin Kelkit'e hareket ettim. Kelkit - Sadak telgraf hattı tesis edildiğinden bu tarafla haberleşme mümkündü. Ruslar, 4 ncü Türkistan Tümenini Köse üzerinden kuzeyden, 4ncü Avcı Tümenini Pulur üzerinden güneyden Kelkit üzerine gönderiyorlardı. 5 nci Türkistan Tümeni de bunların arasında bulunuyordu. Yalnız 17 nci Türkistan Alayı Trabzon ana yolundan Kokans'a yürüyordu.

20 Temmuz 1916 – Sabahleyin Kelkit'e gelerek Hart Cephesi Komutanı Galatalı Şevket ile görüştüm. Birlikler, henüz düzene girememişlerdi. Karargâh süvari bölüğünü, perakendeleri toplamak üzere cepheye gönderdim. Bütün cephelerde şiddetli muharebeler cereyan etti.

---

[396] Gelinpertek: Gümüşhane-Köse'ye bağlı köy. Bugünkü adı Yuvacık.
[397] Köse: Gümüşhane'ye bağlı ilçe.
[398] Ecmede: Gümüşhane-Köse'ye bağlı köy. Bugünkü adı Gökçeköy.
[399] Şurut: Gümüşhane-Köse'ye bağlı köy. Bugünkü adı Kabaktepe.

Kop cephesinin Pulur - Sadak taraflarını örten sol kanadına, 4 ncü Avcı Tümeninin yaptığı taarruzlar durduruldu. Hayik'in doğu sırtlarında meydana gelen şiddetli muharebede, düşmanın devam eden hücumları kanlı bir şekilde püskürtüldü. Çoruh cephesi, Pulur dağları - Pulur - Gelinpertek hattına çekildi ve Gelinpertek'e yanaşan Kazakları topçu ateşi ile uzaklaştırıldı. Hart cephesi, Köse batı sırtlarına, Köse - Pirahmet ana yolunun batısına çekildi ve bu hatta düşman durduruldu. Doğu Karadeniz cephesi, Tekke - Gümüşhane - Ardasa hattına, Sahil Müfrezesi de Fol (Vakfıkebir) deresi gerisine çekildi. Düşman muhripleri Sahil Müfrezesinin solunu bombardımana devam ediyorlardı.

PULUR - ERZİNCAN YÖNÜNÜN İKİNCİ BÖLGE EMRİNE GİRİŞİ

21 Temmuz 1916 – 3 ncü Ordu komutanı, üçüncü bölge emrindeki Kop cephesinin ikinci bölge emrine girmesini bildirdi. Kop cephesi, 10 ncu Kolordu adını alarak Yusuf İzzet Paşanın emrine girdi. Hayik - Karlankas[400] - Sinaratulya - Kalur[401] kuzeyinden geçen hat iki bölge arasında sınır teşkil ediyordu. Sadak Hanlarından, ağırlıkları getirerek Kelkit'in 15 kilometre batısındaki İncirli köyünü kolordu karargâhı kabul ederek öğle vakti Kelkit'ten oraya hareket ettim. 34 ncü Tümeni orada buldum ve Kelkit'e sevk ettim. Cephelerle bağlantı sağlanmış ve yarma tehlikesi geçmişti. Fakat ikinci bölge, Fırat dönemecinde çıkıntı durumundaydı. Sipikör yolu büyük bir tehdit altında kalmıştı. Devam eden Hayik Muharebesi sonucunda, 10 ncu Kolordu solunu Karlankas'ın kuzey tepelerine çekmek zorunda kaldı.

Düşman, Çoruh - Hart - Doğu Karadeniz cephelerine hücuma devam etti. Çoruh cephesi Sadak Hanları - 2050 rakımlı tepe - Yenice doğu hattına çekildi.

Hart cephesinde 29 ncu Alay Köse sırtlarında baskına uğrayarak mevzilerini kaybetti. Dört süvari alayı ile ilk defa cephede görülen bir zırhlı otomobil müfrezesinin takibine uğradığından dağlara çekildi ve savunmaya geçti. Burada Sibirya Kazak Tugayına, 5 nci Rus Kolordusuna verilen iki Kazak alayının ve bir zırhlı otomobil müfrezesinin katıldığı anlaşıldı. Kelkit'teki karargâh süvarileri ile dağılan askerler toplattırılarak son ihtiyatlar Karaçamtepesi - Pirsur doğu sırtları tutturuldu. 33 ncü Tümen, Kalebaşı - Çaşut taşı hattından direniyordu. Düşman, İlya dağına da saldırdığından solunu biraz geri kırdı. 28 nci Alay akşama kadar Gümüşhane'nin güney sırtlarında direndikten sonra Bonbulak - Kara Mustafa deresi gerisine çekildi.

Düşmanın 123 ncü Tümeni Vakfıkebir'i ele geçirerek Sahil Müfrezesini izlemeye başladı. 127 nci Tümen ile 5 nci Hudut Alayı, Zigana Grubunu izleyerek Ardasa'yı; 1 nci Plaston Tugayı ise 34 ncü Tümenin çekilmesi ile boş kalan bölgeden ilerleyerek Gümüşhane'yi aldılar. 2 nci Plaston Tugayından arta kalan kuvvet de boş kalan bölgeden ilerleyerek Pirahmet'e girdi. Ve Kokans'ı geçen 17 nci Türkistan Alayı ile bağlantı sağladı. 19 ncu

[400] Karlankas: Gümüşhane-Kelkit'e bağlı köy. Bugünkü adı Doğankavak.
[401] Kalur: Gümüşhane-Kelkit'e bağlı köy. Bugünkü adı Örenbel.

Türkistan Alayı ile 17 nci Türkistan Alayı birleşti. 15 nci ve 17 nci Plaston Taburları da 3 ncü Plaston Tugayına katıldılar. Bayburt çıkıntısının önemini kaybetmesi ve Trabzon - Erzincan ana yolunun kuzey kısmının Rusların eline geçmesi nedeniyle cephe hem küçülmüş hem de kolaylıkla bağlantı sağlamak mümkün bir hâle gelmiş olduğundan Ruslar kuvvetlerinin bir kısmını tasarruf ederek geride ihtiyatlar teşkiline ve Erzincan üzerine harekete geçmeye imkân bulmuşlardı.

ERZİNCAN'A RUS TAARRUZU

39 ncu Tümen; bir hafta kadar dinlenme, takviye ve yeniden düzenlemeden sonra Erzincan üzerine taarruz emrini almıştı. Zaten 17 nci, 18 nci, 5 nci Türkistan Tümenleri de Pulur üzerinden, yani 4 ncü Avcı Tümeninin gerisinden Erzincan'a hareket etmişlerdi. Bu şekilde ikinci bölge aynı zamanda, doğudan ve kuzeyden iki yönlü bir taarruz hareketiyle karşılaşmamış bulunuyordu. Yusuf İzzet Paşa kuzeydeki tehlikeyi görünce Fırat dönemecindeki kuvvetlerini, kuvvetli artçılar desteğinde batıya doğru çekmeye başlamıştı. Bunun için 39 ncu Tümen büyük bir sorunla karşılaşmadan 21 Temmuzda Fırat'ı geçerek Cebice - Sansa geçitlerinden Erzincan'a doğru taarruza girişmişti. Bu berbat yollarda ve dağlarda, üç günlük sıkıntılı yürüyüşlerden sonra dördüncü gün Erzincan görülmüştü. Harekât şöyle cereyan etmişti:

154 ncü ve 155 nci Alaylar, Kötür Köprüsü'nü tamir ederek oradan, 156 ncı Alay daha kuzeyden ve 153 ncü Alay askerleri köprünün daha güneyindeki geçitten, askerler el ele tutunarak, suyu geçtiler. 4 ncü Plaston Tugayı 156 ncı Alayın sağından geliyordu. Don Piyade Tugayı ile Ermeni taburları daha geride bunları izliyorlardı. Konyef Müfrezesi, Tuzla vadisinde bırakılmış, 2 nci Orduya karşı Erzurum'u kapatmakla görevlendirilmişti. Taarruzun sonrasında, ikinci bölge, Sürpiran deresinin batı sırtlarına, 10 ncu Kolordu (eski Kop cephesi) sağ yanı da Kaledibi - Susak'a çekildi.

KELKİT'İN DÜŞMESİ

22 Temmuz 1916 – Sabaha karşı, Ruslar Kelkit'e taarruza başladılar. 4 ncü Türkistan ve 4 ncü Avcı Tümenleri Hart - Çoruh cepheleri üzerine yükleniyorlardı. Akşama kadar şiddetli bir direniş gösterildi. Akşama doğru düşman, Kelkit'e girdi. Süvari, piyade kuvvetleri Aşkâh - Hoso hattına taarruzlarını karanlık basıncaya kadar sürdürdüler. Karanlık basıp muharebe şiddeti azaldıktan sonra, cepheler şu hatta alındı. Ovacık Yayla - Sidirge[402] doğu sırtları, Çoruh cephesinde; Terkez'in doğu sırtları - Elmalı dağ - Kol Ahmet mağarası Hart cephesinde bulunuyordu.

Bonbulak'ta 28 nci Alay 3 ncü Tabura taarruz eden 5 nci Hudut Alayı burasını aldığı sırada, 127 nci Tümen de İkisu - Ardasa arasından taarruzla 18 nci Tümeni geriye sürdü. Böylece Trabzon - Bayburt ana yolu bugünden başlayarak Ruslara açılmış oldu. Horoz dağlarının batısındaki Erikbeli'nde

[402] Sidirge: Gümüşhane-Kelkit'e bağlı köy. Bugünkü adı Beşdeğirmen.

bulunan 18 nci Tümenin bir kısım kuvvetleri, güneye doğru Kürtün'e[403] atıldılar. 18 nci Tümen, Çorşhane - Balahor - Sarıç dağı hattında tutundu. Akşam kolordu karargâhını Şiran'a naklettim.

23 Temmuz 1916 – 5 nci Türkistan Tümeni, Erzincan üzerine taarruz ederek 10 ncu Kolorduyu güneye sürdü. Pandule - Ziyaret tepesi hattını aldı. 3 ncü Ordu, karargâhını Erzincan'dan Refahiye'ye nakletti. Çoruh cephesi ise cepheden gördüğü baskı ve 10 ncu Kolordunun solunun Kızılgüney tepesine çekilmesi üzerine, Topuzlubaba - 2300 rakımlı tepe - Tepeyurt - Kerdelhisar hattını tuttu ve düşman taarruzlarını bu hatta durdurdu. 127 nci Tümen, 18 nci Tümenin sağını sıkıştırarak Soryana[404] - Avise hattına sürdü. Sahil Müfrezesi 123 ncü Tümenin cepheden taarruzu ve sahilden muhriplerin ateşi üzerine, Sis dağı - Çavuşludere hattına çekilmek zorunda kaldı.

24 Temmuz 1916 – Sipikör dağlarındaki 10 ncu Kolorduya 5 nci Türkistan Tümeni, Şahinbaba tepesi - Karacaviran hattından taarruz ettiğinde şiddetli muharebe cereyan ettiği sırada, Sibirya Kazak Tugayı üç alay ve bir batarya ile Topuzlubaba - Kızılgüney arasındaki beş kilometrelik bir açıklıktan yararlanarak Kalur'dan Çimen dağı - Mihar üzerine yürüdü. Gerçi süvarinin geçtiği yol, 10 ncu Kolordu sınırına dâhil ise de kenarda olduğundan, o kadar dikkate alınmamış ve bütün sıklet merkezi Trabzon - Erzincan ana yolu üzerinde toplanmıştı. İki bölge arasına giren düşmanı, ortak bir hareketle geri püskürtmek için geceden tedbirler alındı ve gece, 3 ncü Ordu karargâhı Refahiye'den Suşehri'ne doğru hareket etti.

Çoruh Müfrezesi – Tepeyurt'taki kuvvetle Taşlıburun'a baskın yaparak düşmanı geri püskürttü ve oraya yerleşti. 1 nci Plaston Tugayı Elmalı dağ - Müfti Hanı hattına geldi. 127 nci Tümen, 18 nci Tümenin sağ kanadını Soryana'dan Avliyana'ya[405] sürdü. Kürtün'de Çifteköprü'ye taarruz eden iki düşman taburu, kayıplar verdirilerek geri püskürtüldü.

ERZİNCAN'IN DÜŞMESİ

25 Temmuz 1916 – Sabahleyin kuzeyden 9 ncu Tümenin Çemen dağına, güneyden 2 nci Süvari Tümeninin İspaha çayırından düşmanın yanlarına yaptıkları taarruz üzerine, öncülerini Mihar'a kadar süren Sibirya Kazak Süvari Tugayı kayıp verdirilerek geri püskürtüldü. Açıklık kapatıldıysa da 5 nci Türkistan Tümeninin kuzeyden ve 39 ncu Tümenin doğudan Erzincan'a birlikte taarruz etmeleri üzerine, ikinci bölgeyi, Erzincan'ı, tahliye ederek Kemah boğazı - Yerköy - İspaha çayırı hattına çekilmek mecburiyeti doğdu. Erzincan'a ilk önce kuzeyden ilerleyen 13 ncü Türkistan Alayı, ondan sonra da doğudan gelen 154 ncü Alay akşama doğru Erzincan'a girdiler. 153 ncü Alay Kemah boğazına, 4 ncü Plaston Tugayı batıya yürüdü. Çoruh cephesinin solundaki Taşlıburun'a taarruz eden düşman geri püskürtüldü.

---

[403] Kürtün: Gümüşhane'ye bağlı ilçe.
[404] Soryana: Gümüşhane-Torul'a bağlı köy. Bugünkü adı Yalınkavak.
[405] Avliyana: Gümüşhane-Torul'a bağlı köy. Bugünkü adı Gümüştuğ.

Hart cephesinin kuzeyindeki Kelahmet mağarasını Rusların 5 nci Hudut Alayı işgal etti.

26 Temmuz 1916 – 36 ncı ve 28 nci Tümenler tarafından korunan Kemah boğazına, 153 ncü Alayın taarruzu topçu ateşiyle durduruldu. 156 ncı Alayla takviye edilerek tekrarlanan hücumlar ise kanlı bir şekilde püskürtüldü. Çemen dağına taarruz eden 4 ncü Plaston Tugayı da geri çekilmek zorunda bırakıldı. Düşman Hart cephesi kuzeyinde Torona - Turmuşlu hattına saldırmaya başladı. 1 nci Plaston Tugayının taarruzu üzerine Tuzlutepe - Gülli'deki kuvvetlerimiz, Karakol - Kenek hattına çekildiler.

27 Temmuz 1916 – 153 ncü ve 154 ncü Alayların, 36 top ateşi desteğinde Fırat'ın iki tarafından yaptıkları taarruz durdurulmuşsa da Tunceli'deki bir grup hainin 36 ncı Tümenin gerilerine taarruzları üzerine, 36 ncı Tümen Fırat'ın batısında Sine dağı (2485 m)na, 28 nci Tümen de Endihor dağına çekildi. 9 ncu Tümenin 26 ncı, 27 nci Alayları, Çoruh'un sağında Çemen dağından Hart cephesine, Eski Cami'ye geldiler.

28 Temmuz 1916 – Kemah boğazındaki 153 ncü Alay, Fırat nehrinin doğusuna geçerek Tuncelilerle beraber, 36 ncı Tümenin yancılarını geri püskürttü. 154 ncü Alay, Fırat'ın batısında kalarak cephemize yanaştı.

Üçüncü bölgede Şiran'ın kuzeyinde Turna deresini geçerek Bülbüloğlu Hanı ve güney sırtlarındaki 28 nci Alayın 4 ncü Taburuna taarruz eden düşman, püskürtüldü. Daha güney doğuda Karakol ve Kenek'te bulunan 33 ncü Tümene taarruz eden 5 nci Rus Hudut Alayı geriye atıldı.

29 Temmuz 1916 – 9 ncu Kolordu önceden tuttuğu mevzide düşman taarruzlarını uzaklaştırdı. 10 ncu Kolordu, Çemen dağından Rus taarruzlarını püskürttükten sonra karşı taarruza kalkarak, düşmanı Kömür[406] yönüne doğru sürdü. Rusların, Fırat'ın doğusunda bir tabur bırakarak batıya aldıkları 153 ncü Alay, 36 ncı Tümene; 154 ncü Alay daha kuzeyden Endihor dağındaki 28 nci Tümene; Erzincan - Refahiye ana yolunun iki tarafından hareket eden 155 nci Alay da 29 ncu ve 17 nci Tümenlere taarruz ediyordu. Önceden burada bulunan Rusların 4 ncü Plaston Tugayı, Erzincan'da toplanarak Pülümür'den Kiğı yönüne sevk edilmek üzere idi. 156 ncı Alay Erzincan'ın batısında ihtiyatta bulunuyordu. Tunceli dağlarına karşı Don Piyade Tugayı ile drujinler mevzi almışlardı. 5 nci Türkistan Tümenin bir alayı ise Çemen dağına taarruz etmişti.

30 Temmuz 1916 – Kelkit üzerinde bir tayyaremizin yaptığı keşifte burada topları da bulunan üç düşman alayının bulunduğu görüldü. İltica eden dört Alman askerinden, bu tümenlerden birinin 4 ncü Avcı Tümeni olduğu anlaşıldı. Diğerlerinin cephemizin karşısında Sinanlı'nın[407] doğusunda bulunan 4 ncü Türkistan Tümeni ve daha güneyinde Çemen

[406] Kömür: Gümüşhane-Kelkit'e bağlı köy. Bugünkü adı Kömürköy.
[407] Sinanlı: Gümüşhane-Şiran'a bağlı köy.

dağına doğru 5 nci Türkistan Tümeni olduğu alınan esirlerden öğrenilmişti. 9 ncu Kolordu bölgesinde, 154 ncü Alayın tekrar eden taarruzları üzerine, 28 nci Tümen, Kuyulutepe'ye çekildi.

Sahil bölgesinde bir düşman alayı Çavuşludere mevzilerine yanaştı. Görele'de bir düşman deniz tayyaresi ile iki pilotu ele geçirildi. İfadelerine göre, sahilden taarruz ederek Trabzon'da olduğu gibi deniz ve kara kuvvetlerinin ortak harekâtıyla, Samsun - Sinop'a kadar ilerleyecekleri ve Rusların, büyük bir Anadolu işgal harbine giriştikleri anlaşılıyordu. Tuzla vadisinde toplanan 5 nci Rus Avcı Tümeni, güneye hareket ederek 2 nci Ordunun karşısındaki 4 ncü Rus Kolordusu ile bağlantı kurdu.

31 Temmuz 1916 – Şiran'ın doğusunda Pernek - Elmaçukuru hattına taarruz eden 1 nci Plaston Tugayı, 34 ncü Tümen birlikleri tarafından püskürtüldü. Kelkit'in batısındaki Kızılca ordugâhı, topçu ateşimizle dağıtıldı. Sahilde Çavuşludere'ye taarruz eden 123 ncü Tümen birlikleri ateşle durduruldular.

2 Ağustos 1916 – Sahilde Çavuşludere'ye ilerleyen düşman öncüsü, pusuda 40 ölü bırakarak geriye çekildi. Akşamüzeri bütün cephede taarruzun başlamasıyla Görele'ye çekildik. Düşman muhripleri Tirebolu ve Giresun'u bombaladılar. Rusların 4 ncü Avcı Tümeni, yeniden düzenlenmek ve takviye olunmak, Erzurum'da ordu ihtiyatlarını teşkil etmek üzere doğuya hareket etti. 2 nci Türkistan Kolordusu, Yukarı Tursun - Hasot - Mihar hattını tutmak üzere mevziye sokuldu. 3 ncü Plaston Tugayı, Türkistan Kolordusunun sağ gerisinde toplandı. 5 nci Türkistan Tümeni Mihar'da 1 nci Rus Kolordusu ile irtibat kuracaktı.

RUSLARIN 3 NCÜ ORDUYA TAARRUZLARI

3 Ağustos 1916 – 39 ncu Tümen ile 5 nci Türkistan Tümeninin taarruzları üzerine, 9 ncu ve 10 ncu Kolorduların ileri hatları düştü. İkinci hattan yapılan karşı taarruzlarla Ruslar durduruldu. Şiran'ın doğusunda da 4 ncü Türkistan Tümeninin taarruzları sonunda ileri hatlarımız geri çekildi.

4 Ağustos 1916 – Bütün 3 ncü Ordu cephesinde, muharebe devam etti. Karşı taarruzlarla düşman durduruldu. Hanzuri - Alamelek - Menküt - İmar - İslâmtursun - Karatepe,[408] Canboğul hattını elimizde tuttuk.

5 Ağustos 1916 – Muharebe devam etti. Üçüncü bölge karargâhı Şiran'dan Zihar'a çekildi. İkinci bölge Hanzuri - Yeniköy - Çıtakkilise ve kuzeyi hattına çekilmek zorunda kaldı. Çoruh cephesinin sağ kanadı düşman taarruzlarını püskürttüyse de 10 ncu Kolordu solundaki Çemen dağının 2930 rakımlı tepesinin düşmesi üzerine o da Menküt'ten Yeniköy mezraasına kanadını çekerek ikinci bölgenin solu ile aynı hizaya geldi. Şiran'ın doğusunda Sellidere'den ilerleyen Kazak Süvari Alayı ile Telme - Karatepe doğusuna ilerleyen düşman kolları, topçu ateşimizle kanlı bir şeklide geri atıldı ve birçok kayıp verdirildi. 34 ncü Tümen sol kanada, Bülbüloğlu Hanı tarafına sevk olundu.

[408] Karatepe: Gümüşhane-Şiran ilçesinin kuzeybatısındadır.

6 Ağustos 1916 – Muharebe devam etti. Ruslar 2 nci Ordunun Bitlis ve Muş bölgesinde faaliyete geçtiğini görerek 3 ncü Ordu cephesinde kesin bir sonuç almak istiyorlardı. Hâlbuki; 3 ncü Ordu cephesi, gittikçe kuvvetleniyor ve karşı saldırılara hazırlanıyordu. Bu yüzden Ruslar buradan gerektiği kadar kuvvet çekmeye cesaret edemiyorlardı. Şiran'ın doğusunda Çilhoroz'dan ilerleyen düşmanın süvari ve piyade kuvvetleri geri atıldıysa da Şiran'ın kuzeyindeki Canboğul tepesi Rusların eline geçti.

7 Ağustos 1916 – Canboğul'un kuzeyinde Bülbüloğlu Hanına yerleşen 5 nci Hudut Alayı, 34 ncü Tümen tarafından geri püskürtüldü. Bu şekilde, üçüncü bölge, karşı taarruzlarla düşmanı durdurmaya uğraşıyordu.

8 Ağustos 1916 – Bülbüloğlu'nun kuzeydoğusunda Eğerbeli'ne ilerleyen 127 nci Tümen birlikleri geriye atıldı. Canboğul tepesine 4 ncü Alay hücum etti. Ruslar püskürtülmelerine rağmen doğuda direnişe devam ediyorlardı.

9 Ağustos 1916 – Canboğul tepesi tamamen işgal edilerek Ruslardan dört mitralyöz ele geçirildi. Burada Rusların yüzlerce ölüsü sayılıyordu. 2 nci Ordu başarıyla, Bitlis - Muş ve Kiğı'dan ilerliyordu.

10 Ağustos 1916 – Kelkit çayının güneyinde İmor'un doğusundaki düşman ordugâhı topçu ateşi ile dağıtıldı. Sahilde 127 nci Tümen birlikleri karşı taarruzla, Çavuşludere batısına atıldı.

11 Ağustos 1916 – 3 ncü Ordu cephesinde gece baskınları ile esirler alındı. İmor tarafında, 18 nci Türkistan Alayı ile daha kuzeydeki 19 ncu Türkistan Alayından ve sahilde 123 ncü Tümenden çok sayıda esir alındı.

12 Ağustos 1916 – Ardasa'nın batısında Yedi Dağlar'daki düşman birlikleri yapılan baskınla uzaklaştırıldılar.

13 Ağustos 1916 – Şiran'ın doğusundaki Telme'de bulunan düşman sürüldü. Sahil müfrezemizi Ruslar karadan ve denizden sürekli topçu ateşi altında tutarak karşı taarruzumuzu durdurmaya çalışıyorlardı. İran'da 13 ncü Kolordumuz da Baratof'u bozarak Hemedan'a girmiş olduğundan, Rus ordusu 1000 kilometrelik cephe üzerinde iki kat üstünlüğüne rağmen, tam bir başarı elde edememişti.

3 NCÜ ORDU CEPHESİNDE RUSLARIN SAVUNMAYA GEÇMELERİ

14 Ağustos 1916 – Ruslar 3 ncü Ordunun karşısında tahkimata başlayıp savunmaya geçtiler ve cepheden yeni kuvvetler çekmeye çalıştılar. Fakat bütün cephede baskınlarımız devam ediyordu. İkinci bölge üç, üçüncü bölge ise dört kısma ayrıldı. Bundan sonra Çoruh cephesi 4 ncü Kısım, Hart cephesi 5 nci Kısım, Doğu Karadeniz Cephesi 6 ncı Kısım ve Sahil Müfrezesi 7 nci Kısım kabul edildi. Bu şekilde, cephe kuvvetlendirilerek emir komuta yeniden düzenlendi.

15 Ağustos 1916 – Şiran'ın doğusunda Eski Cami'deki düşman geriye püskürtüldü. 16 ve 17 Ağustos tarihlerinde sahilde Seli köyü civarında çarpışmalar oldu.

RUSLARIN 2 NCİ ORDUYA TAARRUZLARI

18 Ağustos 1916 – Ruslar, 4 ncü ve 5 nci Avcı Tümenleri ve 4 ncü Plaston Tugayı ile 2 nci Ordunun merkez ve solu ile Kiğı tarafına doğru taarruza başladı. 3 ncü Ordu cephesinde baskınlara şiddetle devam olunuyordu. Şiran'ın doğusunda kuzeyden güneye doğru 1 nci Plaston Tugayından, 13 ncü ve 18 nci Türkistan Alaylarından çok miktarda esir alındı. 18 nci Türkistan Alayına yapılan baskında 40 kayıp verdirildi. Sahilde, Görele deresine püskürtülen düşman doğuya çekilmek zorunda kaldı.

19 Ağustos 1916 – 2 nci Ordu cephesinde, Ruslar, Kiğı'yı alarak ilerliyorlardı. Sahil Müfrezesi Görele'ye ilerliyor ve 123 ncü Tümeni takip ediyordu.

20 Ağustos 1916 – İleri birliklerimiz, Görele'ye girdi ve bomba muharebesiyle düşmana kayıp verdirerek geri püskürttü. 18 nci Tümen Harşit'in güneyinde Güvende Pazarı ve Çakmaktepe'yi ele geçirerek, 127 nci Tümenin birliklerini kayıp verdirerek uzaklaştırdı. 10 ncu Tümen Şiran'ın güneyinde İmor civarında düşmanı karşı taarruzla püskürttü.

21 Ağustos 1916 – 2 nci Ordunun karşısındaki 4 ncü Rus Kolordusu 2 nci ve 3 ncü Kolordulara karşı taarruza girişti. Şiran'ın kuzeyindeki 34 ncü Tümen baskınla 3 ncü Plaston Tugayından esir aldı. Sahilde, Görele'nin doğusuna baskın yapılarak 123 ncü Tümen birliklerine kayıplar verdirildi ve dağ tarafında Eseli civarından düşman geriye atılarak Gedek dağına kadar takip edildi. Sahilde görülen bir Rus denizaltısı, donanmamızın yardımını engellemek istiyordu.

22 Ağustos 1916 – Devam eden düşman taarruzları üzerine, 2 nci Ordu, Masla - Karir hattına çekildi. Sahilde, Gedek dağında yapılan muharebede düşmana çok sayıda kayıp verdirildi. Şiran'ın doğusunda Tursunzîr'de[409] düşmana baskın yapılarak 13 ncü Türkistan Alayından esirler alındı. 3 ncü Ordu cephesindeki eski kuvvetlerin henüz yerlerinde olduğu anlaşılıyordu. 2 nci Ordu cephesinde ise düşman faaliyeti artıyordu.

23 Ağustos 1916 – Düşman, Muş - Bitlis cephesinde taarruzunu ilerletti. Sahil bölgesinde de 123 ncü Tümen karşı taarruzlara girişti.

24 Ağustos 1916 – Ruslar, 2 nci Ordunun sağını Bitlis'in doğusunda Başhan'a ve Muş'un batısında Kortik dağına kadar sürdüler. Sahilde iki düşman alayı Gedek dağından Görele deresine inerek keşif bölüklerimizi Çanakçı deresinin gerisine sürdü.

25 Ağustos 1916 – 2 nci Ordu cephesinde karşı taarruzumuz başladı. 3 ncü Kolordu cephesine taarruza hazırlanan Rusların yan ve gerilerine doğru, 2 nci Kolordu taarruza geçti. 3 ncü Ordu da daha kuvvetli kısa taarruzlara hazırlanmaya başladı. Şiran'ın kuzeyinde Turna deresi tarafında Rus taarruzları, 28 nci Alay tarafından geri püskürtüldü.

---

[409] Tursunzîr: Gümüşhane-Şiran'a bağlı köy. Bugünkü adı Gökçeler.

26 Ağustos 1916 – 9 ncu Tümen Şiran'ın güneyinde toplanarak Ruslara Çemen dağında bir karşı taarruza hazırlandı. Sahilde bir düşman alayı Çanakçı deresini geçerek taarruza girişti.

27 Ağustos 1916 – 2 nci Ordunun karşı taarruzu başladı. Sahilde kuvvetlerimiz karşı taarruzla düşmanı Çanakçı deresine doğru sürdüler. Hamit - Danişment hattına taarruz eden Ruslara kayıplar verdirildi.

28 Ağustos 1916 – Hamit ve Danişment ele geçirilerek Ruslar kanlı bir şekilde Çanakçı deresi doğu sırtlarına geri püskürtüldü. 29 ve 30 Ağustos tarihlerinde 2 nci Ordu da muharebeye devam etti.

29 Ağustos 1916 – 13 ncü Tümenin 4 ncü Alayı Şiran'ın kuzeydoğusundaki Taşlıcatepe'ye şiddetli bir taarruzla, ileri mevzilere kadar girdiyse de 3 ncü Plaston Tugayının karşı taarruzu üzerine çekilmek zorunda kaldı. Alay 173 askerini kaybetti. Ruslar sık hatlarla karşı taarruzlar yaptıklarından kayıp iki kat fazla olmuştu.

30 Ağustos 1916 – 2 nci Ordu cephesinde karşı taarruza geçen Ruslara 1000 kadar kayıp verdirildi. Karargâhımı, sağ kanat Cafoğlu'nun doğusundaki tepede kurdum.

9 NCU TÜMENİN ÇEMEN DAĞINA KARŞI TAARRUZU (Kroki-62)

31 Ağustos 1916 – 2 nci Ordu cephesinde şiddetli muharebeler devam ederken 3 ncü Ordu da bütün cephesinden kısa taarruzlara girişmişti. İkinci bölgenin sağ kanadında 10 ncu Kolordunun 30 ncu Tümeni Karadağ'a taarruzla Rusları durdurduğu sırada, 9 ncu Tümen Çemen dağının batı sırtlarına saldırdı. Kurugöl'ün batısında düşmandan 39 esir aldı, üç top ele geçirdi. Bunun kuzeyindeki yüksek tepeyi işgal etti. 10 ncu Tümenin 29 ncu Alayı Yeniköy mezrasından güneye taarruz ederek Taşlıtepe'yi ele geçirdi. Rus cephesi yarılmıştı. Ruslar cepheden ayırdıkları ihtiyatı 2 nci Ordu cephesine sevkten vazgeçerek cephede tutmak zorunda kaldılar. Akşama doğru karşı taarruza giriştiler. 30 ncu Tümen, Karadağ'da taarruzları püskürttü. Bu sırada 10 ncu Kolordu Komutanı Bahattin Paşa şehit oldu. Kurugöl'ün batısında ve kuzeybatısındaki tepede art arda hücumlar, boğuşmalar oldu. Ruslar geri püskürtüldüler. Akşam üzeri yapılan son taarruz üzerine 9 ncu Tümen, tepeyi terk etmek zorunda kaldı. İki taraf da çok kayıp vermişti.

Şiran'ın kuzeyindeki Canboğul'un kuzeyinde bulunan Sebattepe ele geçirilerek 3 ncü Plaston Tugayına çok sayıda kayıp verdirildi. Şiran'ın doğusunda Telme'den 13 ncü Tümenin taarruzu üzerine düşman Çamlıtepe ve kuzeyine püskürtüldü. Rusların 19 ncu Türkistan Alayı çok kayıp verdi. Daha kuzeyde Yıldız dağı - Eğerbeli hattında 34 ncü Tümen akşama kadar taarruz ederek 5 nci Hudut Alayını durdurdu. 18 nci Tümen Kortin'in güneyinde düşman ileri mevzilerini alarak Rusları doğuya doğru uzaklaştırdı. Sahilde, Görele deresinin batısında Rus mevzileri ele geçirildi. Karşı taarruzlarla kanlı boğuşmalar cereyan etti.

1 Eylül 1916 – 2 nci Ordu da 12 nci Tümenin karşı taarruzu üzerine Ruslar Kartalık - Belican hattına çekildiler. 3 ncü Orduda keşif çarpışmaları devam etti.

2 Eylül 1916 – 2 nci Ordunun 2 nci Kolordu cephesinde çarpışmalar devam etti. 3 ncü Ordu keşif taarruzunu sürdürüyordu. 9 ncu Tümen cepheden çekildi. Karargâhımla Zihar (Kelvaris)'a döndüm.

RUSLARIN BURADAKİ DURUMU DEĞERLENDİRMELERİ

Zayonchkovski diyor ki: Ruslar Fol (Vakfıkebir) - Kelkit - Erzincan hattını tutup ihtiyat 2 nci Orduya sevke başladılar. Türkler dört tümen ile Oğnut'a, iki tümen ile Muş ve Bitlis'e ve 1 nci Kolordu soluna, Kiğı'ya taarruza giriştiler. Yudenich, Erzurum'dan 6 ncı Kolorduyu Oğnut'a sevk etti. Bir ay devam eden muharebelere Oğnut muharebeleri denildi. Türkler, Muş ve Bitlis'i ele geçirdilerse de Ruslar Muş'u geri aldılar. 3 ncü Ordu, ağustos ortalarında takviye birliklerinin gelişinden sonra Gümüşhane'nin batısında, ağustos sonunda da Kelkit'in güneyinde baskın şeklindeki taarruz harekâtı ile cepheyi yardıysa da ertesi gün gedik ortadan kaldırıldı. Tam bu sırada Kelkit'in batısında başlayan Türk taarruzu durduruldu.

Buradan sonra meydana gelen küçük olayları da harekâtı tamamlamak için arz ediyorum.

2 nci Ordu cephesinde 3-11 Eylül tarihine kadar muharebeler önceden anlatıldığı gibi devam etti. İki tarafın yorulmasıyla da harekât yavaş yavaş durdu.

3 ncü Ordu cephesinde ise 9 ncu ve 13 ncu Tümenin alayları tümenlerine katıldılar. Devam eden keşif baskınlarında Kelkit çayının güneyinde 18 nci Türkistan Alayı Kürtün'ün batısındaki 18 nci Tümen cephesinde 489 ncu Alaydan esirler alındı. 34 ncü Tümen Avliyana taraflarında, 506 ncı Alayı geri püskürterek ve 50 ölü bıraktırarak bir hayli esir aldı.

4 Eylül 1916 – Enver Paşa, 3 ncü Orduya gönderdiği tebliğlerde birliklerin eksiklerinin tamamlanması mümkün olmadığından her kolordudan bir tümenin lâğvedilmesi gerektiğini bildiriyordu. Bu şekilde üçte bir oranında kuvvet kaldırılacaktı. Vehip Paşa buna karşı önceden Yusuf İzzet Paşanın yaptığı tekliften ilham alarak her tümenin bir derece aşağıya indirilmesini yani kolordunun tümen, tümenin alay, alayın tabur, taburun bölük olmasını teklif etti. Böylece üçte bir kuvvet lâğvolunuyordu. Bunu görüşmek üzere Vehip Paşa kolordu komutanlarını Suşehri'nde topladı. 12 Eylül 1916 günü Suşehri'ne gittim. Sakıncaları söylenmesine rağmen ordu tarafından ısrar olunduğundan, Kafkas Teşkilâtı denilen bu düzenleme yapılmaya başlandı. İkinci bölge; 1 nci Kafkas Kolordusu ve tümenler 28 nci, 29 ncu... vb. alay adını; üçüncü bölge 2 nci Kafkas Kolordusu adını; Sahil Müfrezesi de 37 nci Tümen adını aldı. 13 Eylülde Suşehri'ne yeni gelmiş olan 49 ncu Tümeni denetledim. Bu tümen, muharebe bittikten sonra gelmiş ve hiçbir

muharebeye girmemişti. 36 ncı ve 49 ncu Tümenler asıl kuruluş şekillerini korudular, yani alay hâline gelmediler. 23 Eylül 1916'da Kafkas Teşkilâtı sona erdi.

25 Eylül 1916 – Suşehri'ne giderek, Vehip Paşanın yerine vekillik yaptım. Sahil cephesinde, Gedek dağının batısında Kaynaş - Manastırbükü'nde çarpışmalar oldu. 492 nci Alaydan esir alındı. Daha kuzeyde Karadağ, Çıtak'ta baskınlar yaptık. 49 ncu Tümen, Suşehri'nden Kara Yakup'a gönderildi.

29 Eylül 1916 – Gedek dağının güneyinde Dereköy - Şadi'de çarpışmalar oldu. Düşmana 50 kayıp verdirildi. Bir hafta sonra Vehip Paşa dönünce 3 Ekim 1916'da Kelvaris'e döndüm.

RUSLARIN SAHİLDEN TAARRUZLARI

3 Ekim 1916 – Bir düşman alayı Çanakçı deresini geçerek güney bunun güneyinde de diğer bir alay Karadağ ve Çıtak'a taarruz ederken üç muhrip de denizden bombalıyordu. Ertesi gün düşman ilerlediyse de Çıtak'ta yapılan karşı taarruzla düşman geri püskürtüldü. 491 nci Alaydan esirler alındı. Kozköy'deki düşmana 50 kayıp verdirilerek geri püskürtüldü. Sahil bölgesinde muharebe üç gün devam etti. Düşman Tirebolu'yu bombaladı. Sahil Müfrezesini, 37 nci Tümen, Harşit'in batısına atamadı. Bir hafta daha keşif taarruzu çarpışmaları devam etti. 492 nci Alaydan esirler alındı.

23 Ekim 1916 – Bütün cephede düşmana baskınlar yapıldı. Karadağ'ın güneyinde 489 ncu Alaydan esirler alındı.

27 Ekim 1916 – Ruslar denizden Fatsa'nın doğusuna 20 eşkıya çıkardılarsa da bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir edildi.

2 Kasım 1916 – Ruslar 300 Rum ve Ermeni eşkıyası ile Terme kasabasını yaktılar. Rus muhripleri Terme çayı ağzından eşkıyayı alarak Trabzon'a götürdüler.

5 Kasım 1916 – 2 nci Kafkas Süvari Tugayı da eşkıyalığa karşı Reşadiye ve Niksar'a gönderildi. Samsun talimgâhının yardımı ile Rum çeteleri etkisiz hâle getirildiler. Bizim Gürcü Lejyon Taburunun 7 Kasımda Harşit civarında Karaahmetli'ye yaptığı baskın püskürtüldü.

16 Kasım 1916 – Vehip Paşa İstanbul'a gidince, Suşehri'ne 3 ncü Ordu Vekâletine geldim.

18 Kasım 1916 – Kürtün'ün kuzeyinde Uluköy'de 505 nci Alaya baskın yapılarak birçok kayıp verdirildi.

24 Kasım 1916 – Harşit üzerinde Kalei Bedirma'ya yapılan baskında, 490 ncı Alaydan esirler alındı.

27 Kasım 1916 – Vehip Paşa İstanbul'dan Kayseri'ye geldi.

12 Aralık 1916 – Birçok Rus tayyaresi Kemah ve Refahiye'yi bombaladı.

18 Aralık 1916 – Şiddetli kar fırtınası yolları kapattı.

DEĞERLENDİRME

Görülüyor ki, Bayburt'un düşmesinden sonra, 3 ncü Ordu bir yerde tutunamıyordu. Ahmet İzzet Paşanın önceden yazılan tavsiyelerine dayanarak Kelkit - Gümüşhane batı hattı tutulmuştu. Fakat kuzeyden tehdit olunan ikinci bölge, Fırat dönemecinde kalamadı. 2 nci Ordu, henüz düşman gerilerine taarruz edecek durumda değildi. Eğer durumu tehlikeli görülen Bayburt'u üç ay önce terk etseydik. Trabzon - Bayburt ana yolundan yararlanacak olan düşman bir-iki ay önce 3 ncü Orduyu yolsuz dağlara atar ve kendi yol ağlarını tutarak beslenme ve savunmasını kolaylaştırırdı. Böylece iki tarafın durumu tamamen aksi bir şekle girerdi ki bu durumda henüz yollarda bulunan 2 nci Ordunun yan ve gerilerinin bir ay önce düşmesi mümkün olurdu. Bu şekilde, bu yılki seferi az kayıpla ve başarıyla sonuçlanabilirdi. Şimdi harekâtı inceleyelim.

Üçüncü bölgenin, 250 kilometrelik bir cepheyi, noksan muharebe araçlarıyla; üç misli kuvvetli ve mükemmel donanımlı bir düşman karşısında kayıp vermeden çekebilmek için önemli tedbirler alınması gerekiyordu. İlk önce, karargâh cepheye telgraf ve telefonla bağlı noktalar arasında, hareketli bulunuyordu. Gerektiğinde kendi subaylarından, atlılarından yararlanarak durumu incelemek ve emirleri bildirmek imkânını buluyor, cephe komutanları ile konuşarak genel amaçlar uyum çerçevesinde takip olunuyordu. Meselâ, bizim karargâh gece araba ile bir yerden diğerine intikal ederken uyumak ve dinlenmek imkânı bulunuyor ve ertesi gün erkenden yeni karargâhta faaliyete geçilebiliyordu.

Büyük cepheyi dört parçaya, Kop, Çoruh, Hart, Doğu Karadeniz ayırarak ara ve savunma hatları vermekle yetiniyor ve harekâtın idaresini sözlü ve yazılı direktiflerle cephe komutanlarının inisiyatifine bırakıyordum. Ara hatlarının verilmesinde, özellikle düşman ara hatlarına az çok uyum sağlanmasına önem veriyordum. Bu şekilde düşman merkezi ağırlıkları, bizimkilerle karşılaşıyor, zayıf noktaların bulunarak yarılması imkânı azalıyordu. Şeritleri kısa veriyordum. Böylece herhangi bir cephenin inisiyatiften uzak, geniş ölçüde geri çekilmelerine engel olabiliyordum. Bazen çok sıkışan komutanlar, Albay Bahattin gibi, ara hatlarının biraz daha uzun verilmesini rica ederlerdi. Geri çekilme esnasında elde küçük bir ihtiyat bulundurmak gereklidir. Bu kadar geniş cephede düşmanın her taraftan birden taarruzu hâlinde ihtiyat ayırmak çok zordur. Fakat geniş cephelerdeki devamlı geri çekilmelerde çoğunlukla asker dağılıp birliğini bulamıyor. Karargâhlarda süvariler ve subaylar sıkı bir perde ile bu gibi askerlerden oluşan birliklerin teşkiline imkân buluyorlardı. Bazı sıkıntılı durumlarda, bunlar önemli işler görüyorlar ve fırsat doğduğunda bunlar yine eski birliklerine dağılıyorlardı.

Burada süvarinin görevlendirilmesi hakkında önemli bir eksikten bahsedeceğim. Cephemiz iki kez yarılmıştı. Sebebi bizim süvari tümeninin dağlık bir bölgede ve düşman süvarisinin bulunmadığı yerde kullanılmasıdır. Ancak, bizim 2 nci Tümenimiz ikinci ve üçüncü bölge arasındaki bağlantıyı koruyordu. Hâlbuki bu görev, bir süvari alayı ile de yapılabilirdi. Sibirya Kazak Tugayının karşısında, bizim süvari tümenimiz bulunsaydı ne Köse ne de Çemen dağı yarma harekâtı olmazdı. Belki de Erzincan elde tutulabilirdi.

İkinci önemli nokta da iki bölge arasındaki ara hattıdır. Nasıl ki, Pırnakapan'da ara hattının Fırat olması, güneyde yarma harekâtı sonrasında Kop cephesinin arkasına düşmanın baskın yapması imkânını ortaya çıkarmış ise burada da iki bölge arasında önemli bir yolun bulunması, Sibirya Kazak Tugayının, Çemen dağına baskın yapmasına imkân vermiştir. Burada, bu yol tamamen ikinci bölgeye verilmeliydi. Yani Topuzlubaba da ikinci bölgeye dâhil edilerek bu yolun savunması için 2 nci Süvari Tümeninin 10 ncu Kolordunun sağından soluna alınması gerekirdi. Cephe yarıldıktan sonra süvari tümenimiz İspaha çayırına getirildi, fakat çok geç kalınmıştı.

Bu noktada bir hatıramı anlatmak istiyorum: Filistin muharebelerinde Kres Paşa komutasındaki Gazze cephesini tehdit eden kısmın savunmasını Falkenhayn bana vermişti. Komuta ettiğim 7 nci Ordu, Bi'ru's-sebi' - Kudüs yolunu savunduğundan batısındaki bir kısmın benimle ilgisi yoktu. Yani buradan ilerleyen düşman, benden çok, Kres Paşayı etkilerdi. Bu görüşü Falkenhayn'a söyledim. Cevap olarak dedi ki; Kres Paşa kendisini tehdit eden bu kısmı, doğal olarak dikkate alacaktır. Siz de emirleri dikkate aldığınızdan, bir kat daha emniyet altına alınmış olur. Hâlbuki Kres Paşa, bu kısmı 7 nci Ordunun koruyacağı düşüncesiyle bu tarafa hiç önem vermedi. Hatta Falkenhayn'ın bizi takviye için gönderilmesini emrettiği kuvvetin sevkinden bile kaçındı. Sonunda, Gazze'nin korkunç bir şekilde düşmesine sebep oldu. Bundan dolayı, burada da Kalur - Çemen dağı - Mihar yolu üçüncü bölgeden, çok ikinci bölgeyi ilgilendirdiğinden tamamen ona verilmesi gerekiyordu.

RUSLARIN CEPHEMİZDEN ÇEKTİKLERİ KUVVETLER

Bayburt çıkıntısı ortadan kaldırıldıktan sonra, cephenin uzunluğu yarıya inmişti. O hâlde Ruslar buradan yarı kuvvetlerini tasarruf edebilirlerdi. Yollara hâkim olmaları, Trabzon'dan kolayca ikmal ve iaşe edilmeleri, bizi irtibatsız dağlara sürmüş bulunmaları gibi sebeplerle bu kuvveti tehlikesizce çekebilirlerdi. Hâlbuki 3 ncü Ordu karşısında üç kolorduyu, 5 nci, 2 nci Türkistan Kolorduları ile 1 nci Kolorduyu bırakmışlardı. Yalnız takip için ayırdıkları genel ihtiyattan 4 ncü Avcı Tümeni ile 5 nci Avcı Tümeninin bir tugayını geri almışlardı. Buna ek olarak çok perişan olan 2 nci Plaston ile 4 ncü Plaston Tugaylarını da dinlendirmek, yeniden düzenlemek ve takviye etmek için geri çekmişlerdi.

Buna göre üçüncü bölgenin karşısından yalnız 18 tabur, 4 ncü Avcı Tümeninin üç alayı ile 2 nci Plaston Tugayı ve ikinci bölgeden 10 tabur alarak, toplam 28 tabur ile 5 nci Avcı Tümenini takviye etmişlerdi. Oysa, 60-70 tabur çekilebilirdi. Çünkü, düşman burada çok sayıda esir alamamış, bir buçuk ayda çok fazla kayıp vererek karşılığında ancak 50-100 kilometre ilerleyebilmiştir. Düşman yenilginin derecesini önemsemiyor, ancak buradan kuvvet çekmekten sakınıyordu.

Manchester Guardian adındaki İngiliz gazetesinin, Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi'nde, askerî yazarı bulunan Philips Price'ın[410] 12-13 Eylül 1916 tarihinde, gazetesine yazdığı ve tercümesi Askerî Dergi'nin 70 numaralı Eylül 1928'de yayınlanan makalesinde şunları söylemektedir: "2 nci Türkistan Kolordusunun sol kanadı Erzurum yolunu geçerek Sağırcı mevkiine kadar girmişti. Bunun üzerine Fevzi Paşa, Bayburt civarını boşaltmaya karar vermişti. Buradaki kuvvetin merkezini teşkil eden birlikler, geri çekilme hattının kesilmesi tehlikesiyle karşılaşmamak için güneybatı yönünde, nispeten daha kötü yollardan Kelkit çiftliğine ve oradan da Erzincan'a giden yolu izlemişlerdir. Bu geri çekilme, o kadar güzel idare edilmiştir ki söz konusu kuvveti takip etmekte olan Kazak süvarileri, çok uzun süren mesaiden sonra ancak 200-300 asker esir alabilmişlerdir. Hamdi Bey, inatçı bir direniş göstermiş ancak dağlık yerlerden geçerek Tirebolu'ya geri çekildiği 20 Eylül tarihine kadar, bu direnişine devam etmiştir."

Şu durumda, düşmanın 3 ncü Ordu cephesinden bu kadar az kuvvet çekmesinin sebepleri anlaşılmaktadır. Fazla kuvvet çektiği takdirde bu kuvvetler güneye doğru uzaklaştıkları sırada, 3 ncü Ordu tarafından bir karşı taarruz yapılırsa, Trabzon - Bayburt - Erzincan yolunun kesilmesi tehlikesi baş gösterecekti. Bu durumda Rus ordusunun, sağ kanadının Trabzon'dan iaşesi ve ikmali mümkün olamayacağından büyük bir bunalım ortaya çıkacaktı. Bu tehdidi ortadan kaldırmak şarttı. 3 ncü Ordunun Kartalık - Oğnut hattına karşı yaptığı başarılı taarruz sırasında Ruslar sıkıştıklarından dolayı 3 ncü Ordu cephesindeki birtakım kuvvetleri geri alarak, güneye sevk etmek istemişlerdi. Fakat 3 ncü Ordunun yaptığı karşı taarruzlar, özellikle 31 Ağustos 1916'da Çemen dağında yaptığı taarruz, düşmanı şaşırtmış ve çektikleri kuvveti tekrar cepheye geri göndermek zorunda kalmışlardır. Ruslar, gördükleri faaliyetten dolayı, 3 ncü Ordunun geriden yardım aldığına inanıyorlardı. Rus yazarları da böyle yazıyorlar. Hâlbuki, o sırada hiçbir kuvvet gelmemişti.

16 Temmuz 1916'da Bayburt'un düşmesi üzerine Vehip Paşa, Peteriç'teki karargâhını Erzincan'a nakletmiş, Enver Paşaya 2 nci Ordunun güneyden kuzeye doğru yapacağı harekâtla Rus sol kanadının zorlanması gerektiğinde ısrarcı olmuştu. Enver Paşadan 20 Temmuz 1916 tarihinde

[410] Morgan Philips Price (1885-1973): 1908-1914 yılları arasında Orta Asya, Sibirya ve Türkiye'de bulunmuştur. 1914-1918 yıllarında Manchester Guardian gazetesinin Rusya muhabirliğini, 1919'da ise Daily Herald gazetesinin Berlin muhabirliğini yapmıştır. Gazeteciliğin yanı sıra siyasetle de uğraşmıştır.

gelen cevapta, 49 ncu Tümenin gönderileceği yazılıyordu. Tümen, ancak 14 Ağustos 1916'da Kayseri'ye kolbaşısı ile varmış bulunuyordu. Tümen çok geç kalmıştı. Muharebe kesintiye uğradıktan sonra ancak 13 Eylül 1916'da Suşehri'nde bu tümeni görebilmiştim. Rus ordusunun yorgunluğu ve taarruzlarının gevşemesi üzerine, 3 ncü Ordu, Erzincan - Kelkit - Gümüşhane batısında tuttuğu yeni mevzilerde toplanabilmiş, bir süre dinlendikten sonra karşı taarruzlara girişmek imkânı bulmuştur. En perişan bir ordu bile beş-altı gün fırsat bulabilirse, toparlanabilir. 1912'de Balkan Savaşı'nda Kumanova bozgunundan sonra, Vardar Ordusu, Pirlepe ve Manastır'da toplanarak direnmişti. Uzun geri çekilmelerde dağılan birliklerin perakendeleriyle firarîler ayrı ayrı şeylerdir. Firarîler nispeten azdır. En çok perakende askerler birliklerin kuvvetini düşürür. Fakat cephede dağılan birliklerin iyi bir posta teşkilâtı ile toplanması mümkündür. Cephe gerisinde, kendi kolordu karargâh süvarileri ve subayları aracılığıyla toplanan perakendelerden oluşan bölükler, hatta taburlar teşkil olunmuştur. Rusların "geriden Türkler yardım aldı" dedikleri işte bu birliklerdir.

Guze diyor ki: "3 ncü Ordu Kemah - Melikşerif[411] - Şiran - Harşit hattının doğusunda tutunmuştu. Mevcudu 40.000 askere inmişti ve Ağustos 1916'da 13.000 firarî yakalanmıştı. İaşe bozuldukça firar artıyor ve iaşe düzeldikçe firar azalıyordu."

ÜÇÜNCÜ BÖLGE KUVVETLERİ

28 Haziran 1916'da Of'a yapılan taarruz sırasında üçüncü bölge kuvveti 46.639 asker, (34.716 piyadeden) ibaretti. Geri çekilmeden sonra, 13 Eylül 1916'daki kuvvet ise 24.551 piyade idi ki yaklaşık olarak 10.000 muharip piyade kaybedilmişti. Kafkas teşkilâtından sonra üçüncü bölge yani 2 nci Kafkas Kolordusu 32.900 askerden, bütün 3 ncü Ordu ise 66.092 askerden ibaretti. Ayrıca eğitim merkezlerinde 12.478 asker mevcuttu. Menzil askeri de hesaplanırsa ordunun toplam kuvveti 87.363 askere ulaşıyordu.

DİKKAT ÇEKİCİ BİR OLAY

Maden'de bir Türk telefoncu askerinin Sibirya Kazak Tugayının hareketinden, Bayburt'u zamanında haberdar ederek, kolordu karargâhını baskına uğramaktan kurtardığını yazmıştık. Burada da bir Rus telefoncu askerinin önemli bir faaliyetini söylemek istiyorum. Bayburt'un düşmesinden bir gün önce karargâhımla Balahor'da bulunduğum sırada, telefonla Bayburt'a bir emir veriyordum. Kurmay başkanım telefonda yabancı bir ses duyarak şüphelendi. Derhâl emri kesti ve yanlış bir emir yazdırmaya başladı Bunu kontrol için bir süvari keşif kolu çıkardık. Keşfin sonunda bir Rus keşif kolunun Bayburt - Balahor telefon teline bir makine takarak haberleri çaldığı anlaşıldı.

[411] Melikşerif: Erzincan-Refahiye'ye bağlı köy. Bugünkü adı Yurtbaşı.

VEHİP PAŞANIN PLÂNI

21 Temmuz 1916 günü 39 ncu Tümenin taarruzu üzerine Vehip Paşa, düşmanı durduramadığı takdirde 3 ncü Ordunun Çardaklı ve Kemah boğazlarına çekileceğini, aksi takdirde kuzeyden zorlamanın orduyu Kozican dağlarına atma tehlikesi bulunduğunu genel karargâha bildirmişti. Fakat Enver Paşa, 9 ncu Kolordunun geri çekilişine razı olmadığından, 22 Temmuz 1916'da ikinci bölge birliklerinin eski yerlerine dönmesini emretmiş, 49 ncu Tümenin de Sivas'a gelmekte olduğunu bildirmişti. Bir ayda gelebilecek olan bu tümenin, zamanında işe yaramayacağı açıktı. Zaten Rusların 39 ncu Tümeni izlemeye başlamıştı ve 9 ncu Kolordunun geri dönüşüne de imkân yoktu. Vehip Paşa, "Bu durumda ikinci bölgenin tutsaklığa mahkûm olacağını" bildirdi.

14 Ağustos 1916'da Ruslar tahkimata başlamışlardı. Vehip Paşa, yolda bulunan 4 ncü Kolordunun 3 ncü Orduya verilerek 28 nci, 36 ncı, 47 nci, 48 nci Tümenlerle, Erzincan'daki Ruslara, Kemah boğazından bir taarruz yapılmasını teklif ettiyse de 2 nci Ordunun bir başarı kazanması daha önemli olduğundan, oraya sevk olundu.

ÇEMEN DAĞI HAREKÂTI

Rusların, cepheden çok yanlardan daha hassas oldukları ve Bahtlı - Kop taarruzlarında, bu şekilde hareket ederek çok başarılar kazanıldığı yukarıda görülmüştü. Buna dayanarak, Cafoğlu - Kurugöl yolundan yararlanarak, buraya, kuvvetli sahra ve obüs topçusu toplanması ve bunlarla Rusları cepheden sıkı ateş baskısına alarak 10 ncu Kolordu tarafından yapılacak gösteriş taarruzlarıyla düşmanın kandırılması ve durdurulması mümkün görülüyordu. Bu sırada 10 ncu Tümenin Yeniköy mezrasından Sarışeyh - Menküt hattını gece baskınıyla ele geçirmesi; 9 ncu Tümenin de Menküt'ün güneyinden 2630 rakımlı tepeye ve doğusuna saldırarak, Rusları Bahtlı'da olduğu gibi bir paniğe uğratması mümkündü. Rusların ummadıkları yerden yapılan taarruzun başarılı olduğuna en kesin delil, Polot - Mador baskını ve Of cephesinin yarılmasıdır. Burada amaç, Karadağ - Çemen dağı cephesini topçu ateşi baskısı altında tutmak ve bütün cephede gece baskınları yaparak düşmanı durdurmaktır.

Güzel bir keşif sonucu, alaca karanlıkta, 9 ncu Tümenin 2630 rakımlı tepeyi tutacağı kuşkusuzdu. Of cephesinde de aynı tümen, bu şekilde başarılı olmuştu. Ordu komutanı, bu hareket tarzını uygun bulmayarak, 9 ncu Tümeni cepheye sürdü. 10 ncu Tümenin kuvveti, hem Menküt sırtlarını ele geçirmek, hem de Çemen dağını tutmak için tabi ki yeterli değildi. Ancak, Menküt'ün batısındaki Taşlıtepe'yi tutabildi. Yapılan yarma da derin olmadığı için, karşı taarruzlarla düşman tarafından kapatıldı.

TRABZON'UN RUSLAR TARAFINDAN TAHKİMİ

Sahil bölgesinde gösterilen faaliyet, doğrudan Trabzon'u tehdit ettiği için buradaki 123 ncü Tümen yeterli görülmeyerek, Trabzon'da tahkime başlanmıştı. Maslofski'nin vermiş olduğu bilgiye göre; haziran ayı sonlarında Türkler, 5 nci Kolordu ve 2 nci Türkistan Kolordusunun arasına girip cepheyi

yarınca, 1 nci Kars Alayı acilen sevk edilerek, temmuz ayı ortalarında Trabzon'a gelmişti. Trabzon, 25 kilometre yarıçapında müstahkem mevki sayılarak, 19 Ağustos 1916'da çeşitli çapta 120 top da Trabzon'a gönderilmişti. General Schwartz, özerk valilik yetkisiyle müstahkem mevki komutanı olarak atanmıştı. Trabzon - Ardasa arasında bir dekovil inşa ediliyordu. Bayburt çıkıntısının yaptığı etki sonucunda Ruslar, bundan böyle kanatları kaptırmamak için çıkıntıdan sakınıyorlar ve cephelerini düz bir hat hâlinde bulundurmaya dikkat ediyorlardı. Bu sebeple Sahil Müfrezesini, üç ay kadar Harşit'in gerisine atmakta başarılı olamadılar. Çünkü güney tarafları sürekli tehdit altında bulunuyor ve Sahil Müfrezesinin yapmış olduğu faaliyetler, 123 ncü Tümenin zayıf olan kuvvetlerini yıldırıyordu. Rusların burada dört kat kuvvetli oldukları ve denizden bile kanadımızı sürekli olarak dövme ve hatta çetelerle tehdit etme imkânı vardı ve fırsat buldukça bunu da yapıyorlardı. Gerçekten ekim ayı sonuyla kasım ayı başlarında, Fatsa ve Terme'ye yapılan eşkıya baskınları üzerine, 2 nci Kafkas Süvari Tugayının Niksar ve Reşadiye'ye gönderilmesinde mecburiyet görülmüştü.

ERZURUM'UN RUSLAR TARAFINDAN TAHKİMİ

Ruslar, Trabzon'u tahkim etmekle yetinmeyip, Erzurum'u da yeni tahkimatla takviye ediliyorlardı. 1915'te Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra Ardahan, Ahıska ve Sarıkamış'ı tahkim ettikleri gibi, Erzurum'u aldıktan sonra da özellikle 2 nci Ordunun yığınağı ve 3 ncü Ordunun taarruzları üzerine, Gürcü boğazı ve Harput taraflarını güven altında bulundurmak için Dumlu - Deveboynu - Palandöken hattını batıya ve güneye doğru tahkime başlamışlardı. Kars'tan da birçok top getirmişlerdi.

Bütün bu değerlendirmeler, Rus sevk ve idaresinin, ne kadar tedbirli hareket ettiğini göstermektedir. Bütün bunlar da yapılan karşı taarruzların ve gösterilen gayretlerin ne kadar etkili olduğunu ispat etmektedir.

KAFKAS TEŞKİLÂTI

Mevcutları pek az, 2000 - 2500 seviyesinde bulunan 36 ncı Tümen ile Sahil Müfrezesi (37 nci Tümen) gibi derme çatma birlikleri tümen hâlinde bırakıp, çok kuvvetli kadro ile Çanakkale'den gelen tecrübeli ve her biri 4500 - 5000 mevcudundaki 9 ncu, 10 ncu ve 13 ncü Tümenleri Alay seviyesine indirmek pek sağlıklı bir uygulama olmamıştır.

1. Ruslar, bu alay seviyesine düşürme faaliyetini haber alınca, Türk kuvvetlerinin üçte bir oranına indiğine hükmedince maneviyatları çok artmıştı. Yayımlanan bütün Rus eserlerinde, bu konu belirgin bir şekilde görülmektedir. Oysa ki Sarıkamış felâketinden beri Türk tümenleri sürekli olarak zayıflamış ve hiçbir zaman tam mevcutlu olamamıştır. Fakat düşmanlar, tabur adedini göz önüne alarak Türkleri üç misli kuvvette zannetmişlerdir.

2. Enver Paşa, 1/3 oranında kuvvetin kaldırılmasına taraftar olup, diğerlerini olabildiği kadar kuvvetlendirmek imkânını görürken, kuvvetlerin

2/3'ünü lâğvetmek 3 ncü Ordunun zararına olmuştur. Özellikle 3 ncü Ordu birliklerinde 12.428 asker mevcuttu. Bunlar, Enver Paşanın teklifine göre her kolorduda kalacak iki tümeni ikmale yeterli oluyordu. Aslında 5 nci Kolordu birliklerinin tam mevcutlu (taburları 500 muharip) olmasından dolayı, bunları ikmal etmeye gerek yoktu.

3. Ruslarla karşı karşıya muharebeye sokulan Türk birlikleri eşit sayıda subay kadro mevcuduyla, top ve mitralyöz sayısı aşağı yukarı eşit bulunuyordu. Tutulan cephe ile görülen hizmet arasında nispî bir denge ortaya çıkıyordu. Oysa ki, Rus taburları daima tam mevcutlu, yani 1000 asker olduklarından, Türklere oranla muharebeye giren askerin yoğunluğu üç kat fazla oluyordu. Piyade muharebesi ilerleyinceye kadar, iki tarafın kayıp oranının yoğunluk oranında olacağı doğaldı.

Yakın muharebelerde Türk kuvvetleri savunmada kaldıkça, avcı hatları çok zayıf ve siperler içerisinde bulunduğundan, sıkı hatlarla ilerleyen Ruslara kıyasla yine kayıp oranı Ruslar aleyhine oluyordu. Ancak Ruslar, çabuk ilerleyebiliyorlardı. Buna karşılık geride tutulan Türk darbe kuvvetleri, önemli noktalarda Ruslara bomba ve süngü ile atılınca, onların bir noktada bozularak çekilmesi, bütün hatlarını sarsıyordu. Rusların subayları, özellikle drujinleri, Türklere kıyasla değersiz olduklarından, her şeyden önce Çanakkale'de yakın muharebeye alışmış subayların karşısında sürekli tedbir almada kusurlu davranıyorlardı. Konuşlandırılan Rus kuvvetlerinin, ateş gücünden sık avcı hatlarına takılıp kalması, Türk topçu ve mitralyözleri için çok iyi hedefler oluşturuyordu. Bunun için her zaman Rus kayıpları Türklere oranla en azından iki kat oluyordu. Türk saldırıları baskın şeklinde ve düşmanı topçu ateşi altında tutarak yapıldığından öncekine göre kayıpları az oluyordu.

Rus kuvvetlerinin; başta drujin ve 5 nci Kolordu birliklerinin maneviyatları çok bozuk olduğundan, Türklerin Ruslara oranla üçte bir kuvvette olan taburları, üstün geliyorlardı. Kafkas teşkilâtından sonra, Rus birliklerinin karşısına, eşit sayıda birlik koymak imkânı kalmadığı için 1/3 oranındaki karşılıklı muharebede, bu konuşlandırmalarından yukarıda söylendiği üzere, fayda sağlanamıyordu.

Kafkas teşkilâtının bu kadar zaaf göstermesine rağmen, 3 ncü Ordu yine düşman taarruzuna karşı koymayı umuyordu. Çünkü Rus ordusunun güçsüzlüğü ve yıkılmak üzere olduğu çok iyi hissediliyordu.

BAYBURT PLEVNE VAZİFESİNİ GÖRDÜ MÜ? (Kroki-63)

3 ncü Ordu komutanının genel karargâha bildirdiği, Bayburt'u bir Plevne yapma isteğini, yukarıda anlatılmıştı. Plevne; 1877-1878 Türk-Rus Muharebesi'nde Rus ordularını kendine çeken ve üç meydan muharebesinde üstün gelerek sonunda esir düşen Türk ordusunun bir kahramanlık örneğidir. Bununla, Bayburt'u karşılaştıracak olursak, görülüyor ki, Bayburt savunması; Rus ordusunun büyük bir kısmının dört ay kadar burada bağlanmasına sebep olmuştur. Rusların burada durdurulmaları Türk

ordularına taarruzî hareket etme imkânı sağlamıştır. Sonunda tehlike ortaya çıkınca, Rus ordusunu hırpalayarak düzenli bir şekilde çekilmiş ve önemli düşman kuvvetlerini önünde durdurmuştur. Bu durumda Bayburt savunması, başarılı olmuş bir Plevne sayılmalıdır. Plevne ordusu, plân gereğince Orhaniye'ye çekilseydi, başarılı olmuş bir Bayburt olurdu. Ahmet İzzet Paşanın verdiği direktifte düşmanı olabildiği kadar çok tutmak ve tam zamanında çekilmek emrediliyordu. Bu emir bütünüyle yerine getirilerek, mart ayından temmuz ayına kadar, dört ay aralıksız süren muharebelerle 2 nci Ordunun toplanması için gereken zaman kazanılmıştır. Yukarıda anlattığımız bazı hatalar yapılmasaydı, 2 nci Ordu taarruza geçtiği sırada bile Bayburt Türklerin elinde bulunabilirdi.

Maslofski'nin ifadesine göre, 153 ncü Alay, "Erzincan" taarruzundan önce 5000 silâhlı ve 600 silâhsız olmak üzere toplam 5600 askerdi. Taarruz sonucunda bölüklerin mevcudu 70 ilâ 100 askere inmişti. Bu durumda, alayın % 75 kayıp verdiği anlaşılıyor. Diğer kıt'aların da buna yakın kayıplar verdikleri muharebelerin şiddetinden anlaşılmaktadır. Özellikle Bayburt ve çevresinde çok kanlı muharebeler olmuştu. Bunu anlamak için 63 sayılı Aralık 1926 tarihli Askerî Mecmua'da tercümesi yayımlanan Kafkas Rus ordusunda İngiliz istihbarat subayı General Marsen'in makalesinin bazı kısımlarını arz ediyorum:

"Cephede yanında bulunduğum komutanlardan biri, o zaman 2 nci Türkistan Kolordusu komutanı ve sonra Kafkas Ordusu başkomutanı olan Perjevalski idi. Bir zamanlar, 15 yıl kadar Erzurum'da hizmet etmişti. Buraya ilişkin elde ettiği bilgilerden yararlanarak, 2 nci Türkistan Kolordusunu dağ yollarından geçirip, gökten iner gibi kuzeyden Erzurum'a yüklenmişti. Grandük'le temmuz ayı sonunda Trabzon ve Erzurum'a yaptığımız denetleme sırasında, bu harekât hakkında araştırmalarda bulundum. Kafkas ordusundaki Rus erlerinin birçoğu ancak bir iki hafta önce silâh altına alınmışlardı. Bu erlerin % 85'i isimlerini bile yazmaktan aciz ve çevrelerinde cereyan eden durumdan tamamıyla habersizdiler. % 10'nun yüzleri, elleri ve ayakları donmuştu. Erler aç ve yorgundular. Bu harekât sırasında birçok muharebeler meydana gelmişti. Bunların en şiddetlisi Trabzon'un güney ve güneydoğusunda cereyan etmişti. Burada 2 nci Türkistan Kolordusunun oluşturduğu hatla, 5 nci Kolordu hattı birleşiyordu. Yine bu bölgede Türkler çok iyi bir şekilde muharebe ettiler. Rusların kayıpları çok fazlaydı. Meselâ; Her biri 1000 mevcutlu dört taburun birleşmesinden oluşan bir alay, herhangi bir muharebede mevcudunun dörtte birinden daha az bir kısmını kaybetmişse bu alayın çok kötü bir biçimde hareket etmiş olduğu kabul ediliyordu." 16 ncı Türkistan Alayı, son muharebede 900 er kaybetmiş olduğundan, Grandük bunlara "Gelecek defa daha iyi hareket etmelisiniz!" diyordu.

Bu ifadelere bakılarak son taarruzda Rusların en azından % 20 oranında kayıp verdikleri kabul edilebilir. Tam mevcutlu 160 taburun, 3 ncü Orduya saldırdığı düşünülürse, 200.000 mevcutlu bu Rus ordusunun 40.000

kayıp vermesi gerekir. Oysa ki Rus yayınlarına dayanarak Larcher ve Maslofski, Erzincan'ın ele geçirilmesini hedef alan harekâtta, aşağı yukarı bir ay içinde 15.000 kayıp verildiğini yazıyorlar. Oysa ki, mart ayından temmuz ayına kadar devam eden dört aylık muharebede dahi en azından 15.000 kayıp verildiği kabul edilirse, Bayburt - Erzincan muharebesinde beş ayda en az 30.000 kayıp verdiklerini kabul etmek gerekir. Trabzon'u almak için 3500 kayıp verdikleri daha önce belirtilmişti. Ondan sonra da yine bu kadar kayıp hesaplanırsa, 7000 olur. Buna yalnız üçüncü bölgede alınan 3000 esir de eklendiği zaman, Rusların 40.000 asker kaybettikleri çok açık olarak ortaya çıkar. Bu süre içinde 3 ncü Ordunun kayıpları hastahane kayıtlarına ve olay yerinde alınan raporlara bakılırsa 9700 şehit, 15.000 yaralı ki toplam 24.700 askere ulaşır.[412]

İki tarafın aldıkları esirlere gelince; her zamanki gibi abartılarak 17.000 esirden bahsetmektedirler. Aslında 50.000 muharipten oluşan 3 ncü Ordunun, o sırada ortaya çıkan kolera ve bazı salgın hastalıklardan dolayı da çok kayıp verdiği düşünülürse, tamamen yok olması gerekirdi. Oysaki sürekli olarak üç Rus kolordusunu cephesinde durdurmuştur. Bundan dolayı Larcher'in Erzurum'un düştüğü sırada söylediğine bakılırsa, burada on kat abartı vardır. Özellikle Philips Price'in yukarıda anlatmış olduğumuz ifadesi, ne kadar az esir aldıklarını göstermektedir. Buna karşılık, yalnız üçüncü bölgede bizzat yerinde tuttuğum kayıtlara göre, Ruslardan beş ay içinde alınan esirlerin toplamı 3237'ye ulaşmıştı. Bunlarla beraber 14 top ve 29 mitralyöz de ele geçirilmişti.

KOLERA SALGINI

9 ncu Tümen, haziran ayı ortalarında Bayburt civarına geldiği sırada, koleraya tutulmuştu. Rusların, Bayburt üzerine yapmayı düşündükleri saldırıyı önlemek ve Of - Trabzon taarruzuna başlamak üzereydik. Bu tam mevcutlu ve yeni tümen esas darbeyi vuracaktı. Bu durumda, 9 ncu Tümeni muharebeye sokmak, koleranın bütün orduya yayılması tehlikesini doğurabilirdi. Bakteriyolog Hulusi (Behçet) Bey,[413] bir gün içinde 500 kadar hastalık mikrobunu taşıyan askeri araştırıp ayırarak tümeni sağ ve sağlam bir duruma getirip muharebe meydanına yetiştirmiş ve Of yarmasında Ruslara karşı üstünlük sağlanıp, bir ay daha zaman kazanılmıştır. Bayburt'taki geri çekilme sırasında, yorgunluk ve sıkıntılardan dolayı kolera salgını, bir kere daha ortaya çıkmışsa da, Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Salim (Sağlam)'in çabaları sonucu büyük yıkımlara meydan verilmeden yayılması önlenmiş ve ortadan kaldırılmıştır.

---

[412] Gnkur. ATASE ve Dent. Arşivi; BDH Koleksiyonu, Klâsör: 1110, Dosya: 281, Fihrist: 3-2.

[413] Dr. Hulusi Behçet (1889-1948): Türk cildiye uzmanı. Tıp öğrenimini 1910 yılında tamamlamış, 1914 Temmuzuna kadar Gülhane Cildiye Kliniğinde asistan olarak çalışmıştır. 1914 Temmuzunda Kırklareli Askerî Hastahanesi başhekim yardımcılığına tayin edilmiş, daha sonra 1918'e kadar Edirne Hastahanesinde dermatoloji uzmanı olarak çalışmıştır. 1918 Ağustosunda önce Budapeşte sonra Berlin'de Charité Hastahanesinde çalışmış, 1919 Ekiminde yurda dönmüştür. 1923'te Zührevî Hastalıklar Hastahanesi Başhekimi, sonra da Gureba Hastahanesi cildiye uzmanlığına nakledilmiştir. Behçet hastalığını bulmuştur. Türk bilim dünyasında profesör unvanını alan ilk kişidir.

KIŞ HAREKÂTI

Aralık ayında yapılan baskınlarda ele geçen esirlerden, Rus kuvvetlerinde bir değişiklik olmadığı anlaşılıyordu. Ruslar ışıldaklarla önlerini aydınlatarak, baskınlara karşı tedbir aldıkları gibi, Türk siperlerini de aydınlatıp geceleri topçu ateşi baskınları yapıyor gibi görünüp, başka sırtlara piyade baskını yapıyorlardı. Ruslar bu baskınları, bölük hatta tabur gibi kuvvetlerle yapmaktaydılar. Çünkü küçük kuvvetler Türk siperlerine yaklaşamıyorlardı. Ruslar, baskın sırasında özellikle beyaz gömlekler giyerek, karlı zemin üzerinde geceleri kolaylıkla gizlenebiliyorlardı. Sahil Müfrezesi (37 nci Tümen) Harşit suyunu geçerek, 123 ncü Tümene başarılı baskınlar düzenliyordu. Şadi ve çevresine yapılan baskınlarda da düşman kuvvetleri perişan edilerek siperleri ele geçirilmişti. Esir edilen bir Rus subayı, Rusların bir kış saldırısına hazırlandığını, fakat son anda bu emrin geri alındığını açıkladı. Rus erleri arasındaki disiplinsizlikten dolayı kaçan bir Rus subayı da 18 nci Tümene sığınmıştı.

1917 SENESİ HAREKÂTI

6 Ocak 1917 – 12 gemiden oluşan bir Rus donanmasının Espiye[414] açıklarında batıdan doğuya doğru ilerlediği gözlemlendi. Ruslar bu yolla, sol kanadımızı sürekli olarak tehdit altında bulunduruyorlardı.

9 Ocak 1916 – Gürcü lejyonu lâğvedildi. Bu lejyon 1915'te Avni Paşa, Doğu Karadeniz ve Çevresi komutanı iken Almanların ısrarı üzerine, Avni Paşanın yardımıyla kurulmuştu. Gürcülerle yapılan anlaşma gereğince, Gence, Gümrü, Kars ve Ardahan Gürcistan sınırları dışında kalacak ve Türkler tarafından işgal olunabilecekti. Fakat bu lejyonlar, ciddî bir iş görmedikleri gibi kaçak Türk erlerine de sığınak oldukları için lâğvı yönünde karar alındı.

Ocak ayı içinde iki taraf da keşif baskınlarına devam ettiler. 37 nci Tümenin baskınlarından bunalan 123 ncü Tümen, Harşit ormanlarını yakıyordu. Çünkü bu çevreyi çok iyi bilen yerli halk, sık ormanlardan yararlanarak Rusları kanlı kayıplara uğratıyorlardı. Özellikle 37 nci Tümen Kozan ve Kaynaş'ta önemli başarılar kazanıyordu.

20 Ocak 1917 – 37 nci Tümen, karşısında Kara Ahmetli'ye gelen bir düşman taburu, top ve piyade atışları sonucu perişan edilerek kanlı bir şekilde geriye atılmıştı. Karadağ'da bulunan düşman alayının ordugâhı güçlü bir batarya ile dövülmüş, çok büyük kayba uğratılan Rus kuvvetleri dağıtılmıştı. Buna karşılık Rus deniz tayyareleri Tirebolu'yu bombaladılar ve deniz nakliyatını önlemek için, Giresun'da bulunan kayıkları bombalayarak 30 kadar takayı tahrip ettiler. Şiran'ın kuzeyinde 33 ncü Tümen bölgesinde çok kar yağdı ve yollar kapandı. 12 erden oluşan bir manga, çığ altında kalarak öldü.

[414] Espiye: Giresun'a bağlı ilçe.

Şubat ayında tarafların keşif baskınları devam etti. Rusların ayrı ayrı kollarla baskın yaparak geride aydınlatma tabancalarıyla kollarını topladıkları görüldü ve buraları topçu ateşi altına alındı. Taşlıtepe'deki düşman ordugâhı, ileri siperlere sürülen güçlü batarya ile perişan edildi. Alınan esirlerden, 17 nci Türkistan Alayının 18 nci Türkistan Alayını değiştirdiği anlaşıldı. Bütün Türkistan alaylarının cephemizde olduğu belirlendi. İki tayyaremiz Erzincan hangarlarını bombalarken fazla karşılık görmedi. Buna karşılık iki Rus tayyaresi Refahiye'yi bombaladı. 37 nci Tümenin sol kanadını, Ruslar, denizden bombaladılar.

1 Şubat 1917 – Almanların şiddetli denizaltı savaşını ilân etmeleri üzerine, ABD, Almanya ile olan ilişkilerini kesti. 7 Şubatta bu münasebetle Ruslar, bütün cephelerde gösteriler yaptılar. Doğal olarak tarafımızdan şiddetli ateşle karşılanarak onların olumsuz propagandalarına meydan verilmedi. Bu sırada Talat Paşa sadrazam oldu. 11 Şubatta İngilizlerin Kut'u zapt etmeleri[415] üzerine, 13 Şubatta Hemedan'da bulunan 13 ncü Kolordu geri çekilmeye başladı.

Bu sırada, 1 Mart 1917 miladî tarih kabul edilerek, Rumî takvimde 16 Şubat tarihi 1 Mart olarak kabul edildi. Böylece Rumî - milâdî takvimler arasındaki 13 günlük fark kaldırılmış oldu. Bundan sonraki tarihler buna göre verilmiştir.[416] Düşmanın baskınları daha da sıktı. Güçlü kuvvetleriyle siperlerimize girip esir almaya başladılar. Buna karşılık olarak biz de güçlü baskınlar yaparak esir almaya devam ettik.

8 Mart 1917 – Kafkas Ordular Grubu kuruldu.

RUSYA'DA İHTİLÂL

9 Mart 1916 – Rusya'da ihtilâlin başlamasından sonra, düzen daha da çok bozulmaya yüz tuttu. Rus sığınmacıları çoğaldı. Bu konuya daha sonra değineceğiz.

13 Mart 1916 – Kafkas Ordular Grubu Komutanı olan Ahmet İzzet Paşanın yerine Mustafa Kemal Paşa 2 nci Ordu komutanı oldu. Ahmet İzzet Paşanın komutası altına girmek istemeyen Vehip Paşa, hastalığını bahane ederek, 18 Mart 1916'da ordudan ayrıldı. Bu tarihten itibaren, 18 Temmuza kadar dört ay süreyle Suşehri'nde 3 ncü Orduya vekil olarak komuta ettim.

25 Mart 1916 – 5 nci Kafkas Tümeninin yerine 49 ncu Tümen cepheye, ilk defa Çukurçemen'e gönderildi ve 19 ncu Türkistan Alayından 30 esir aldı. Artık Ruslar çok kolay teslim oluyorlardı. 13 ncü Kolordu Diyale'de[417]

---

[415] Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi, 1914-1918, 3 ncü Cilt 2 nci Kısım, Gnkur. ATASE ve Dent. Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

[416] Eserin günümüz Türkçesine çevriminde milâdî tarihler kullanılmıştır. Hicrî-kamerî tarih sisteminin olduğu gibi devam etmesi şartıyla, Osmanlı Devleti'ndeki resmî yazışmalarda, 1916 yılı Şubat ayının 16'ncı günü, 1917 yılı Mart ayının birinci günü olarak esas alınmıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa; Takvîmü's-sinin, Haz. Yücel Dağlı, Hamit Pehlivanlı, Ankara, 1993, s.541.

[417] Diyale: Irak-Kerkük'ün kuzeydoğusundadır.

İngilizleri mağlûp etti. Bundan yararlanarak bir hafta sonra 1 Nisan 1917'de Diyale'yi geçerek esir olmaktan kurtuldu.

26 Mart 1916 – İngilizler Gazze'de de mağlûp oldular.[418]

30 Mart 1916 – Rus muhripleri ile tayyareleri Giresun'u bombaladılar. Deniz tayyare hangarını tahrip ettiler.

Rusya'da Kerenski Hükûmeti[419] kurularak çar iktidardan uzaklaştırılmışsa da Ruslar, henüz muharebeden tamamıyla çekilmemiştiler. Ama Rus ihtilâli, İtilâf hükûmetlerinin cephesini zayıflatmıştı. Ancak 6 Nisan 1917'de Almanya'ya savaş ilân eden ABD Hükûmeti, bu zayıflığı giderdi. 1917 ilkbaharından beri Kafkas cephesinde durum Rusların aleyhine dönmüştü.

Rusların 1917 kışında, 100.000 can kayıplarına rağmen, yine de sayıları 190.000'e ulaşıyordu. Bunu, Rusya'dan gelen ikmal askerleriyle 250.000 er ve 470 topa tamamladılar. Ancak, bu kuvvetle taarruzda, kendilerini zayıf görmelerinden ve fazla kuvveti de besleyememelerinden dolayı âtıl kalmışlardı. Muharebe sonunda ateşkes ve Brest-Litovsk Anlaşması[420] ile sonuçlanmıştır.

RUS İHTİLÂLİ SIRASINDAKİ DURUM

Rusya'da, Kerenski Hükûmeti kurulduktan sonra, Grandük Nikola, Kafkas Ordusu Başkomutanlığından alınarak, yerine Yudenich atanmış ise de daha sonra o da ihtilâlci olmadığı için görevden alınarak Perjevalski ordu komutanlığına getirilmişti. Nisan 1917'de iki tarafın baskınları devam etmekle birlikte, eski şiddetini ve önemini kaybetmişti. Grup Komutanı Ahmet İzzet Paşa, nisan ayında Harput'ta karargâhını kurdu. Türk cephesinin karşısındaki Rus askerleri, 8 Nisanda beyaz bayrak açarak "Yakında barış olacak." diye bağrışmaya başladılar. 21 Nisanda Rus donanması Giresun ve Ordu'yu bombardıman etmişti. Daha önce de iki muhrip Terme boğazını bombalayarak buradaki eşkıyayı alıp kaçırmıştı. Rus savaş gemileri geceleri

---

[418] Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Irak-İran Cephesi,1914-1918, 3 ncü Cilt, 2 nci Kısım, Gnkur. ATASE ve Dent. Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.287-288.

[419] Aleksadr Fyodoroviç (Kerensky) (1881-1970): Rus siyaset adamı. 1912 yılında Rus parlâmentosu Dumaya seçilmiştir. Brussilov komutasındaki Rus kuvvetlerinin Temmuz 1917'de Galiçya'da giriştikleri taarruz başarısızlığa uğrayınca, 14 Mart 1917'de geçici bir liberal hükûmetin kurulmasına ve Çarın istifa etmesine karar verilmiş, Prens Lvov başkanlığında hükûmet kurulmuştur. Kerensky, bu hükûmetin Savaş bakanı olmuştur. Doğu Cephesi'ne yapılan taarruz başarısızlıkla sonuçlanınca Lvov çekilmiş ve yerine Kerensky başbakan olmuştur. Bolşevikler tarafından hükûmetten uzaklaştırılması üzerine kaçarak Amerika'ya yerleşmiştir. Fahir H. Armaoğlu; Siyasî Tarih, 1789-1960, Ankara, 1964, s.448-449.

[420] Brest-Litovsk Anlaşması: 3 Mart 1918 tarihinde Rusya ve İttifak devletleri arasında imzalanan barış anlaşmasıdır. Bu anlaşma ile Rus ordusu, Doğu Anadolu'yu boşaltacak, Türk ordusu kontrolü ele alana kadar bölgede güvenliği sağlayacaktır. Ermeni çeteleri silâhsızlandırılarak dağıtılacak, Kars, Ardahan ve Batum'un geleceği burada yaşayan halkın isteğine göre belirlenecek, şimdiye kadar Rusya ile imzalanmış bütün anlaşma hükümleri yürürlükten kalkacaktı. Kurat; Türkiye ve Rusya, AÜ Yayınları, Ankara, 1970, s.339-395.

ışıldakla eşkıyaya işaretler vererek muharebeye devam ediyorlar, fırsat buldukça Rum ve Ermeni çetelerini alıp kaçırıyorlar, engel olmaya çalışan sahil gözetleme kuvvetlerimizi de bombalayarak eşkıyaya yardım ediyorlardı. Buna karşılık biz de nisan ayı başlarında faaliyete geçip düşmana pek çok can kaybı verdirilerek Bülbüloğlu Hanını ele geçirdik ve Şiran'ın kuzey cephesini ileri sürdük.

TUNCELİ HAREKÂTI

Mayıs 1917'de Tunceli'de Ruslar aleyhine Kürt harekâtı ilerlemişti. Yukarıda biraz bahsedildiği gibi, 1916 yılında Ruslar, Mamahatun'a ilerledikleri sırada Ermenileri ve firarî Mustafa'yı Tunceli'ye göndererek Balabanlı, Kureyşanlı, Koçuşağı aşiretlerine silâh verip Türklerle mücadele için kışkırtmışlardı. Doğu Tunceli'de Nazımiye, Kürtler tarafından ele geçirilmiş, Hozat kuşatılmış, Mazgirt, Pertek ve Çarsancak[421] yağmalanmıştı.

19 Nisan 1916 tarihinde Harput'a gelen yedi taburlu 13 ncü Tümen Galatalı Şevket komutasında, 26 Nisanda Peri'de[422] toplandı. 5 Mayıs 1916'da gece baskınıyla, Sinavar - Taşlıtepe'yi zapt ederek, eşkıyayı takibe başladı. Bu sırada Erzurum Jandarma Taburu, Pülümür'den Nazımiye'ye gönderilerek yolu tıkamıştı. 11 Mayıs 1916'da Darboğaz ve Kutu deresine kaçan eşkıyaya 100 kadar can kaybı verdirilmiş, geri kalanı dağıtılmış ve daha sonra da aşiretler yavaş yavaş Ruslardan ayrılarak Türklere yanaşmışlardı. Bu sırada Ruslar, Oğnut'un güneyinde; Sığı boğazında muharebe ile uğraşıyorlardı. 13 ncü Tümen, 18 Mayıs 1916'da Tunceli'den ayrılarak Mamahatun harekâtına katıldı.

Ruslar, Kiğı'ya ilerledikten sonra, Varto'nun Üstükran[423] nahiyesindeki Kürtler Ruslarla iş birliği yaparak dağınık olarak çekilen Türk kuvvetlerinin silâhlarını almaya koyulmuşlardı. Rusların Erzincan'ı zapt etmeleri üzerine Pülümür'e gönderilen Kazaklar, Şah Hüseyin Beyzade Mustafa Beyin konağına girip kadınlara tecavüz edince Rusların aleyhine öfke ve ayaklanma başladı. Çoruh Müfrezesi Eski Komutanı Binbaşı Halit'in de çabaları sonucu, Kürtler, Rusların aleyhine dönmüşlerdi. Özellikle Rus ordusunun ihtilâli üzerine, Ruslardan ümitlerini tamamen kesen Kürtler, Türklere yanaştılar ve daha itaatkâr oldular. 9 Mayıs 1916'da Tuncelililer Kemah'ın doğusundaki Gamarik ve Hopik'te Ruslara baskın yaptılar. Oldukça çok sayıda can kaybı verdirerek Rusları geri sürdüler. 10 Mayısta 36 ncı Tümen, Tuncelilerin de yardımıyla Maksutuşağı'nda bulunan Rusları buradan kovdu.

Rus ordusundaki ihtilâl yayılıyordu. Disiplinden ayrılan askerler "Yaşasın cumhuriyet" diye bağırmaya, kendilerini aç bırakan üst düzey komutanlar aleyhinde galeyana gelmeye başlamışlardı. Bu yüzden bazı subayları öldürüyorlar, bazılarını da Türklere sığınmaya mecbur ediyorlardı.

---

[421] Çarsancak: Tunceli-Mazgirt'e bağlı bucak. Bugünkü adı Akpazar.
[422] Peri (Çarsancak): Tunceli-Mazgirt'e bağlı bucak. Bugünkü adı Akpazar.
[423] Üstükran: Muş-Varto'ya bağlı bucak. Bugünkü adı Çaylar.

16 Mayıs 1916'da Erzincan'ın batısındaki Kıranhan civarında "Yakında barış olacak. Türklerle düşmanlığımız yoktur. Taraflar ateş etmesinler." Diyerek konuşmak istediler.

23 Mayıs 1916'da 49 ncu Tümenin bütün kadrosuyla İstanbul'a gönderilmesi emredildi. Bu durumda 49 ncu Tümen, faaliyete girişmeye zaman bulamadan boş yere gelip gitmiş oldu.

Cepheden sığınmalar çoğaldı. 505 nci, 23 ncü, 15 nci Türkistan Alaylarından çok fazla sayıda asker sığınıyordu. Rus cephesinin henüz değişmediği anlaşılıyordu. Mayıs ayı sonlarına doğru, Rus donanmasının faaliyeti arttı. Amiral Kolchak,[424] ordudaki ihtilâl yüzünden cephelerde gevşeyen baskı yerine, Türkleri denizden sıkıştırmak istiyordu. 25 Mayıs 1916'da Sinop'u bombaladı. Çarşamba yakınlarında bir karakolu yaktı, eşkıyayı alıp kaçırdı. 29 Mayıs 1916'da Sinop, Samsun, Ordu ve Ünye bombardıman edilerek limandaki kayıkların bir kısmı tahrip edildi.

Samsun bombalanırken Guze'nin garip bir önerisini burada arz ediyorum. 3 ncü Orduya komuta ediyordum. Karargâh, Suşehri'ndeydi. Kurmay Başkanı Guze, telâşlı bir şekilde yanıma gelerek Rusların Samsun'a asker çıkarmak üzere olduklarını, hemen geri çekilme emri verilmezse, arkamızın kesilerek esir düşme ihtimalinin bulunduğunu çok ciddî bir şekilde söyledi ve hazırlamış olduğu taslak emri de önüme koydu. Bu konuda henüz bir rapor almadığım için, bu haberin nereden alındığını sordum; Samsun telgrafhanesi telgraf memurları tarafından daha yeni haber verildiğini, komutanın raporunu bekleyerek zaman kaybetmemek için acele ettiğini açıkladı. Samsun komutanının hemen telgrafhaneye çağrılmasını ve resmî rapor istenilmesini söyledim. Alınan raporda düşmanın birtakım boş gemilerle gösteri yaptığı, bombardıman sonunda birkaç bina ile kayığın tahrip edildiği ve ardından Rusların çekip gittikleri bildirildi. Guze gibi bir Alman kurmay subayının, son derece önemli bir kararı, telgrafçıların sözlerine dayandırmasına şaşırmıştım. Daha sonra Yarbay Henç'in Marne'de bütün Alman ordusunun geri çekilmesini emretmesi ve sonuç olarak Almanya'nın muharebeyi kaybetmesini doğuran kararını öğrendikten sonra, Alman kurmay subaylarının, iyi yetişmemiş olduklarına ilişkin olarak Yostrov'un iddialarını kabul etmek zorunda kaldım.

Rus donanmasının bu faaliyetini engellemek üzere 14 numaralı denizaltı gemisi 1 Haziran 1917'de Sinop'a gelerek faaliyete geçti. Rus donanmasının faaliyetlerini yakından incelemek için Giresun'a gittim. 6 Haziran günü de motorla Ordu'ya geldim. Bu sırada Rus muhripleri, Vona'ya

---

[424] Aleksandr Vasiliyevic (Kolchak) (1874-1920): Rus amirali. 1914 yılından önce kutup bölgelerini dolaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus Baltık Filosuna, sonra da Karadeniz Filosuna komuta etmiştir. 1917'de görevinden istifa ederek Bolşeviklere karşı cephe almış ve 1918'de Sibirya'da bir Rus Hükûmeti kurmuştur. Moskova'ya karşı savaş plânı yapmış ve 150.000 kişilik ordu hazırlamıştır. Bazı zaferler kazandıktan sonra ordusu geri çekilmiştir. Amiral Kolçak 4 Ocak 1920'de görevinden çekilmiş olmasına rağmen Çekler tarafında Bolşeviklere teslim edilmiş ve 7 Şubat 1920'de kurşuna dizilmiştir. Bargut; s.105.

saldırıp bir takayı batırdılar. Sahil nöbetçilerinin telefonla veya silâh atışlarıyla birbirlerini motorların sahile yakın gezmeleri, gerekirse karaya çıkmalarının sağlanması gibi tedbirlerle emniyet sağlanmıştı. Rus donanmasının son faaliyeti de başarısızlığa uğratılmıştı. Sahilin emniyetsizliği üzerine daha önce Niksar'a gönderilmiş olan 2 nci Kafkas Süvari Tugayı da Zara'ya çağrıldı.

Bundan sonra Rus tayyareleri faaliyete başladılar. 16 Haziranda Suşehri'ne gelen Rus tayyaresi etkisiz birkaç bomba atmış ancak avcı tayyarelerimiz tarafından uzaklaştırılmıştı. 18 Haziran 1917'de altı düşman tayyaresi, Refahiye'nin doğusundaki Melikşerif lojistik destek noktasına 24 adet bomba atarak birkaç erin yaralanmasına sebep olmuşlardı.

30 Haziran 1917'de çift motorlu bir Rus tayyaresi Kelkit diye yanlışlıkla Alucra'ya inmiş ve pilotları esir edilmişti. Bizim tayyare pilotlarından Vecihi[425] en yeni modelde olan bu tayyareyi uçurarak Suşehri'ne getirdi. Böylelikle havacılarımızın yeteneğini göstermiş oldu.

1917 Temmuz ayı başlarında, Kerenski Hükûmeti müttefiklerin baskısı üzerine Galiçya'ya taarruza geçti. 3 ncü Ordu cephesinde de savaş faaliyeti arttı. Tayyare saldırıları, topçu ve piyade ateşleri sıklaştı. Bir tayyaremiz Kelkit'i bombalarken bir Rus tayyaresi de Kemah'a bomba attı. Bir tayyaremiz Erzincan uçak hangarını bombaladı. 3 ncü Ordu cephesinde oldukça şiddetli topçu muharebesi devam ediyordu. Bir Rus muhribi, Vona limanını bombaladı ve geçici olarak asker çıkararak tahrip faaliyetinde bulundular. Tayyarelerimiz Mamahatun ve Erzurum'a kadar keşif uçuşları yaptılar. Tunceli Kürtleri Rasnik'te Ruslarla çarpıştılar. Pülümür'de de Yoncalık'ı zapt eden Rusları perişan ettiler. Ağustos ayına kadar İstanbul, Manisa ve İzmir'de bulunan ikmal bölükleri 3 ncü Orduya katıldılar. Mustafa Kemal Paşanın 7 nci Ordu Komutanlığına atanması üzerine, ben de 2 nci Ordu Komutanlığına atandım. Vehip Paşa 18 Temmuzda Suşehri'ne dönünce görevi devralmak üzere Diyarbakır'a geldim.

Temmuz ayı sonlarına doğru, Almanlar Galiçya'da Rus cephesini yararak Kerenski Hükûmetinin taarruzlarına kanlı bir şekilde karşılık vermeye başladılar. Almanlar, Rusları kımıldatmamak için yalnız taarruzla karşılık veriyorlar ve bu şekilde Kerenski'yi zayıf düşürüyorlardı. Kafkas cephesinde muharebe eden ordularımıza da Almanların isteği üzerine aynı direktif

---

[425] Vecihi Hürkuş (1896-1969): Türk Tayyareci, mühendis. 1915 yılı Mayıs ayında Yeşilköy Tayyare Mektebinde ilk uçuşlara başlamıştır. 1915 yılı sonlarında Bağdat'a gitmiş, 7 nci Tayyare Bölüğüyle Kafkas Cephesi'nde görev almıştır. Alucra'ya inmiş olan Rus tayyaresini uçurarak Suşehri'ne getirmiştir. Eylül 1917'de ilk savaş uçuşunu gerçekleştirmiş, Ekim 1917'de esir düşerek Hazar denizindeki Nargin adasına gönderilmiş, kaçıp yurda döndükten sonra İstanbul'un hava savunmasında görev almıştır. Millî Mücadele'ye katılmak için İstanbul'dan önce Mudanya'ya sonra Bursa, Eskişehir ve Konya'ya gitmiştir. Zaferin kazanılmasına kadar büyük yararlılıklar göstermiştir. Avrupa havacılığını incelemek için Fransa, Almanya ve İngiltere'ye gönderilmiştir. Türk Tayyare Cemiyetinde görev almıştır. İlk Türk tayyaresi olan Vecihi K. VI'yı 1924 yılının sonunda tamamlamıştır. Vecihi Hürkuş; Havalarda 1915-1925, İstanbul, 1942.

verilmişti. Etkili karşı saldırılarla Rusların maneviyatını bozuyor ve hatanın kendi amirlerinin emriyle saldıran Ruslarda olduğu fikrini yayıyorduk.

30 Temmuzda bir düşman süvari alayı Muş'un kuzeydoğusundaki Ebulbahar[426] köyünü işgal etti. Köydeki kuvvetlerle bağlantı kurmak için Azakpur'dan gelen düşman süvarileri, kurmuş olduğumuz pusuya düştüler, Mekrakom'daki koruyucu bölüğümüzün ateşiyle perişan oldular ve süvarilerimiz tarafından takip edildiler. 47 nci Tümen kadro hâlinde geri gönderildi. (Kroki-64)

Ağustos ayında, Bitlis'in kuzeyinde bulunan Taşlıtepe'deki çarpışmada, 6 ncı Avcı Alayı can kaybı vererek uzaklaştırılırken süvariler de püskürtüldüler, Van Güney Müfrezesi, Rusları Pişvank'tan uzaklaştırdı. Cafer Ağa Milisleri, Şahmanis'ten Hoşap'a kadar olan bölgeyi Ruslardan kurtardı. Muş'un kuzeyindeki Kotanan (Ebulbahar'ın kuzeyi)'da milislerin ve süvarilerin saldırıları üzerine Ruslar, 80 ölü bırakarak kaçarken takip edildiler. Oğnut'un doğusundaki Çilligöl'de bulunan karakola taarruz eden düşman süvarileri 19 ölü bırakarak kaçtılar.

Rus askerleri, Tapdüzü'ne doğru ilerleyen 7 nci Tümen 25 nci Alay tarafından uzaklaştırıldılar. Bu, 7 nci Avcı Tümeninin kuruluşu 1917'de sona ermişse de çok zayıf bir durumdaydı. Bu tümenden, yalnız 25 nci Alay cepheye gönderilmiş, diğerleri isyan edip alay sandıklarını yağmalamışlardı. Genellikle muharebe etmek istemeyen Rus piyadeleri, perişan bir durumda geri çekiliyorlardı. Ermeniler, Kazaklar, topçular kararlılıkla düzeni korumaya çalışıyorlardı. Rus askerleri inatla barış istiyorlar savaş istemiyorlardı. Fakat İngilizlerin tahrikleriyle Ermenilerin ve Gürcülerin, İngilizlerle iş birliği hâlinde direnmeye karar verdikleri, Van ve Tunceli'de bulunan Ermenilerin de kararlı oldukları görülüyordu. Şeytan dağlarında dolaşan Ermeni müfrezeleri arasında, bazı Kürtlere de rastlanıyordu. Fakat Tunceli'de Kürtler artık tamamen Türklerle aynı taraftaydılar.

TUNCELİ'DE ÇARPIŞMALAR

Tunceli aşiretleri Rusların aleyhine olan saldırılarını genişlettiler. 15 Ağustos 1917'de Karacakale'yi zapt ederek, Kazak ve Ermenilerden 100 kadarını öldürdüler. Karacakale'nin güneyinde Kürk ve Dağnik köylerindeki Ermeni taburu 40 kadar ölü bırakarak buradan kaçtı. Pülümür'ün güneydoğusundaki Fahribaba tepesi, Tuncelililer tarafından zapt edildi. Kazaklar burada 20 kayıp vermişlerdi. Munzur'un kuzeyindeki Kırandah dağına düzenlenen baskınla Ruslar, Gamarik'e sürüldüler. Karacakale'nin batısındaki Mercan dağı siperleri ele geçirildi ve Ermeniler, o yöreden aşağıya doğru sürüldüler. Daha sonra Ruslar karşı saldırıyla Kırandah dağını geri aldılar. Rus tayyareleri Tunceli'de Ovacık'ı bombaladılar.

[426] Ebulbahar: Muş-Merkez bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Yazla.

1917 EYLÜL AYINDA RUS HAVA VE DENİZ FAALİYETİ

İngilizler, Rusların faaliyetlerini artırmak için birçok tayyare vermişlerdi. Bütün cephelerimizde hava faaliyetleri artmıştı. Rus tayyareleri Bitlis'i bile bombaladılar. Van gölünde bir Rus monitörü Reşadiye'yi ve Akdamar iskelesini bombaladı. Karadeniz'de Rus donanması da faaliyetine devam ediyordu. Fakat Rus ordusu, çökmek üzereydi. Ancak istihkâm, muhabere birlikleri, tayyareleri ve donanmasıyla, topçuları Ermeni piyadelerine dayanak oluşturuyorlardı. Almanların eylül ayı başlarında Riga'yı ele geçirmeleri sonucu, Rusların üzerinde kurdukları baskı artmış ve Kerenski Hükûmeti sarsılmıştı.

Eylül ayında Kiğı'nın doğusundaki Erik dağına ve Pülümür'deki Fahribaba tepesine ilerleyen Kazak ve Ermeniler, arkalarında 100'ü aşkın ölü bırakarak kaçtılar.

Ekim ayında İmadiye'nin[427] 70 kilometre kuzeydoğusundaki Türk müfrezesi Ermeni ve Nesturîleri dağıttı. Oramar[428] yönüne doğru takibe devam etti.

2 NCİ ORDUNUN DURUMU

1 nci, 11 nci, 48 nci Tümenler ve 2 nci Süvari Tugayı 7 nci Orduya ve Yıldırım Ordular Grubuna gönderilmişlerdi. İngilizler, Remadiye Grubunu esir etmişler ve Deliabbas üzerine taarruza geçmişlerdi. Bir taraftan da Filistin cephesini takviye ediyorlardı. Rus cephesi ise tam tersine gittikçe gevşemekteydi.

10 Ekim 1917'de 7 nci Ordu Komutanlığına atandım ve 13 Ekimde Halep'e geldim. Ekim ayı sonunda Kaporetto bozgunuyla[429] İtalyan ordusu perişan edilmişti. Önce Romanya ardından da İtalya cephelerinin yıkılması üzerine Avusturya kuvvetleri muharebeye devam edecek bir duruma gelmişlerdi.

Irak'ta, İngiliz taarruzu üzerine, 18 nci Kolordu 2 Kasım 1917'de Tikrit'e çekildi. Filistin cephesinde de başlayan İngiliz saldırıları sonucu, 7 Kasım 1917'de Gazze düşmüş ve Türk orduları geri çekilmeye başlamışlardı. 9 Kasım 1917'de 3 ncü Ordu cephesinde, Kürtün'ün batısında 18 nci Tümenin taarruzu üzerine, 127 nci Tümenin ast birlikleri mağlûp edilerek, Kabak tepeler ve Kurugöl tepesi zapt edildi. Burada iki dağ topu, iki bomba topu ve iki mitralyöz ele geçirildi. Mart ayı ortalarında Bağdat'ın İngilizler tarafından zapt edildiği sırada, Baratof'un kolordusu da 13 ncü Kolorduyu takip ederek taarruza geçmişti. Ruslar Kızılrubat'ta İngilizlerle bağlantı kurdularsa da Rus harekâtı, yazın ihtilâlin baş göstermesi üzerine durdu. Baratof yavaş yavaş çekilmeye başladı. Bolşevikliğin ilân edilmesiyle beraber Rus askerleri dağıldılar.

---

[427] İmadiye: Musul.

[428] Oramar: Hakkâri-Yüksekova'ya bağlı bucak. Bugünkü adı Dağlıca.

[429] Kaporetto Bozgunu: Kaperetto; Birinci Dünya Savaşı sırasında Trieste'nin kuzeybatısında İsonzo cephesinde, Avusturya-Alman saldırısı karşısında İtalyan birliklerinin 24 Ekim 1917'de uğradığı bozgun. Ana Britannica; c.7, s.241.

RUSYA'DA BOLŞEVİKLİĞİN ORTAYA ÇIKMASI VE ATEŞKES

İngilizlerin Irak ve Filistin'de gösterdikleri gayretlere rağmen, genel durumun bozulması, Rusları büsbütün ümitsizliğe düşürmüştü. 7 Kasım 1917'de Lenin yandaşlarının Kerenski'yi devirmeleri üzerine, Rusya'ya hâkim olan Bolşevikler, barış anlaşması imzalanması hazırlığına başladılar ve 7 Aralık 1917'de Rusya, Almanya ve Avusturya arasında bir ateşkes imzalandı.

16 Aralık 1917 – Kafkas Ordular Grubu lâğvedildi. 18 Aralık 1917'de Erzincan'da Ruslarla ateşkes imzalandı.

2 nci ve 3 ncü Ordularla Rus ordusu arasındaki ateşkes hattı şu şekilde belirlendi:

Donanmalar, kıyıya altı milden fazla yanaşmayacak. Denizden başlayarak Tunceli'deki Kırandah ve Munzur'a kadar, iki tarafın ileri siperleri ara bölgeyi teşkil edecek ve bundan sonra Osmanlı hattı; Munzur - Katırtepe - Mercan dağları - Karacakale - Finolar (Pülümür Ruslarda) - Mustafa Bey Konağı - Zağki (Kiğı Türklerde) - Erik dağı - Göllerçili - Sağnis - Oğnut - Şerafettin dağları - Boğlan gediği - Soluk Köprüsü güneyi - Murat nehri - Kertakom - Azakpur - Mişağşin - 5 nci Tümen siperi - Erik dere ağzına kadar Van gölünün güney kıyısı - Kavalşahap dağı - Arıkom - Şikan'ın doğusunda 2400 rakımlı tepe, buradan Çölemerik yönü.

Rusların hattı; Kırandah dağı - Akbaba - Silbas dağı - Akdağ - Köşmer dağı - Şeytan dağları - Çoris dağı - Bahçe - İzrak (Kertakom'un doğusu) - Muhacirköy - Belican'ın sağ kanadı - Van gölüne kadar Rus siperleri - Akdamar adası - Bendkanis deresi - 2800 rakımlı tepe - Sarıdağ - Mervane Osmanlı ve Rus hatları arasında tarafsız bölge olarak kalacaktı.

ATEŞKESİN BOZULMASI VE BARIŞ ANLAŞMASI-1918 OLAYLARI

Beş Ermeni taburu Van'da toplanıp teşkilâtlandılar ve her tarafta Müslümanlara tecavüzlere, zulümlere başladılar. Bir taraftan da Bolşevikler barış müzakerelerini uzatarak propagandaya başlamışlardı. Bunun üzerine Almanlar, ateşkesi feshederek saldırıya geçmişler, 18 Şubatta Dunaburg'u zapt etmişlerdi.

Ermeni zulümlerine karşı çaresiz kalan Türkleri kurtarmak için de 2 nci ve 3 ncü Orduların ilerlemesi emri verildi. 7 Şubat 1918'de Kelkit ele geçirildi. 3 ncü Ordu Erzincan'a ilerledi. Mamahatun'dan, Ruslara yardım gelmemesi için Cebice ve Sansa boğazları, Tuncelililer tarafından kesildi. 2 nci Ordunun karargâhı Halep'e gitti. 8 nci Tümen daha önce lâğvedilmiş olduğundan, ordudan geriye kalan 5 nci ve 12 nci Tümenler, 11 Şubat 1918'de 4 ncü Kolordu bağlısı olarak 3 ncü Orduya bağlandılar. Bu faaliyet üzerine Bolşevikler, tekrar barış istediler ve 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barış Anlaşması imzalandı.

3 NCÜ ORDUNUN İLERİ HAREKÂTI (Kroki-65)

12 Şubat 1918 – 3 ncü Ordunun 1 nci, 2 nci, Kafkas Kolorduları ile 4 ncü Kolordu birlikleri 12.000 muharip ile Erzincan - Bayburt yönünde ileri harekâta başladılar. Rus ordusu ile aramızda düşmanlık yoktu. Karşımıza çıkan kuvvetleri Ermeniler oluşturuyordu. Bunlar da Erzurum - Van istikametinde çekiliyorlardı.

13 Şubat 1918 – 1 nci Kafkas Kolordusu Erzincan'a girdi.

19 Şubat 1918 – 2 nci Kafkas Kolordusu Bayburt'u aldı.

22 Şubat 1918 – 1 nci Kafkas Kolordusu Mamahatun'u kurtardı. Erzincan'dan çekilen Ermeniler, Sansa boğazında Tuncelililerin taarruzuna uğrayarak Erzincan'da Türklere yaptıkları zulmün cezasını çektiler.

24 Şubat 1918 – 37 nci Tümen olaysız bir şekilde Trabzon'u ve ardından da Of'u aldı. 4 ncü Kolordu, Van Gölü Güney Müfrezesini takviye etti. Malazgirt-Hınıs hattını menzil düzeninin eksikliğinden dolayı biraz gecikmeli ele geçirdi. 5 nci Tümen Karmuç'tan Adilcevaz'a bir müfreze gönderdi.

12 Mart 1918 – Biraz direnişten sonra, Erzurum, 1 nci Kafkas Kolordusu tarafından işgalden kurtarıldı.

16 Mart 1918 – Köprüköy ve Tortum kurtarıldı.

25 Mart 1918 – Yeniköy ve Oltu ele geçirildi. Bu sırada 4 ncü Kolordu Adilcevaz ve Malazgirt'e, 12 nci Tümen de Varto'ya ulaştı.

26 Mart 1918 – 1 nci Kafkas Kolordusu, 9 ncu Kafkas Tümeni ve 36 ncı Tümenle 5 nci Kafkas Tümeninin birleştirilmeliyle Yakup Şevki Paşa[430] komutasında bir "grup" oluşturuldu. 11 nci Kafkas Tümeni ihtiyatta bırakıldı. 10 ncu Kafkas ve 37 nci Tümenlerden oluşturulan 6 ncı Kolordunun karargâhı, Romanya'dan Batum'a geldi.

30 Mart 1918 – 3 ncü Ordu Karargâhı Erzurum'a geldi. Brest-Litovsk Anlaşması gereğince, 3 ncü Ordu Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirecekti. Yakup Şevki Paşa Grubu, Sarıkamış ve Ardahan'ı alacaktı. 26 Mart 1918'de

[430] Yakup Şevki (Subaşı) (1876-1939): 1896'da Harp Okulundan, 1900'de Harp Akademisinden mezun olmuştur. 1909'da 8 nci Nişancı Taburu 1 nci Bölük, 1902'de 21 nci Süvari Alayı 5 nci Bölük komutanlıklarını yapmıştır. 1904-1905'te 3 ncü ve 4 ncü Ordu kurmay heyetlerinde görev almıştır. 1908'de 2 nci Ordu, 1909'da 4 ncü Süvari Tümeni, 1912'de 2 nci Kolordu kurmay başkanlıklarında bulunmuştur. 1914'te Karadeniz Boğazı Müstahkem Mevki, 1915'te 19 ncu Tümen komutanlıklarıyla 3 ncü ve 15 nci Kolordu komutan vekilliği yapmıştır. 1916'da 14 ncü ve 15 nci Kolordu, 1917'de 2 nci Kafkas Kolordu, 1918'de 9 ncu Ordu komutanlıkları, 1919'da Tetkik ve Tasnif Komisyonu Başkanlığı ve Yüksek Askerî Şûra üyeliği yapmıştır. 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüş, 31 Ekim 1921'de İnebolu'ya gelerek İstiklâl Savaşı'na katılmıştır. 1921'de 2 nci Ordu Komutanlığı, 20 Nisan 1924-20 Aralık 1939 yılları arasında Yüksek Askerî Şûra üyeliği yapmıştır. Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri; s.71-73.

imzalanan Batum Anlaşması ile Gürcüler Almanya'nın koruması altına girmişlerdi. General Kres Tiflis'e gelerek Kafkasya'daki Almanları seferber etmiş ve iki Alman alayı da Poti'ye çıkarılmıştı.

3 Nisan 1918 – Ardahan kurtarıldı.

8 Nisan1918 – 4 ncü Kolordu Van'ı Ermeni işgalinden kurtardı. 3 ncü Ordu, 4 ncü ve 6 ncı Kolordularla beraber 25.000 muharibe ulaşmıştı.

11 Nisan 1918 – İleri harekât emri verildi. Sarıkamış'taki Ermeniler Novoselim'e çekilmişler ve bizim milislerle çarpışıyorlardı. İngilizler, Tiflis'te hazırladıkları gönüllüleri Ermenileri desteklemek için gönderiyorlardı.

13 Nisan 1918 – 37 nci Tümen ile 3 ncü Tümen, 123 ncü Alay ile Ahıska ve Ahılkelek gönülleri, Batum'u kuşatarak birkaç tabyayı zapt ettiler.

BATUM VE KARS'IN KURTULUŞU

14 Nisan 1918 – 10 ncu Tümenin yardımıyla Batum zapt edildi. 37 nci Tümen Çürüksu'yu aldı.

Yakup Şevki Paşa Grubu, piyade tümenleriyle Kars'ı batısından ve kuzeyinden; süvarilerle de doğudan kuşatarak saldırıya geçti. 19 Nisandan 23 Nisana kadar devam eden taarruzda, Nazarbekof komutasındaki Ermeniler sıkıştılar ve ateşkes önerisiyle zaman kazanmaya çalıştılar. 4 ncü Kolordu da Bayazıt'tan Iğdır'a doğru Ermenileri sıkıştırmaktaydı.

25 Nisan 1918 – Kars, taarruz sonucunda zapt edildi. 20.000 Ermeni doğuya çekildi. Kars'ta 589 top, 2525 tüfek, birkaç tayyare ve 2000 ton erzak ele geçirildi.

26 Nisan 1918 – Grup karargâhı Kars'a geldi ve 1877'deki sınırlara kadar ilerlenmesini emretti. Mayıs ayı boyunca Arpaçay'a, yani eski sınıra kadar olan topraklar ele geçirildi.

9 Mayıs 1918 – 4 ncü Kolordu Makû ve Hoy'u aldı.

12 Mayıs 1918 – Türkleri Ermeni kıyımından kurtarmak için Tiflis - Culfa demir yolunun işgali emredildi.

15 Mayıs 1918 – Yakup Şevki Paşa Grubu Gümrü'yü ele geçirdi. İki tümenli ve sekiz alayda 6000 asker ve 20 top mevcutlu Nazarbekof komutasındaki Ermeni kolordusu doğu ve güneydoğuya çekildi. 6 ncı Kolordu Ahıska, Batum ve Çürüksu yöresini ele geçirdi.

26 Mayıs 1918 – 1 nci Kafkas Kolordusu doğuya ve Erivan'a doğru hareket ederek Gümrü-Tiflis demir yolu üzerindeki yerleri ele geçirmeye başladı. 4000 Ermeni tarafından elde tutulan Karakilise'yi kurtardı. Burada, ayrıca 50 Alman askeri ve bir Alman subayı olduğu tespit edildi. Tiflis'te bulunan Alman komisyonu, istasyonları korumak için bu müfrezeleri göndermişti.

28 Mayıs 1918 – 15 nci Tümen Batum'a çıkarılmış ve Enver Paşanın kardeşi Nuri Paşa[431] da Gence'de İslâm Ordusunu kurmaya başlamıştı.

31 Mayıs 1918 – Ermenilerle barış imzalandı. Çatışmalar durdu. Anlaşma gereğince, Ermenilerin, yalnız bir tümeni kalıyordu.

8 Haziran 1918 – İslâm Ordusunu takviye etmek üzere 5 nci Kafkas Tümeni Gence'ye gönderildi.

9 Haziran 1918 – Yakup Şevki Paşa komutasında 1 nci Kafkas Kolordusu ile 4 ncü Kolordulardan, 9 ncu Ordu oluşturuldu. 1 nci Kafkas Kolordusu; 9 ncu, 10 ncu, 15 nci Tümenlerin; 4 ncü Kolordu ise 5 nci, 11 nci, 12 nci Tümenlerin birleşmesinden oluşuyordu. 3 ncü Ordu da Esat Paşa komutasındaki 6 ncı Kolorduda; 3 ncü, 37 nci Tümenler, 5 nci Kafkas Tümeni, 36 ncı Tümen bulunuyordu. 3 ncü, 9 ncu Ordulara Vehip Paşa komuta ediyordu.

TEBRİZ'İN İŞGALİ

8 Haziran 1918 – 4 ncü Kolordu; 36 ncı Alay ile Sofyan'a; süvari bölüğüyle Tebriz'e girdi. İngiliz kuvvetlerinin Zincan'a gelmeleri üzerine 36 ncı Alay Tebriz'e çağırılarak Meyane'ye doğru gönderildi. 5 nci Tümen 13 ncü Alay ile Şahtahtı'na geldi. 12 nci Tümen Erciş'ten Kotor'a yürüdü.

11 Haziran 1918 – Şark Ordular Grubu Komutanı Vehip Paşanın 9 ncu Orduya verdiği emirde, ordunun görevinin: "İngilizlerin İran'daki ileri harekâtını durdurmak, Bolşeviklere yardımlarını engellemek, Rumiye gölü ile Hazar denizi arasındaki sahayı örtmek ve gerektiğinde 6 ncı Ordu ile birlikte Bağdat'ı zapt etmek" olarak gösteriliyordu.

Dilman'ın doğusunda 4000 piyade ve dört toptan oluşan Ermeni kuvvetleri Culfa yönünde Şahtahtı - Tebriz hattımızı yarıp Antranik[432] kuvvetleriyle birleşerek, İngilizleri Azerbaycan'da hâkim kılmak istiyorlardı.

15 Haziran 1918 – Dilman'ın kuzeyindeki muharebede, Ermeniler 12 nci Tümen tarafından mağlûp edildiler. Rumiye'nin kuzeyindeki Kuşçu gediğine kadar takip edildikleri sırada, 5 nci Tümen de Dilman'da toplanıyordu.

---

[431] Nuri (Killigil) (1889-1949): Enver Paşanın kardeşidir. Şubat 1915'ten 1918 yılı başına kadar Afrika Grupları Genel Komutanlığı yapmıştır. 3 Ocak 1918 yılında Kafkas İslâm Ordusu komutanlığına atanmış, general rütbesiyle mayıs ayında Gence'ye gelerek İslâm Ordusunu kurmaya başlamıştır. 1919 yılında İngilizler tarafından hapsedilmiş ve sonra Batum'daki askerî ceza evinden Azerbaycan'a kaçmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra iş dünyasına atılmış, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sanayi alanına girerek İstanbul'da silâh ve mühimmat fabrikası kurmuştur. Fabrikada meydana gelen patlama sonucunda ölmüştür. Görgülü; On Yıllık Harbin Kadrosu. İsmail Hacıfettahoğlu; Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey, Atlas Yayınları, Ankara, 2003, s.34.

[432] Antranik (1865-1927): Ermeni çeteci. Şebinkarahisar'da doğmuştur. 1885 yılındaki ayrılıkçı Ermeni ihtilâl hareketine katılmıştır. 1890'da bir Türk'ü öldürmüş ve İstanbul'a kaçmıştır. Burada Hınçaklarla temasa geçmiş ve bir Türk polis şefini öldürerek Batum'a firar etmiştir. 16 Mayıs 1895'te 40 silâhlı adamıyla birlikte Sason'a geçmiş ve Ermeni Serop'un çetesine katılmıştır. 1899 yılında Serop ölünce yerine geçmiştir.

21 Haziran 1918 – Antranik, 500 piyade ve 500 süvari ile Culfa Köprüsü gerisindeki bölüğümüzü püskürtüp güneye ilerleyerek Hoy'u kuşattıysa da 12 nci Tümen yetişerek Antranik'i bozguna uğrattı. Antranik'in gerisinden gelen ve İngilizlerle birleşmek isteyen 10.000 silâhlı Ermeni'yi de Culfa Köprüsü'nden kuzeye doğru attı. Bu sırada Rumiye'ye yürüyen 5 nci Tümen, 1500 kişilik Ermeni kuvvetlerinin direnmesi üzerine geri çekildi.

26 Haziran 1918 – 5 nci Tümen, 12 nci Tümenin yardımıyla Ermenileri püskürtüp Kuşçu gediğine yerleşti. 37 nci Tümen Yıldırım Grubuna gönderildi.

29 Haziran 1918 – 6 ncı Ordu lâğvedildi. Yalnız 13 ncü Kolordu bırakıldı. Halil Paşa da Şark Ordular Grubu -3 ncü, 9 ncu Ordular- komutanlığına atandı.

30 Haziran 1918 – İslâm Ordusu tarafından Ruslar, İngilizlerin ve Ermenilerin desteğiyle Kördemir ve Karakurban'ı aldılar. Enver Paşa, Bakû petrollerinin Bolşeviklerin eline geçmemesi için, Tiflis'te General Kres ile görüşülmesini emretti. İslâm Ordusu, Kafkas İslâmlarının arzu ettiği kadar işe yaramadığını ve Bolşeviklerin baskısını ifa ederek takviye istiyordu.

15 Temmuz 1918 – Yusuf İzzet Paşa, Kuzey Kafkas Ordusu Komutanlığı karargâhını Gonip'te kurmuş ve kuvvet toplamaya başlamıştı. Mart ayında Ermeniler, Bakû'de katliamlara girişerek pek çok Türk'ü öldürmüşlerdi. Bakû'nün o zaman 300.000 olan nüfusunun, 120.000'i Türk'tü. İngilizler, Bakû'nün Türklerin ve Almanların eline geçtiği takdirde savaşa yeni bir kuvvet kazandırmasından korkuyorlardı.

20 Temmuz 1918 – 11 nci Tümen Nahcivan'ı ele geçirdi ve Ermenileri buradan uzaklaştırdı. 12 nci Tümen 35 nci Alayını Culfa'dan Tebriz'e gönderdi.

RUMİYE'NİN ZAPT EDİLMESİ

27 Temmuz 1918 - 4 ncü Kolordu Rumiye'nin kuzeyinde toplanarak 8000 Ermeni'nin üzerine yürüdü. Bu sırada İngilizler Sakız'a gelmişlerdi ve Savuçbulak'a doğru ilerliyorlardı. 4 ncü Kolordu 31 Temmuzda Rumiye'yi ele geçirip Ermenileri Savuçbulak'a sürdü. Temmuz ayının ikinci yarısında batı cephesinde Almanların, Fransız ve İngilizlere karşı kanlı taarruzları başlamıştı.

Bu sırada Türkler; Bolşeviklerin Rusya'daki çözülmelerinden yararlanarak kuzey ve güney Kafkasya'yı, Azerbaycan ve İran'ı elde ederek yeniden Bağdat üzerine bir sefer düzenliyorlardı.

İngilizler ise Bağdat - Hemedan - Reşt yolunu ele geçirdikten sonra, buradan Hazar yoluyla Bakû'ye kuvvet gönderip orasını korumak, Rus ordusunun kalıntılarından paralı kuvvet toplamak, Ermeni ve Nesturîleri yeniden tertipleyip biraz da İngiliz kuvveti ilâve ederek Türkleri İran ve

Kafkasya'dan tamamen atarak buralara hâkim olmak istiyorlardı. Böylece Bağdat'ı bile koruyacaklardı.

İngilizler, Dunstervil komutasındaki 39 ncu İngiliz Tugayını (1500 mevcut) bu iş için görevlendirdiler. Bolşevik Rus ordusu kalıntılarından paralı 8000 asker elde ettiler. Ermenilerden de 13.000 piyade ve 16 toptan oluşan üç tümen kurmak istiyorlardı. Bu şekilde oluşturulacak karma kolordu, bir taraftan Hemedan ve Kazvin'den kuzeye Azerbaycan'a, diğer taraftan da Bakû'den batıya doğru taarruza geçerse, ikili sıkıştırma arasında kalan Türk kuvvetlerinin çekileceklerini umuyorlardı. İngilizlerin Hazar denizinde nakliye filolarını korumak için ayrıca top çekerleri dahi vardı. Dunstervil, 5-17 Ağustos 1918 tarihleri arasında, kuvvetlerini Bakû'ye nakletti ve getirdiği 200 subay ve 400 küçük subayla burada yeni kuvvetler oluşturmaya başladı.

4 Ağustos 1918 – İngiliz idaresindeki bir Rus Alayı, Bakû'nün batısında emniyet hizmetine sürülmüştü. Türklerin sıkıştırması üzerine, Ruslar, Derbent'e çekildiler. İslâm Ordusu bir varlık gösteremediğinden, 5 nci Kafkas Tümeni ile 15 nci Tümenlerin Bakû'ye taarruzları uygun görülmüştü.

TÜRK ORDULARININ DURUMU

6 Ağustos 1918 – 11 nci Tümen Tebriz'e gönderildi. 12 nci Tümen Dilman civarındaydı. Rumiye'de kalan 5 nci Kafkas Tümeni ise ileri birlikleriyle Meyanduap'ı[433] ele geçirdi. Oşno'ya bir müfreze gönderildi. 1 nci Kafkas Kolordusu, Culfa, Alagöz, Karakilise ve Ahılkelek'i zapt etti. Böylece, 9 ncu Ordu, 600 kilometrelik bir bölgeye yayılmış bulunuyordu.

12 Ağustos 1918 – Bicar'a çekilen Ermenileri takip eden süvari tugayımız, İngilizlerle temas sağladı. İngilizlerin, Kazvin, Reşt, Enzeli ve Tahran'da müfrezeleri vardı. Lenkeran - Astara kıyı bölgelerinde de 7000 mevcutlu Ermeni-Rus kuvveti bulunuyordu.

20 Ağustos 1918 – 11 nci Tümen, Tebriz'de toplandı. İleri birliklerini Meyane'ye göndererek bu birliklere Gilan bölgesindeki Küçükhan'la bağlantı kurmaları, İngilizlerin Enzeli yolunu kesmesi konusunda emir verildi. 6 ncı Ordu, Bağdat'a karşı Dicle bölgesinde yeniden kuruldu. Bu orduya bağlı İbrahim Bey Müfrezesi, 9 ncu Orduya katıldı. Eski İran sınırı her iki ordu arasında ara hattı oldu.

21 Ağustos 1918 – Bakû'ye taarruz başladı.

27 Ağustos 1918 – 15 nci Tümen ile 36 ncı Tümenden bir alay Gence'ye hareket ederek İslâm Ordusunu takviye ettiler. Tiflis'teki Alman heyeti, Bakû'ye ilerlemek konusunda güçlükler çıkarıyordu.

29 Ağustos 1918 – Verilen emirle "Bakû'ye kesin hücum yapılacağından, İngilizleri durdurmak için Meyane'nin tutulmasının, Reşt'in ele geçirilmesinin çok önemli olduğu bildirildi. Sakız ve Meyane taraflarında İngilizlere karşı başarılı çarpışmalar gerçekleşiyordu.

---

[433] Meyanduap: İran.

9 Eylül 1918 – 11 nci Tümenin ileri birlikleri, Meyane ve Serap'ı aldıkları sırada, Erdebil'e çekilen Kazak Alayı, Erdebil halkının baskısıyla Osmanlılara teslim oldu. Rus subayları sınır dışına çıkarıldıktan sonra alay, Tebriz'e getirildi ve Ahmediye Alayı adı verildi.

BAKÛ'NÜN ZAPT EDİLMESİ

15 Eylül 1918 – 5 nci Kafkas Tümeni ile 15 nci Tümen Bakû'yü aldılar. İngilizler geri çekilmeyi koruma altına almak uğruna kuvvetlerinin üçte birini kaybettiler. İngilizler yavaş yavaş Bolşeviklerin yerine İran'a yerleşirlerken karşılarına 9 ncu Ordu çıkmış ve Enzeli yolunu tehdit ederek Bakû için ayrılmış olan kuvvetleri üzerine çekip Bakû'nün düşmesini sağlamıştı. 100.000 kadar Nesturî ve Ermeni, Rumiye'de İngilizlerin kışkırtmasıyla Türkleri katlederek tutunmaya çalıştılarsa da 4 ncü Kolordu tarafından dağıtılınca İngilizlere sığındılar. Onları takip eden kuvvetlerimiz, Zincan, Bicar ve Sine'deki İngilizlerle çarpıştılar.

Güney İran'da İngilizlerin kurdukları İran kuvvetleri de isyan ederek İngiliz subaylarını öldürdüler. İngilizler, bunların yerine 20.000 Hintli gönderdiler. 5 nci Kafkas Tümeni, Savuçbulak'tan ve Sakız'dan, Hemedan'a doğru keşif müfrezeleri göndererek İngilizleri sıkıştırıyordu. Kuzey Kafkasya'da Yusuf İzzet Paşa, Rusları dağıtmış, Petrovsk Kalesi'ni sıkıştırmaya başlamıştı. İran ve Kafkasya'da durumun lehimize döndüğü sırada 19 Eylül 1918'de meydana gelen Filistin felâketi, ardından Bulgarların silâhlarını teslim etmesi, Türk harekâtını durdurdu. Türkler yıllarca Kafkasya'da Ruslarla uğraşmasaydılar, İngilizlerin ne kadar çok zorluklarla karşılaşacakları, felâkete uğrayacakları bu son durumda açık bir şekilde ortaya çıkmıştı.

KAFKASYA'DAKİ TÜRK ORDULARININ ÇEKİLMESİ (Kroki-66)

10 ncu Tümen, Filistin'i takviye etmek üzere İstanbul'a gönderildi. 9 ncu Ordu, 4 ncü Kolordu (5 nci, 12 nci Tümen); 1 nci Kafkas Kolordusu (9 ncu, 11 nci Kafkas Tümenleri) savunmada kalıp toplanmaya başladı. Eylül ayı sonunda İngilizler, Bağdat'ın kuzeyinde 6 ncı Orduya karşı faaliyete geçince 4 ncü Kolordu karargâhı ile 5 nci Tümen, 6 ncı Ordu emrine verildi. 3 ncü Ordu karargâhı İstanbul'a hareket etti. İran yavaş yavaş boşaltılıyordu.

3 Ekim 1918 – Batum Anlaşması gereğince, Alagöz ve Ahılkelek boşaltılarak Ermenilere teslim edildi. Karabağ Türklerine zulmeden Antranik çetesi, takip müfrezelerimiz tarafından 6 Ekimde dağıtıldı. Bunların bir kısmı teslim olmak zorunda kalırken diğer kısmı da dağlara kaçarak dağıldılar.

10 Ekim 1918 – 3 ncü ve 36 ncı Tümenlerle birlikte, bütün Kafkas Cephesi 9 ncu Orduya verildi. Bu şekilde 9 ncu Ordu Batum - Meyane arasında 1000 kilometrelik bir sahaya dağılmış bulunuyordu.

11 Ekim 1918 – 9 ncu Ordunun başvurusu üzerine, Başkomutanlık Kurmay Başkanlığından gelen emirde "İran ve sonradan alınmış sancakların boşaltılması söz konusu değilse de erzak ve savaş malzemelerinin Erzurum

gibi uzak ve güvenli yerlere gönderilmesinin gerektiği" bildirildi. Yani eski sınırların gerisine geçiliyordu.

21 Ekim 1918 – Kafkas Ordular Grubu lâğvedildi. 9 ncu Ordu tek başına görevi üstlendi. 36 ncı Tümen İstanbul'a hareket etmeye başladı. Rumiye'nin güneyindeki süvari tugayı 6 ncı Ordu emrine verildi. Rumiye civarındaki erzak, Saray'a nakledildi. 9 ncu Ordu, 3 ncü, 9 ncu, 11 nci ve 12 nci Tümenlerden ibaret kalmıştı. Bu sırada 1 nci Kafkas Kolordusu da lâğvedilmiş ve dört tümen doğruca 9 ncu Orduya bağlanmıştı.

29 Ekim 1918 – Sadrazam ve Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşanın verdiği emirde "24 Ekim 1918'den itibaren altı hafta içinde Brest-Litovsk Anlaşması dışında kalan toprakların ve İran'ın boşaltılması gerektiği" bildiriliyordu. Gürcüler ve Almanlar mazot vermiyorlar, trenle erzak nakline engel oluyorlardı. Zaten bir önemi kalmayan İslâm Ordusu da lâğvedilmişti.

31 Ekim 1918 – Yeni kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti barış anlaşması imzalanmasına karar vermiş ve Limni'deki İngiliz Amirali Sör Arthur Calthorpe'a bir heyet gönderilmişti. Bahriye Nazırı Rauf Beyin (Orbay) başkanlığındaki heyet Mondros Ateşkes Anlaşmasını imzaladı. Mondros Ateşkes Anlaşması gereğince, Ermeni esirlerinin kayıtsız şartsız teslimi ve ordunun savaştan önceki sınırların gerisine çekilmesi gerekiyordu.

5 nci Kafkas Tümeni ile 15 nci ve 36 ncı Tümenlerin birçok unsuru henüz İstanbul'a nakledilememişti. Tümenlerde iki topçu taburu kalmıştı. Fazla top ve savaş malzemeleri Van, Ardahan ve Kars'a gönderildi. 1866 ilâ 1884 doğumlu askerler terhis ediliyorlardı. 5 nci Kafkas Tümeni Bakû'deki İslâm Ordusu içinde dağılmıştı. 15 nci Tümen de 8 Kasımda Ruslardan alınan Petrovsk'ta[434] bulunuyordu.

Gönüllülerden 100 kadar subay ile 500 usta asker, İslâm Ordusunda bırakılmışsa da bunların da çoğu geri dönmüşlerdi. Almanlar da Kafkasya'dan çekilirlerken toplarını Gürcülere bırakmışlardı. 36 ncı Tümenin iki alayı Kuzey Kafkasya Komutanı Yusuf İzzet Paşanın emrinde bulunuyordu.

17 Kasım 1918 – Mondros Ateşkes Anlaşması şartları hükmünce İngilizlerin baskısıyla Bakû boşaltıldı. 5 nci Kafkas Tümeni ve 15 nci Tümenler Batum'a, 36 ncı Tümen Gümrü'ye hareket etti.

25 Kasım 1918 – Bu tarihten sonra taburlar üçer bölüklü olarak düzenlendi. Zaten asker ve subay mevcudu çok düştüğünden bu düzenlemeye mecburiyet vardı.

1 Aralık 1918 – 1885 ilâ 1893 doğumlu askerler de terhis edildiler. Kıt'alarda yalnız 1894 ilâ 1900 doğumlu erler kaldı.

4 Aralık 1918 – 9 ncu Ordunun bir kısmı Arpaçayı ile Aras gerisine çekilmiş ise de 1877'deki sınırların gerisine çekilmek konusu, İngilizlerin

[434] Petrovsk: Dağıstan bugünkü başkenti, Mohaçkale.

şiddetli protestolarına rağmen iki ay daha uzatıldı. Yakup Şevki Paşanın bu konudaki çabaları çok büyük olduğundan İngilizlerin öfkesini üzerine çekiyordu. Daha sonra Yakup Şevki Paşanın da Malta'ya esir olarak sürgün edilmesinde bu çabaları bahane olmuştur.

11 Aralık 1918 – 36 ncı Tümen lâğvedildi. Sivas'ta 5 nci, 15 nci Tümenlerden oluşan 3 ncü Kolordu kuruldu. 9 ncu Orduyu oluşturan dört tümenden, 3 ncü Tümen Ardahan'da, 12 nci Tümen Kars ve doğusunda, 9 ncu Tümen Sarıkamış'ta, 11 nci Tümen Van ve civarındaydı.

17 Aralık 1918 – İngilizler Batum'a 7000 asker çıkararak bir kısmını Tiflis'e gönderdiler.

Nisan 1919 tarihine kadar 9 ncu Ordu eski sınırın gerisine erzak, mühimmat ve eşyaları nakletmiş, sonra da lâğvedilerek 3 ncü, 9 ncu, 11 nci ve 12 nci Tümenlerden oluşan 15 nci Kolordu kurulmuştu.

İngilizler, Kafkasya'da kendi yönetimleri altında Türk Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan hükûmetlerini kurarak emellerine ulaşmışlardı. Üç B'yi yani Bağdat, Bakû ve Batum'u kendi nüfuz ve yönetimleri altında birleştirmişlerdi. Rusya ve Türkiye boğaz boğaza boğuşup yorgun düştükten sonra, kazançlı çıkan İngilizler olmuştu. Fakat Bolşevik Rusya ve İstiklâl Mücadelesi'ne girişen Türkiye, hatalarını anlayarak eski düşmanlığı yeni dostluğa çevirince İngiltere'nin kurduğu Batı Asya egemenliği de yıkılıvermişti.

HAREKÂT HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME

9 ncu ve 13 ncü Tümenleri doğrudan 2 nci Orduya göndererek daha önce taarruz yapma imkânı varken, 3 ncü Ordunun bu tümenlere aşağıda sıraladığımız sebeplerden dolayı ihtiyacı doğunca, sevk gerçekleşmemiştir.

1. Tunceli isyanını bastırmak için 13 ncü Tümen yedi taburuyla Harput'ta toplandı, Galatalı Şevket Bey de Nazımiye üzerinden yürüyerek asileri bastırdı.

2. 13 ncü Tümenin Fem'de toplanıp kuzeye gönderildiği sırada Mamahatun'a taarruz yapıldı.

3. Rusların Sinop ve Samsun'a bir çıkarma harekâtı yapacakları ihtimali belirince, 9 ncu Tümenin, ordunun kuzey kanadında tutulması gerekli görüldü.

Yapılan hesaba göre, 9 ncu ve 13 ncü Tümenler 2 nci Orduya gelseydiler ve 4 ncü Tümen de Revandiz'e gönderilmeseydi, haziran ayının ortalarında 2 nci Ordunun sekiz tümeni toplanmış olacaktı. Ruslar, daha hazırlıklarını bitiremediklerinden, bu kuvvetler Bingöl ve Kiğı arasından sevk edilecek, Rusların, 100 kilometrelik alandaki birkaç taburu ve süvarileri püskürtülerek, doğacak boşluktan kolayca düşman gerilerine girilecekti. 8 nci Tümenin Muş'a yaptığı taarruzda güneydeki bütün Rus kuvvetlerinin geri gittiği düşünülürse, bu hareket tarzı ile Rusları geri atmak mümkün olurdu.

Rusların etkili akınları da Trabzon'dan güneye doğru olurdu. Bunu yapabileceğimizi, olaylar da göstermişti. Düşman bu hâlde iken, sekiz tümenle sol kanadından ve merkezinden bir taarruz görünce geri çekilecekti. Demek oluyor ki kuvvetleri öncelikle, aksatmadan zamanında göndermek, vurucu güçleri de ikinci derece önemdeki hedefe göndermemek gerekirdi. 9 ncu Tümen denizden yapılacak bir taarruzu önlemek için sevk ediliyordu. Gerçekte böyle bir tehdit olmamıştı. Aslında böyle bir taarruz tehdidi, ancak Trabzon üzerinden olacaktı ki bunu da oradaki 11 nci Kolordu engelleyebilirdi.

Arkadaşlar, (Kroki-67)

2 nci Ordunun ve beş kolordunun sevkıyatını bir şema üzerinde göstereceğim. Bu kuvvetler, İstanbul ve İzmit üzerinden gönderiliyorlardı. Demir yolu ile bir ayda ancak bir kolordu taşınabiliyordu. Bundan dolayı beş kolordunun taşınması için beş aya, bir ay da kara yolu düşünülürse altı aya ihtiyaç vardı. Şubat ayında sevkıyata başlandığına göre, kuvvetlerimiz ancak altı ay sonra yani ağustosta toplanıp muharebeye girebilirlerdi. Aslında, 48 nci ve 49 ncu Tümenler geç kalmışlardı. Onlar muharebeye katılamadan kış bastırmıştı. Parça parça ve geç gelen 2 nci Ordu, bundan dolayı istenen sonucu alamamıştır.

O hâlde ne yapılmalıydı? Daha çabuk toplanmanın yolu şudur: Denizden büyük bir kuvvet gönderemeyiz. Büyük ölçekli stratejik darbeler için deniz üstünlüğü olmadığından, deniz yolunu düşünemeyiz. Kara yoluna gelince; kara yolu olarak İzmit'ten başlayıp Bolu'dan itibaren İskilip - Amasya - Tokat - Karahisar üzerinden sahile paralel olarak giden bir yolumuz vardı. Ulukışla-Sivas üzerinden giden bir de ikinci ara yolumuz vardı. Bu iki yol arasında 250 kilometre, yani 15 günlük bir mesafe söz konusudur. Kuzeydeki hat üzerinde köyler sık olduğundan, askerin barındırılması, buralarda depolar ve konak yerleri kurularak kuvvetlerin zinde bulundurulması da mümkündü. Bu yoldan asker gönderilmesinin ayrıca bir yararı daha olurdu ki o da sahile yapılacak düşman saldırılarına karşı, hızla ve kolaylıkla kuvvet yetiştirilebilirdi. Bundan dolayı kuvvetleri hızla toplayabilmek için iki kolordu İzmit - Bolu tarafından gönderilseydi, iki ay kazanılmış olurdu. Ağustos ayı içinde muharebeye gireceğimize, haziran başlarında toplanma imkânı olurdu.

Yürüyüş ve nakliyat iyi hazırlanmıştı. Yalnız imkânı az olan demir yolundan faydalanma fikrine yönelinmeseydi, darbe ağustosta değil haziran başında vurulacaktı. Ruslar, o zaman hazır değillerdi. Son Rus yayınlarından edindiğimiz bilgilerden öğreniyoruz ki bu darbe, Rusları ezecekti ve Trabzon ile Erzurum'u kurtarmak mümkün olacaktı. Genelkurmayımızı düzenlemeye gelen Almanlar, bunu düşünemediler. Yostrov'un "Başkumandan ve Harp Bilimi" adlı eserinde belirttiği gibi "Alman Genelkurmayı, Moltke'den önemini öğrendikleri demir yolu taşımacılığını bilir ve diğer araçlara önem vermezdi."

İzmit - Bolu üzerinden gelecek iki kolorduluk bir kuvvetle, 3 ncü Ordu takviye edilerek Bayburt bölgesinde bir taarruz grubu oluşturulması, 2 nci Ordunun dokuz tümeni ile de Bingöl - Kiğı bölgesinde bir sıklet merkezi meydana getirilerek her iki ordunun Rus taarruzundan önce, beraber harekâta başlaması mümkündü. Ruslar tarafından henüz Erzurum tahkim edilmediği için, Erzurum ve Hasankale üzerine düzenlenecek bir taarruz ya Rusların kuşatılmasını mümkün kılacak ya da onları Sarıkamış'a çekilmeye mecbur edecekti. Rusların da korktuğu böyle bir taarruzdu. Bunun için ana yolların, demir yolları ve diğer yolların gücünden yararlanmak lâzımdı.

Düşmanlarımız, "Arazi zorlukları Anadolu'yu, ordudan daha iyi savunmuştur." diyorlar. Burada ordumuzun kahramanlığı söylenmemekle beraber, arazi zorluklarının, büyük Rus kuvvetlerini sonunda başarısızlığa uğrattığı söylenmektedir. Gerçekte üstün düşman kuvvetlerini, yolları bilinmeyen sarp dağlara sıkıştırmak en etkili bir manevradır. Dağ geçitlerine hâkim olan taraf, dağlara sıkışmış olan tarafı parça parça tepeleyebilir. Bu üstün kuvvet, geçitlere ve ovalara hâkim olunca, istediği gibi manevra yapabileceğinden, diğer zayıf taraf için başarılı olma ihtimali pek azdır. Sarp dağlarda yollar olmadığından dolayı, ihtiyatları tam zamanında kullanmak zordur. Bütün askerî harekât, yollara bağlıdır. Yol ağını ele geçiren, Erzincan - Erzurum - Trabzon yolları gibi, duruma hâkim olur. Bu gerçek, Bayburt muharebelerinde tam anlamıyla ortaya çıkmıştır. Sarıkamış bozgunundan sonra orduya can veren Mahmut Kâmil Paşa da akıllı manevralarla üstün düşman kuvvetini, zorlu arazide, yerinde tutmayı başarmıştı. Harpte her zorluğun bir çaresi vardır. Beceriklilik, onu bulup zamanında uygulayabilmektir.

Guze, anılarında "Güçsüzlüğümüzü saklamak, düşman taarruz hazırlığını bozmak ve Bayburt'a kuzeyden gelen tehlikeyi önlemek için Of istikametine taarruz yapıldı." diyerek görüşlerini dile getirmektedir. Bu doğru olmakla beraber, 3 ncü Ordunun Mamahatun'da kazandığı kolay başarıdan dolayı ümitlenerek Trabzon'u kurtarmak istediğinde şüphe yoktur. Maslofski de değerlendirmelerinde "Rus güney kanadı iaşe ve ikmal güçlüğünden dolayı zayıftı. Bunun için 2 nci Ordu, Siirt - Bingöl - Kiğı hattından hareket edecek Rus sol kanadını kuşatmak ve Trabzon - Mamahatun'a sarkan Rus ordusunun gerilerine varmak istiyordu." diyor. Hâlbuki 2 nci Ordu, bilhassa Rusların Bitlis - Revandiz hattından Musul - Cizre hattına ve 6 ncı Ordu gerilerine doğru yapmak istedikleri taarruza karşı koymak için bu kadar güneye uzanmıştı. Hatta bu maksatla Revandiz'den hareket eden 4 ncü Tümen de bir ara 2 nci Ordu emrine verilmişti. Fakat 2 nci Ordunun, 3 ncü Ordu ile müşterek harekât noktasından, taarruzu daha kuzeyden yapması lüzumu, daha sonradan anlaşıldığından sıklet merkezi Bingöl'e nakledilmişti. Burada Rusların zayıf sol kanatları, 5 nci ve 8 nci Tümenleri, dağ geçitlerine sıkıştırarak Bayburt'taki manevrayı aleyhimize çevirmişlerdi.

Guze, "2 nci Ordunun yavaş toplanması, 3 ncü Orduyu Rusların gayet kuvvetli olan sağ kanadı ve merkezi karşısında tehlikeli bir durumda yalnız başına bırakmıştı. 2 nci Ordu için ayrılan kuvvetlerin bir kısmı, Ulukışla'dan

3 ncü Orduya gönderilseydi, 2 nci Ordunun toplanma süresi kısalırdı. Fakat kuşatmayı zayıflatır diye, Enver Paşa buna razı olmadı."[435] diyorsa da Ulukışla'ya kadar tek bir demir yolu olduğuna göre, fazla bir zaman kazanılmayacağı, yukarıda verdiğimiz değerlendirmeden anlaşılabilir.

Guze; "Ağustosta Romanya Birinci Dünya Harbi'ne girince, Türkler oraya bir kolordu gönderdiler. Ahmet İzzet Paşa beklediği kuvveti alamayınca, eylül sonunda taarruz harekâtından vazgeçti. 3 ncü Orduya karşı Rus taarruzu başladığı zaman, 2 nci Ordu Rus güney kanadını sıkıştırsaydı, Ruslar dururdu. Nitekim, 18 Ağustosta Çemen dağına 3 ncü Ordunun yaptığı taarruz üzerine, Ruslar cepheden çektikleri kuvvetleri geri göndermek zorunda kalmışlardı ve daha sonraları 2 nci Orduya karşı giriştikleri karşı taarruzlar kesilmişti." diyor.

Kış bastırdıktan sonra, durum her iki taraf için acıklı oldu. Türkler 35.000 kadar, Ruslar da Larcher ve Maslofski'nin ifadelerine göre 100.000 kayıp verdiler. Rusların acıklı durumunu Maslofski şöyle açıklıyor: **"**Askere 180 gram un verilebiliyordu. Asker eşek ve köpek eti, hatta leş yiyordu. Kar fırtınaları ve tifüs çok sayıda askeri yok etti. Kışın, 4 ncü Avcı Tümeni birkaç defa asker eksiğini tamamladığı hâlde, bulundukları yerden geriye dönerken, mevcudu 5000 askere düşmüş bulunuyordu. Ruslar bu insan kayıplarını devamlı geriden tamamlayarak dolduruyorlardı. Bu şekilde 100.000 kişi karlar altında kaldı ve çürüyüp gitti. Askerler arasında meydana gelen bu büyük kayıplar, sonunda Rusların maneviyatını sarstı. Bütün cephelerde Rusların uğradığı yenilgiler ve bilhassa insan hayatının insafsızca, boş yere harcanması, Rusya'yı karışıklığa sürükledi ve Bolşeviklik ilân edildi.

Bolşeviklik ilk önceleri, askerlerin harpten yılgınlığı şeklinde belirdi. İhtilâlciler ilk önce barış istediler ve hemen ateşkes yaptılar. Ateşkes ilân edildiğinde Kafkasya Cephesi'ndeki Rus kuvvetleri şu durumdaydılar: 5 nci Kolordu karargâhı Trabzon'da; 2 nci Türkistan Kolordusunun karargâhı Kelkit'te; 1 nci Kolordu karargâhı Erzincan'da; 6 ncı Kolordu karargâhı Erzurum'da; 4 ncü Kolordu karargâhı Hınıs'ta bulunuyordu. Aynı zamanda Erzurum'daki ihtiyatların kolayca 3 ncü Ordu cephesine sürülebileceklerine göre, Rus ordusunun üçte ikisi 3 ncü Ordu karşısında bulunuyor demektir. Rusların bu düzeni de gösteriyor ki 2 nci Ordunun Ruslar üzerinde pek fazla etkisi olmamıştır. 4 ncü Rus Kolordusu, 1915'te Abdülkerim Paşa komutasındaki sekiz tümenlik sağ kanat harekâtıyla 150 kilometre kadar geri sürüldüğü hâlde, aynı Rus kuvveti Ahmet İzzet Paşa idaresindeki dokuz tümenlik 2 nci Ordu tarafından 1916 yılında ancak 25-50 kilometre geriye sürülebilmiştir.

RUSLARIN HEDEFLERİ

Rusya, Musul ve Halep vilâyetlerini de içine alacak şekilde bütün Türkiye'yi kendi idaresi altına almak istiyordu. Ancak, Konya - Antalya - Muğla illerini İtalya'ya; Suriye ve Irak'ı da Fransa ve İngiltere'ye bırakmaya razı oluyordu. Bunun için Ermenistan adında Çukurova'da, Türkiye adıyla da

[435] Guze; s.91-92.

İzmir ilini de içine alan Orta Anadolu'da kendine bağlı birer hükûmet kurmak istiyordu. Sinop'a kadar bütün Karadeniz sahillerini ve art bölgesini, Boğazlar'ı ve Doğu Anadolu'yu doğrudan doğruya Rusya'ya katmak arzusundaydı. 2 nci ve 3 ncü Orduların karşısındaki beş Rus kolordusuna Azerbaycan'ın işgalinden sonra 6 ncı ve 7 nci Tümenlerin de katılmasıyla, bu altı kolordu; 30 piyade tugayıyla Bitlis - Erzincan - Trabzon hattından Diyarbakır - Harput - Malatya - Sivas hattına taarruz edecekti. Zayonchkovski, "Grandük, Sivas'a taarruz etmek düşüncesindeydi. Ordu ve arazi şartlarının durumunu iyi bilen Yudenich buna yanaşmadı. Ruslar, Samsun ve Sinop'u işgal ederek buradan Yozgat'a yürümek düşüncesindeydiler. Türklerin Bağdat'a yönelik taarruzlarından korkan İngilizler, sonunda Rusların Musul'a taarruzlarına 1917 yılı başında razı olunca hazırlıklara başlandı." diyor. Kazvin'deki Baratof ile Azerbaycan'daki Çernozobof komutasındaki kolordular, Musul ve çevresinin istilâsı için ayrılmıştı. Böylece, iki kanatta bulunan Musul ve Yozgat'ın ele geçirilmesi sırasında Malatya - Diyarbakır hattından hareket eden Rus ordusu, Kahramanmaraş - Gaziantep üzerinden Çukurova ile Halep'in ele geçirilmesini tamamlayacak ve Ruslar göz diktikleri verimli Adana ovalarına ve İskenderun körfezine ulaşmış olacaklardı.

Adamof, "Anadolu'nun Taksimi" isimli kitabında, "Rusya nüfuzu altındaki Ermenistan Hükûmetini Çukurova'da, Mersin limanını da içine alacak şekilde meydana getirecek ve Anadolu ortasında yarı bağımsız Türkiye Hükûmeti, yalnız İzmir limanına sahip olacaktı. Ruslar, Boğazlar'ın sahibi ve hâkimi olacaklardı. İtalya'ya Akdeniz kıyılarından Kuşadası - Çivril - Akşehir - Aksaray - Erciş dağı - Anamur burnu hattına kadar 1.900.000 nüfuslu bir arazi bırakılacaktı." diyor.

Rusların böyle bir istilâya hakları olduğunu meşru göstermek çabasıyla, Zayonchkovski şöyle yazıyor: "Ruslar, Türk ordusunun 27 tümenini Kafkasya Cephesi'nde üzerlerine çektiler. Türklerin Irak ve Filistin Cephesi'nde, İngilizlerin karşısında ancak 14 tümenleri kalmıştı. Ruslar, Kafkasya'da Türkleri böyle önemli bir şekilde meşgul etmeseydiler, Irak ve Filistin'de İngilizlerin durumu zor ve vahim olurdu."

1917 yılı bu şekilde geçti. 2 nci Ordu kuvvetlerinin önemli bir kısmı Filistin'e gönderildi. Burada, cephede, yalnız 5 nci ve 12 nci Tümenler kalmıştı. Bunlar da 3 ncü Ordu emrine verilirken 2 nci Ordu karargâhı Çukurova'yı korumakla görevlendirildi.

3 ncü Ordu, Rus ordusunun dağılmasından faydalanarak Kafkasya'ya, Azerbaycan'a ve Bakû'ye doğru ilerledi. Bizim bu bölgelere ilerlememizin sebebi, Enver Paşanın öteden beri takip ettiği ele geçirme düşüncesinin sonucuydu. Elviyei Selâse,[436] Kars - Ardahan - Batum hakkımızdı.

[436] Elviyei Selâse: Kars, Ardahan ve Batum sancaklarına verilen isimdir. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonunda yapılan Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması ve Berlin Konferansı ile Elviyei Selâse savaş tazminatı olarak Rusya'ya verilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Rusların yenilgiyi kabul etmesinden sonra imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması'na göre, Elviyei Selâse'de

Azerbaycan'da İslâm Ordusu meydana getirilmesi bir serüvendi. 5 nci, 15 nci, 37 nci Tümenleri yavaş yavaş göndererek Türkleri Ermeni mezaliminden kurtardık. Bakû'ye giren kuvvetlerimiz, İslâmlardan ordu kurmak hayalinden vazgeçtiler. Bir asır kadar Rus baskısı altında ezilmiş, askerlikten hoşlanmayan bir kavimden, istenilen özellikte ordu kurulamazdı. Bu harekâta paralel olarak İngilizler, Ermenileri, Nesturîleri ve parayla bir kısım Rus kuvvetini ele geçirerek Rumiye üzerinden harekete geçtiler. Bizi önleyerek, buraları İngiliz mandası altına almak istiyorlardı. Biz kuvvetle iş görüyorduk. İngilizler de paraya güveniyorlardı. Sonunda İngilizler başarılı olamadı. Ermeniler, Nesturîler Rumiye'den atıldılar. Ermeniler silâhlı kuvvetler karşısında kaçarlar, ancak silâhsız Türkleri katlederek dehşet salarlardı. Çeteleri takip ve cezalandırmakla beraber, ılımlı Ermenileri elde etmek ve sakinleştirmek için Erivan'da idaremiz altında küçük bir Ermeni hükûmeti kurulmasına yardım ettik.

İran'ın kuzeyine ilerleyen İngiliz kuvvetleri uzaklaştırıldı. Bakû'ye gelecek İngiliz kuvvetleri de bu harekât sonucu zayıfladılar. Bakû'ye gelen Dunstervil kuvvetleri de % 35 kayıp vererek çekildiler. Enver Paşanın Sarıkamış Harekâtı'ndan beri istediği Kafkasya ve Azerbaycan'ın ele geçirilmesi meselesi çözülmüş ve hayaller gerçekleşmişti. Fakat diğer taraftan Filistin bozgunu ve Musul felâketinin ortaya çıkmasıyla, kan dökerek aldığımız yerleri, Mondros Mütarekesi ile geri vermek zorunda kaldık. Kafkasya'da yayılmacılık peşinde koşarken, İran üzerinden Bağdat'ın geri alınmasına dair plânlar yaparken önem verilmeyen Filistin Cephesi zayıf kaldığından, oradaki ordularımız yenildi ve Enver Paşanın hayallerine de son darbeyi vurdu.

BİR KARŞILAŞTIRMA YAPALIM

Hastahane kayıtlarından çıkardığım sonuç şudur:

3 ncü Ordudan 175.000, 2 nci Ordudan 65.000 ki toplam 240.000 asker ölmüştür. Bunun üçte ikisi çürük ve sakat olarak memleketlerine geri gönderilenlerle birlikte, gerçek kayıp 400.000 askere ulaşmıştır. Kafkasya'da ilk yıllarda Ruslara karşı ortalama olarak 200.000 asker bulundurulduğu ve bunun dört yılda en azından bir defa değiştirildiği kabul edilirse 400.000 asker gönderilmiş olur. Genel kayıplarla beraber, Kafkas Cephesi'ne gönderilen askerlerin toplamı bu şekilde 800.000 askere ulaşmış oluyor. Bizim birliklerin daima noksan olduğu ve normal kadronun üçte biri miktarında ancak tutulabildiği düşünülürse, kaynaklarımıza göre bu rakamın çok olduğu anlaşılır.[437]

---

yapılacak halk oylaması sonucu halk kendi geleceğini belirleyecek ve Rusya bu işe karışmayacaktı. Mondros Ateşkes Anlaşması'na göre ise Osmanlı Hükûmeti bu sancakları altı hafta içinde boşaltacaktı. İngilizler, bu sancakların Gürcü ve Ermenilere verilmesi gerektiği düşüncesindeydiler. Ancak yerli halk buna karşı direnişe geçmiştir. Kars, Ardahan ve Aras'ın doğusundaki, Sürmeli ve Batum sancağının güney toprakları Türk Millî Hükûmeti tarafından işgalden kurtarılmıştır. Ahmet Ender Gökdemir; Cenûbî Garbî Kafkas Hükûmeti, Ankara, 1998, s.15-25.

[437] Gnkur. ATASE ve Dent. Arşivi; BDH Koleksiyonu, Klâsör:1110, Dosya: 281, Fihrist: 3-1, 3-2.

Maslofski'nin verdiği miktar ile bizim cephedeki gördüğümüz ve diğer kaynaklardan araştırıp bulduğumuz miktarlara göre Ruslar, en az 300.000 ölü ve bunun üçte ikisi kadar da çürük ve sakat hesaplanırsa, gerçek kaybın 500.000 askere yükseldiği görülür.

Larcher, Kafkasya'daki Rus kuvvetlerinin miktarını en çok 700.000 asker olarak veriyor. Maslofski ise kuvveti, en çok 472 tabur, 303 süvari bölüğü, 540 top olarak gösteriyor ki geri hizmette kullanılanlarla beraber 850.000 asker olması gerekir. Ortalama olarak her yıl 500.000 kabul edilebilir. Bu miktar dört yıl aralıksız dolu olarak bulundurulduğundan, bizim mevcutla karşılaştırılınca geriden iki misli fazla asker gönderildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı cephe gerisindeki sürekli gelen ve giden, hasta, yaralı, çürük askerler ile ikmal askeri taşınması hesaplanırsa sayı en fazla 1.500.000 çıkar. 500.000 de ölü, sakat ve çürük olarak kayboldu. Böylece Ruslar, iki milyonluk bir kuvveti, burada boş yere harcamış oldular.

Rus Genelkurmayı Birinci Dünya Harbi'nde alınan Türk esirlerinin toplamını 1457 subay, 17.715 asker olarak vermiştir. Biz de Ruslardan bu sayının yarısına yakın esir almış bulunuyorduk. Her harekât sonunda Rusların yüz binlerce esirden bahsetmesinin propaganda olduğunu, yukarıda belirttiğimiz gibi, Larcher de çok açık olarak ifade etmiştir. Ancak, iki tarafın toplam 1.000.000'a yakın kayıp verdikleri ve harekât alanına her iki taraf da 3.000.000'a yakın asker gönderdiği hâlde, esirlerin bu kadar az olmasının sebebi, kesin sonuçlu meydan muharebelerinin oluşmadığına açık bir delildir. Bununla beraber esirlerimizden birçoğunun bakımsızlıktan öldüğü de düşünülürse yukarıdaki miktara yarım misli ekleme yapmak uygun olur.

Görülüyor ki, her iki taraftan da zaferler kazanmak umuduyla, kesin sonuç alınacak cephelerden ayrılan bu iki-üç milyonluk kuvvet, boş yere harcandı. Ruslar yenilerek perişan hâlde gittiler ve korumak istedikleri yerleri fazlasıyla geri verdiler. Türkler de bir milyona yakın bir kuvveti parça parça ezdirdiler.

Kesin sonuç alınacak yerden kuvvet ayırarak fethedilen yere girişmek, stratejinin daima cezalandıracağı bir harekettir. Burada düşünülecek en önemli nokta, Rusların bize kıyasla daha uygun bir hâlde olmalarıdır. 1916'dan itibaren denizlere hâkimdiler. Harekât alanına kadar demir yolları, kara yolları vardı. Araçları çoktu ve asker kaynakları boldu. Bize kıyasla daima iki-üç misli fazla kuvvette bir orduları vardı. Yalnız batı cephesinde meşgul bulunuyorlardı. Bu şartlar altında Rusların tam başarılı olamamalarının sebepleri şunlardır:

1. Harbin başlangıcında emir ve komutadaki çokluk ve karışıklık.

2. Arazi şartlarının zorluğu ve ele geçirilen yerlerde ulaşım yollarının olmayışı ve araç yokluğu.

3. Ruslara kıyasla tamamen yenik bir durumda, her şeyden mahrum olan Türk ordusundaki sevk ve idare yüksekliği ve kahramanlık. (Denk kuvvetle muharebe edilen yerlerde Türkler sürekli galip gelmişlerdir.)

4. Kayıplara önem vermeyerek cellât gibi insanlara kıymalarıdır ki bu durum Bolşevikliğin ortaya çıkmasına sebep oldu.

Bizde böyle bir yılgınlık olmamıştır. Çünkü vatanımızı savunuyorduk. Hâlbuki Ruslar, hiçbir zaman kendilerine ait olmayan bir toprağı zorla ele geçirmeye kalkışmışlardı. Bu büyük haksızlık, ordunun maneviyatını hiçbir zaman yükseltemezdi. Bizde ise bütün kuvvetler ana vatanda meşru müdafaa ile uğraştığından, orduda zararlı bir fikir yayılamazdı.

Maslofski, kazanılan mevzi muharebelerin başarılarının sebeplerini şöyle anlatıyor: (Parantez içindekiler bizim düşüncemizdir)

1. Eğitim ve öğretim yeterliliği ve arkadaşlık. (Drujinlerde sonradan yapılan teşkilâtta bu yeterlilik ve duygu yoktu.)

2. Baskın yapma işindeki dikkat. (Gerçekten Azap ve Erzurum'da güzel baskın yapmışlardır. Fakat her zaman çok sayıdaki kuvvetle çok cana kıymakla kazanabilmişlerdi. Bizim baskınlarımız askerî stratejiye daha çok uygundu.)

3. Yan darbelerde ve yarmada çok kuvvet toplamak. (Gerçekten yan darbeleri iyiydi. Yarmada çok kuvvet topluyorlardı. Bazı yarmalarda % 83, yan darbelerinde de % 73 kuvvet toplamışlardı. Biz de Malazgirt yan darbesinde ve Of yarmasında çok başarılı olmuştuk.)

4. Komutanın karakteri ve ahlâken emri altındakilere hâkimiyeti. (Yudenich kazandığı başarılarla az çok bir otorite sağladığı gibi Grandük'ten sonra bu tesiri daha da artmıştı. Fakat bu tesir, askerlerin kıyasıya gönderilmelerini gerektirmez. Karışıklık çıkınca ilk önce Grandük, sonra da Yudenich kaçmışlardı.)

Doğu Cephesi'ndeki orduların harekâtı bu konferansla sona ermiştir. Bundan sonra, deniz ve hava harekâtına, menzil ve sıhhiye teşkilâtına geçeceğiz.

Bu muharebelerde çok değerli arkadaşlarımızı kaybettik. Çok kanlar döktük. Dökülen bu kanlar boşa gitmemiştir. Birinci Dünya Harbi'nde diğer cephelerde olduğu gibi, buradaki çetin muharebeler de bize çok değerli deneyimler kazandırmış; istiklâl ve hürriyet uğrunda canını esirgemez bir millet olduğumuzu dünyaya ispat etmiş; Osmanlı İmparatorluğu yıkılmakla beraber daha kuvvetli bir Cumhuriyet yaratmıştır.

Hepimiz bu kahramanlar önünde saygıyla eğilelim.

YEDİNCİ KONFERANS

DENİZ VE HAVA HAREKÂTI

LOJİSTİK HİZMETLERİ

Bir ordunun en önemli işlerinden biri de geri hizmetleridir. İnsanlarda hayatı devam ettiren bağırsaklardan, tıptan başka yerde söz edilmediği hâlde, hayatî önemi olmayan yüz güzelliği daima övgü almıştır. Ordu da bile geri hizmetlerle az meşgul olunur. Hâlbuki geri hizmetleri işlemeyen bir ordu bağırsakları işlemeyen bir insana benzer ki sonunda ölmek zorunda kalır.

Daha önceki konferanslarda ana hatlarını çizdiğimiz Doğu Harekâtı'nın lojistik hizmetlerinde, denizin önemli bir yeri vardır. Başlangıçta Yavuz'a güvenen 3 ncü Ordu; lojistik gereksinimini Karadeniz'e dayandırarak Trabzon'dan Hamsiköy'e kadar bir dekovil[438] hattı inşa etmişti. Fakat Yavuz'un İstanbul Boğazı önünde 26 Aralık 1914'te Rus torpillerine çarparak yaralanması üzerine, 1915 baharında Ulukışla - Sivas - Erzurum lojistik destek hattının kurulması ihtiyacı doğmuştu.

Başlangıçta, Ruslar, üstünlüğü sağlayamadıklarından, Sarıkamış'a kadar mevcut olan Kafkas demir yolundan, sınırımıza kadar mevcut ana yollardan faydalanmak istiyorlardı. Rusların deniz faaliyeti ikinci safhadadır: 1916'da İmparatoriçe Maria ve Katerina savaş gemilerinin faaliyete geçmesinden sonra, Ruslar da Trabzon üzerinden ikmale başladılar. Trabzon ve Karadeniz lojistik destek hattından faydalanmak gayet kolay ve hızlı olduğundan, Ruslar deniz yolunu açar açmaz, sağ kanatlarını denize verdiler ve oradan bir sıklet merkezi oluşturdular.

Görülüyor ki, 3 ncü Ordunun ve Rus Kafkas ordusunun geri hizmetleri bakımından, denizin büyük bir önemi vardır. Bu konferansımızda deniz harekâtına geçeceğiz. Muharebenin başlangıcında her iki taraf da deniz üstünlüğünü ele geçirmek için uğraştılar. Yavuz ve Midilli İstanbul Boğazı'na girmeden önce, Rusların kesin üstünlükleri vardı.

TÜRK VE RUS DENİZ KUVVETLERİ

Rusların yedi gemisi vardı. Bunlar 10-13 bin tonluktu, 16-17 mil hızında ve dörder adet (ikisi altışar adet) 30,5 cm'lik, 7-12 adet (biri 16 adet) 15 cm'lik topları taşıyorlardı. Yalnız Rostislav zırhlısı 9000 tondu ve hızı 15 mil, silâhları dört adet 25 cm'lik, sekiz adet 15 cm'lik toptan ibaretti. Hazır bulunan iki kruvazörün hacmi 6800 ton, hızları 23 mildi ve 12 adet 15 cm'lik toplara sahiptiler. Ayrıca, İmparatoriçe Maria, İmparatoriçe Katerina ve İmparator Üçüncü Alexandra savaş gemileri de kızakta bulunuyordu. Bunlar 22.500 tonluk olup 21 mil hızındaydılar. 12 adet 30,5 cm'lik ve 12 adet 15 cm'lik topları vardı.

Yedi adet 120-600 tonluk denizaltı gemileri vardı ki muharebe sırasında 450-1300 tonluk 11 denizaltı daha inşa edilmiş ve sayıları 18'e

[438] Dekovil: Ray aralığı 60 cm eninde veya daha az olan, arabaları buhar, hayvan veya insan gücüyle yürütülen, küçük demir yolu aracı.

ulaşmıştı. Harpten önce 11 torpidoları (300-400 ton ve 26 mil hız ve iki top) ve dört muhripleri (650 ton, 25 mil hız, üç top) vardı. Muharebe sırasında tamamlanan dokuz muhrip (1050 ton, 33 mil hız, beş top) ile beraber toplam 26 torpido ve muhripleri bulunuyordu.

Rus donanması üç savaş gemisi, yedi zırhlı, iki kruvazör, 24 torpido ve muhrip ile 18 denizaltı gemisinden oluşuyordu.

KARADENİZ'DE RUS LİMANLARI

Akkirman, Odessa, Nikolayef (Tersane ve müstahkem mevki), Pirekopdili, Sivastopol (savaş limanı), Kefe, Kerç (müstahkem mevki), Novorosisk (demir yolu limanı), Batum (müstahkem mevki), Azak denizinde Rostov,[439] Tağanrok.[440] Azak denizi; çoğu zaman altı ay boyunca donmuş durumda olur ve en derin yeri 14 metredir. Kerç boğazının[441] derinliği ise beş metredir.

TÜRK DONANMASI

Harpten önce üç gemi mevcuttu. Barbaros ve Turgut, 10.000 ton 17 mil hızında, altı adet 28 cm'lik, sekiz adet 15 cm'lik; Mesudiye ise 9000 ton, 16 mil hızında iki adet 24 cm'lik (İngiltere'den henüz gelmemişti) 12 adet 15 cm'lik top taşıyordu. Hamidiye[442] ve Mecidiye kruvazörleri[443] 3200-3800 ton, 22 mil hız, iki adet 15 cm'lik ve sekiz adet 12 cm'lik toplara sahipti. 10 muhrip vardı ve her biri üçer toplu idi. Bunlardan dördü 34 mil hızında 600 tonluk, ikisi 22 mil hızında 775 tonluk, dördü de 29 mil hızında 300 tonluktu. 10 torpidonun dördü birer ve geri kalanı ikişer toplu idi. (97-165 ton ve 23-27 mil hız)

Türk donanması toplam üç zırhlı, iki kruvazör, 20 torpido ve muhripten meydana gelmişti ki özellik ve sayı bakımından Rus donanmasının çok gerisinde bulunuyordu. Buna çare olmak üzere, Donanma Cemiyeti tarafından ara ara toplanan yardım paralarıyla İngiltere'de üç savaş gemisi yaptırılmaya başlandı. Bunlardan Sultan Osman savaş gemisi harpten önce bitmişti. Fakat bazı denemeler yapılması için alım ertelendi. Reşadiye bitmek, Fatih'in yapımına da başlanmak üzereydi. Bunlara karşı Ruslar, yukarıda söylediğimiz üç gemiyi; İmparatoriçe Maria, İmparatoriçe Katerina ve İmparator Üçüncü Aleksandra'yı kızağa koymuşlardı ki bununla Karadeniz'de üstünlüğü daima elde tutarak İstanbul'u bir baskın ile ele geçirmeyi düşünüyorlardı.

Yavuz ve Midilli kruvazörleri geldikten sonra Türk donanmasının gücü arttı. (Harita-1) Yavuz 23.000 ton, 28 mil hız, 12 adet 28 cm'lik, 10 adet 15

---

[439] Rostov: Rusya'nın Azak denizi kıyısında bulunan kenti.
[440] Tağanrok: Rusya'nın Azak denizi kıyısında bulunan kenti.
[441] Kerç boğazı: Azak denizini birbirine bağlar. Azak denizinin girişi olan bu boğaz 25 mil uzunlukta ve 12 mil genişliktedir.
[442] Hamidiye kruvazörü: 1904 yılında yapılmıştır.
[443] Mecidiye kruvazörü: 1904 yılında yapılmıştır.

cm'lik toplarla Rus zırhlılarına karşı büyük bir üstünlük sağlıyordu. Bizim eski zırhlılar Yavuz'a eşlik edemeyip, sadece boğazın korunması işiyle yetindikleri gibi, Rusların iki zırhlısı da onarım ve koruma amacıyla Sivastopol'da kaldığından, yalnız beş zırhlı filo halinde hareket ediyordu. 20 topa karşılık Yavuz'un 10 topu, gerek atış hızı ve gerek atış mesafesi bakımından bunlara göre üstün bulunuyordu. Yavuz, hızı sayesinde Rus donanmasını istediği şekilde yakalayıp kılavuz gemisi üzerine de ateş yoğunlaştırabilecek üstünlükte olduğu hâlde; Ruslar takip ve geri çekilme hususunda geri bulunuyorlardı. Buna karşılık Yavuz'un korkulacak tarafı, tek olmasıydı. Bir kaza olduğunda üstünlük hemen Ruslara geçiyordu. Nitekim; Yavuz'un mayına çarpıp bir süre kullanılamaz duruma düşmesi üzerine, Ruslar Trabzon ve Zonguldak sahillerinde faaliyet gösterdikleri gibi, İstanbul Boğazı'na kadar gelip Boğaziçi'ni bombalama cesaretini de göstermişlerdi. Hele İmparatoriçe Maria ve İmparatoriçe Katerina savaş gemilerinin faaliyete geçmeleri üzerine Yavuz'un sağladığı üstünlük büsbütün sona ermişti. Ancak hızından faydalanarak Rus nakliyatını sürekli tehdit etmiş, Rusların güvenli bir üstünlük sağlamalarına imkân vermemiştir.

Midilli'ye gelince; 4550 ton, 27 mil hız, sonradan konan sekiz adet 15 cm'lik topla Rus kruvazörlerine karşı üstündü. Yadigârı Millet sınıfı muhripler[444] ve Hamidiye, Mecidiye, Berk[445] ve Peyk[446] ile Rusların muhrip üstünlüğüne karşı bir denge oluşturabiliyordu. Birbirinin ardı sıra Almanya'dan 10 denizaltı gemisi geldi. Bunların ikisi mayın denizaltı gemisiydi. Üçü büyük, diğerleri küçüktü. Küçüklerin hareket alanları sınırlı ve torpidoları az olduğundan sürekli bir iş göremiyorlardı. Bunun için büyüklerin çağrılmasına ihtiyaç duyulmuştu. Bunlar da sayı olarak Rusların denizaltı gemilerinden az olmakla beraber, Ruslara göre daha fazla faaliyet göstermişlerdir.

KARADENİZ'DE TÜRK LİMANLARI

Zonguldak kömür limanından başka, inşa edilmiş hiçbir liman yoktu. Tabiî limanlardan en önemlileri Sinop ve Ereğli limanlarıydı. Trabzon, Samsun ve Amasra limanları ise rüzgarlara açık bulunuyordu.

RUS DONANMASININ GÖREVİ

1. Karadeniz'de üstünlüğü ele geçirmek.

2. İstanbul Boğazı'na veya Karadeniz kıyılarına asker çıkarmak.

---

[444] Yadigârı Millet Sınıfı Muhripler: Numunei Hamiyet, Muaveneti Milliye, Gayreti Vataniye muhripleridir. 1909 yılında yapılmıştır. 620 tonluk, iki adet 75 mm'lik, iki adet 57 mm'lik, iki adet 37 mm'lik top ve üç adet 450 mm'lik torpido kovanı taşımaktadır. Hızı 36 mildir

[445] Berki Satvet: 1906 yılında yapılmıştır. 275 tonluk, iki adet 105 mm'lik, altı adet 57 mm'lik, iki adet 37 mm'lik top ve üç adet 450 mm'lik torpido kovanı taşıyan ve hızı 22 mil olan torpido kruvazörüdür. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi (Deniz Harekâtı); c.8, Genelkurmay ATASE ve Dent. Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1976, Ek-1.

[446] Peyki Şevket: 1906 yılında yapılmıştır. 275 tonluk, iki adet 105 mm'lik, altı adet 57 mm'lik, iki adet 37 mm'lik top ve üç adet 450 mm'lik torpido kovanı taşıyan ve hızı 22 mil olan torpido kruvazörüdür. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi (Deniz Harekâtı); c.8, Ek-1.

3. Zonguldak'ı ve İstanbul Boğazı'nı abluka altına almak.

4. Trabzon'da Rus ordusuna yardım etmek ve Karadeniz'de nakliyatı sağlamak.

TÜRK DONANMASININ GÖREVİ

1. Karadeniz'de üstünlüğü ele geçirmek.

2. Odessa'ya asker çıkarmak.

3. Zonguldak'tan kömür; Köstence ve Bulgaristan'dan yapılacak erzak taşımacılığını korumak.

4. Trabzon hattında denizden asker ve malzeme nakliyatını sağlamak.

5. Düşman sahillerini tehdit etmek ve Rusların deniz taşımacılığını önlemek.

Görülüyor ki, ilk aşamada iki taraf birbirlerinin topraklarına asker çıkarmak istiyorlardı. Bunun için şart olan Karadeniz'de üstünlüğü ele geçirmek amacıyla baskın düşünüyorlardı. Yavuz ve Midilli'nin gelişinden sonra başarılı bir Rus baskını söz konusu olamazdı. Buna karşılık Japonların Port Arthur'a[447] yaptıkları tarzda bir baskın ile Rusların birkaç zırhlısını batırma imkânı bulunursa, Türk donanması üstünlüğü kuracak ve Odessa'ya asker çıkarabilecekti.

Rus donanmasının üç durumda yakalanması hâlinde baskın düşünülebilirdi:

1. Limanda beklerken,

2. Limandan çıkarken,

3. Liman önünde seyir hâlinde.

Her üç durumda da ilk iş limanın önünü mayınla kapamaktı.

Sivastopol limanında bulunan Rus donanmasının, Sivastopol'un ağzında Yavuz'un toplarıyla tahribini düşünelim: (Harita-3A) Sivastopol limanının girişinde tahkimat ve tabyalar vardır. Buradaki bataryaların topları 25 cm'likti ve 14 kilometre atış mesafeleri vardı. Bu bataryaların, etkili mesafesi dışında durulunca, dört kilometre içeride bulunan zırhlılara kadar olan mesafe çok fazla oluyordu. Yavuzun ağır topları 17 kilometrelik mesafenin dışında kalırdı.

Rus donanması liman önünde seyir hâlinde yakalanırsa, sahil bataryaları dışında, yukarıda söylediğimiz gibi, Yavuz'un manevrasıyla

[447] Port Arthur, Kuzeydoğu Çin'de şehir. Liao-Dung yarımadasının ucunda, Po-Hay körfezinin ağzında kurulu limanı stratejik açıdan önemlidir. Japonlar 1894'te limanı ele geçirdilerse de 1895 yılında geri vermek zorunda kaldırmışlardır. 27 Mart 1898 Anlaşması'yla Port Arthur Ruslara kiralanmıştır. 1905'te Japonlara, 1945'te Çin ve Sovyet karma yönetimine bırakılmıştır. 1954'te SSCB Çin lehine haklarından vazgeçmiştir. Kurat; Rusya Tarihi, s.125-126.

yenilgiye uğratılarak limana tıkılabilirdi. En uygun durum, limandan çıkarken dar sahada ve mayınlanmış bölgede düşman donanmasını "T" durumunda yakalayıp yenilgiye uğratmaktı. Çeşitli Rus limanlarına yapılacak baskın tarzındaki saldırılarla Rus donanmasının limandan dışarıya çekilmesi mümkün olabilirdi. Fakat donanma limanda kaldıkça Yavuz'un bizzat kendisini sahil bataryalarının ateşine maruz bırakarak, etkili ateş mesafesine kadar yaklaşması gerekiyordu.

Gerçekte düşünülen neydi? Her durumda düşmanı gafil avlamak doğruydu. Ancak, bu bir şans meselesiydi. Zırhlılar limanda demir üzerinde hazırlıksız yakalanıp sahil bataryaları da 15 cm'lik topların ateş baskısı altında tutulabilseydi, Rus donanmasının bir kısmının tahribi mümkün olabilirdi. Her durumda, Yavuz, tehlikeyi göze almadığı takdirde önemli bir başarı elde etme ihtimali yoktu denilebilir.

TÜRK DONANMASININ KARADENİZ'E ÇIKMASI VE BASKIN (Harita-2)

Amiral Souchon emrindeki Türk donanması Karadeniz'e çıktığı sırada, Rus posta vapuru İstanbul Boğazı dışında gözetleme hâlinde bekliyordu. Bu gemi, Rus Elçiliği ile Sivastopol arasında bağlantı sağlıyordu.

27 Ekim 1914 akşamı, İstanbul Boğazı dışındaki Kısırkaya önünde toplanan filo, beş tümene ayrılmıştı. Barbaros ve Turgut, bir hücumbot ve iki torpido İstanbul Boğazı'na düşman tarafından mayın dökülmesine engel olacak ve baskından dönecek donanmamızı karşılayacaktı.

1 nci Tümen : Yavuz, Samsun, Taşoz, Nilüfer

2 nci Tümen : Midilli, Berki Satvet

3 ncü Tümen : Hamidiye

4 ncü Tümen : Gayret, Muavenet, Samsun mayın gemisi

5 nci Tümen : Peyki Şevket

Tümenler kapalı zarflar içinde kendilerine ait görevleri gösteren harekât emrini aldılar ve hedeflerine doğru yola çıktılar.

Bu emir özetle şöyleydi: "Rusya'ya karşı savaşa başlanacak. İlk önce Rus deniz kuvveti yok edilecek ve ikinci derecede harbin idaresinde işe yarayacak, devlete ve şirketlere ait önemli binalar ve eşyalar yıkılacak. Harp için kullanılacak ticaret gemileri ve tankerler batırılacak veya ele geçirilecektir. Bunu sağlayabilmek için hücum, baskın şeklinde ve mümkün olduğu kadar aynı zamanda çeşitli mevkilere yapılacaktır. 1 nci Tümen Sivastopol'a; 2 nci Tümen Kerç boğazı ve Novorosisk'e; 3 ncü Tümen Kırım'ın güney kıyısına; 4 ncü Tümen Odessa ve Ocakof'a taarruz edecek, 5 nci Tümen Sivastopol - Varna kablosunu kesecektir. 28 Ekimde seyir yavaş olacak, 29 Ekimde emir verilen mevkilere gün ağarırken hücum edilecektir."

SİVASTOPOL HÜCUMU

Yavuz'un gelişinden önce Nilüfer mayın gemisi, ışık engeline rağmen Sivastopol limanının ağzına 60 mayın döktü. Öyle bir diziliş yapıldı ki alârm hâlinde Rus donanması limandan çıkarken mayınlara çarparak zarar görecekti. Önemli olan Sivastopol limanı içindeki zırhlıları batırmaktı. Yavuz, İstanbul Boğazı'ndan çıkınca, önce Amasra'ya, buradan Sivastopol'un batısına gitti ve limanın kuzeyinden güneye yönelerek Sivastopol'a yanaştı. Alacakaranlıkta Sivastopol limanı ağzında ışık engelini gördü. Taşoz ve Samsun botları arama cihazlarını atarak 10 mil hızla Yavuz'un önüne geçtiler. Rus donanması daha yeni, liman içinde demir almış ve harekete geçmiş bulunuyordu. Bu sırada Yavuz, sahil bataryalarına 7500, içerideki gemilere de 1200 metreden ateş açtı. Hazır bulunan sahil bataryaları tarafından hemen arkasından karşılık verildi. Yavuz, orta bataryaları ile sahil bataryalarını baskıda tutacak, büyük topları ile Rus gemilerini tahrip edecekti. Yavuz sahilden ateş alınca güneybatıya doğru yerini değiştirerek on defa salvo atışı yaptıysa da Rus gemilerinde tahribat yapamadı. Bu on salvo atışı sonunda, karadan bir ağır mermi bacasına vurdu. Yavuz açılmaya mecbur oldu. Açılırken güneydoğudan üç Rus muhribi, Yavuz'a saldırdı. Muhriplerden biri isabet alınca diğerleri geri kaçtılar. Daha sonra rastlanan Rusların Prot mayın gemisi, taşıdığı 700 mayınıyla batırıldı. Komutanı ve 70 asker esir edildi. İda vapuru ele geçirildi. Nilüfer de dönüşünde Grandük Alexander vapurunu batırmıştı. Yavuz, 31 Ekimde İstanbul'a geldi.

Burada başarı ihtimalini azaltan iki sebep vardır:

1. Rus donanması demir üzerinde ve ocakları sönmüş değildi. Odessa baskınını önceden telsizle haber aldıklarından, bacalarını tüttürerek harekete geçmişlerdi. Sahil bataryaları da ateşe hazır olduklarından gecikmeksizin karşılık vermişlerdi. Bu durumda, Sivastopol'da baskın tesiri yoktur. Sahil bataryaları düzenli bir ateş plânına sahip olmadıklarından veya telaşla plânı uygulayamadıklarından, yanlarına 7,5 kilometre yaklaşmış olan Yavuz'u ve muhriplerimizi vuramadılar. Hep birden ateş edeceklerine, dizili bir sıra ile ve rahat bir şekilde ateş etselerdi, Yavuz'a önemli bir hasar verebilirlerdi. Almanların ifadesine göre, Yavuz, sisten dolayı yedi-sekiz kilometre kadar bataryaların yakınına gelmişti. Aslında plân gereğince Yavuz, 10 kilometrede, bataryaların etkili mesafesi dışında kalıp oradan Rus donanmasını tahrip edecekti.

2. Yavuz'a henüz ateş kontrol sistemi konulmamış olduğu gibi, topçu askerlerinin eğitim ve öğretimi de istenilen düzeyde değildi. 10 salvo atışı yapıldığı hâlde, Rus donanması üzerinde hiçbir tesir elde edilemedi. Oysa ki, karadan bir isabet alan Yavuz, uzaklaşmak zorunda kalmıştı.

Sonuçta, hiçbir başarı elde edilemedi. Türk torpidolarının, ateş altında mayın tarama görevini rahatlıkla yapmaları takdir edilmeye değerdir. Almanlar, Rus donanmasını daha hazırlıksız, eğitim ve öğretimi, düzeni daha az sanmışlardı. Âdeta Japonların karşısındaki Rus donanmasını bulacaklarını sanıyorlardı. Gerçek şudur ki, Rus donanmasının eğitim ve

öğretiminin iyi olduğu, 15-16 kilometreye kadar ateşe önem verdiği ve beş-altı zırhlının bir arada toplu hareket ettiği görülüyordu.

Yavuz'un hızı, düşman gemilerine göre çok fazla olduğundan, Averof'un[448] Mondros muharebesinde yaptığı tesiri Yavuz'un da yapması gerekirdi. İngilizlerin (fleet in being) dedikleri, donanma varlığını korumak ve deniz egemenliğini her zaman elde tutmak yöntemi Yavuz tarafından uygulandı. Ancak, Yavuz, bir-iki isabet alınca hemen uzaklaşıyordu.

Diğer tümenlerin baskınları nispeten daha başarılı oldu. Fakat asıl darbe boşa gidince bunların da bir önemi kalmadı.

NOVOROSİSK TAARRUZU

Midilli, 29 Ekim 1914 gecesi Kerç boğazına 60 mayın döktü ve oradan Novorosisk'e geldi. Berki Satvet, daha önce gelerek sahilde savunma yapmak isteyen 400 Rus askerini top ateşiyle dağıtmış ve mendireğe girmişti. Berk'in işaretiyle, Midilli de Novorosisk limanına girdi. 308 mermi ile 50 adet petrol sarnıcını ve 14 gemi ve telsiz istasyonunu tahrip etti. Ruslar, sadece mitralyöz ve tüfek ateşiyle karşılık veriyorlardı. Midilli, Berk'i İstanbul'a gönderdikten sonra, Sivastopol - Varna kablosunu kesmeye gitti. Bu görevi tam başaramadan 1 Kasım 1914'te İstanbul'a döndü.

KEFE TAARRUZU

Hamidiye kruvazörü, 29 Ekim sabahı Kefe limanına gelerek, demir yolu istasyonunu, limandaki tesisleri ve ambarları bombaladı. Dönüşünde tuz yüklü bir Rus yelkenlisini mahmuzla batırdı. Nikolayef'ten Novorosisk'e giden bir Rus vapurunu da batırdıktan sonra 31 Ekim 1914 günü İstanbul'a döndü.

ODESSA TAARRUZU

Gayret ve Muavenet muhripleri, 29 Ekim 1914 günü saat birde iskele bordasında Odessa'yı gördüler. Gemi süvarileri limanın durumunu iyi bilmiyorlardı. Tesadüfen o sırada limandan çıkan üç Rus gemisinin yanından, onları şüphelendirmemek için ışıklarını söndürmeden geçtiler. Limana girdikten sonra bir torpil ile Kubança gemisi batırıldı ve petrol sarnıçları yakıldı. Limandaki tesislere de zarar verildikten sonra, önce Muavenet ve daha sonra Gayret muhripleri kayıp vermeden limandan geriye çıktılar, 30 Ekim günü de İstanbul'a döndüler. Eski, Samsun mayın gemisi önce Muavenet ile beraber hareket etti, sonra ilerleyerek 29 Ekim gecesi Odessa - Sivastopol rotası üzerine 28 mayın döktü. Dönüşü sırasında makineleri birkaç defa bozulduysa da tamir edildikten sonra o da 30 Ekimde İstanbul'a döndü.

Sivastopol - Varna kablosunu kesmekle görevlendirilen Peyki Şevket bu görevi yapamadığından yerine Midilli görevlendirilmişti.

---

[448] Averof: Yunan donanma komutanının sancak gemisidir. 1910 yılında İtalya'da yapılmıştır. 10.000 tonluk, dört adet 23,5 cm'lik, sekiz adet 19 cm'lik top taşıyan 24 mil sür'at yapabilen muharebe kruvazörüdür. Balkan Harbi'nde deniz savaşında önemli rol oynamıştır. Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra İstanbul'da demirlemiştir. Bargut; s.185.

HARP İLÂNI

Yapılan bu baskın hareketinde Rus donanmasına hiçbir zarar verilememişti. Fakat Almanların istedikleri şekilde, Türkiye harbe girmiş oluyordu. 31 Ekim 1914'te Rus elçisi, 1 Kasımda da Fransız ve İngiliz elçileri İstanbul'u terk ettiler. Rusya müttefiklerine danışmadan harp ilân etti. Diğerleri de onu takip ettiler. Karadeniz fenerleri söndürüldü. Tersanedeki İngilizler uzaklaştırıldı, yerlerine Almanlar getirildi.

KARADENİZ'İN DURUMU

Sivastopol, Karadeniz'in ortasına doğru uzanmış hâkim durumda müstahkem mevkiydi. Sivastopol ile Sinop arası 140 mildir. İstanbul Trabzon'a 500 mil olduğundan, filomuzun Trabzon'a gitmesi durumunda Rusların, istihbaratlarına göre bunu engelleme imkânları vardı. Bu da Rusların lehine bir durumdu ve Türk donanmasının arkası kesilebilirdi. Türkiye sahillerinde, fırtınalara karşı korunaklı ve sağlam limanlar yoktu. Ruslar ise birçok doğal engelle beraber, iyi ve sağlam limanlara sahipti. Rus donanması sıkıştığı anda, sığınacak liman bulabilirdi. Görülüyor ki, Karadeniz hâkimiyeti bize geçmemişti. Yalnız Yavuz'un varlığı manevî bir güçtü ki Rusları sürekli endişelendiriyordu.

OLAYLARIN ZAMAN DİZİSİ (Harita-3)

Yavuz'un baskını boşa çıkınca, Rus donanması 6 Kasım 1914'te saat 07.45'te bütün kuvvetiyle, altı zırhlı kruvazör, 13 muhrip ve torpido, Zonguldak'ın önüne gelerek limanı ve Kozlu kömür ocaklarını bombaladı, bir Yunan vapurunu batırdı, saat 10'da geri döndü.

Bu sırada, aşağıda açıklanacağı gibi, Sivastopol civarında bulunan Yavuz'un, Rus donanmasını tutacağına fazlasıyla güvenildiğinden, İstanbul'dan korumasız olarak üç nakliye gemisi, Mithat Paşa,[449] Karadeniz,[450] Bezmi Âlem[451] yola çıkarılmıştı. Bunların içinde tayyareler ve pilotlarla Kafkasya'da isyan çıkaracak Çerkez ileri gelenleri vardı. Bu gemilerin hepsi Rus donanması tarafından batırıldı, içindekiler de esir edildiler.

Rusların bu darbesi çok ince hesaplanmıştı. İlk önce, en kısa yoldan Trabzon'un yolu kesiliyor, ikinci olarak kömür havzası yıkılıyor ve ulaşım araçları yok ediliyordu. Üçüncü olarak da sıkıştığı vakit harekât merkezi olan Sivastopol'a geri dönüş kolaydı.

---

[449] Mithat Paşa, 1911 yılında satın alınmıştır. 4426 ton ağırlığında ve 12 mil hıza ulaşabilen nakliye gemisidir. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi (Deniz Harekâtı); c.8.

[450] Karadeniz gemisi: Mustafa Kemal Paşanın girişimiyle Türkiye'nin ilk sergi gemisidir. 1905 yılında Hollânda'da yük ve yolcu gemisi olarak inşa edilmiştir. 4765 grostonluk olup uzunluğu 120 m genişliği 14 m 4000 bg. gücündeki makinesiyle 12 mil hız yapabiliyordu.

[451] Bezmi Alem: 4663 ton ağırlığında ve 14 mil hıza ulaşabilen nakliye gemisidir. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi (Deniz Harekâtı); c.8.

Rus donanmasının bu hareketi sırasında, Türk donanması da 3 ncü Ordunun nakliyatını sağlamaya çalışıyordu. Rusların Kafkas sınırından Köprülü'ye doğru 5 Kasım 1914'te taarruza geçmeleri üzerine, 10 ncu Kolordunun hemen Erzurum'a getirilmesi gerekiyordu. Ulaşımı denizden yapmak için, üç nakliye gemisi ile bunları korumak üzere Hamidiye ve Midilli Giresun'a gönderildi. Rus donanmasını gözetlemek ve icabında hareketini önlemek için de Yavuz ilk Berki Satvet 6 Kasım 1914 günü saat 03.30'da İstanbul'dan hareket ettiler saat 09.20'de Kırım yarımadasının güneyinde Yalta'ya doğru gittiler. Bu sırada Rus donanması da Zonguldak'ı bombardımana başlamıştı. Aynı anda Midilli ve Hamidiye gemileri, Giresun'dan bindirilen 89 ncu Alayın 3000 askerini Trabzon'a güvenli bir şekilde çıkarıyorlardı. Yavuz, Rus donanmasının Zonguldak'ta bulunduğunu telsizle haber alır almaz, 18 mil hızla Ereğli'ye doğru gitti. Yolda Ruslara rastlama ihtimalinin az olduğunu gördüğünden, saat 13.45'te İstanbul Boğazı'na yöneldi. Çünkü Rus donanmasının boğaz istihkâmlarını bombalamasından ve boğaz önüne mayın dökmesinden korkuyordu. Yavuz, 7 Kasım 1914'te saat 2'de İstanbul Boğazı'na girdi. Rus donanması da olaysız bir şekilde harekât merkezine dönmüştü. Zonguldak bombardımanına karşılık olarak, Midilli, 7 Kasımda Poti'yi bombaladı. Düşmana birkaç ölü ve yaralı kayıp verdirdi. Limanda gemi olmadığından düşmana fazla zarar veremedi.

Amiral Souchon İstanbul'a gelir gelmez, Türk Genelkurmayına verdiği tezkerede "Türk donanmasının birinci görevinin Boğazlar'ı korumak olduğunu, bunun da sürekli Boğazlar'da bulunarak karakol gemilerini korumak ve boğaz zorlanırken kara bataryalarına yardım etmek, Boğazlar önünde düşmanın bulunduracağı gemilere karşı torpido saldırıları yaparak başarabileceğini; ikinci görevinin de Ereğli'den kömür nakliyatını ve Romanya ile Bulgaristan limanlarından eşya ve malzeme akışını sağlayabilecek şekilde düşmanı boğaz açıklarından uzak bir yerde tutmak olduğunu" bildirdi. Rus donanması ile yapılacak bir muharebede düşmana önemli bir hasar verdirilmediği takdirde, Türk donanmasının yok olacağını da belirtti. Görülüyor ki, artık Trabzon yolu nakliyatı söz konusu değildi. Amiral Souchon Sivastopol'da yaşanan başarısızlıktan dolayı bayağı üzülmüştü. Sivastopol baskınında asıl görevin Türkiye'yi savaşa sokmak olduğu anlaşılıyordu. Alman Genel Karargâhı bunu istiyordu. Bununla beraber Türk Genelkurmayı 10 ncu Kolordunun denizden taşınmasında ısrar ediyordu.

9 Kasım 1914 – Denizden yapılacak nakliyatı korumak için, Yavuz, Kırım'a doğru yola çıktı.

10 Kasım 1914 – Midilli ve Hamidiye, Ordu ve Ünye'den 93 ncü Alayı alarak Trabzon'a götürdüler.

12 Kasım 1914 – Yavuz İstanbul'a döndü.

13 Kasım 1914 – Midilli ve Hamidiye boğaza girdiler. Bu sefer de Ruslar buna karşılık vermekte gecikmediler.

YAVUZ'UN RUS DONANMASI İLE MUHAREBESİ (Harita-4)

17 Kasım 1914 – Rus donanması beş zırhlı, iki kruvazör ve 12 muhrip ile Trabzon'u bombaladı. Bu haber üzerine Yavuz ve Midilli, Rus donanmasını karşılamak üzere aynı günün akşamı Karadeniz'e çıktılar. Rusların Giresun'dan kuzeye gittiklerini haber alınca da Kırım'a doğru gittiler. Her iki donanmanın gidiş yönleri bir üçgenin birbirine eşit iki kenarının birleştiği yer gibi olduğundan Sivastopol'un güneyinde karşılaştılar.

18 Kasım 1914 – Öğleye doğru Yavuz ve Midilli, Balıkova'nın güneyine vardılar ve sancakta[452] güneybatı rotasıyla hareket eden Rus donanmasını, saat 12.20'de gördüler. Hava biraz sisliydi. Bu şekilde Yavuz ve Midilli, istemeyerek Ruslara yedi kilometreye kadar yakınlaştılar. Yavuz, kılavuz geminin üzerine büyük toplarıyla ateş açarak büyük bir hızla düşman hattının önüne geçme girişiminde bulundu. Yavuz, ateş açtıktan hemen sonra ağır bir isabet aldı. Düşmanı engelleme girişimine karşı da Ruslar peşine düşerek karşılık verdiler. Yavuz, beş zırhlının çapraz ateşi içinde kaldı. Fakat bu sırada düşmanın kılavuz gemisi olan Yevstafi de ağır bir salvo isabeti aldı. Bir ağır mermi, komuta köprüsünün alt kısmını tahrip ederek 33 askerin ölümüne 35 kişinin de yaralanmasına sebep oldu. Rus harp hattı sis perdesi arkasında bir hayal gibi kayboluverdi. Muharebe on dakika bile sürmedi. 30,5 cm'lik bir mermi, kısa mesafeden Yavuz'un yan zırhını delmiş, 15 cm'lik bir top düşmüş ve 12 asker ölmüştü. Bu şekilde iki taraf da birbirine güçlü bir darbe vurmuş oluyordu. Ruslar arayı açarak Sivastopol'a girdiler. Yavuz, bunların arkasından gidemedi. Yavuz, Rus donanması ile yaptığı bu muharebede beklenen etkiyi gösteremedi. Nasıl ki Averof, Limni açıklarında Barbaros ve Turgut'un arkasından giderken bir isabetle geri çekilmiş ise Yavuz da aynı şekilde uzaklaşmış oluyordu.

Yavuz ve Peyki Şevket gemileri 20 Kasım 1914'e kadar denizde kaldılar ancak düşmana ait hiçbir şey göremediler. 20 Kasımda, Hamidiye Trabzon bombardımanına karşılık olarak Tuapse'yi[453] bombaladı. 15 kilometreden 30 mermi atarak, yağ sarnıçlarını ve bunlara ait binalarla, telsiz istasyonunu tahrip etti. Bundan sonra donanma İstanbul'a döndü. (Harita-5)

Top, harp malzemesi, araba ve erzak yüklü birçok nakliye gemisi, kasım sonlarında İstanbul Boğazı'ndan hareket etti. Bunları, Hamidiye, Mecidiye ve Midilli kruvazörleri uzaktan koruyorlardı. Nakliye gemileri kıyıya yakın, kruvazörler ise açıktan gidiyorlardı. Düşmanla karşılaşılmadı, fakat Ruslar Trabzon'a mayın dökmüş olduklarından gemilerin yükü mayınlar tarandıktan sonra boşaltılabildi. 3 Aralık 1914'te kruvazörler ve nakliye gemileri İstanbul Boğazı'na geri geldiler. Bu sırada Nilüfer mayın gemisi ise Şile sahilinde fırtınadan batmıştı.

---

[452] Sancak: Geminin baş tarafına dönüldüğü zaman sağ tarafta kalan kısmı. Mustafa Zaloğlu; Amfibi ve Deniz Terimleri, Ankara, 1967, s.53.

[453] Tuapse: Rusya Federasyonu'na bağlı liman kenti.

10 ncu Kolordunun, sadece iki alayı denizden taşınmış, geri kalanı karadan yürüyerek gittikleri için hudut muharebelerine geç kalmışlardı. Donanmanın 10 ncu Kolordunun taşınmasında hiçbir faydasının olmadığı önceki konferansta uzun uzadıya anlatılmıştı. Görülüyor ki, Rus donanması az da olsa düşürülememiş, zamanında düzenli taşıma yapılamamış ve çok güvenilen Yavuz bir iş görememişti. Hâlbuki Liman von Sanders Paşa, Avusturya - Almanya cephesini Karadeniz'e kadar uzatmak amacıyla bir Türk ordusunun Odessa'nın güneyinde Akkirman sahiline çıkarılmasında ısrar ediyordu. Sivastopol ve Odessa'nın bu kadar yakınlığı karşısında böyle bir harekât, Türk Sularında Deniz Harekâtı yazarı Amiral Lorey'in[454] ifadesiyle "denizcilik bakış açısına göre sahasında çok basit kalıyordu."

Amiral Souchon, düşman kuvvetlerini Süveyş'e çekmek için, Süveyş'e karşı bir ileri hareketin düzenlenmesinin ihtiyaç olduğunu öneriyordu. Türk Genel Karargâhı, böyle bir hareketin zorluğunun çok olacağını tahmin ediyordu. Hâlbuki Souchon'a göre bu hareketin olabilirliği, Odessa çıkarmasından daha yüksekti. Odessa'ya karşı düşünülen büyük hareket, küçüle küçüle sonunda Akkirman civarında sahile küçük ve maceracı bir baskın şeklini aldı. Bir kısmı Rusça konuşan 24 Türk atlısı, Rus üniformasıyla kıyıya çıkarılacak, bunlar Bender - Reni demir yolunu bozacaklar, köyleri tahrip edecekler ve sonra Romanya'ya geçeceklerdi. Midilli, 5 Aralık 1914'te gece yarısına kadar bu atlıları taşıyan vapuru Tuna ağzı önündeki Yılan adasına götürdü. Sabahleyin ortalık ağarırken belirlenen yere vardı. Çıkış hızlı yapıldı ve sahilde halktan birkaç kişi esir edilerek 9 Aralık 1914'te İstanbul'a döndü. Bu süvari müfrezesi çabucak fark edildi ve görevini yapamadan esir edildi.

Midilli, Yılan adasından[455] sonra Kırım'a doğru gitti ve sahilde bulunan birçok mayın arama gemisini topa tuttu. Bu sırada, Midilli'den yaklaşık 1000 metre uzaklıktan bomba atan bir tayyare ile kısa bir çarpışmadan sonra, 8 Aralıkta İstanbul'a döndü.

8 NCİ ALAYIN VE ENVER PAŞANIN DOĞUYA HAREKETİ (Harita-6)

Midilli'nin Kırım civarında faaliyet ve gözetlemede bulunduğu bir sırada, 6 Aralık 1914'te Stange Beyin Müfrezesindeki, 8 nci Alayın iki taburu, bir dağ bataryası, 100 süvariyi taşıyan gemileri korumak için, Mecidiye, Berki Satvet ve Peyki Şevket de Trabzon'a gitmek üzere yola çıktılar. Yavuz da bunlara uzaktan koruma yapıyor ve Midilli ile telsiz bağlantısı kuruyordu. Yavuz gemisinde Sarıkamış Muharebesi'ni hazırlamak üzere doğuya giden Enver Paşa, Bronzart ve Genelkurmay heyeti bulunuyordu. Mayın

[454] Lorey; Türk Sularında Deniz Hareketleri, Çev. Dz. Yb. Tekirdağlı H. Sami, İstanbul, 1936. Birinci Dünya Savaşı'nda Barbaros ve Turgut Reis zırhlılarında görev alan Alman irtibat subayıdır. 1924 yılında Reich Ordusunda tuğamiral rütbesindeyken görevinden ayrılmıştır. Alman Deniz Müzesi müdürlüğü de yapmıştır. Deutsche Offiziere in der Türkei (Türkiye'de Alman Subaylar); s.42.

[455] Yılan adası: Karadeniz'de Tuna nehrinin Kile (Kiliya) ağzının 22 mil açığında bulunan küçük adadır.

korkusundan, müfreze Trabzon yerine Rize'ye çıkarıldı. Müfrezeyi Rize'ye çıkaran nakliye gemileri, 10 Aralık 1914'te öğleden önce Mecidiye ve Berk'in korumasında denize açıldıkları sırada Yavuz ve Peyki Şevket de Batum'u bombalamak ve o civarda araştırma yapmak üzere doğuya doğru açılmışlardı. Batum'a 14,8 kilometreden atılan 15 adet 28 cm'lik mermi Batum'da bir çıkarma hazırlığı gibi anlaşıldı. 12 Aralık 1914'te gemiler tekrar boğazdan içeri girdiler.

Yavuz'un gerek bu seferki hareketi gerekse bundan sonraki hareketi Ruslar üzerinde büyük etki yapmıştı. Sarıkamış Muharebesi sırasında Rus ordusuna komuta eden General Mişlayevski, Ardahan'a hareket eden Stange Bey Müfrezesini, 1 nci Türk Kolordusunun öncüsü sanarak Sarıkamış'tan üç tugayı Batum - Tiflis yolu üzerindeki Mihaylova'ya getirmek istemişti.

21 Aralık 1914 – Yavuz ve Hamidiye gemileri, Trabzon'a mühimmat ve bazı birlikleri taşıyan gemileri korumak için Karadeniz'e çıktılar. (Harita-7)

23 Aralık 1914 – Üç gemiden oluşan bu askerî kafileyi Trabzon'a çıkardılar. Bu sırada Kırım sahillerini gözetlemek üzere Midilli de 23 Aralıkta Karadeniz'e açıldı. 23 Aralık gecesi Zonguldak açıklarında Rostislav zırhlısı tarafından korunan Rus nakliye gemisini batırdı.

24 Aralık 1914 – Sabahleyin kuzeye yönelen Midilli rastladığı diğer bir Rus vapurunu daha batırdı, iki subay ve 31 askeri esir aldı. Bu iki vapur taş yüklüydüler ve büyük bir ihtimalle Zonguldak limanını kapatacaklardı.

Saat 09.30'da Midilli, Amasra açıklarında beş zırhlı, iki kruvazör ve yedi muhripten oluşan Rus ana kuvvetini gördü. Bu defa, Rus donanması Trabzon'a giden Yavuz'un yolunun üzerine ve arkasına düşmüştü. Midilli, ateş ederek Rus muhriplerini kaçırdıysa da Rus kruvazörlerinin ateşi üzerine, önce doğuya, daha sonra batıya ve kuzeye doğru seyrederek Rus donanmasından sıyrıldı. Geceleyin Hamidiye kruvazörü Batum'u bombaladı. sekiz-dokuz kilometreden, şehrin görünen ışıklarına birkaç salvo atışı yaparak geri döndü.

25 Aralık 1914 – Midilli kuzeye giderken Kırım sahili göründü ve Rus donanmasıyla tekrar karşılaştı. Midilli, Rus muhriplerini ateş altına aldı. Rus zırhlıları ateş açtılarsa da mesafe uzak olduğundan yetiştiremediler. Düşman Sivastopol'a döndü. Saat, 16.30' da Midilli, Yavuz'la buluştu.

26 Aralık 1914 – Saat 13.30'da Yavuz, İstanbul Boğazı'na girerken 1,80 metre derinlikte iki mayına çarptı ve yaralandı. Rus donanması 20 Aralık akşamı Almas mayın gemisi ile beraber çıktığı zaman, İstanbul Boğazı'nın önüne yaklaşarak şimdiye kadar tahmin edilemeyen bir derinliğe mayın dökmüştü. Yavuz, dengesini bozmadan içeri girdi ve "Yavuz batmış" söylentilerini etkisiz hâle getirmek için, Dolmabahçe önüne demirledi. Hasarını onarmak için havuz olmadığından sandıklar yapıldı.

27 Aralık 1914 – Midilli ve Hamidiye gemileri İstanbul Boğazı'na girdiler. İstanbul Boğazı'ndaki Türk mayın arama tümeni, Ruslar tarafından yeni ve derine dökülmüş birçok mayını bulup çıkardı.

Bu muharebelerin en başarılı silâhının mayın olduğu anlaşıldı. Ruslar, İstanbul Boğazı'nı mayınla kuşatıyorlardı. Mayın taramak, Türkler için o sırada yeni bir iş olmakla beraber, gerçekten çok çaba harcıyor ve sürekli Yavuz'un önünü açıyorlardı. Mayından temizlenmiş geçit açıyorlar ve geçidi belirlemek için de şamandıralar dikiyorlardı. Ruslar, denizaltı keşif gemileriyle Türklerin 50 kulaçtan dışarı şamandıra koymadıklarını ve bunun civarını aramadıklarını tespit ettiler. Bunun için 50 kulaçtan 100 kulaca kadar olan alana mayın döktüler. Yavuz da şamandıralar dışındaki bu alandan güvenle geçerken iki mayına çarpınca, dört ay boyunca görev yapamadı. Trabzon deniz yolu da bu şekilde kendiliğinden düştü. 1915 ilkbaharında Ulukışla - Sivas - Erzurum yolu açıldı. Bundan sonra Türkler şamandıraları bıraktılar, kerterizle[456] iş yaptılar. Ruslar mayın silâhlarında başarı göstermişler ve bizim birkaç gemimizi batırmışlardı.

1915 DENİZ HAREKÂTI

Yavuz onarımda bulunuyor ve Rus torpidoları sık sık Batum'dan çıkarak Makriyal'ı bombalıyorlardı. Midilli, Hamidiye ve Berki Satvet birlikte Zonguldak'a asker ve top götüreceklerdi. Rusların cesaretini kırmak ve Karadeniz'in doğusunda, Kırım'ın güneyi ve Sivastopol civarında kruvazör harbi yaparak Rusların nakliyatını engellemek gerekiyordu. Bilindiği gibi Rusların ikinci görevi, Zonguldak kömür bölgesini kuşatmaktı. Buna karşılık bölgenin korunması unutulmuştu. Yeniden asker, top hazırlandı. Bunları da yerine götürmek gerekiyordu. Bu işleri yapmak ve Yavuz'un onarımı sırasında Karadeniz'i Ruslara bırakmamak için 2 Ocak 1915'te Midilli, Hamidiye ve Berki Satvet İstanbul Boğazı'ndan çıktılar. Mayın arayıcı takım bir mayın patlattı. Berki Satvet mayınlı alandan kaçarken bir mayına çarptı. Sonra çekilerek İstanbul Boğazı'na götürüldü. Hamidiye olduğu yerde demirledi. Zonguldak'a asker ve silâh götüren vapur, İstanbul'a döndü. Midilli Karadeniz'e çıkarak Zonguldak'a uğradı ve bölgeyi Rus muhriplerinin sık sık bombaladıklarını öğrendi. Oradan doğuya doğru gitti. Rusların Makriyal bombardımanına karşılık, Makriyal'ın karşısındaki Rus tahkimatını bombaladı, bir karakolu yıktı.

Hamidiye 3 Ocak 1915'te denize açıldı. 4 Ocakta Sinop'un batısında Kagol kruvazörü ile dört muhribe rastlayınca batıya yöneldi. Rus kruvazörü ile yaptığı top muharebesinde, kıç güvertesine 15 cm'lik bir top isabet etti ve su altındaki kısmında da birkaç mermi parçası delik açtı. Bu sırada Rus muhriplerinden biri de vurulduğundan Ruslar kuzeybatıya doğru çekildiler. Bunun üzerine Hamidiye manevra yaparak tekrar doğuya doğru giderek 6 Ocak sabahı Kerç boğazının güneyinde Midilli ile buluştu.

---

[456] Kerteriz: Gerçek kuzey veya güneyle ölçümün alındığı cismin yönü arasındaki açı. Bu ölçüm bir pusulayla yapıldığında ölçümün tam olabilmesi için pusulanın yatay ve dikey sapmalarının ölçümden önce düzeltilmesi gerekir. Ian Dear-Peter Kemp; A'dan Z'ye Yelkende Denizcilik Terimleri Sözlüğü, Çev. Orkun Soyer, Kropi Yayınları, İstanbul, 2002, s.148.

Hamidiye'nin silâhları ve hızı, Kagol'dan az olduğu hâlde bu muharebede gösterdiği başarı gerçekten övgüye değerdir. Kendisinden üstün bir kruvazör ve dört muhribin önünden başarıyla kurtuluyor ve yine göreve gidiyor. Görülüyor ki denizcilikte biraz üstün düşman önünden çekilmek değil, kurtularak göreve gitmek esastır. (Harita-8)

Hamidiye ve Midilli, Kerç boğazının güneyinde 6 Ocak sabahı buluştukları sırada, sancak tarafından Rus donanmasının ateşine maruz kaldılar. Bizimkiler hemen karşılık verdiler, ancak Hamidiye altı kerte iskeleye geldiği sırada iskeleden de ateşe maruz kalınca, hızla eski rotasına yönelip Midilli'nin arkasına geldi. İki kruvazörümüz Rus donanmasının içine düşmüşlerdi. Midilli hız olarak üstün olduğundan kolaylıkla kaçarken hızı çok olmayan Hamidiye sadece Türklerden oluşan personelinin cesareti ve komutanının becerikliliği sayesinde kurtulmuştu. Bu da deniz muharebelerinde, hız kadar, cesaret ve becerikliliğin de önemli olduğunu göstermektedir.

Midilli ve Hamidiye 7 Ocak 1915'te İstanbul Boğazı'na girdiler. 13 Ocak 1915 günü Mecidiye Sinop'a telsiz telgraf götüren gemiye eşlik etti. Yaralı Yavuz da bu sırada kendini gösterdi.

SARIKAMIŞ BOZGUNUNDAN SONRA YAPILAN HAREKÂT

Sarıkamış bozgunu sonucunda Rusların sahil birliklerini sıkıştırmak için yaptıkları saldırılara karşı tekrar harekete geçmek gerekiyordu. Enver Paşa "Birlikler olabildiği kadar hızlı gönderilmeli, donanma en büyük yardımı yapmalı" emrini vermişti. Bu emre karşı, Liman von Sanders Paşa, Boğazlar'daki kuvvetin zayıf kalacağı; Amiral Souchon da yaralı Yavuz'un taşıma işlerinde korumalık yapamayacağı iddiasıyla, 22 Ocak 1915'te İstanbul'a gelen Enver Paşayı, 5 nci Kolordunun gönderilmesinden vazgeçirdiler. Ruslar, Makriyal - Hopa arasını hemen hemen her gün bombalıyorlardı. Buna karşılık olmak üzere, 24 Ocakta Midilli ve Hamidiye boğazdan açıldılar. (Harita-9) Midilli, Trabzon tarafına gönderildi. Hamidiye de Sinop'a yöneldi. 26 Ocak sabahı Sinop'un doğusunda bulunduğu sırada, Rus donanmasına ait beş zırhlı, iki kruvazör, üç muhribin Sinop'un batısına gittiğini haber aldı ve doğuda kalmayı tercih etti. 27 Ocakta Hamidiye güneyde Midilli'yi görüp, ona doğru hareket ettiği sırada her iki kruvazörümüz de Rus donanmasıyla karşılaştılar. Midilli kolayca kurtulduysa da Hamidiye'nin peşine düşen iki Rus kruvazörünün hızları, bir mil fazla bulunuyordu. Hamidiye batı kerte yıldıza hareketle çok gayret sarf ederek aradaki farkı koruyabildi ve Yavuz'u telsizle durumdan haberdar etti.

Yavuz aldığı hasara rağmen denize açılırken yolda olduğunu telsizle Hamidiye'ye bildiriyor. Rus donanması Yavuz'un çıktığını haber alınca kaçıyor. 28 Ocak 1915 sabahı saat 06.30'da Hamidiye Yavuz'la buluştu. Bir saat sonra da Midilli geldi. Hamidiye tekrar kurtulmuş oldu. Rus donanması savunmada ne kadar toplu görülüyorsa, takipte o kadar dağınık ve kaçak davranıyor, zayıf kruvazörlerimizle başa çıkamıyordu. Bu sırada Peyki Şevket, Numune ve Yadigâr muhripleri Odessa ve Tuna ağzı civarında Rus ticaret gemilerine saldırı görevini almışlardı. 26 Ocakta Karadeniz'e çıkarak

Odessa - Romanya yolunu kesmeye gittiler. Buralarda gelen giden gemilere rastlamadıklarından Tuna'nın kuzey kolundaki Rus postalarını bombaladılar ve 29 Ocakta boğaza geri döndüler.

Ruslar Batum'daki muhripleriyle Trabzon sahillerini rahatsız etmeye devam ediyorlardı. Buna karşılık vermek için, Midilli 4 Şubat 1915'te tekrar denize açıldı. (Harita-10) 6 Şubatta Batum önünde dört Rus torpidosuna rastladı ve onları topa tutup sıkıştırdığı sırada, Batum siperlerinden ateş açılınca geri çekilmek zorunda kaldı. Midilli, bundan sonra Kırım'a doğru gitti. Sancak ilerisinde bir Rus kruvazörü gördüğünde yolunu 50° güneydoğuya çevirdi. Rus kruvazörü gözden kaybolunca Kırım tarafına giderek 7 Şubat 1915'te Yalta'yı bombaladı ve bir vapurla iki yelkenliyi batırdı. Tamirden önce son defa Karadeniz'de boy gösteren Yavuz'la buluştuktan sonra 8 Şubatta boğaza girdiler. Bu giriş ve çıkışlarda muhrip ve mayın arayıcı gemiler sürekli yolu açmaktaydılar. Zira düşman, devamlı mayın döktüğünden, düzenli olarak her gün ve hatta günde bir iki defa yol açmak gerekiyordu.

Rus donanması, şubat sonunda Samsun'un doğusunda görüldü. Ruslar, savaş gemileriyle hızlı muhrip ve denizaltı gemilerinin yapımını bitirmek için geceli gündüzlü çalışıyorlardı.

MART HAREKÂTI

Yavuz'un hasarlı olmasından yararlanan Ruslar, Trabzon sahillerinde faaliyet gösteriyor ve Zonguldak'tan kömür naklini engellemeye çalışıyorlardı. Buna karşılık Midilli, 5 Mart 1915'te denize açıldı. Sinop'a telsiz malzemesi bırakıp, 7 Martta Yılan adasına vardı. O bölgede hiçbir Rus gemisine rastlanmadı. Ruslar, 7 Martta Ereğli kömür ocaklarını bombalayarak iki vapuru batırmışlardı. Düşman bombardımanı, kömür nakliyatını geçici olarak durdurduysa da fazla etkili olmamıştı. Karada patlamamış 30,5 cm'lik 75 adet mermi bulunmuştu. Bu durum Rus cephanesinin bozukluğunu gösteriyordu

Zonguldak'tan kömür gelmemesi yüzünden trenlerin ağaçlı linyit kömürüyle çalıştırılmasına başlandı. Fakat fabrikalar ve gemiler kömür istiyordu. Çok mükemmel nitelikte kömür madenlerine sahip olduğumuz hâlde, Rusların tacizinden dolayı yeteri kadar faydalanamıyorduk.

9 Mart 1915'te İstanbul'a dönmüş olan Midilli, kömür nakliyatını sağlamak için Yadigâr ve Muavenet muhripleriyle beraber 16 Martta tekrar boğazdan çıkıp (Harita-11) Zonguldak'a gitti. 18 Mart 1915'te Kırım'ın güneyine yaklaşan Midilli, Kefe'nin güneybatısındaki torpido fabrikasını yaktı, dönüşte iki Rus kruvazörüyle karşılaştı ve hemen güneydoğuya döndü. Düşman, etkisiz birkaç mermi attıysa da güneye kırarak kurtuldu. Bundan sonra Köstence'ye giden Midilli, Rus gemi nakliyatını tehdit etti. İstanbul'a dönüşünde, iskele tarafından iki Rus kruvazörü ile bir denizaltı gören Midilli, son sür'atle sancak rotasına, güneye döndü. Düşmanın, uzun süren takibinden havanın yağmurlu olması sebebiyle kurtuldu.

19 Mart 1915'te muhripler, 20 Martta da Midilli İstanbul Boğazı'na girdi.

ÇANAKKALE BOMBARDIMANINDA RUS FİLOSU

18 Mart 1915'te İngiliz donanması Çanakkale'yi zorlamak isterken, Rus donanmasına da İstanbul Boğazı'ndan çıkıp Romanya ve Bulgar limanlarına kaçması beklenen Türk donanmasının arkasını kesmek vazifesi verilmişti. Midilli'nin 20 Martta, boğaz dışında rastladığı Rus filosu, bu maksatla gelmişti. Fakat Çanakkale deniz saldırısının yenilgi ile sonuçlanması üzerine Ruslar, Yavuz'un hasarlı olmasından yararlanarak İstanbul Boğazı'nda gözdağı vermek istediler.

RUS DONANMASININ İLK BOĞAZ TAARRUZU

28 Mart 1915 günü Rus donanması beş zırhlı, iki kruvazör, beş muhrip ve bir tayyare gemisi ile boğaza yanaştı. Fenerlere, etkisiz 120 mermi attılar. Bir düşman tayyaresinin karakolda bulunan Samsun muhribine attığı bomba da etkisiz kaldı. Rus donanması bu ilk saldırıda boğaza hiçbir tesir yapamadan döndü. Odessa'da 20 nakliye gemisi toplanmış, Yavuz'un hasarlı olmasından yararlanarak İstanbul'a karşı bindirme hazırlığı yapıyordu. 30 Mart 1915'te Rus donanması ve tayyareleri Zonguldak'ı ve kömür tesislerini bombardıman ettilerse de yeni bataryalarımızı hasara uğratamadılar. Fakat Rusların bütün bu harekâtı, Yavuz'u hasarlı bir hâlde harekete zorladı. Hızı 20 mile inmişti. Ancak Rusların azamî hızı 16 mil olduğundan bir tehlike yoktu.

İKİNCİ ODESSA TAARRUZU (Harita -12)

1 Nisan 1915 – Mecidiye, Hamidiye ve Muavenet, Yadigâr, Taşoz, Samsun muhripleri boğazdan çıktılar. Bunlar Odessa limanına mümkün olduğu kadar çok hasar vereceklerdi. Bu sırada Yavuz ve Midilli de Sivastopol'a karşı kapama vazifesi göreceklerdi. 3 Nisanda muhripler, iki sıra arama cihazlarıyla önde olmak üzere Hamidiye ve Mecidiye, mayın seddine dik olarak yanaştılar. 15 mil kadar Odessa'nın doğusunda oldukları anlaşıldığından, istikamet batıya çevrildi. Güneşin doğuşuyla beraber Odessa görüldü. Bu sırada Mecidiye bir mayına çarparak karaya oturdu. Tarafımızdan bir torpido atılarak kruvazör batırıldı. Hamidiye tornistan ile eski rotasına girdi. Bu sırada Sivastopol önünde bulunan Yavuz'a olayı haber verdiler. Bunun üzerine Yavuz, dönüş emrini verip Midilli ile güneybatıya doğru ilerlemeye başladı. Bu sırada Rus donanması ve muhripleri Yavuz'u ve Midilli'yi geriden takibe başladılar. Hamidiye ile diğer muhripler 17 mil hızla Yılan adasına hareket ettiler. Hamidiye buradan 20 mil hızla doğruca İstanbul'a gönderildi. Muhripler, 17 mil hızla Rumeli sahilini takip ederek boğaza hareket ettiler. Rus donanması topluca güneye seyir ile Yavuz'u takibe koyulmuştu. Yavuz'un arkasından gelen Midilli'ye, 17 kilometreden 10 mermi attılar. Birkaç mermi parçası Midilli'nin güvertesine düştü. Akşamüstü Rus muhripleri iskeleye geçip Midilli'ye yanaştılar ve etkisiz üç torpil attılar. Midilli, muhriplere ateş etmeye başladı. Midilli'de toplar sürekli isabet ettiği hâlde 10,5 cm'lik olduğundan etkisiz kalıyordu. Daha sonra 15 cm'lik toplar konuldu. Midilli ve Yavuz, Rus gemilerinin takibi

altında büyük hızla hareket ederek 4 Nisanda boğaza girdiler. Yavuz, dönüşte karşılaştığı iki Rus vapurunu batırdı. Bu harekâtta Mecidiye'yi kaybettiğimiz gibi Rus donanmasının takibi altında olan donanmamız da manen zayıflamış olarak boğaza girmişti.

7 Nisanda Yavuz'un ikinci hasarı onarıma başlandı ve 1 Mayısta bitti. Böylece bütün onarım dört ay sürmüştü.

15 Nisan 1915'te Rus donanması Zonguldak ve Ereğli'yi bombaladı. Sivastopol - Ereğli ile İstanbul - Ereğli arası mesafe eşit olduğundan Rus baskınının zamanında haber alınarak engellenmesi mümkün olamıyordu.

BOĞAZIN İKİNCİ DEFA BOMBALANMASI

Çanakkale çıkarmasından sonra, Rus donanması 2 ve 3 Mayısta boğazı bombalamaya başladı. Bu sırada Yavuz'un onarımı bittiğinden o da faaliyete geçti. Yavuz, Beykoz önüne gidip aşırtma ile muharebeye hazırlandıysa da Ruslar çabucak çekildiklerinden muharebe olmadı.

Yavuz, Midilli ve Hamidiye Zonguldak'ı taciz eden Rus donanmasını uzaklaştırmak ve Sivastopol'a karşı bir gösteriş yapmak üzere 6 Mayıs 1915 günü denize açıldılar. Düşman görünmedi. 7 Mayısta, Yavuz, Sivastopol'un güneyinde, Midilli ise Köstence'de görüldü. Hamidiye de kömür almak üzere Zonguldak'a gitti. 8 Mayısta her üç gemi buluşarak boğaza girdiler. Fakat hemen ertesi gün 9 Mayısta Kagol ve bir Rus muhribi gelip Ereğli'yi bombaladı. Karaya çıkan Rus deniz askerleri ise geri püskürtüldüler. Rus kruvazörüyle muhribi, İvan Zlatost zırhlısıyla bir araya geldikten sonra kuzeye hareket ettiler. Yavuz, bunu haber alınca hemen boğazdan çıkıp Ereğli'ye yönelmişti.

ÜÇÜNCÜ DEFA BOĞAZIN TEHDİDİ, YAVUZ'UN MUHAREBESİ (Harita-13)

10 Mayıs 1915'te Rus donanması, beş zırhlı, iki kruvazör, 12 muhrip ile yine boğaza gelmişti. Yavuz, bunu, Ereğli civarında haber aldı. Hemen boğaza doğru harekete geçti. Rus donanması önündeki mayın arayıcılara, Numune muhribimiz tarafından ateş açıldı. İki Rus zırhlısı Numune'ye ateş açtı ve bir düşman tayyaresi keşif için havalandı. Tam bu sırada doğudan Yavuz'un dumanı göründü, Yavuz önce Kagol'u gördü, arkasında beş Rus zırhlısı kuzeye doğru seyrediyorlardı. Yavuz 16 km'den ateş açtı ve Ruslar bunun hemen sonrasında karşılık vermeye başladılar. Mesafe 14,5 kilometreye düştü. Ruslar ateşlerini Yavuz üzerinde yoğunlaştırdılar. Yavuz, ağır isabet aldı ve 15 cm'lik bir hasara uğradı. Torpido ağı da mermi isabetiyle sarktı. Gemi personelinden zayiat olmadı. Yavuz, düşman sancak gemisine üç isabetli atış yapmıştı. Yalpa açısı göstergesi olmayan Yavuz, iyi ateş edemiyordu. Bir yıl sonraki İskajarak Muharebesi'nde Almanların topçu ateşi üstünlüğü Yavuz'da olsaydı, Rus donanması büyük ölçüde yıpratılmış olurdu. Her iki taraf muharebeye devam ediyorlardı. Yavuz mesafeyi açarak kuzeye doğru hareket etti. Düşman gemisi dümen kırıp doğuya yöneldi.

Yavuz düşmanı geriden kuşatmak için sancağa dönüşte devam etti. Bunun üzerine düşman donanması Yavuz'a yöneldi. Muharebeyi daha fazla sürdürmek istemeyen Yavuz, hızını 26 mile çıkardı ve boğaza yanaştı. Düşman donanması da takibin fayda etmeyeceğini anlayıp çekildi. Düşman donanması, Yavuz'la eşit şartlar altında muharebe ediyordu. Midilli, Yadigâr ve Peyk Yavuz'u boğazda karşıladılar.

13 Mayısta Çanakkale Boğazı'nda Muaveneti Milliye tarafından Golyat batırılmıştı. (Harita-14)

KÖMÜR NAKLİYATININ SAĞLANMASI

Rusların yeni muhripleriyle denizaltı gemileri, kömür havzasını kuşatarak nakliyata engel olduklarından Midilli, himayesi altındaki bir kömür vapurunu 29 Mayısta Zonguldak'a götürdü, kömür yüklü iki gemiyi de himayesine alarak İstanbul'a getirdi. Bu sırada Rusların bir denizaltı gemisi Zonguldak önlerinde görülmüştü.

11 Haziranda Midilli, Zonguldak'ı bombalayan iki Rus muhribini topa tutarak birini tahrip etti, diğerine de üç mermi isabet ettirdi. Midilli'ye de üç düşman mermisi isabet ettiğinden 24 zayiat verdi. Rusların Gnievi adındaki yeni muhribi batmak üzereyken, ertesi gün bir Rus muhribi tarafından kurtarıldı.

ALMAN DENİZALTILARININ KARADENİZ'DE FAALİYETİ

25-27 Mayıs 1915'te Çanakkale'de Triumph ile Majestik zırhlılarını batıran U-21 ile beraber gelen UB-7 İstanbul limanına girmişti. (Harita-15)

UB-7 denizaltı gemisi 5 Temmuz 1915'te ilk defa Karadeniz'e açıldı. Ruslar henüz bu durumdan haberdar olmadıkları için başarı bekleniyordu. Üç gün Tuna nehri ağızlarında dolaşan UB-7 denizaltısı, hiçbir gemiye rastlamadı ve Zonguldak'a geldi. Ancak orada da hücum fırsatını bulamadı. 22 Temmuz 1915 günü boğazdan İstanbul'a girdi. Başarı sağlayabilmek için Karadeniz sahillerinde işaret istasyonları yapıldı.

ZONGULDAK'TA MÜCADELE

3 Temmuz 1915 – Gayret ve Numune muhripleri iki kömür gemisini Zonguldak'a götürdüler ve 4 Temmuzda Zonguldak'a gelen iki Rus muhribine karşı mendirekte savunma hattı oluşturarak yaptıkları karşı saldırıda, isabet alan düşman çekip gitti. Bu olaydan sonra muhriplerimiz kömür gemilerini yükletip İstanbul'a getirdiler.

12 Temmuz 1915 – Muavenet ve Numune muhripleri üç vapuru Zonguldak'a götürdüler.

14 Temmuz1915 – Yadigâr da UB-7'ye yağ nakletmek üzere Zonguldak'a gitti.

15 Temmuz 1915 – İki Rus muhribi gelip mendirek içindeki üç muhribimizle topçu muharebesi yaptılar. UB-7 hücum için çıktıysa da bir

fırsat bulamadı. Yadigâr'ın bacasına ve Numune'nin bordasına birer mermi isabet etti. Muhriplerimiz Ruslara karşı etkili olamadılar ve 14 Temmuzda kömür yüklü dört gemiyi alıp İstanbul'a döndüler.

18 Temmuz 1915 – Bu gemileri karşılamaya çıkan Midilli kruvazörü, Rusların Krap denizaltı mayın gemisinin boğaza döktüğü bir mayına çarparak İstinye'ye döndü ve tamiri birkaç ay sürdü. Krap denizaltı gemisi, boğazı mayınla kapayarak Yavuz ve Midilli'yi hapsedip İmparatoriçe Katerina savaş gemisinin Nikolayef'ten Sivastopol'a naklini sağlamakla görevlendirilmişti.

19 Temmuz 1915 – Gayret ve Yadigâr muhripleri üç kömür gemisini boğazdan çıkarıp Zonguldak'a götürdüler ve kömür yükleyerek 25 Temmuzda İstanbul'a getirdiler.

29 Temmuz 1915 – Ruslar, korumasız yakaladıkları bir kömür gemisini batırdılar. Zonguldak'la İstanbul Boğazı arasındaki Rus faaliyeti artmıştı.

4 Ağustos 1915 – Hamidiye kruvazörüyle Muavenet, Numune ve Taşoz muhripleri dört vapuru Zonguldak'a götürdüler.

8 Ağustos 1915 –Beş Rus muhribi Zonguldak'ı tesirsiz bombaladı.

9 Ağustos 1915 – Rus muhripleri dışarıdan limanı kuşatma altında bulundurduklarından Yavuz, boğazdan çıktı.

10 Ağustos 1915 – Ruslar çekildikleri için Zonguldak'tan çıkan kafileyi alıp İstanbul'a getirdi. Kafilenin hareketinden sonra iki Rus kruvazörüyle, beş muhrip gelip Zonguldak'ı tekrar tesirsiz bir şekilde bombaladılar. Kafilenin başındaki kömür gemisini Boğaz civarında bir Rus denizaltı gemisi batırdı, diğer kömür gemileri sağlam bir şekilde boğaza girdiler. Yavuz ve muhripler dört kömür gemisini boğazdan alıp Zonguldak'a götürdüler.

11 Ağustos 1915 – Yavuz geri dönerken yolda ve boğaz önünde de birer tane olmak üzere toplam iki denizaltı gemisine rastladı. Boğaza girerken Rus denizaltı gemisi Yavuz'a arkadan isabetsiz bir torpil attı. Bundan sonra kömür kafilesi önemli bir olayla karşılaşmadan İstanbul'a döndü.

29 Ağustostan 5 Eylüle kadar devam eden nakliyat, düşmanla ciddî bir karşılaşmayı gerekli kılmıştır. Hatta bu kömür nakliyatından şikâyetçi olan Amiral Souchon, harp ceridesinde şöyle yazmıştır: "Yavuz, harp için çok önemlidir. Kömür nakliyatı için kendisini tehlikeye atmak düşüncesizliktir. Torpido botlarının gece saldırılarına, denizaltı gemilerinin taarruzlarına ve mayına çarpmak tehlikesiyle karşı karşıya olan Yavuz, harbin icrası için siyasî bir amil olmuştur ve Çanakkale Boğazı'nın zorlanmasında kendisini tamamen ortaya atmak zorundadır."

29 Ağustos 1915 – Numune muhribi, üç vapuru Zonguldak'a götürdü. Kömür yükletirken, iki Rus muhribi limanın dışında dolaşıyordu.

4 Eylül 1915 – Geceleyin kömür gemileri Zonguldak'tan çıktılar.

5 Eylül 1915 – Hamidiye ve Muavenet gemileri bunları karşıladı. Vapurlar sahili takip ediyorlardı. Hamidiye ile görünen iki Rus muhribi karşılıklı ateşe başladılar. Hamidiye'nin 15 cm'lik toplarından ikisi de bozuldu. Hamidiye gemisi, düşmanın toplu saldırılarından dümen kullanmak ve hız değiştirmekle kurtulabiliyordu. Yavuz'u yardıma çağırdı, o da hemen hareket etti. Hamidiye, bu sırada periskopu görülen bir Rus denizaltı gemisini batırmaya çalıştıysa da başaramadı. Bu sırada iki Rus muhribi fırsat bularak kömür gemilerine saldırdılar. Gemiler sahile dümen kırıp Sakarya nehrinin ağzına oturdular; 11 ton kömür böylece ziyan oldu. Yavuz, Hamidiye, Muavenet ve Numune iki Rus muhribine karşı bir şey yapamadılar. Hamidiye'nin yetersizliğinin anlaşılması üzerine, koruma görevi Yavuz'a verildi. Muhriplerimiz ancak gündüzleyin denizaltılara karşı nakliyatı koruyabiliyorlardı.

YAVUZ - MARİA MUHAREBESİ (Harita-4A)

9 Ocak 1916 – İngilizler ve Fransızlar Çanakkale Cephesi'nden çekildiler. 17 Ocakta ilk Berlin - İstanbul treni Sirkeci'ye geldi. Artık Almanya'dan yapılacak kömür nakli kolaylaşmıştı. Fakat Ruslar, Zonguldak'ı gittikçe daha fazla sıkıştırıyorlardı.

8 Ocakta Yavuz, Zonguldak'a gittiği hâlde gece yalnız gelen Karmen vapurunu, üç Rus muhribi batırdı. Aynı gün Yavuz geri dönerken iki Rus muhribini gördü ve bunları karayel yönünde takip ederken İmparatoriçe Maria'yla karşılaştı. Yanında bir muhrip vardı. Maria ateş açtı. Yavuz, sekiz kerte iskeleye dönüp karşılık verdi. Maria, karşı rotada muharebeye geçmek üzere açıldı ve Yavuz'u geçtikten sonra Yavuz'un kıç tarafına döndü. Saat 10.10'da ateşi keserek yıldız karayel yönünde gözden kayboldu. Muharebe 20 kilometreden başlamış, yarım saat devam etmiş ve düşman 150 mermi atmıştı. Yavuz'un güvertesine birçok mermi parçası düştü. Muavenet, Numune ve Basra muhripleri Yavuz'u denizaltından korudular. Yavuz, öğleden sonra hasarlı bir tayyareyi alarak boğaza girdi. Kömür yüklü bir vapur da İstanbul'a gelmişti.

DENİZALTI GEMİLERİNİN FAALİYETİ

11 Ocak 1915 – Zonguldak'ı abluka eden Rus muhriplerine karşı gönderilen UB-8, orada saldırı fırsatı bulamadığından, 20 Ocakta Varna'ya gönderildi.

4 Şubat 1915 – Gelen iki Rus muhribine atılan torpidolar etkisiz kaldı.

5 Şubat 1915 – UB-14 Zonguldak'a gelip limanın 11 mil açığında nöbet tuttu.

6 Şubat 1915 – İki muhriple iki tayyare gemisi geldi. UB-7'nin attığı torpidonun patlaması duyuldu. Rusların ana gemileri, tayyareleri bırakıp kaçtılar. Muhripler de bu tayyareleri alıp yedekte götürdüler. Elde fazla torpido olmadığından uygun saldırı fırsatı kaçtı.

8 Şubat 1915 – UB-7 torpido almak için İstanbul'a gitti.

9 Şubat 1915 – UB-7'de İstanbul'dan gelip Bababurnu'nda mevzilendi.

13 Şubat 1915 – Zonguldak'taki UB-14 bir şey yapmadan İstanbul'a döndü.

ERZURUM'A HIZLI YARDIM (Harita-16)

Erzurum'un tehlikeye düşmesi üzerine Yavuz, güvertesine bir dağ bataryası, sekiz mitralyöz müfrezesi (32 mitralyöz), bir tayyare müfrezesi, 1000 tüfek, 300 sandık cephane, 29 subay ve 400 asker alarak 4 Şubat 1916 günü İstanbul'dan ayrıldı. Açıktan seyrederek 6 Şubatta yükünü Trabzon'a çıkarıp 7 Şubatta İstanbul'a döndü. Bu yardımın bir yararı olmadı. 18 Şubatta Erzurum düştü.

Midilli, yedi ayda (18 Temmuz 1915 - 25 Şubat 1916) tamir edilmişti. 27 Şubatta bir tayyare bölüğü ve mühimmat alarak boğazdan çıktı. 28 Şubatta Giresun'u bombalayan iki Rus muhribiyle Sinop açıklarında karşılaştı. Torpidolarla uzaktan çarpışarak onları geri püskürttü. 29 Şubatta yükünü Trabzon'a boşaltıp Karadeniz'in doğusuna hareket etti. 1 Martta rotasını kuzeyden batıya çevirdi. 2 Mart sabahı iki Rus muhribine rastladı. Midilli'nin baş bacası beyaza boyanmış olduğundan, Rus muhripleri Kagol zannederek yanaştılar ancak Midilli'nin şiddetli ateşi üzerine kaçtılar. 2 Şubat akşamı Midilli boğaza girdi.

DEĞERLENDİRME

Görülüyor ki; Azap Muharebesi'nin ardından Yavuz, onarımı hızlandırılan Midilli ile beraber Erzurum'a bir seferde üç tabur, iki seferde de iki alay götürebilirdi. Bu şekilde Erzurum'un kurtarılması da mümkündür. Yeni birer alayın yetişmesiyle Bayburt üzerine yürüyen Rus kolordularının nasıl durdurulduğunu gördükten ve Erzurum'un düşmesinden önce Rus ordusunun büyük bir bunalım geçirdiğini öğrendikten sonra böyle bir ihtimal düşünülebilir.

RUSLARIN ZONGULDAK'TA FAALİYETLERİ VE KÖMÜR İŞLERİ

6 Şubatta tayyare gözlemleriyle Zonguldak'ı bombardıman eden Ruslar, mahallî tesisleri de vurdular. İrmingat vapurunu mendirekte batırdılar. Fakat vapur, 25 Şubatta tekrar denize çıkarıldı. Zonguldak'tan kömür nakli çok zorlaştığından, Almanya'dan her ay 12.000 ton kömür nakledilmesi sağlandı. Bütün Türkiye'nin aylık 30.000 tonluk kömür ihtiyacının Tekirdağ ve Ağaçlı linyit madenlerinden karşılanması zorunlu hâle geldi. Küçük denizaltı gemilerinin Karadeniz'de gereği kadar faaliyet gösteremedikleri ve bu yüzden Zonguldak'tan kömür nakliyatının durmak üzere olduğu anlaşılınca, sonunda Almanya, Kataro'dan U-33 büyük denizaltı gemisinin gönderilmesini kabul etti. 21 Şubatta gemi yola çıkarıldı. 5 Martta UB-14'te Karadeniz'in doğusuna hareket etti.

KARADENİZ'DE RUS HÂKİMİYETİ VE DENİZ NAKLİYATI (DENİZALTI GEMİLERİNİN FAALİYETİ)

Görülüyor ki Karadeniz'den yeterli bir kafile sevk edemiyor, kaçak nakliyat yapabiliyorduk. Fakat 1916'dan itibaren Ruslar, Maria ve Katerina savaş gemilerini faaliyete geçirince, kafile ile nakliyat işine giriştiler. İmparatoriçe Maria ile beraber iki Rus zırhlısı, Trabzon Sahil Müfrezesinin kuzey tarafını denizden bombalayarak Liyahof'un karadan yaptığı saldırıları kolaylaştırdığı için donanmamızın duruma müdahalesi Enver Paşa tarafından emredildi. Ardından doğuya gönderilen UB-14, Trabzon'da düşmanla karşılaşmadı. 13 Martta Trabzon'dan dönerek 17 Martta Zonguldak'a girdi. 26 Marta kadar burada kaldı. Düşman denizaltıları limana girmek istedilerse de sahil bataryalarımız buna engel oldu. UB-14, 27 Martta Haliç'e girdi.

6 Mart 1916'da Enver Paşa tarafından, bir alayın sür'atle Trabzon'a nakli emredilmişti. Fakat Amiral Souchon, "Büyük bir üstünlüğü haiz düşman gemilerine karşı durum ümitsizdir." cevabını vermişti. Bu sırada Ruslar, Trabzon'u ele geçirmek amacıyla asker yığmaya başlamışlardı. Novorosisk'ten iki plaston tugayını 40 nakliye gemisiyle Rize'ye çıkarmak istiyorlardı. Bu yönden Trabzon sahillerindeki Rus faaliyeti artmıştı. 9 Martta bir Rus zırhlısıyla, iki muhrip Trabzon açıklarında dolaştı. Yine aynı gün bir Rus zırhlısıyla beş muhrip ve birkaç nakliye gemisi Bulgaristan sahillerinde görüldü. Düşman Çalyakra burunda Alman tayyarelerinin saldırısına uğradı ve bu saldırıda muhriplere isabetli atışlar yapıldı. 10 Martta bir Rus muhribi Varna önünde mayına çarpıp battı. Rusların, Bulgaristan sahillerindeki bu faaliyeti, Bulgaristan'ı tehdit etmekle beraber, Karadeniz'deki donanmamızın kuvvetlerini ikiye ayırıyordu.

Doğu Karadeniz Müfrezemizin mevcudu, Rus saldırıları karşısında, 4000'den 700'e inmişti. 5 nci Kolordu Bayburt'a ilerliyor, 28 nci Alay da Trabzon tarafını takviyeye geliyordu. Rusları durdurma ihtimali vardı, ancak Trabzon cephesinin, denizden hızlı bir şekilde takviyesi gerekiyordu.

11 Mart 1916'da U-33 büyük denizaltı gemisi, Haliç'e geldi. Aynı gün Midilli, 208 askeri alarak 13 Martta Tirebolu'ya çıkardı ve 14 Martta İstanbul'a döndü. UC-15 mayın denizaltısının mayınları gelince 6 Martta denize çıkıp Varna'ya uğradı. Sivastopol önündeki UB-8, 5 - 8 Mart tarihleri arasında yaptığı keşifle giriş noktasını belirleyip UC-15'e bildirdi. Bu denizaltı gemisi 24 Martta Sivastopol'a 11 mayın döküp 26 Martta Varna'ya döndü. 31 Mart 1916'da da Sivastopol'a 11 mayın daha döktü.

RİZE ÇIKARMASI (Harita-5A)

Rus Karadeniz Donanması Komutanı Eberhardt, Yudenich 'le beraber 30 Mart 1916'da nakliye gemilerinin Novorosisk'de toplanmasını ve 7 Nisan 1916'da çıkarma yapılmasını kararlaştırdılar. 40 nakliye gemisi, iki savaş gemisi, iki kruvazör, altı muhrip uzaktan, iki zırhlı, iki tayyare gemisi ve kalan muhripler de yakından koruyorlardı. Bu şekilde Rus donanması iki gruba ayrılmıştı.

U-33 Trabzon'a geldi ve 30 Mart 1916'da Of - Sürmene arasında yedeğinde yüklü mavnalar bulunan bir nakliye gemisini ve 31 Martta da Sohum civarında bir Rus vapuruyla bir yelkenliyi batırdı.

1 Nisan 1916'da İstanbul'dan hareket eden Midilli, 150 asker, 794 sandık cephane, 5000 tüfek ve dört mitralyözü 3 Nisanda Trabzon'a götürdü ve aynı gün Komanitsüfla'daki[457] Rus ordugâhlarını, sahile yakın siperlerini depolarını tahrip etti, bir yağ gemisini de yaktı. Bu esnada U-33, denizden Midilli'yi koruyordu. Bundan sonra kuzeye hareket eden Midilli, bir yelkenliyi batırdı. 4 Nisan 1916 saat 04.49'da ortalık ağarırken Novorosisk çevresinde ve iskele tarafında iki büyük harp gemisiyle üç muhrip gördü. Bu sırada Rusların koruma grubundan İmparoriçe Katerina savaş gemisi ile Kagol kruvazörü bütün gece limanın dışında keşif ve gözlemle meşgul olmuşlardı. Sabaha karşı Pamyat Merküriya kruvazörü gelip Kagol kruvazörü ile yer değiştirecekti. Tam bu sırda Midilli, Novorosisk'e yaklaşmıştı ve sahilden görünüyordu. Ruslar başta bunu fark etmediler. Midilli de dumanının görünmemesi için durdu, sahildeki hafif sis Midilli'yi saklıyordu. Sonunda 13 kilometre mesafeden görülen Midilli'ye, Ruslar birkaç atış yaptı. Midilli duman perdesi altında zikzak çizerek isabetten kurtuldu. Sonra son hızla tehlikeden uzaklaştı ve 5 Nisanda İstanbul Boğazı'na girdi.

U-33, 4 Nisanda Sürmene - Of arasında birkaç muhribin korumasında iki nakliye gemisi gördü. Bunlara saldırmak için hazırlanırken bir Rus muhribi tarafından vuruldu ve periskopu eğrilen U-33 su itmeye başladı ve bu olayın ardından 7 Nisanda İstanbul'a boğazdan giriş yaptı.

Artık Rus donanması için tehlike kalmamıştı. 5 Nisan akşamı 40 nakliye gemisi, iki plaston tugayını alarak iki kat koruma altında Novorosisk'ten hareket etti. 7 Nisan sabahı Rize'ye ulaşarak plaston tugaylarını karaya çıkardı. Tayyareler ile muhripler emniyeti sağlamak için çalışıyorlardı. Plâstonlar, hayvanları yüzdürerek sahile çıkardılar. 28 nci Alayın ulaşmasıyla, Sahil Müfrezesi Rusları zorlamaya başladı. Liyahof, durum kötüleştiği için karaya çıkarılan askerlerin, hemen Hamurgân'a sevkini istiyordu. Saat 17.00'de çıkarma son buldu. Eberhardt, "Düşman denizaltı gemileri sahilde bulundukça nakliyeler Hamurgân'a gönderilmemelidir." emrini vermişti ve Yudenich de "Nakliye gemilerinin güneybatı cephesinde geciktirilmemesi gereken işleri vardır. Nakliye gemileri önce Batum - Poti'ye gidecek, muhripler de yakacak alacak ve sonra toplanacaklardır. Şimdilik nakliye gemilerini düşman kruvazöründen koruyabilirim, ancak denizaltı gemilerinden korumak güçtür. Yakacak alacak muhripler üç gün sonra dönerler ve o zaman himaye görevi tam olarak mümkün olur" diyordu.

Gerçekten, Avusturyalıların saldırısı üzerine İtalyan Kralı Vittoria Emmanuel, Rus çarına başvurarak yardım istemişti. Bununla beraber Brosilof ordusunun hızla hazırlanarak Avusturyalıları yenmesi ve Naroch

[457] Komanitsüfla: Trabzon-Sürmene'ye bağlı köy. Bugünkü adı Aşağı Çavuşlu.

Savaşı'nın[458] intikamını alması gerekiyordu. Karadeniz limanlarından birçok malzeme, mühimmat ve kömür nakledilecekti. Donanma doğuya bağlanırsa boğaz ve Zonguldak kömür havzası serbest kalacağından Türkler çarçabuk toparlanabilirlerdi. Bundan önce Avusturya ordusu yenilirse Ruslar harbi kazanabilirlerdi.

Ruslar bu arada bir tehlike atlattılar. Ancak U-33 ile Midilli'nin daha faal olamamasından dolayı kurtuldular. Rize'ye çıkan bu kuvvetler iki-üç gün sonra cepheye geleceğinden, Liyahof duramayacağını söyledi. Yudenich yatına bindi ve 1 nci Plaston Tugayını da gemilere bindirdi. 7 Nisan gecesi korumasız olarak hareket etti. Midilli tam zamanında faaliyete geçseydi bu tugayı imha etmek ve Yudenich başta olmak üzere bu tedbirsiz hareketin suçlularını cezalandırmak mümkün olurdu. Hâlbuki burada uygun bir fırsat varken İstanbul'a dönmüştü. Yudenich, 8 Nisan sabahı 1 nci Plaston Tugayını salimen Hamurgân'a çıkardı. Sabaha karşı koruma maksadıyla birkaç muhrip istedi ve Eberhardt muhripleri göndermek zorunda kaldı.

KARADENİZ'DE ALMAN DENİZALTI GEMİLERİNİN FAALİYETİ

UB-7, denizaltı hareket üssü haline gelen Varna'dan 1 Nisan 1916'da hareket ederek Odessa önünden Sivastopol'a yanaştı. İmparatoriçe Maria ve Katerina savaş gemilerini gördüyse de grup hâlinde ve korunaklı hareket ettiklerinden bir başarı elde edemedi ve 11 Nisanda Varna'ya döndü. UB-7, 23 Nisanda ikinci defa Varna'dan hareket ederek 26 Nisan - 2 Mayıs 1916 arasında Sivastopol önünde pusuda bekledi, 2 Mayısta motorla hareket eden bir yelkenliyi gördü ve topla batırmak için yanaştı, fakat iki kilometre kadar yaklaştığı sırada motorlu yelkenden UB-7'ye bir torpil atıldı ve denizaltı bu hareketten hızla dalarak kurtulabildi. İşte Karadeniz'de ilk denizaltı kapan gemisi burada görüldü. UB-7, 4 Mayısta Varna'ya döndü.

25 Nisan 1916'da UC-15 denizaltı mayın gemisi, Sivastopol limanının giriş ve çıkış yoluna 12 mayın döktükten sonra, İmparatoriçe Maria ve Kagol'un, muhriplerle, önlerinde mayın tarayıcılar ve alçaktan uçan tayyarelerle birlikte Sivastopol'dan çıktıklarını gördü. Dökülen mayınlar taranmış olmalıdır ki hiçbir aksaklık olmadan hareket ettiler. UC-15, dönüşte yiyecek yüklü bir gemiyi batırdıktan sonra 27 Nisanda Varna'ya ulaştı.

Rusların, Trabzon'a hücum ettikleri sırada U-33, 18 Nisan 1916'da İstanbul'dan hareket etti. Aynı gün Trabzon'un düştüğüne dair açık bir Rus telsizinden haber aldı. Birkaç gün, Giresun, Trabzon ve doğu taraflarında dolaştı. İki defa İmparatoriçe Maria'yı ve üç defa Kagol'u görmesine rağmen bir şey yapamadı. 28 Nisanda kuzeydoğuya doğru ilerlerken Adler civarında iki yelkenli batırdı ve karaya vuran 2500 tonluk bir vapuru topla tahrip etti. Sonra rastladığı diğer bir yelkenliyi de batıran U-33, 4 Mayıs 1916'da İstanbul'a döndü.

---

[458] Naroch Gölü Savaşı: Almanların Verdun bölgesini ele geçirmelerinden sonra İtilâf devletlerinin 1915 Aralık ayında Chantilly Konferansı'nda almış oldukları karar gereğince, Almanları bu bölgeden çıkarmak için yaptıkları savaştır. 18 Mart 1916'da bu savaş sonunda Ruslar bugünkü Litvanya sınırları içinde yer alan Vilna Naroch'ta ağır yenilgiye uğramıştır.

Samsun garnizonunu takviye etmek için 200 asker, mühimmat ve malzeme ile 25 Nisan 1916'da İstanbul'dan hareket eden Midilli, 27 Nisanda yükünü Samsun'a indirdikten sonra, 28 Nisanda boğaza girdi. Yavuz'un şaft yataklarındaki boşluklar için özel sandıklar yapılarak onarıma başlandı ve onarım 22 Mayıs 1916'ya kadar sürdü.

Rus gemilerinin Tuna kollarına gönderildikleri haber alınınca Tuna nehrinin ağzına mayın dökmek ve Odessa ile Tuna nehri arasındaki gidiş-gelişe engel olmak üzere, Midilli 60 mayın alarak 3 Mayıs 1916'da boğazdan çıktı ve görünmeden Tuna'ya yaklaşıp üç mayın engeli yaparak 5 Mayısta İstanbul'a döndü.

RUSLARIN 5 NCİ KOLORDUSUNUN TRABZON ÇIKARMASI

Rostislav ve Panteleimon zırhlılarıyla dört muhrip tarafından, Sahil Müfrezemizin bombalanması ve Rusların Karadere saldırısında başarılı olarak Trabzon'u nasıl ele geçirdikleri diğer konferansta anlatılmıştı. Bundan sonra Anadolu'nun içlerine yapılacak saldırılar için, iki tümen daha gönderilmesine karar verildi. Rize çıkarmasındaki anlaşmazlığa meydan vermemek için Yudenich ile Eberhardt, 1 Mayıs 1916 günü Batum'da bir araya gelerek durumu tartıştılar. Çıkarma yerinin seçimi, filo komutanına bırakıldı. Bu kuvvetler, Yoros burnu güneyindeki dağları işgal edecekler, Trabzon ve Polathane'de yapılmakta olan askerî liman inşaatını koruyacaklardı. Burası deniz kuvvetlerinin dayanak noktası olacaktı. Öncelikle 16.800 muharip ve 36 topla 127 nci Tümen buraya nakledilecekti. Türklerden gizlenmek için, bindirme noktası olarak Azak denizindeki Maryapol seçildi.

16 Mayıs 1916'da 40 nakliye gemisi denize açıldı. Denizaltı gemilerinin saldırılarına uğramamak için, ayrıca bir deniz müfrezesi ayrıldı. İmparatoriçe Maria ile muhripler de beraber geliyorlardı. İkinci koruma grubu İmparatoriçe Katerina, Kagol, yeni muhripler ve bir denizaltı gemisi İstanbul'dan gelecek Türk donanmasına karşı, o civarı abluka etmiş bir durumda bulunuyorlardı. Kavata limanı çıkarmaya uygun olduğundan 20 Mayıs günü saat 06.30'da çıkarma harekâtına başlandı.

Posletniya Novisti'nin yayınına göre, "127 nci Tümenin askerleri yorgun ve acemi olduklarından, gemiden çıkarken kayıp düşüyor ve başlarını yerlere çırpıyorlardı. İstimbota[459] binerken istavroz çıkarıyor ve çoğu kusuyordu. Torbaları sırtlarında kayıkların içine yuvarlanıyorlardı."

Boşalan nakliye gemileri, Arsin[460] iskelesinden Kavata burnuna kadar demirliyorlardı. Çıkarma yeri önüne ağlar gerilmişti. Tayyare ve muhripler sıkı keşif yapıyorlardı. Öğlen vakti tayyareden "Dikkat! Denizaltı gemisi" işareti verilmesi üzerine bir karışıklık oldu. Tayyareler bomba atıyor, muhripler de sürütme mayınlarla denizi araştırıyordu. 20 Mayıs akşamı

[459] İstimbot: Buharlı gemi.
[460] Arsin: Trabzon'a bağlı ilçe.

çıkarma bitti. İmparatoriçe Maria ve donanmanın diğer kısmı Eberhardt'ın komutasında filotillâdan[461] ayrılarak Sivastopol'a gittiler. İkinci koruma grubu ise Trabzon'da kalarak Novorosisk yolunu korumakla görevlendirildi. İmparatoriçe Katerina ve muhripler beş gün zikzak hareket ederek Alman denizaltı gemisine karşı adeta denizi ütülediler.

30 Mayıs 1916 günü 123 ncü Tümenin çıkarması da aynı şekilde gerçekleşti.

BU ESNADA TÜRK DONANMASININ HAREKÂTI

Midilli kruvazörü, 5 Mayıs 1916'da 60 mayın ile Almanya'dan yeni gelen sis aletini aldıktan sonra denize açıldı. 6 Mayısta geceleyin 60 mayını Sivastopol - Opatorya yolu üzerine döktü ve 7 Mayısta ortalık ağarırken Opatorya'da bulunan 6000 tonluk büyük bir vapur ile birkaç yelkenliyi bombalayarak, 8 Mayısta İstanbul'a geldi. Dökülen mayınlara bir Rus mühimmat vapuru çarparak batmıştı.

Midilli, 3 ncü Orduya ait mühimmat ve malzemeyi Samsun ve Sinop'a taşımak için 30 Mayıstan 2 Hazirana kadar denizde kaldıysa da düşmanla karşılaşmadı.

UB-5, 7 Mayıs 1916'da denize açıldı. 9 Mayıstan 13 Mayısa kadar Sivastopol önünde pusuda bekledi. Birkaç defa muhripleri gördüyse de saldırı fırsatı bulamadı. 15 Mayısta Varna'ya döndü ve gemi burada, Bulgar mürettebatına teslim edildi.

Onarım dolayısıyla Karadeniz'den çekilen U-33'ün yerine U-38, Kataro'dan hareket ederek 22 Mayısta İstanbul'a geldi. Doğu Karadeniz sahillerinde Rus muhriplerine karşı harekette bulunmak üzere 31 Mayısta denize açıldı.

Doğu Karadeniz sahillerindeki Rus harp ve nakliye gemilerine karşı UB-14 denizaltı gemisi, denize açıldı. 4 Haziranda Trabzon'a geldiği zaman sahilde birçok nakliye gemisi ve römorkör gördü. Bunlara iki torpido attıysa da patlama sesi duyulmadı ve aldığı emir üzerine 8 Haziranda Haliç'e döndü.

UB-7 denizaltı gemisi, Sivastopol'a gitmek üzere 27 Mayıs 1916 günü denize açıldı. 31 Mayısta Sivastopol önünde pusu kurdu. Fakat hiçbir başarı elde edemeden 3 Haziranda İstanbul'a döndü.

DEĞERLENDİRME

Görülüyor ki, 5 nci Rus Kolordusunun, Trabzon'a yaptığı çıkarma esnasında, Türk donanması bu bölgede faaliyette bulunmamıştır. Hatta Rusların, 20 Mayıs 1916 günü Trabzon önlerinde, denizaltı gemisi görmeleri dahi gerçek olmayıp bir telâş eseri olduğu anlaşılmaktadır. Nakliye gemileri,

[461] Filotillâ: En az dört gemiden oluşur. Muharip gemiler ile yardımcı gemi ve araçları da ihtiva eden ve bir komutanın idare ettiği deniz birliği. Askerî Terimler Sözlüğü; s.94.

Maryopol'dan Trabzon'a ilerlerken, birkaç gece denizde kalmak zorundaydılar. 22 Mayısta hazır olan Yavuz, bu süre içinde onlara saldırabilirdi. Gerçi iki muhafız kuvvet ile yakından ve uzaktan korunuyorlardı. Fakat İmparatoriçe Katerina savaş gemisinin önünden sıyrılarak nakliye gemilerinin arkasından gündüz veya gece fırsat bulup saldırmak ve bu şekilde gemileri tahrip etmek imkânı varken Yavuz'un bunu yapmaması iki şeye yorumlanabilir:

1. Sahillere sıkıştırılarak, bir tehlikeyle karşılaşma korkusu.

2. Rusya'dan Anadolu'ya olan nakliyatı tehlikeye düşürmeyerek, Alman Cephesi'nden buraya gelen kuvvetlerin devamını sağlamak isteği.

U-38'İN HAREKÂTI (Harita-1A)

U-38, 31 Mayıs 1916 günü İstanbul'dan çıkıp doğruca Batum'a gitti. Rus ordusunun gerisinde karışıklık çıkaracak olan üç Çerkez'i, 3 Haziranda Batum'un 45 mil kuzeyindeki Anakria'ya[462] çıkardı. 7 Haziranda üç yağ gemisi gördü fakat gemilerin, iki-üç kilometre mesafeden etkili top ateşine uğrayınca denize dalmak zorunda kaldı. Torpido attıysa da bir sonuç elde edemedi. Bu şekilde, Karadeniz'deki Rus ticaret gemilerinin silâhlandığını öğrenmiş oldu. 8 Haziranda 3000 tonluk üç nakliye gemisini ve Tuapse limanı açıklarında bir vapuru batıran U-38, 11 Haziranda İmparatoriçe Maria sınıfından bir gemi gördü. Düşman zikzak bir rota ile yaklaşıyordu. 1500-1800 metreden iki torpido attı ise de isabet ettiremedi ve 14 Haziranda İstanbul'a döndü.

Bu faaliyet üzerine Eberhardt, korumasız asker ve malzeme nakledilmemesi için, Batum'a emir verdi. Askerî Mecmua'nın 69 numaralı Haziran 1928 sayısında Grandük Nikola'nın yazışmaları arasında şunu görüyoruz: "Eberhardt'a nakliye gemilerimize, Batum ile Novorosisk arasında düşman denizaltı gemilerinin devam eden saldırısına karşı geciktirilmeden denizden gereken tedbirlerin alınmasını rica ederim. 11 Haziran 1916 Nikolay."

Bununla beraber Grandük Nikola, Rus Genel Karargâhına da "Denizcilere verdiğim emirler yapılmıyor. Yiyecek ve malzemenin Trabzon'a nakli konusunda filonun ilgisiz davrandığı anlaşılıyor." tarzında şikâyetlerde bulunmaktadır.

Görülüyor ki, büyük denizaltı gemileri daha fazla başarı sağlıyorlar ve en çok nakliye gemilerinin batırılmasında işe yarıyorlardı. Düşman harp gemilerine ise bir şey yapamıyorlardı. Ruslar da, nakliye gemilerinin silâhlandırılması, tuzak gemileri hazırlanması, tayyare ve muhrip istihdamı hususunda pek dikkatli davranıyorlar; ağlar, sürütme mayınlar ve bu gibi tedbirleri almakta kusur etmiyorlardı. Boğazı ve Zonguldak kömür havzasını başarıyla kontrol ediyorlardı. Bizim Sivastopol önündeki pusularımız ise o kadar başarılı olamıyordu.

[462] Anakria: Gürcistan.

DENİZALTI GEMİLERİNİN 1916 YILI HAZİRAN - TEMMUZ AYLARINDAKİ FAALİYETLERİ

UB-14, Sivastopol'da pusu kurmak üzere 26 Haziran 1916'da denize açıldı; 4 Temmuzda İmparatoriçe Maria'yı üç muhriple uygun mesafede gördüyse de muhriplerden birinin denizaltıyı görüp şiddetli ateş altına alması sebebiyle, dalmak zorunda kaldı ve İstanbul'a döndü.

U-38, 26 Haziran 1916 günü denize açıldı. Doğu Karadeniz sahiline geldi ve Batum yakınlarındaki Anakria'ya, Rus ordularının gerilerinde faaliyet göstermek için birtakım adamlar çıkardı. 30 Haziranda Trabzon önlerine gelen U-38, 4000 tonluk üç vapur gördü ve mühimmat yüklü olan öndeki gemiyi bir torpido ile havaya uçurdu. Bu esnada bir Rus muhribinin saldırısından 20 metreye dalmak suretiyle kurtuldu. Denizaltı dibe oturduğundan Rus muhribi birçok su bombası attıysa da bir etki yapamadı. U-38, buradan Poti civarına gitti. 4 Temmuz 1916'da Anakria civarında gördüğü küçük bir vapur karaya vurdu ve 2000 tonluk diğer bir vapura bir torpido attıysa da isabet ettiremedi. U-38, 8 Temmuzda Doğu Karadeniz sahillerinde 4000 tonluk, yüklü bir gemiyi torpido ile batırdı. Buradan kuzeye hareket ederek 10 Temmuzda baş taraflarında 8,8 cm'lik top olan 4000 ton ağırlığında dört yağ gemisi gördü. Denizaltı gemisinin bunlara taarruzu sonuçsuz kaldı. Fakat bunlardan sonra gelen beşinci gemiyi torpido ile batırdı ve İstanbul'a döndü.

3 NCÜ ORDUNUN TRABZON'A TAARRUZ GİRİŞİMİ VE YAVUZ VE MİDİLLİ'NİN FAALİYETLERİ (Harita-18)

Temmuzun ilk günlerinde Trabzon'a karşı yapılması düşünülen taarruza yardımcı olmak üzere, Yavuz ve Midilli, Kafkasya sahillerinde ve Kerç boğazı önünde Rus nakliye gemilerini imhaya çalışacaklar, Rusların geride kalan muharebe gemileriyle karşılaşıldığı zaman da onlara saldıracaklardı. Gerçi diğer konferansta söylediğimiz gibi Rus karşı taarruzu üzerine, Trabzon'a saldırı girişimi geç kalmışsa da donanmamız faaliyete geçmiş bulunuyordu.

Yavuz, 3 Temmuz 1916 günü saat 01.00'de Karadeniz'e açıldı ve kendisinden hemen önce çıkan Midilli ile buluştu. U-38'den gelen bir telsiz haberinde, Trabzon'un yaklaşık 65 mil kuzeydoğusunda düşmanın üç zırhlısıyla bir kruvazörün görüldüğü rapor edilince, Midilli, Soçi limanına yöneldi. Yavuz, 4 Temmuz sabahı hızla Tuapse'ye gitti. Orada bataryaları, petrol depolarını, iki gemi ve birçok yelkenliyi, tersane ve liman tesislerini etkin bir şekilde bombalayarak büyük yangınlar çıkardı. Bundan sonra Midilli ile buluşmak üzere güneydoğuya doğru sahil boyunca devam etti. Lâzaroskot'u bombaladıktan sonra Midilli ile buluştu. Midilli, Soçi önünde demiryolu malzemesi yüklü 1500 tonluk bir vapuru ve bir yelkenliyi batırdı. Vardane önündeki 2000 tonluk diğer bir vapuru da top ateşiyle sulara gömdü.

Yavuz, Karadeniz'de rastlayacağı nakliye gemilerini imha etmek maksadıyla ters yönde ilerlediği sırada Midilli de Sivastopol - Odessa arasına saldırdı ve Yılan adasına kadar ilerledi. Fakat hiçbir gemiye rastlamadı. Yavuz 6 Temmuz akşamı, Midilli de 7 Temmuzda İstanbul Boğazı'na girdiler. Yavuz, iç buhar şaftındaki boşluğu gidermek ve topçu açı göstergesi konulması için tamire alındı. Midilli'ye de 15 cm'lik toplar konulacak, hava körüğü onarılacaktı. Bundan önce son kez Karadeniz'in doğusunda boy göstermesi gerekiyordu. Hem mayın dökecek hem de nakliye gemilerini vuracaktı.

Midilli, 21 Temmuz 1916'da 65 mayınla Karadeniz'e açıldı. 22 Temmuz günü saat 13.30'da iskele bordasında dört duman bulutu gördü. Bunların Sivastopol - Trabzon rotasında ilerleyen Rus harp gemileri olduğu anlaşıldı. Bunlardan biri, Midilli'nin arkasına düşecek bir rotada ilerliyordu. Midilli, gerisinin güvenliğini sağlamak için son hızla güneye ve daha sonra güneybatıya döndü. Midilli'nin önünü kesmek isteyen Rus gemisinin Bistri sınıfından bir muhrip olduğu anlaşıldı. Her iki taraf karşılıklı birkaç saldırı yaptıktan sonra, muhrip, ateş sahasından çıktı. Dört Rus muhribi pruva[463] hattında Midilli'nin bordası[464] yönünde ve ateş menzili dışında ilerliyorlardı. Saat 14.00'te İmparatoriçe Maria sınıfından bir savaş gemisi, 25 kilometre mesafeden görüldü. Midilli, hemen ardından güneye döndü ve Rus savaş gemisi de güneye ilerleyerek 22 kilometreden iki salvo atışı yaptı. Bunlar Midilli'nin, 500-600 metre yakınına düştüler. Midilli, sis aleti kullanarak sis gerisinde, sahile sıkışmamak için güneybatı rotasında ilerliyordu. Düşman, sis ile kapanan Midilli'ye karşı ateşi kesti. Sis kalkınca daha yakına gelmiş olan İmparatoriçe Maria tekrar ateşe başladı Midilli tekrar yapay sis ile kurtuldu ve tehlikeyi donanmaya bildirdi. Midilli'yi takip etmekte olan İmparatoriçe Maria savaş gemisi, sis kalkınca hemen ateş ediyordu. 10 metre kısa düşen merminin parçaları, bir subay ve bir askerin ölümüne sebep oldu. Midilli, İmparatoriçe Maria'nın izlediği yol üzerine sekiz mayın attı. İmparatoriçe Maria hızını koruyamadığından mesafe gittikçe açılıyordu. Muhripler sancak ve iskeleden Midilli'ye yanaşıyorlardı. Geride kalan Maria, ateşi kesti. Yaklaşan bir muhribi ateşle uzaklaştıran Midilli, boğaza yaklaşınca Rus muhripleri uzaklaştılar. Midilli'deki mayınlar, mermiye karşı emniyette olduğundan gemide alıkonulmuştu. 25 Temmuzda sağlam bir şekilde boğaza giren ve hızını artırmak için yağ ocağı ilâvesine karar verilen Midilli'nin onarımına başlandı.

23 Temmuz 1916'da Enver Paşa, birkaç taburun Tirebolu'ya naklini istediyse de Yavuz'un bunu yapamayacağı bildirildi. 25 Temmuz 1916'da ise Erzincan düştü.

---

[463] Pruva: Geminin ön tarafının ileri kısmına verilen isim. Askerî Terimler Sözlüğü; s.223.

[464] Borda: Geminin dış tarafında ve su yüzeyinden yukarıda kalan kısmı. Zaloğlu; Amfibi ve Deniz Terimleri, Ankara, 1967, s.8.

DENİZALTI GEMİLERİNİN FAALİYETİ

Denizaltı gemilerimiz için Varna'da bir hareket üssü kuruldu. Deniz tayyare istasyonunun korunması görevi, Mackensen'in[465] emrinde Varna'da bulunan Alman piyade taburuna verildi. 12 Temmuz 1916 günü UB-7, İstanbul'dan Varna'ya, 18 Temmuzda da pusu kurmak için Varna'dan Sivastopol'a hareket etti. 21 ve 23 Temmuzda iki defa İmparatoriçe Maria'yı gördüyse de yanındaki Rus muhriplerinin dikkatli hareket etmesi ve bir tayyarenin bomba atmasından dolayı etkili bir saldırı yapamadı.

UB-14, 2-5 Ağustos 1916 tarihleri arasında Sivastopol'da pusuya yattı.

U-33, üç ay süren onarımdan sonra, 6 Ağustosta denize açıldı. 8 Ağustosta İmparatoriçe Maria'yı iki muhriple gördüyse de saldıramadı ve daha önce U-38'in Anakria'ya çıkardığı heyetle buluşmak için Anakria'ya giden U-33, heyetle bağlantı kuramadı ve 23 Ağustosta boğaza geri döndü.

3 Ağustos 1916 günü UB-42, UB-44 ve UB-45 denizaltı gemileri Pola'dan Çanakkale'ye doğru hareket ettiler. UB-45, 10 Ağustosta; UB-42 ise 14 Ağustosta Çanakkale Boğazı'na girdi. UB-44 8 Ağustosta Paksos adasına altı mil mesafede bir İngiliz torpidosu tarafından el bombası ile batırıldı.

U-33'ün onarılması ve iki yeni denizaltı gemisinin gelmesi üzerine U-38, Pola'ya dönmek için 11 Ağustosta İstanbul'dan ayrıldı.

20 Ağustos 1916'da UB-7, boğazı gözetlemekle görevlendirildi. 21 Ağustosta bir Rus denizaltısına iki torpido attıysa da isabet ettiremedi. İstanbul'a dönüp iki torpido aldıktan sonra Sivastopol'a gitti. Orada 27 Ağustostan 31 Ağustosa kadar pusu kurduysa da hiçbir şey yapamadı. Dönüşte bir tuz gemisini batırdı. 2 Eylülde Varna'dan Eksinoğrat'a gitti.

UB-45, 29 Ağustosta Trabzon'a geldi. Sahilde bulunan nakliye gemileri ağla korunuyordu. Denizaltı gemisi uzaktan ağ makaslı bir torpil attı ve hedefe isabet eden torpil patladı. Bir Rus muhribi, top ateşi ve su bombasıyla denizaltı gemisini sıkıştırdı, fakat önemli bir etki yapamadı. UB-45, bu olaydan sonra Poti'ye gitti. 31 Ağustosta burada 3000 tonluk yakın bir gemiyi batırdı ve 2 Eylülde Trabzon'a geldi. Nakliye gemilerine attığı bir torpil yine patladı. Üzerine saldıran Rus muhriplerinin su bombalarına karşı 40 metre derinliğe daldı ve son torpilini de atıp hedefi vurduktan sonra 6 Eylülde İstanbul'a döndü.

2 Eylül 1916'da Varna'daki küçük denizaltı filotillâsından, UB-7 ve UB-8, Balçık, Kavorna ve Kaliakra[466] arasında nöbet tutular. Bunlar, İstanbul küçük denizaltı filotillasıyla beraber Amiral Souchon'un emrindeydiler.

---

[465] August von Mackensen (1849-1945): Alman mareşali. 1870 yılında teğmendi. II. Wilhelm'in askerî tarih profesörü oldu. Avusturya-Alman kıt'alarına (1915) Galiçya'da, Sırbistan'da, (1916) Makedonya'da komuta etti. Aralık 1918'de Belgrad Mütarekesi'ni ihlâl ettiğinden Fott'ta Fransızlar tarafından esir edildi. Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi; c.8, s.173.

[466] Kaliakra: Bulgaristan-Varna.

UB-42, 3 Eylülde Yılan adasının kuzeyinde Köstence'den Odessa'ya giden bir vapuru torpille batırdıktan sonra Varna'ya döndü.

U-33, 4 Eylülde İstanbul Boğazı'ndan çıkarak 7 Eylülde bir uçak saldırısını makineli ateşle geri püskürttü.

Köstence ile Tuna'nın Sfintu Gheorghe[467] ağzı arasındaki alanın, denizaltı gemilerine pek uygun olmadığı anlaşıldı. 20 metre derinlik hattı pek açıklarda olup 10 metre derinlikte ilerleyen gemilere saldırı imkânı yoktu. Kötü havalarda 20 metre derinliğindeki sularda dahi oldukça önemli dip çalkantıları vardı ki bu durum denizaltıların hareketini zorlaştırıyordu.

Varna'dan hareket eden UB-42, 9 Eylülden 16 Eylüle kadar denizde kaldıysa da bir şey yapamadı. Varna limanının kuzey ağzına Krap adındaki Rus denizaltısı mayın döktü ve bir Bulgar torpidosu mayına çarpıp battı. Mayına çarpan bir diğer torpidonun da uskuru hasara uğradı. Bulgarların tek tulumba gemisi de batan torpidoyu çıkarırken mayına çarparak battı. Bulgar mayın yüzbaşısı ölünce, mayın arama-tarama işi durdu. Türkiye'den bir yardımcı Bulgaristan'a gönderildi.

RUS MAYINCILIĞI VE MAYIN MUHAREBESİ

İstanbul Boğazı'nın doğusuna ve batısına üçer sıra mayın dökülmüştü. 12 Eylül 1916'dan itibaren filotillânın yardımıyla boğazın doğusu temizlendi. Rusların sarkaçlı mayınları bulundu. Bu mayınlar, arama telinin çarpmasıyla patlıyordu. Arama ve taramada emniyet için birçok şamandıraya ihtiyaç vardı. Bu sarkaçlı mayınlar, birkaç hafta kalınca çalışmıyordu, ancak bu mayınların, atıldığı zaman kolayca patlaması arama ve taramayı kolaylaştırıyordu. Eğer patlamazsa birkaç mayını arama teli üzerinde bir araya toplayıp birbirine çarptırarak patlatmak gerekiyordu. Bu patlama esnasında arama teli parçalanıyordu. Kurşun başlıklı mayınlar da birbirleriyle çarpıştırılarak patlatıldı. Bazen de seri hareketle, mayın telinin kesilerek mayının deniz üzerine çıkarılması ve tüfek ateşiyle patlatılması gerekiyordu. Mayınlar bazen patlamadan batıyorlardı. Rakkaslı mayınlar ise denizin dibine vurunca patlıyorlardı. Fırtınalı havalarda dalgalar inip çıktığı sırada mayın sıraları görünüp kayboluyordu. Bu şekilde mayın tarlaları ve uzantıları belirlenip kolaylıkla taranmaları mümkün oluyordu.

Postelniya Novosti gazetesinin 7 Şubat 1933 tarihli sayısından aşağıdaki bilgileri alıyoruz:

"Çar, Yorgi Pobiyedonoçef zırhlısında Eberhardt ile görüştü. Bu görüşmede; Varna ve İstanbul harekât üslerinin, Rus nakliyatını tehdit ettiği, son zamanlarda 19 Rus yelken gemisinin tahrip olduğu, İstanbul Boğazı'nın kapatılması gerektiği ele alındı. Yevstafi tipindeki zırhlılar, ablukayı aralıksız devam ettirmekte yeterli olmuyorlardı. Bunların açık denizde kömür alma tertibatı yoktu ve top namluları indirilse bile yine kömür gemilerinin yanaşmasına engel oluyorlardı. Anadolu sahilleri, ilkbahar dışındaki aylarda kuzeydoğu rüzgârları yüzünden denizciliğe elverişli değildi.

[467] Sfintu Gheorghe: Romanya.

Boğaza atılacak mayınların gece taranmasına engel olacak şekilde hareket etmek gerekiyordu. 1913 seferberlik hazırlığında, Ruslar, boğazın 1400 mayın ile kapatılmasını ve bunların harp gemilerinin toplarıyla korunmasını düşünmüşlerdi. Odessa'ya 2000, Sünne'ye 200, Köstence'ye 200, Giresun fenerine 700, Kerç boğazına 500 adet olmak üzere toplam 5000 mayın ayrılmıştı. Eberhardt, bu miktarı iki katına çıkararak 4500 mayını Türk sahillerinde gidiş geliş yollarının kapatılması için ayırdı. Kolbasief'in bulduğu otomatik dönen boğaz mayını, demirleme yerine sıkıştırılmış hava ile harekete geçecekti. Dibe gittikçe hava basıncı çoğalıp su atarak yukarı çıkacak ve basınç azaldıkça tekrar su alıp dibe gidecekti. Böylece İstanbul Boğazı'ndaki alt ve üst ters akıntılara uyarak sürekli gidip gelecek ve boğaz için daimî bir tehlike oluşturacaktı. Bir ağa rastlarsa kılavuz mayın pervanesi harekete geçip patlayacak ve ağı parçalayacaktı. 1917 Nisanında Sivastopol'da bu mayınlardan 860 tane hazırlanmıştı. Yıl sonuna kadar 30.000 mayın hazırlanacaktı. İstanbul Boğazı dışında akıntıya bırakılacak bu mayınlar, boğazın akıntılarıyla Haliç'i dolaşacak, sahillere çarparak yalıları, rıhtımları yıkıp yakacak ve boğaza gidiş gelişi kesinlikle önleyerek su üzerinde hiçbir sağlam gemi bırakmayacaktı."

Bunlardan başka Spider mayın demetleri de kullanılmıştır. Beş torpil bir yerde demirleniyor ve biri kurtarılırsa diğeri otomatik olarak onun yerine çıkıyordu. Bunlar, harp gemileri tarafından korunmadan bile etkili oluyordu. Çünkü taranmış sahada diğerleri kendiliğinden ortaya çıktığı için emin zannedilen yerlerde, ansızın mayın tarlasına düşmek tehlikesi çoktu.

ROMANYA'NIN HARBE GİRMESİ

28 Ağustos 1916 – Romanya'nın, aleyhimize harbe girmesi üzerine İstanbul Boğazı, Ruslar tarafından sıkı şekilde tekrar mayınla kapatılmıştı.

13 Eylül 1916 – Kütahya torpidosu, Karaburun'un kuzeyinde mayına çarpıp battı. Bir günde 157 mayın imha edildiği hâlde, Ruslar sürekli yenilerini döküyorlardı.

14 Eylül 1916 – 18 mayın daha bulunup imha edildi. Rehber kullanarak yeni mayınları dökmede Ruslara kolaylık sağlayan boğazın kuzey çıkışına konulan güzergâh şamandıraları yerine, kerteriz ile yollar belirlendi ve düzgün haritalar yapıldı.

15 Eylül 1916 – Patmos kömür gemisi, mayına çarptıysa da kurtarıldı. Ruslar, bir gecede 2000 mayın dökmüşlerdi. Bazı mayınların sahil yolunu kesmek için sahile çok yakın döküldükleri görüldü. Rus denizaltı gemileri gündüz arama ve tarama faaliyetlerimizi gözetliyor, gece oralara yeni mayınlar döküyorlardı. Düşman, rehber olarak cankurtaran istasyonlarını kullanıyordu.

17 Eylül 1916 – Mayına çarparak kıç tarafı kopan Malatya hücumbotunun, bölmeleri dayanıklı olduğundan parçalanmadan havuza getirilebildi.

21 Eylül 1916 – Kısırkaya'da yeniden dökülen 18 mayın tarandı. Boğazın doğusundaki engeller, kömür yolunu sığ sularda da kesebilmek için sahile dik durumdaydılar. Kuzeydeki mayınlar ise doğudan batıya birkaç sıra hâlinde bulunuyorlardı.

23-25 Eylül 1916 – Bugünlerde kopan fırtınada Karaburun'un doğusundaki sığ mayınlardan 55 tanesi karaya vurup patladılar.

27 Eylül 1916 – Boğazın batı girişi ve 29 Eylülde de doğu girişi mayınlardan temizlendi. 900 mayın daha imha edildi.

2 Ekim 1916 – Kömür yüklü Giresun vapuru, boğazın temizlenmesinden sonra ilk defa boğaza girdi. Arkasından gelen İrmingat bir mayına çarptı ve düşman denizaltıları tarafından iki defa torpillenerek batırıldı. Kömür nakliyatı hemen hemen kesilmişti. Taka ve mavnalar çok az kömür getirebiliyorlardı. Almanya'dan her ay 14.000 ton kömür geliyordu.

VARNA'DA TÜRKLERİN MAYIN ARAMASI

Yukarıda ifade edildiği gibi, Bulgarların Varna'da mayın arama işinde gösterdikleri beceriksizlik yüzünden 9 Ekim 1916'da iki Türk hücumbotu mayın arama ve taraması için geçici olarak Varna'ya gönderildi. Bunlar mayın arama tarama cihazlarıyla önde giderek Alman denizaltılarını şüpheli sahalardan dışarı çıkarıyorlardı. Rusların Krap denizaltı gemisi, gerek İstanbul Boğazı'nın, gerekse Varna limanının mayınlanmasında bir hayli başarı kaydetti. Almanların, UC-15 denizaltı mayın gemisi ise o kadar başarı kaydedemedi. Bunlar hakkında denizaltı gemileri konusunda bilgi verilmektedir.

Almanya'dan, Varna için bir Alman mayın arama ve tarama müfrezesi gelince, orada bulunan iki Türk hücumbotu Köstence'den malzeme getiren yelkenleri yedeklerine alarak 20 Ekimde İstanbul'a hareket ettiler. Hücumbotlar, Burgaz limanında mayın aradıktan sonra İstanbul'a döneceklerdi.

21 Ekim 1916 günü Karaburun'un batı gözcüsü, Kagol kruvazörünün, kuzeybatıya ilerlediğini rapor etti. Kagol, yolda rastladığı iki hücumbotumuzu batırdı. Yelkenliler Çekmecik civarında sahile vurup karaya oturdular. Düşmanın, boğazda görülmesiyle beraber yeni mayın hatları da görüldü. Düşman, denizaltı gemilerimizi yeni döktüğü mayınlara düşürmek için boğaz önünde dolaşıp hedef gösteriyordu.

KARADENİZ RUS DONANMASINDA KOMUTA DEĞİŞİMİ

Grandük Nikola ile Eberhardt arasındaki anlaşmazlık dolayısıyla, 22 Temmuz 1916'da Karadeniz Rus donanması komutanı değiştirilmiş ve yerine İkinci Amiral Kolchak gelmişti. Eberhardt, Port Arthur'da, bulunmuş deneyimli ve tedbirli bir amiraldi. Fakat Kolchak, genç ve hırslı olduğundan Rus donanmasını daha etkin kullanmakta kesin kararlıydı. 14 ve 16 Ağustos tarihlerinde iki Rus muhribi, İstanbul Boğazı'na kadar sokuldu. Sahil bataryalarının ateşi ve hava saldırıları üzerine uzaklaşmak zorunda kaldılarsa da boğaz önünde sık sık görünerek kömür nakliyatını durdurdular.

25 Ağustos 1916 – Rus filosu, İmparatoriçe Maria, sekiz muhrip ve ikisi tayyare gemisi olmak üzere toplam 19 tayyareyle, Bulgarları tehdit etmek ve Romanya'yı savaşa sokmak için Varna önüne geldi. Hava keşfinden sonra Varna'yı bombalıyorlardı. Fakat Varna'daki üç Alman tayyaresi, 70 bomba atarak Rusların, tayyare gemilerinden tayyare kaldırmalarına engel oldu. Ruslar ancak iki tayyare uçurabildiler ve sonuçta muharebeyi keserek döndüler. Fakat Rusların Galiçya cephesinde giriştikleri Brosilof taarruzu ile müttefiklerin Selanik'te Bulgarlar ve Almanlar aleyhine yönelttikleri saldırılar da Rusların Varna taarruzuna eklenince Romanya, 28 Ağustosta Ruslar ve müttefikler safında muharebeye girdi. Rusların Anadolu kıyılarındaki saldırıları devam ediyordu. 21 Eylül 1916'da, bir Rus zırhlısıyla, iki muhrip, Şile ve Ereğli'yi bombaladılar. Yelken kayıklarını batırdılar; bir tayyaremiz zırhlı ve muhriplere 10 bomba attı. Zırhlının kıçına iki bomba isabet edince geri çekildiler.

6 Ekim 1916 – Üç Rus muhribi Samsun'da bulunan kayıkları tahrip ettiler, ayrıca Sinop yakınlarında da zarar verdiler.

20 Ekim 1916 – Sivastopol'da İmparatoriçe Maria savaş gemisinin, cephaneliği patlayarak battı. Onun yerini Üçüncü Aleksandra muharebe gemisi aldı.

TÜRKİYE'DE KARIŞIKLIK ÇIKARILMASI

İngilizler ve Fransızlar bir taraftan Romanya'nın kendi yanlarında muharebeye girmesi için çalışırlarken diğer taraftan da Türkiye'nin Birinci Dünya Harbi'nden çekilmesini, böylece Almanya ve Avusturya'nın iki katı darbe almasını istiyorlardı. Bu amaçla Yakup Cemil ismindeki İttihatçıyı, bir subay aracılığıyla kendi yanlarına çektiler. Yakup Cemil de İstanbul'da barış lehinde açıkça propaganda yapmaya başladı. Fesat Enver Paşa tarafından durum haber alınınca Yakup Cemil yargılandı ve 12 Eylül 1916'da idam edildi. Bu olayı Amiral Lorey şöyle yazıyor: "Ağustos 1916'da İstanbul'da bir suikast heyeti ortaya çıkarıldı. Bu heyet İngiltere ile kendi başına bir barış yapmak istiyordu. Suçlananlar cezalandırıldılar. Alman Büyükelçisi Kont Maternich bu gibi isyan hareketlerinin tekrarlanması hâlinde ne şekilde hareket edileceğini kararlaştırmak için Amiral Souchon'la görüştü. Büyükelçi, Almanya emrindeki Türk donanmasının bundan sonra da Almanya çıkarları için çalışan bakanların güvenliğinin sağlanmasında esas teşkil etmesi gerektiğini ve Yavuz'la Midilli Alman politikasının en kuvvetli unsurları görülerek bu gemilerin gerektiğinde anında müdahaleye hazır bulundurulmasını, Yavuz'un Karadeniz'de vurdurulmamasını rica etti."

1916 EKİM - ARALIK AYLARINDA DENİZALTI FAALİYETLERİ (Harita-2A)

Romanya'nın savaş ilânından sonra denizaltı faaliyeti o yöne kaydı. Romenlerden çok miktarda mazot ve petrol alındığından yüzünden denizaltı gemilerinin faaliyeti devam etti. Varna, denizaltı gemileri için harekâtın başlayacağı yerdi; ancak, bu gemilerin onarımı İstanbul'da yapılıyordu.

Denizaltı botlarının saldırısı için en az 15 m derinlik gerekiyordu. Romen - Rus sahillerinde ise bu derinlik sahilin çok açıklarında bulunduğundan, denizaltılar kıyılarda başarılı olamıyorlardı.

UB-46, Pola'dan hareket ederek 2 Ekim 1916'da Adalar denizinde 6000 ton yulaf taşıyan ve iki topu bulunan bir İngiliz vapurunu batırdıktan sonra İstanbul'a geldi.

U-33, 2 Ekime kadar Dobruca kıyılarında ve Sünne ağzında dolaştı. Rus torpidoları kıyıları bombalamaktan vazgeçti. U-33, Varna'ya uğradı ve 16 Ekimde İstanbul'a döndü. 15 Kasımda Çanakkale'den çıkarak Akdeniz'de bulunan Alman Komutanlığı emrine geri döndü.

BİR NAKLİYE GEMİSİYLE RUS DENİZALTISI ARASINDAKİ İLGİNÇ MUHAREBE

12 Ekim 1916 tarihinde kömür almak üzere Zonguldak'a gitmekte olan Rodosto adlı vapur, yolda bir Rus denizaltı gemisiyle karşılaştı. 8,8 cm'lik bir topu bulunan Rodosto, kıyı tarafta bulunan Rus denizaltı gemisiyle muharebeye başladı. Düşman gemisi sahile yakın olduğundan iyi görülemiyordu; ancak, oldukça net görülebilen Rodosto, düşman gemisinden etkili atışlar alıyordu. Ruslara hiç isabetli atış yapılamadı. Sonunda Rodosto'da yangın çıktı. Böyle bir durumda kıyıya yanaşmak gerekirken düşman korkusundan açık denizde kaldı. Gemi personelinin bir kısmı denize atlayarak kıyıya çıktı. Bu sırada top ateşi kesilmiş olduğundan, Rus denizaltı gemisi vapuru ele geçirerek yangını söndürdü ve Rodosto'yu Sivastopol'a götürdü. Bu olay, Rus denizaltı gemilerinin cesaretlerine bir örnektir.

ROMANYA SAHİLLERİNDE DENİZALTI FAALİYETİ

Tuna nehrinin ağızlarıyla limanları kapamak için mayın gerekliydi. Ekim ayının ortasında onarımı biten UC-15'e bu görev verildi. Mackensen ordusunun Romanya'daki faaliyetinden dolayı denizaltı gemilerinin Karadeniz'in doğusundan çok batısında kullanılması Almanlar tarafından tercih edildi.

UB-7, 27 Eylül 1916 tarihinde Sivastopol'a gitmek üzere denize açıldı ve bir daha geri dönmedi. Rus sahillerindeki Kerson feneri yakınlarında bir Rus deniz tayyaresi tarafından batırıldığı, Rus harp raporundan öğrenildi. Birinci Dünya Harbi'nde bir tayyare tarafından batırılan ilk denizaltı gemisi UB-7 olmuştu.

16 Ekim 1916 – UB-42 de Varna'dan denize açıldı. 19 Ekimde 3000 tonluk bir vapuru torpilledi. Geminin kıçı battıysa da bölmeler direnince tamamen batmadı. UB-42, 20 Ekimde Varna'ya döndü. 23-28 Ekim 1916 tarihleri arasında yaptığı ikinci seferde bir şeye rastlamadı ve 28 Ekimde Varna'ya döndü.

23 Ekim 1916 – Mackensen, Köstence'yi aldı. Alman denizaltı gemilerinin faaliyetiyle, Rus donanmasının Köstence'yi savunması önlenmiş oldu.

28 Ekim 1916 – Taşoz muhribi liman işlerini düzenlemek için 10 Alman'la birlikte Köstence'ye gitti. Amiral Souchon, Muavenet ve Numune muhripleriyle 31 Ekimde Varna'ya gelerek müşterek harekâtla ilgili olarak Mackensen'le görüştü.

26 Ekim 1916 – UB-46 Varna'ya gelerek 29 Ekimde Sivastopol ve Tuna nehri ağızları arasında sonuç getirmeyen faaliyetlerde bulundu.

7 Kasım 1916 – UB-46, Odessa yakınlarında iki Rus gemisini batırdı ve 12 Kasımda boğaza döndü.

1916 yılı kasım ayı başlarında Amiral Souchon Köstence'deyken bir Rus kruvazörü ve iki muhribi Köstence limanını bombaladıysa da limana önemli bir zarar veremediler. Amiral Souchon, 4 Kasımda İstanbul'a döndü.

6 Kasım 1916 – Rus donanması tarafından Köstence bombalandı, 37 petrol deposundan 15 tanesi yakıldı.

21 Kasım 1916 – İki Rus muhribi Köstence'yi tekrar bombaladılarsa da bir sonuç elde edemediler. Sahilin korunması için iki adet 15 cm'lik top yeterli değildi. Hava keşfi eksikti. Varna ve Köstence'deki tayyarelerin takviye edilmesi ve savunma toplarının artırılması gerekiyordu.

GAYRETİ VATANİYE MUHRİBİNİN KAYBEDİLMESİ

Köstence suları fazla derin olmadığı için, tayyare ve su bombalarına karşı denizaltı gemilerinin işine yaramıyordu. Bundan dolayı Varna daha çok işe yaradığından, denizaltı üssü orada kalacaktı. Haberleşme ve bağlantının sağlanması için Gayreti Vataniye muhribi Varna'ya gönderildi. Muhrip, yolda, haritada ismi olmayan; ancak, Bulgarlar tarafından bilinen bir kayalığa oturdu ve kurtarılamayınca orada bırakıldı.

UB-14, 26 Ekimden 5 Kasıma kadar kömür havzasında faaliyette bulunduysa da düşmana rastlamadı.

UB-45, Karadeniz'in doğusunda faaliyette bulundu. 5 Kasım 1916'da Varna'ya döndü. 6 Kasımda mayın arayıcı takımın arkasından çıkarken Krap Rus mayın denizaltı gemisi tarafından yeni yerleştirilmiş olan bir mayına çarparak battı. Gemiden yalnızca beş kişi kurtuldu. Arama tarama gemileri suya fazla batmadıkları için, derinlere yerleştirilen mayınların üzerinden geçtikleri hâlde bir şey olmamıştı.

Uzun süren bir onarımdan UC-15, 13 Kasım 1916'da Tuna nehrinin Sünne ağzına mayın dökmek üzere denize açıldı. Mayınları döktü; ancak, bir daha geri dönmedi. Bu denizaltı gemisiyle beraber UB-14 de 13 Kasımda denize açılmıştı. Köstence önünde Rus bombardımanına karşı pusu kuracaktı; ancak, şiddetli fırtına çıkınca 19 Kasımda İstanbul'a döndü.

UB-46, 24 Kasım 1916 günü Köstence önünde bulunmak üzere hareket etti. Ancak Köstence yakınlarında bir iş yapamadı. 7 Aralık 1916'da İstanbul'a dönüşünde Karaburnu'ndan boğaza doğru hareket ettikten kısa bir

süre sonra mayına çarparak battı. Rumeli Karaburnu, daha önce taranmıştı. Bu mayınların Krap tarafından yeni döküldüğü anlaşılıyordu. Bunlar boynuzlu Rus mayınlarıydı.

Görüldüğü gibi, Rus denizaltı mayın gemisi başarılı işler yapmış, Alman UC-15 ise esaslı bir başarı elde edemeden batmıştı. Bu sırada Sakarya nehrinin ağzında da bir Alman denizaltısı karaya oturmuş ve kurtarılamayarak batmıştı.

Onarılan UC-23 denizaltı gemisinin İstanbul'a gelişi de durumu pek fazla değiştirmedi.

1917 YILI HAREKÂTI

Rus ihtilâlinden sonra büyük bir hareket meydana gelmediğinden iki tarafın donanmasının harekâtı da küçük olaylarla sınırlı kaldı. Başlangıçta Rusya'daki ihtilâle karışmayan Rus Karadeniz donanması, sahillerde kayıklara zarar vermek ve Giresun, Sinop gibi bazı limanları bombalamakla uğraşıyordu ki; bu konular "Harekât" bölümünde anlatılmıştı.

Bizim tarafa gelince başlıca olay; Midilli muhribinin 25 Haziran 1917'de Yılan adasını bombalayarak, oradaki topları ele geçirmesi ve askerleri esir almasıdır. Midilli, İstanbul'a dönüşü sırasında karşılaştığı Rus donanmasından, İmparatoriçe Katerina ve muhriplerin taarruzundan zikzak hareketi ve sis perdesi sayesinde kurtuldu.

9 Temmuz 1917'de İstinye koyunda demirli bulunan Yavuz ve Yadigârı Millet muhripleri İngiliz tayyarelerin saldırısına uğradı. Tayyarelerden atılan bir bombanın çıkardığı yangın üzerine, Yadigâr, valfleri açılarak batırıldı. (Harita-22)

DEĞERLENDİRME

Burada dikkat çekici iki olay vardır:

1. Bir düşman denizaltı gemisinin Rodosto adındaki gemimizi alıp Rusya'ya götürmesi.

2. Denizaltı gemilerinin mayın tertibatı.

Rodosto'nun saldırdığı ve topla batırıldıktan sonra çıkan yangın da kolayca sahile vurması gereken Rus denizaltı gemisinde bunun tam tersi bir durum olmuştur.

Rodosto, Rus denizaltı gemisine saldırarak top ateşiyle onu batırması ve eğer gemide yangın çıkarsa kolayca sahile yanaşması gerekirken tam aksini yapmıştır.

Denizlerde en önemli konu, denizaltı gemisiyle mayın dökülmesiydi. Bu olay denizaltıcılıkta ne kadar sabırlı ve dayanıklı olmak gerektiğini gösterdiğinden biraz açıklayacağım: Rus denizaltı gemisi gözetleme yerinden periskopla bakıyor, saat 03.00'te döktüğü mayının temizlendiğini görüyor, bunun üzerine saat 4'te tekrar mayın döküyor, bu şekilde alanın temiz olduğunu düşünen düşman gemilerini mayın üzerine düşürüyordu.

Almanlar tarafından denizaltı harekâtının başlangıç yeri kabul edilen Varna limanına, düşman gemileri yanaşmasın diye mayın dökülmüş ve iki kapı bırakılmıştı. Ruslar denizaltı keşifleriyle hem bunu hem de nereye, ne kadar mayın döküldüğünü öğrendiler; kerterizlediler. Rusların Krap denizaltı gemisi, kapı olarak bırakılan yerden tam aralığa kerterizle giriyor ve birkaç mayın dökerek çıkıyordu. Ertesi gün Bulgar gemileri, temiz olduğunu düşündükleri bu kapıdan çıkarken mayına çarparak batıyorlardı. Bulgar mayın arama tarama gemileri de bu şekilde batıyordu. Bu yüzden bizim mayın arayıcıları getiriliyor ve İstanbul Boğazı'ndaki yetenekli personelimiz tarafından Rusların ustaca girişimleri önleniyordu.

Almanya'dan Karadeniz'e gelen 10 denizaltı gemisinden beşi şu şekilde kaybedilmiştir: Biri Varna'dan çıkarken, diğeri İstanbul'a giderken, bir diğeri denizaltı gemisi Sünne boğazını mayınlarken ve öbürü de Sakarya nehri ağzında fırtınadan kuma saplanarak batmıştır. Beşinci gemi ise Rusya sahilinde bir tayyare bombasıyla batmıştır.

Arkadaşlar,

Bolşevikliğin ilân edilmesinden sonra Rus ordusu nasıl Anadolu'dan çekilip gittiyse, Ukrayna'daki ordular da dağıldı. 17 Aralık 1917'de Ruslarla Almanya, Avusturya ve Türkiye arasında ateşkes ilân edildi. Ruslarla ateşkes imzalanınca, donanmaların Karadeniz'de faaliyet imkânı kalmamıştı. Yavuz, Midilli ve dört muhrip, 20 Ocak 1918'de İmroz'a bir baskın düzenleyerek iki İngiliz keşif botunu batırdılarsa da; Midilli, manevra yaparken birkaç mayına çarptı ve sonunda beşinci mayın ile battı. Yavuz ise birkaç mayına çarpmasına rağmen, batmadan Çanakkale Boğazı'na girebildi; ancak Nara burnu yakınlarında karaya oturdu ve İngiliz tayyarelerinden atılan bombalara rağmen yüzdürülerek İstanbul'a getirildi. (Harita-19, 21)

Almanlar, Ukrayna'nın ele geçirilmesi sırasında Sivastopol'u karadan kuşattılar. Bu kuşatma Napolyon süvarileri tarafından Hollânda donanmasının ele geçirilmesine benziyordu. 2 Mayıs 1918'de, Yavuz ve Hamidiye Sivastopol'a yanaştılar. Yavuz'un tahrip edemediği altı zırhlı, 12 muhrip ve 14 denizaltı gemisi ele geçirildi. İki muharebe gemisiyle 16 muhrip ve torpido teslim olmayarak Novorosisk'e kaçtı. Ruslar tarafından onarılmış hâliyle Mecidiye kruvazörü geri alındı (Harita-20) ve 13 Temmuzda Hamidiye'nin yedeğinde, Yavuz'la beraber İstanbul'a getirildi.

Üçüncü Aleksandr ve altı muhrip Novorosisk'ten Sivastopol'a gelerek teslim oldu. İmparatoriçe Katerina ve 10 muhrip ise Ruslar tarafından teslim edilmeyerek batırıldı.

Görülüyor ki, daha önce Ukrayna ve Sivastopol üzerine Von der Goltz'un plânı gereğince karadan bir harekât yapılmış olsaydı, bu donanma yakalanacaktı. Bu gemiler daha sonra ateşkesin ardından Fransızlar tarafından Bizerte'ye götürüldüler.

Karadeniz harekâtında Rus donanması, bizim Yunanlara karşı hareket eden donanmamızdan daha iyi idare edilmiştir. Yavuz'un neden kaçtığını anlayabilmek için; yukarıda yazıldığı gibi Alman Büyükelçisi Maternich'in Amiral Souchon'a söylediği şu sözleri tekrar okumak yeterlidir: "Yavuz ve Midilli'nin Alman politikasının en kuvvetli ögesi olarak görülmesi ve bu gemilerin gerektiğinde anında müdahaleye hazır olması, Yavuz'un Karadeniz'de vurdurulmaması gerekir."

HAVA HAREKÂTI

Rusların, Kerson feneri yakınlarında bir Alman denizaltı gemisini, İngilizlerin de İstinye koyunda Yadigârı Millet muhribini tayyare bombası ile batırdığını daha önce söylemiştik. Almanlar, Karadeniz'de böyle bir başarı elde edememekle birlikte; keşif, gözetleme ve muharebe açılarından birçok hizmette bulunmuşlardır. Özellikle Varna bombardımanında üç Alman tayyaresinin Rus donanmasının faaliyetini sınırladığını ve Rus donanmasının bombardımandan bir sonuç alamadan geri çekildiğini ifade etmiştik. Kara havacılığını sonraya bırakarak ilk önce iki tarafın deniz hava harekâtını gözden geçirelim.

Hava keşfi için İstanbul Boğazı önünde beş tayyaremiz vardı. Bunlar zaten yetersizken son zamanlarda iki deniz tayyaresinin de kaybedilmesiyle elde üç tayyare kalmıştı. Bunun için SL-10 askerî Alman zeplininin Bulgaristan'da Yanbolu'da istasyon kurması önem kazanmıştı. Bu zeplin ordunun emrindeydi ve gerektiğinde deniz harekâtı için de kullanılabiliyordu. Zeplinin görevi; Sivastopol'a karşı uzak harekât, donanma için uzak keşif ve kömür gemilerinin korunması için keşif yapmaktı. Deniz üzerinde uzak keşif donanma için birinci derecede önemliydi. Varna Tayyare İstasyonu Mackensen'in emrindeydi. Ancak Varna yavaş yavaş denizaltı harekâtının merkezi hâlini aldığı için, bunun da donanmaya verilmesi daha uygun olurdu.

SL-10, ilk defa, 15 Temmuz 1916'da İstanbul üzerinde uçarak birçok kez keşif uçuşu yaptı ve her defasında donanma ile sıkı temasta bulundu. Ancak 28 Temmuz 1916 günkü uçuştan dönmedi. Daha sonra İstanbul Boğazı'nın Rumeli tarafında bu zepline ait bir benzin deposu bulununca, zeplinin, bu civarda bir fırtına sonucu denize düşerek battığı anlaşıldı. Bunun yerine 2 Ağustos 1916'da Yanbolu'ya LZ-101 geldi ve yapılan görüşmeler sonucunda; henüz tahmin edilemeyen hava şartları dolayısıyla, duruma göre hareket edilmesine karar verildi. Uzak keşif yerine, deniz üzerinde deneme uçuşları yapılması, Rus kuşatma kuvvetlerinin ortaya çıkarılması ve İstanbul Boğazı önünde mayın tarlalarının aranması kararlaştırılarak LZ-101'in bu hususta hizmetlerinin önemli olacağı değerlendirildi. Boğazdaki mayın tarlalarının meydana çıkarılmasında deniz tayyarelerinin önemli görevleri vardı; ancak, bu görevlerin gerçekleştirilebilmesi de hava şartlarına bağlıydı.

Rusların, boğaza aralıksız bir şekilde mayın dökerek kömür yolunu kapatması üzerine, 12 Eylül 1916'da deniz ve boğaz subaylarının görüşmeleri sonucunda boğazın doğu çıkışının bir tayyare müfrezesi ve

mayın arama tarama grubu tarafından sürekli olarak kontrol edilmesi kararlaştırılmıştı. Şile'den gelen bir yelkenli, adacıklar yakınlarında mayına çarparak battı ve aynı gün bir tayyaremiz tarafından batan geminin her iki tarafında yıldız kıble yönünde uzun bir mayın hattı görüldü. 13 Eylülde yapılan tayyare keşfiyle de Karaburun'un doğusunda Galara burnunda da kanca şeklinde üç büyük mayın hattı görüldü.

Karadeniz'in doğusunda Rus deniz tayyarecileri ilk defa Arhavi'nin zaptından sonra 19 Şubat 1916 tarihinde Sahil Müfrezesinin üzerinde uçmaya başlamışlar ve bunu sürdürmüşlerdir. Karadere Muharebesi'nde Trabzon'un işgali sırasında, Nisan 1916'da Sahil Müfrezesi üzerinde keşif ve bomba taarruzları yapılmış ve Trabzon'a birkaç bomba atılmıştır.

Rusların Karadeniz'de iki tayyare gemisi vardı. Bu gemiler zaman zaman Türk kıyılarında keşifler yapmışlar, Giresun, Tirebolu gibi limanları bombalamışlardır. 6 Şubat 1916 tarihinde iki muhriple birlikte, bombalamak üzere, Zonguldak'a gelen iki tayyare gemisi, gemileri denize indirdikleri sırada, bir denizaltı gemisinin isabetli torpidosuyla kaçmışlar ve ortada kalan tayyareler de Rus muhripleri tarafından yedeğe alınarak götürülmüştür.

KARA HAVACILARININ FAALİYETİ

Ruslar tarafından cephedeki ilk tayyare faaliyeti 4 Mart 1915'te 11 nci Kolordu, 2 nci Süvari Tümeni cephesinde başlamıştı. Grandük Nikola'nın Kafkas Ordusu Başkomutanlığına atanmasıyla birlikte, cephe teknik yönden kuvvetlendirildiği gibi tayyare de gönderilmeye başlandı. İlk olarak, Şubat 1916'da, Erzurum taarruzunda Nieuport Tayyare Müfrezesi keşif uçuşları yaptı. 16 Şubatta Erzurum'un boşaltılmasını ve çıkan yangınları ilk önce haber verdi. Erzurum henüz kaybedilmeden, 6 Şubat 1916'da Trabzon'a, Yavuz'la iki Gotha tayyaresi gönderildiyse de tayyarelerden biri Erzincan'a giderken yolda düşerek parçalandı. Diğeri ise Erzincan'da bozulunca bir yarar elde edilemedi. Her iki tarafın hava faaliyeti de 1916 yılında artmış, 1917 yılında ise en son sınıra ulaşmıştı. Bayburt - Erzincan muharebeleri sırasında, merkezi Trabzon'da bulunan bir Rus tayyare müfrezesinden bir deniz tayyaresi 30 Temmuz 1916'da yanlışlıkla Görele yakınlarına inince, tayyareye el konmuş ve iki tayyareci de esir alınmıştı.

3 ncü Ordu emrinde, bir Gotha ve bir Albatros[468] tayyaresinden oluşan ve Türklerle iki Alman subayı idaresinde bulunan 7 nci Tayyare Bölüğü Erzincan'da faaliyete geçmiş ve 16 Mayıs 1916'da Mamahatun istikametinde yaptığı keşifte, o çevrede üç Rus taburuyla 200 kadar süvari görmüş ve Mamahatun - Çiftlik arasında topçu ateşine maruz kalmıştır. 21 Mayısta yapılan diğer bir keşifle Aşkale - Pırnakapan - Yeniköy bölgesinde üç piyade alayı, iki süvari bölüğü ve sekiz top görülmüştür. Böylece Rusların

[468] Albatros: Tek ya da iki kişilik Alman yapımı çift satıhlı keşif ve avcı uçağı. 1915-1923 yıllarında hizmet vermiştir. Uçak Albümü: Türk Hava Kuvvetlerinin Kuruluşundan Bugüne kadar Kullandığı Uçaklar, c.1, 1984, s.15, 28, 49a.

Mamahatun cephesini zayıf tutarak Kop cephesinde kuvvetli bulundukları anlaşılmış ve bundan sonra gerçekleşen Mamahatun taarruzunda, Ruslar kolayca mağlûp edilmişti. Erzincan'ın düşmesi üzerine, 7 nci Tayyare Bölüğü karargâhı Suşehri'ne taşınmıştı.

30 Temmuz 1916 –Bir tayyaremiz Kelkit'te keşif yaptıktan sonra düşman ordugâhını bombaladı ve 4 ncü Avcı Tümeninin Kelkit yakınlarında toplandığını ortaya çıkardı. Bu tümenin doğuya doğru hareket ettiği de yapılan diğer keşiflerle öğrenildi.

Çemen dağı üzerinden Erzincan istikametinde yapılan karşı taarruzdan önce de tayyare keşifleri yapılmıştı.

29 Ağustos 1916 – Erzincan'a yapılan keşif uçuşunda, beş tayyare hangar çadırı ve Erzincan yakınlarında ordugâhlar ile tepelerde tahkimat görüldü.

30 Ağustos 1916 – Bugünkü uçuşta bir gün önce tespit edilen bu hangar ve ordugâhlar bombalandı.

23 Ekim 1916 – Kelkit - Bayburt - Erzincan bölgesinde keşif uçuşu yapıldı. Çilhoroz tepesinde bir alaylık tahkimat ve ordugâh tespit edildi.

9 Kasım 1916 – Kelkit istikametinde yapılan uçuşta bir batarya ile 200 askerin doğuya, Bayburt'a gittiği görüldü.

10 Kasım 1916 – Erzincan'a yapılan keşifte önemli bir hareket görülmedi.

21-22 Kasım 1916 tarihlerinde Erzincan - Kelkit istikametinde yapılan keşiflerde Kelkit ve yakınlarından tayyareye piyade ve topçu ateşi açıldı.

30 Kasım 1916 – Göynük vadisinde yapılan keşifte Oğnut'ta bir alaylık ve Göynük ovasında bir tümenlik çadırlı ordugâh tespit edildi.

2 nci Ordu emrindeki 10 ncu Tayyare Bölüğü, 26 Eylül 1916'da Almanların idaresinde dört tayyareden ibaret olarak Islahiye'ye geldiyse de 1916 yılında faaliyete geçememiştir. Düşman hakkındaki tayyare keşifleri, daha önce söylendiği gibi 1916 yılında Suşehri'ndeki 7 nci Tayyare Bölüğü tarafından yapılmıştır. 10 ncu Tayyare Bölüğünün faaliyeti 1917 yılında başlayacaktır.

6 NCI ORDUYA BAĞLI 12 NCİ TAYYARE BÖLÜĞÜ

İran harekâtının başlaması üzerine Bağdat'ta bulunan 2 nci Tayyare Bölüğünden ayrılan bir kademe "Hanikin Tayyare Müfrezesi" adıyla 7 Temmuz 1916 tarihinde Hanikin'de 13 ncü Kolordu emrine girdi. Bu müfreze, daha sonra 31 Ağustos 1916'da 12 nci Tayyare Bölüğü adını aldı. Almanların idaresinde bulunan bu bölükte Türk pilot ve gözetleyicileri vardı. Bu bölük tarafından yapılan keşif uçuşları:

7 Mayıs 1916 – Hanikin istikametinde yapılan keşifte, Hanikin - Kasrışirin yolu üzerinde iki Rus süvari alayı ile bir batarya görüldü.

14 Mayıs 1916 – Hanikin - Kasrışirin arasındaki keşifte, büyük bölümü Kasrışirin'de bulunan bir süvari tümeni kuvveti tespit edildi.

29 Mayıs 1916 – Yapılan keşifte Kasrışirin'in güneydoğusunda hazırlanan mevzide iki piyade alayı olduğu görüldü.

14 Haziran 1916 – Paytak boğazı istikametinde keşif yapıldı, Paytak ve Sermil'de zayıf mevziler gözlendi.

4 Ağustos 1916 – Kirmanşah - Kengaver istikametindeki keşifte Kengaver'in güneybatısında oluşturulmakta olan bir tahkimat ve iki taburlu bir süvari alayı tespit edildi.

17 Ağustos 1916 – Kirmanşah - Ave istikametindeki keşifte, Karakan dağlarının güney eteklerinde grupvâri tahkimat, bir piyade ve dört süvari alayı ile iki batarya görüldü.

7 Ekim 1916 – Devletabâd[469] istikametinde yapılan keşifte ise Devletabâd - Sultanabâd bölgesinde düşman görülmedi.

24 Ekim 1916 – Ave - Pimboli - Saray istikametinde yapılan keşifte Ave'nin kuzeyinde bir piyade ve bir süvari alayı görüldü. Karakan dağları üzerinde açılan şiddetli piyade ve makineli tüfek ateşi karşısında tayyare Hemedan'a döndü.

28 Kasım 1916 – Kazvin istikametinde yapılan keşifte, Ave'nin 20 kilometre kuzeyinde soğutucularından birinin patlaması üzerine dağlık arazide düşen tayyare yanmış ve pilotlar düşman hatları içinden kaçarak ancak 23 saat sonra kolorduya ulaşabilmişlerdir.

1917 YILINDA HAVA HAREKÂTI

Deniz tayyare müfrezeleri:

Karadeniz Boğazı'nda Anadolu Kavağı Tayyare Merkezi: Albatros ve Rumpler[470] tipinde bir kişilik iki muharebe tayyaresiyle iki kişilik Gotha keşif tayyaresi bulunmaktadır.

Anadolu Kavağı Tayyare Merkezi, tamamen Alman havacılarından oluşuyordu ve altı tayyarelik kuvveti vardı. Bu tayyareler mayın hatlarını meydana çıkardıkları gibi düşman üzerine bomba taarruzu da yapıyorlardı.

8 Nisan 1917 – Bir Rus deniz tayyaresi, Karadeniz Boğazı açıklarında tayyarelerimiz tarafından denize düşürüldüyse de bu tayyare diğer Rus tayyare gemileri tarafından kurtarılmıştır.

26 Mart 1917 – Terkos gölü batısında Rus tayyareleriyle yapılan bir hava muharebesinde, bir Rus tayyaresinin benzin deposuna mermi isabet etmiş ve denize düşen tayyare, pilot tarafından batırılmıştır.

---

[469] Devletabad: İran.

[470] Rumpler, Alman yapımı, iki kişilik, çift satıhlı, keşif ve eğitim uçağıdır. 1915-1918 yıllarında hizmet vermiştir. Rumpler B-1 ve Rumpler C-1/IV olmak üzere iki tipi vardır. Uçak Albümü, Türk Hava Kuvvetlerinin Kuruluşundan Bugüne Kadar Kullandığı Uçaklar; s.12, 31.

24 Mayıs 1917 – Bir tayyaremiz Karadeniz Boğazı çıkışında keşifte bulunmuş ve üç mayın hattında 60 mayın tespit etmiştir.

16 Haziran 1917 – Bir tayyaremiz uçuş sırasında dümeni kırılınca Tarabya önlerinde denize düşmüş ve kullanılamaz hale gelmiştir.

EREĞLİ'DEKİ 2 NCİ DENİZ TAYYARE BÖLÜĞÜ

Türk subaylarının idaresindeki iki deniz Gotha tayyaresi hem keşif hem de bombalama görevi ifa ediyordu. 23 Haziran 1917'de bu tayyarelerden biri keşiften dönerken kayalara çarparak parçalanmıştır. 11 Ekim 1917 günü ise bir Rus muhribi limana girerek limandaki kayıkları yakmaya başladı. Bunun üzerine bir tayyare havalanarak kayıkları yakan beş çift sandala makineli tüfekle taarruz ettiği sırada, limana girmekte olan diğer bir Rus muhribine de 1000 metre yükseklikten 10 bomba attı. Gemiden siyah bir duman yükseldi. Rus muhriplerinin çekilmesiyle, kayıklar yanmaktan kurtarıldı.

8 NCİ KARA TAYYARE BÖLÜĞÜ

8 nci Kara Tayyare Bölüğünün yarısı Giresun'da bulunuyordu. Giresun hangarının Rus donanması tarafından tahrip edilmesi üzerine, bu yarım bölük de Suşehri'ne dönerek bölüğüne katılmıştır. Bölükte bir Albatros ve bir Rumpler olmak üzere iki tayyare vardı ve Türk havacıları kullanıyorlardı. Böylece, Suşehri'nde 7 nci ve 8 nci Tayyare Bölükleri toplanmış oluyordu.

Rusların, Trabzon ve Görele'de bir deniz tayyare müfrezesi vardı. Tayyareler, zaman zaman Harşit havzasındaki mevzilerimizin üzerinde keşif uçuşu yaparak siperlere ve Tirebolu'ya bomba atarlardı.

1917 yılında, Rus ordusundaki ihtilâl hareketleri diğer konferansta ayrıntılı olarak anlatılmış, donanma ve hava kuvvetlerinin isyana katılmayarak uzun zaman aldıkları emre göre hareket ettikleri ateşkese kadar keşif ve muharebe görevlerini yerine getirdikleri ifade edilmişti. Bunlara karşı bizim tayyare bölüklerimiz de faaliyette bulunmuşlardır.

Suşehri'ndeki 7 nci ve 8 nci Bölüklerde toplam beş tayyare vardı ve ikisi Türk subaylarının komutasındaydı.

8 Mayıs 1917'de 8 nci Bölükten bir tayyare düşerek kullanılamaz hâle gelmiş, diğer bir tayyare de deneme uçuşunda arızalanmıştı.

7 NCİ BÖLÜĞÜN 1917 YILINDA GERÇEKLEŞTİRDİĞİ UÇUŞLAR

13 Şubat 1917 – Çardaklı - Erzincan istikametindeki keşifte, düzenli çadırlı ordugâhlar görülmüş ve Erzincan'da bulunan Rus tayyare hangarı ile Yerhan'daki ordugâha da bombalar atılmıştır. Aynı gün başka bir tayyare Kemah - Erzincan yönünde keşif yapmış, Erzincan ovasında bölük görülmemiş ve Tunceli'ye karşı tahkimat gözlenmiştir. Tayyare, dönüşte zorunlu iniş yapmış ve arızalanmıştı.

15 Şubat 1917 – İki düşman tayyaresi bu harekete karşılık olarak Refahiye'ye geldi ve karargâhı bombaladı.

Uzunca bir süre 7 nci Bölüğün tayyareleri, onarım ve eksiklerinin tamamlanmasıyla uğraşıldığından, faaliyette bulunamadılar.

8 Haziran 1917 – Suşehri'ne kadar gelen bir Rus tayyaresi Albatros muharebe tayyaresi tarafından Refahiye'ye kadar takip edildi.

25 Haziran 1917 – Karadeniz Boğazı'nın 30 mil kuzeyinde bulunan dört düşman kruvazörüyle dört muhripten oluşan donanmaya taarruz amacıyla, bir tayyaremiz uçmuşsa da başarılı olamamıştır.

30 Haziran 1917 – Alucra'ya[471] inmek zorunda kalan çift motorlu Godron tipinde bir Rus tayyaresi, sağlam olarak ele geçirildi ve iki pilotu da esir alındı.

17 Temmuz 1917 – Esir alınan bu tayyare pilot Vecihi tarafından Alucra'dan uçurularak Suşehri'ne getirildi. Türk havacıları tarafından düşmandan ele geçirilen yeni tipte bir tayyarenin böyle kolayca ve güvenli bir şekilde uçurulması takdir edilecek bir durumdur.

18 Temmuz 1917 – Erzincan istikametinde yapılan keşifte Erzincan'daki düşman hangarı bombalandı. Havadaki bir Rus tayyaresi mecburî iniş yapmak zorunda kaldı.

8 Ağustos 1917 – Kelkit tarafına yapılan keşifte Kelkit'in güneybatısında bir tayyare hangar çadırı görüldü. Çilhoroz tepesindeki bir taburluk alan ile Gelmürü[472] kuzeybatısındaki bir alaylık ordugâh bombalandı.

22 Eylül 1917 – Yapılan keşifte, tayyaremiz Kelkit üzerine geldiği zaman, iki düşman tayyaresi havalanmışsa da biri kaçmış, diğeri de iki dakikalık bir hava muharebesi sonucu yere inmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Kelkit'te bulunan tayyare hangarına 400 metre mesafeden bombalar atılmıştır.

24 Eylül 1917 – Erzincan istikametinde yapılan keşif sırasında tayyare meydanında bulunan iki büyük çadır ve bir tayyare bombalandığı sırada, şehirden ateş açılmıştır. Çardaklı'da bir taburluk ordugâh görülmüştür.

8 Ekim 1917 – Erzincan'a doğru gerçekleştirilen keşif uçuşunda kışla civarında bir hava savunma bataryasının, cephanelik yakınlarında başka bir bataryanın ve hareket hâlindeki bir otomobilden atılan tayyare topunun ateşine uğrayan tayyaremiz, hasarsız olarak dönebilmiştir. Aynı gün tayyareci pilot Vecihi kontrolündeki çift makine tüfekli Albatros tayyaresi, Erzincan üzerinde bir Rus tayyaresiyle yaptığı hava muharebesi sonucunda, alevler içinde Erzincan'a düşmüş ve tayyarecilerimiz Ruslar tarafından sağ

[471] Alucra: Giresun'a bağlı ilçe.
[472] Gelmürü: Gümüşhane-Kelkit'e bağlı köy. Bugünkü adı Aksöğüt.

olarak esir alınmışlardı. Böylece Ruslardan sağlam olarak ele geçirdiğimiz iki tayyareye karşılık, düşman da bizden yanmış hâlde bir tayyare almış oluyordu.

11 Kasım 1917 – Kelkit'in kuzeyindeki keşifte Gelmürü'deki alayın yerinde bulunduğu anlaşılmış, Taşlıca tepenin güneyinde görülen dört topluk bir mevziden tayyareye ateş edilmiştir.

Ateşkes ilân edilince, bu tarihten sonra tayyare faaliyeti olmamıştır.

SUŞEHRİ'NDEKİ 8 NCİ TAYYARE BÖLÜĞÜNÜN FAALİYETLERİ

12 Ağustos 1917 – Erzincan - Mamahatun istikametinde yapılan keşifte Kargın'da[473] bir piyade alayı barınağı, Mamahatun'un doğusunda iki alaylık piyade barınağı ve kasabanın batısında bir alaylık düzenli barakalar ve yakınlarında da bir tümen olduğu görüldü.

6 Eylül 1917 – Kelkit - Sadak istikametindeki keşifte, Gelmürü civarındaki bir alaylık çadırlı ordugâh yerinde durduğu tespit edildi.

24 Eylül 1917 – Erzincan - Karadağ bölgesinde yapılan keşifte Erzincan'da üç tayyare hangarı ve meydanda Godron sınıfından bir tayyare görülerek bombalanmıştır. Bu sırada bir Rus tayyaresi havalanmış, tayyaremize yerden topçu ateşi açılmıştır. Çardaklı güneyinde zeminlikli ve bir alaylık ordugâh görüldü. Havalanan Rus tayyaresi ile kısa süreli bir hava muharebesinden sonra Suşehri'ne dönüldü.

31 Eylül 1917 – Kemah boğazına ve Erzincan'a kadar uçularak beyannameler atılmıştır.

2 NCİ ORDU EMRİNDEKİ 10 NCU TAYYARE BÖLÜĞÜ

Bölükte, Albatros tipinde dört-beş tayyare vardı. Bu tayyareleri Almanlar idare ediyorlardı. Bölükte üç de Türk subayı vardı. Dört tayyare ile Islahiye'den hareket eden bölük 1917 yılı başlarında Elazığ'da merkez kurmuşsa da tayyarelerden biri Diyarbakır'da, biri Bingöl'de, bir diğeri de Sekrat'ta bozulmuş ve bunların yerine üç tayyare gönderilmiştir. Bu bölüğe Van gölünden Erzincan'a kadar 400 kilometrelik bir uçuş alanı verilmişti.

5 Mayıs 1917 – Göynük vadisi - Hınıs istikametinde yapılan keşif sonucunda Göynük ovasında düşman görüldü. Keşif yapan tayyare, Talvar köyü yakınlarında motoru bozularak düşmüşse de pilotlar kurtulmuşlardır.

16 Haziran 1917 – Keşif uçuşunda Varto yakınlarında büyük bir çadırlı ordugâh ve karargâh görüldü. Hınıs'ın etrafı tamamen çadırlı ordugâhlarla çevriliydi. İki büyük tayyare hangarı ve bir tayyare çadırı tespit edildi. Bu sırada Hınıs'tan havalanan iki Rus tayyaresiyle kısa süreli bir hava muharebesi cereyan etmiştir.

---

[473] Kargın: Erzincan-Tercan'a bağlı belde. Bugünkü adı Altunkent.

28 Haziran 1917 – Göynük ovası istikametinde yapılan keşif uçuşunda Kagros'ta bir süvari ve bir piyade alayı görülmüş ve bu alayların ordugâhları bombalanmıştır. Aynı gün diğer bir tayyare tarafından Muş ovası yönünde keşif yapılarak Eladen - Evon arasındaki ordugâh başarılı bir şekilde bombalanmıştır.

10 Temmuz 1917 – Malazgirt - Kop istikametindeki keşifte Karmuç'ta büyük çadırlı bir ordugâh ve küçük bir tayyare hangarı görüldü.

28 Temmuz 1917 – Erzurum - Mamahatun istikametindeki uçuşta Mamahatun'da oldukça büyük bir ordugâh ve depolar görüldü. Bu depoların başarılı bir şekilde bombalanması sonucunda depolardan duman yükseldiği görülmüştür. Aynı gün başka bir tayyare tarafından Erzurum yönünde keşif icra edildi. Erzurum'da iki piyade alayı ile birçok istihkam birliği, ambarlar ve araba kolları görülerek bombalandı. Erzurum çevresi tamamen tahkim edilmişti.

13 Ağustos 1917 – Erzincan istikametinde Mercan - Munzur dağları aşılarak Erzincan'a kadar uçuldu. Erzincan ovasında iki hangar çadırı ve dört tayyare görülerek bombalandı. Düşmanın tek satıhlı bir tayyaresi havalandıysa da tayyaremizin makineli tüfek ateşi karşısında iniş yapmak zorunda kaldı. Aynı gün Erzincan'a başka bir tayyareyle yapılan ikinci keşifte, Ovacık - Pülümür arasında düşman görülmedi. Erzincan'ın doğusunda bulunan dört büyük çadır bombalandı.

31 Ağustos 1917 – Varto - Hınıs istikametindeki keşifte Oğnut'un kuzeyinde bir alaylık ordugâh görülerek fotoğrafı çekildi. İkinci keşifte bu ordugâhın herhangi bir iş yapmadığı; aldatmak amacıyla kurulduğu anlaşıldı.

1 Eylül 1917 – Erzincan'daki tayyare hangarı ve iki tayyare ile süvari kışlası yakınlarındaki bir taburluk çadırlı ordugâh bombaladı. Tayyaremiz, Erzincan'dan Mamahatun'a giderken düşmanın Bristol[474] tipindeki bir tayyaresi ile 15 dakika hava muharebesi yapmış ve düşman tayyaresi Erzincan istikametine dönmek zorunda kalmıştır.

17 Eylül 1917 – Van üzerine beyannameler atıldı. Karmuç'ta bir alaylık ordugâh, bir tayyare hangarı ve ambarlar görüldü. Kop'ta görülen bir alaylık ordugâh bombalandı.

4 Ekim 1917 – Muş - Bitlis - Siirt üzerinde uçulmuş ve bölgenin fotoğrafı çekilmiştir. Durumda değişiklik görülmemiştir.

9 Ekim 1917 – Nemrut dağı istikametinde yapılan keşifte Kirkor dağı[475] ile Nemrut dağı arasındaki bölgede bir alaylık tahta barakalar görüldü.

31 Ekim 1917 – Vastan - Van - Bargiri istikametinde yapılan keşif uçuşunda, Vastan civarında bir alay düşman görüldü ve tayyareye topçular tarafından ateş açıldı. Van'da üç büyük depo çadırı tespit edildi.

---

[474] Bristol: İngiliz yapımı keşif ve avcı uçağı.
[475] Kirkor dağı: Bitlis.

2 Kasım 1917 – Karmuç körfezinde bir motor iskelesi ve ambar çadırları ile beş taburluk ordugâh görüldü.

28 Kasım 1917 – Mamahatun istikametinde, Fem köyü yakınlarında bir alaylık ordugâh görüldü. Buraya ve diğer ordugâhlara beyannameler atıldı.

29 Kasım 1917 – Soluk Köprüsü - Çarpurh bölgesinde faaliyet görülmedi. Beyannameler atılarak geri dönüldü. Ateşkes dolayısıyla bu tarihten sonra uçuş yapılmamıştır.

13 NCÜ KOLORDU EMRİNDEKİ 12 NCİ TAYYARE BÖLÜĞÜNÜN 1917 YILI HAVA HAREKÂTI

24 Mart 1917 – Mendeli'de düşmana ait bir şey görülmedi.

28 Mart 1917 – Paytak'ın karşısında Rusların beş-altı alay süvarisi görülmüştür.

30 Mart 1917 – Kasrışirin - Kızılrubat - Hanikin'in terk edilmesiyle 13 ncü Kolordu, 31 Mart 1917'de son kademesiyle Diyale nehrinin batısına geçti. Bundan sonra İngilizlerle muharebe devam ettiğinden kolordunun Kafkas cephesiyle ilgisi kalmamıştır.

O DÖNEMDE KULLANILAN TAYYARELERİN ÖZELLİKLERİ

Albatros Muharebe Tayyaresi:[476] Hızı 200 km, hareket alanı 600 kilometre, çift pilot, makineli tüfek.

Albatros Keşif Tayyaresi:[477] Hızı 140 kilometre, hareket alanı 750 kilometre, elle atılan beşer kiloluk, 10 adet bomba.

Deniz Gotha Tayyaresi:[478] Hızı 120 kilometre, hareket alanı 750 kilometre, bir makineli tüfek, iki kişilik.

Kara Gotha Tayyaresi: Hızı 110 kilometre, hareket alanı 600 kilometre, bir makineli tüfek, 10 adet beşer kiloluk bomba.

1917 YILI RUS HAVA HAREKÂTI

Rusların dört adet kara tayyare müfrezesi vardı. Bunlardan ikisi önceleri Erzurum'da bulunuyordu. İleri harekâttan sonra ise Erzincan'a nakledildiler. Bu müfrezelerin bir kademesi Kelkit'teydi. Kelkit'te en fazla beş hangar çadırı görülmüş ve toplam 10 tayyare kuvveti olduğu anlaşılmıştı.

---

[476] Albatross D-II, III, IV: Bir kişilik, Almanya yapımı iki makineli tüfekli, çift satıhlı av uçağı. 1917-1922 yıllarında hizmet vermiştir. Azamî hızı 174 km/s. Uçak Albümü, Türk Hava Kuvvetlerinin Kuruluşundan Bugüne Kadar Kullandığı Uçaklar; c.1, s.28.

[477] Albatross C-I, II, III: İki kişilik, Alman yapımı bir makineli tüfekli, çift satıhlı keşif uçağı. 1915-1922 yıllarında hizmet vermiştir. Azamî hızı 136 km/s. Uçak Albümü, Türk Hava Kuvvetlerinin Kuruluşundan Bugüne Kadar Kullandığı Uçaklar; c.1, s.15.

[478] Gotha W.D-11: İki kişilik, Alman yapımı bir makineli tüfekli, çift satıhlı deniz/keşif uçağı. 1916-1924 yıllarında hizmet vermiştir. Azamî hızı 90 km/s. Uçak Albümü, Türk Hava Kuvvetlerinin Kuruluşundan Bugüne Kadar Kullandığı Uçaklar; c.1, s.22.

Buradan aynı anda beş-altı tayyare uçurulabiliyordu. 3 ncü Tayyare Müfrezesi Hınıs'taydı ve bu müfrezenin de Karmuç'ta bir ileri kademesi bulunuyordu. Dördüncü tayyare kademesi ise Rumiye gölü yakınlarında Haydarabad'da bulunuyordu. Bu kademe, Musul ve İran taraflarında keşif yapıyordu. Bunların kuvveti de diğerleri kadardı ve Nieuport, Godron, ve Bristol tipinde tayyareleri vardı. Bu tayyarelerin özellikleri de bizimkiler gibiydi. Çift motorlu iki adet Godron tipi tayyareden birisi, Alucra'da sağlam olarak elimize geçmişti.

Rusların 17 hava gözlem istasyonu ve 23 telsiz istasyonu vardı.

RUSLAR TARAFINDAN GERÇEKLEŞTİRİLEN ÖNEMLİ UÇUŞLAR

24 Mart 1917 – Bir Rus tayyaresi Kemah'a gelerek keşifte bulundu.

7 Mayıs ve 17 Mayıs 1917'de bir Rus tayyaresi Karadağ, Bulgar çayırı, Kedek'e[479] de keşif yaptı.

31 Mayıs 1917 ile 4 Haziran 1917 tarihlerinde iki Rus tayyaresi Kemah, Elmalı sırtlarında keşif uçuşu yaptıktan sonra Erzincan'a döndü.

4, 5, 6 Haziran 1917 tarihlerinde bir Rus tayyaresi Karatepe, Şiran ve Kalur yakınlarındaki keşif uçuşundan sonra Kelkit'e döndü. 8 Haziranda üç Rus tayyaresi Refahiye'ye 27 bomba attı. Ancak bir savaş tayyaremiz bunları Erzincan'a kadar kovaladı.

10 Haziran 1917 – Bir tayyare Melikşerif'e ve bir tayyare de Kemah'a gelip Erzincan'a; başka bir uçak da Karatepe ve Şiran'a geldikten sonra Kelkit'e döndü.

15 Haziran 1917 – Bir tayyare Karatepe'ye bomba attıktan sonra Kelkit'e geri döndü.

17 Haziran 1917 – Karatepe üzerinde dolaşan bir Rus tayyaresi, İne köyüne iki bomba attı. Pozatlı'ya gelen başka bir tayyare ise top ateşiyle uzaklaştırıldı.

18 Haziran 1917 – Dört tayyare Melikşerif'e 27 bomba attı, yedi kişi yaralandı. Başka bir tayyare de Şiran çevresinde uçtuktan sonra Kelkit'e döndü.

19 Haziran 1917 – Bir tayyare Kemah'a kadar geldikten sonra Erzincan'a döndü. Diğer bir tayyare de Karatepe'ye dört bomba atarak Kelkit'e döndü.

29 Haziran 1917 – Bir tayyare Kemah'ta keşif yapıp Erzincan'a döndü. Diğer bir tayyare Kalur'un batısına geldikten sonra Kelkit'e döndü.

3 Temmuz 1917 – Bir tayyare Kemah civarındaki keşif uçuşundan sonra Tunceli üzerinden Erzincan'a döndü.

[479] Kedek: Erzincan-Kemah-Doğanbeyli bucağına bağlı köy.

4 Temmuz 1917 – Bir tayyare Kedek'e gelip Erzincan'a döndü. Başka bir tayyare de Kalur'un batısında Seydibaba'ya[480] dört bomba attı ve Kelkit'e döndü. Bu bombardımanda iki kişi yaralandı.

7 Temmuz 1917 – Bir tayyare Kemah'a, bir tayyare de Karadağ'a gelip Erzincan'a; başka bir tayyare ise Pozatlı'ya kadar geldikten sonra Kelkit'e döndü.

11 Temmuz 1917 – Bir düşman tayyaresi Kemah'a gelip Erzincan'a döndü. Bizim bir tayyaremiz Kelkit'te bulunan düşman karargâhını bombaladı.

12 Temmuz 1917 – Bir Rus tayyaresi Kemah'ın doğusundaki bir alayımızı bombaladı. 14 Temmuzda, bir düşman tayyaresi tarafından aynı alaya dört bomba daha atıldı.

8 Ağustos 1917 – Bir Rus tayyaresi Karir dağı - Elmalı - Simsor üzerinde dolaştıktan sonra Hınıs'a döndü.

16 Ağustos 1917 – Bir Rus tayyaresi Tunceli'de Ovacık'a üç bomba attı.

18 Ağustos 1917 - Ovacık tekrar bombalandı.

26 Ağustos 1917 – Bir tayyare Çilligöl'den Palu'ya, diğeri Soluk'tan Muş'a ve bir başka tayyare de Genç üzerinden Çanlıkilise'ye geçerek uçuş yaptıktan sonra Hınıs'a döndü.

31 Ağustos 1917 – Bir tayyare Ardoşin ve Solhan[481] üzerinde keşif uçuşu yaptı. Diğer bir tayyare Palu ve Mezraigazi'ye[482] ve bir diğeri de Tapdüzü'nün güneyinde Karababa ile Palu'nun kuzeyinde Zülfikâr köyüne bomba attı.

14 Eylül 1917 – Bir Rus tayyaresi tarafından Bitlis'e dört bomba atıldı. 16 Eylülde bir düşman tayyaresi Bitlis'e üç bomba daha attı.

26 Eylül 1917 - Köşmer dağından gelen bir Rus tayyaresinden Kiğı yakınlarında Şenkök tepesine beyannameler atıldı.

Ateşkes dolayısıyla bu tarihten sonra her iki taraf da uçuş yapmadı.

Rus ordusunun çökmesinden sonra 7 nci ve 8 nci Tayyare Bölükleri Suşehri'nden Kelkit'e hareket ettiler. 3 ncü Ordunun 1918 yılında ileri harekâta devam etmesi üzerine 7 nci Bölük ilk önce Erzurum'a ve sonra da Kars'a hareket etti. Daha sonra 8 nci Bölük de Kars'a geldi. Her iki bölük Yüzbaşı Abdullah komutasında ve 7 nci Bölük adı altında birleşirken, 1 nci Kafkas Kolordusuna bir tayyare müfrezesi gönderilmesi gerekince, ayrılan bu müfrezeye tekrar 8 nci Bölük adı verildi ve bölük Tebriz'e gitti.

---

[480] Seydibaba: Gümüşhane-Şiran'a bağlı köy.
[481] Solhan: Bingöl'e bağlı ilçe.
[482] Mezraigazi: Elazığ-Karakoçan'a bağlı köy. Bugünkü adı Paşayaylası.

13 Eylül 1918'de Tebriz boşaltılınca, bu bölük tekrar Kars'a geldi, Genel ateşkes hükümleri gereğince, Kars'ın da boşaltılmasıyla her iki bölük de Erzurum'a döndü.

2 nci Ordu emrindeki 10 ncu Tayyare Bölüğüne gelince; 24 Nisan 1918'de tayyarelerini 6 ncı Orduya vererek karargâh ve çalışanlarıyla Cerablus'a hareket etmiş ve karargâhını Halep'e taşıyan 2 nci Ordu emrine girmişti. Bölüğün havacıları yeni tayyare almak üzere İstanbul'a hareket ettiler. Eylül ayındaki Filistin bozgunu üzerine Cerablus'ta bulunan havacılar da malzemeleriyle beraber trenle İstanbul'a getirilmiştir.

GENEL DEĞERLENDİRME

Rusların Kafkas Ordusuna karşı kullanılan 7 nci, 8 nci, 10 ncu ve 12 nci Tayyare Bölükleriyle Ereğli'deki 2 nci Deniz Tayyare Bölüğünde toplam 21 Türk pilot, gözetleyici ve makinist kullanılmış, bunlardan Binbaşı Arif Hikmet, Binbaşı Abdullah, Yüzbaşı Celal,[483] Öğretmen Hayrettin daha sonra Cumhuriyet dönemi hava kadrolarında da görev yapmışlardır.

O zamanki tayyarelerin özelliklerine bakılırsa, bu tayyarelerden büyük hizmetler beklenemeyeceği açıkça görülür. Elle atılan beş kiloluk bombalar ve 110 kilometrelik hız, şimdiki gelişmelere oranla pek geridir. Bununla birlikte Mamahatun taarruzunda yararlı keşif uçuşları yapmışlardır. Bizim tayyarecilerden Vecihi Beyin, Ruslardan ele geçirilen çift motorlu Godron tayyaresini ilk defa görmüş olmasına rağmen, kolaylıkla uçurması takdire şayandır. Hava muharebelerinde, Avrupa cephelerinde olduğu gibi büyük kayıplar verilmemiştir.

Keşif için Van, Hınıs ve Erzurum'a, 250-350 kilometre mesafeye kadar başarılı uçuşlar yapılmıştır. Ruslar ise buna karşılık daha yakın olan Suşehri'ne kadar uçmuş ve başarılı bazı bomba taarruzları yapmışlardır.

Bu hava harekâtı içinde, en başarılı olan iki olay vardır. Bunlardan biri; Rusların bir tayyare bombası ile bir Alman denizaltı gemisini batırması, diğeri ise İngiliz tayyarelerinin İstinye koyundaki bir Türk muhribinin batışına sebep olmalarıdır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Birinci Dünya Harbi'nde eski tayyareler ve teknik eksiklikler ile zorlu hava şartları içinde başarılı uçuşlar yapılmış ve orta derecede bir keşif hizmeti verilmiştir. Bunlar arasında 21 Türk tayyarecisinin de görev yapmış olması memnuniyet vericidir.

---

[483] Mustafa Celal Yakal (1891-1980): 1911 yılında Harp Okulunu bitirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na ve İstiklâl Savaşı'na katılmıştır. 1925 yılında hava sınıfına geçerek 1 nci Tayyare Bölüğü Komutanlığına atanmıştır. Hava Kuvvetlerinde çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. 1940 yılında tuğgeneralliğe, 1942 yılında tümgeneralliğe yükselmiştir. 1944 yılında emekli olmuştur.

LOJİSTİK DESTEK HİZMETLERİ

3 NCÜ VE 2 NCİ ORDULARIN LOJİSTİK DESTEK FAALİYETLERİ

(Harita-17)

3 ncü Ordunun lojistik desteği başlangıçta Karadeniz hâkimiyetine ve Trabzon limanına dayanılarak düzenlenmiş ve Trabzon'dan Hamsiköy'e kadar bir dekovil hattı yapılmıştır. Trabzon'dan Erzurum'a ve sınıra kadar araba yolu mevcuttu. 1914 yılı sonlarında Yavuz gemisi yaralandıktan sonra deniz taşımacılığı kaçak olarak yapılabiliyordu. 1915 yılı baharından itibaren Ulukışla üzerinden kara lojistik destek hizmeti faaliyete geçti. İstanbul'dan Ulukışla'ya kadar demir yolundan yararlanılıyordu. Ulukışla - Sivas - Suşehri - Erzincan - Erzurum kara yolu 859 kilometre, Ulukışla - Suşehri arası 511 kilometreydi.

Lojistik destek bölgesi başlangıçta; Şemdinan - Başkale - Van - Erciş - Tutak - Hınıs - Aşkale - İspir - Rize hattıyla harekât bölgesinden ve Trabzon - Elazığ - Diyarbakır - Bitlis - Van - Musul vilâyetlerinin batı ve güney sınırlarıyla da Anadolu'nun iç kesimlerinden ayrılmıştı. Buna göre lojistik destek bölgesi; Trabzon, Elazığ, Diyarbakır, Musul, Bitlis illeriyle, Erzurum, Bayburt, Tercan, Kiğı ve Erzincan kazalarını içeriyordu. Karargâhı ise Erzincan'daydı.

Suşehri ve Erzurum arasında başlangıçta 42 konak ve destek nokta mevkii oluşturulmuştu. (Kroki-68)

Lojistik destek merkezleri ile muharip birlikler arasında nakliyatı sağlamak üzere, her kolorduda 50 kol ve katar vardı ki bunlar da 16 erzak kolu, 20 cephane kolu, dört ekmekçi müfrezesi, altı seyyar hastahane ve dört at deposundan ibaretti.

Bununla birlikte Sarıkamış Muharebesi sırasında cephedeki 11 nci Kolordunun kolları yiyecek içecek taşımasına yetmedikleri için, Erzurum halkı, çocuklarıyla beraber, yiyecek ve içeceği sırtlarında Hasankale ambarına taşıyarak kolorduyu beslemişlerdi. Bu olay, muharebe gibi olağandışı bir durumda, olağanüstü tedbirler alınması gerektiğine açık bir örnektir.

3 ncü Ordunun, Sarıkamış'tan çekildikten sonra, 1 Şubat 1915 tarihindeki mevcudu; 2254 subay, 66.720 asker ve 28.000 hayvana düşmüştü. Bunlara her gün 150 ton erzak gerekiyordu. Orduya üç ay yetecek erzak vardı. Çevre illerde ise orduyu bir yıldan fazla besleyecek erzak vardı, ancak taşınması zordu. Lojistik destek birlikleri, ordunun 1/3 ünü oluşturdukları hâlde buna yetişemedikleri için, kendi hayvanıyla gelen askerlerden demirbaş teşkilât yapıldı.

27 Ekim 1915'te 3 ncü Ordunun iaşe mevcudu; 202.427 idi, bunun 34.000'i bulundukları yerlerde iaşe ediliyorlardı. Geriye kalan, lojistik destek merkezlerince iaşe edilmesi gereken 168.000 asker ile 50.000 hayvan için

ise her gün 313 ton erzak gerekiyordu. Erzurum çevresinde 16.000 ton erzak vardı ki; bu ancak 1,5 ay yeterdi. Lojistik destek birlikleri, 38 amele taburu, onar bin mevcutlu Suşehri ve Sivas talimgâhları ile sahil muhafızları, yani toplam 90.000 asker çıkarılırsa, iaşe edilecek asker mevcudu 112.000 oluyordu. Bunun 56.000'i de tüfek miktarıydı. Bu şekilde iaşe mevcudunun yaklaşık olarak dörtte birini cephedeki muharip piyade kuvveti oluşturuyordu. Buna 27 makineli tüfekle çeşitli cinslerde 171 sahra topu da eklenirse muharip kuvvet mevcudu ile iaşe mevcudu arasındaki açık fark ortaya çıkar.

1916'da Erzurum'un düşmesi üzerine ordu karargâhı Erzincan'a; Trabzon, Bayburt, Erzincan'ın düşmesi sırasında da Suşehri'ne taşındığı için lojistik destek kuruluşu da buna göre düzenlenmişti. Trabzon - Bayburt lojistik destek merkezinin kaybedilmesi üzerine Karadeniz sahilindeki Giresun, Ordu, Ünye, Samsun, Sinop limanlarından büyük ölçüde yararlanılmaya çalışıldı. İstanbul'dan Yavuz, Midilli ve Hamidiye harp malzemesi ve teçhizatı taşırlarken sahil boyunca işleyen motor ve takalar da kaçak olarak erzak ve malzeme taşıyorlardı. Ruslar bu nakliyatı önlemek için çok uğraştılarsa da başarılı olamadılar.

3 ncü Ordunun yeni lojistik destek teşkilâtı, 1-7 numaralarıyla altı bölge olarak (beşinci bölge yoktu) menzil müfettişliklerine ayrılmıştı. Bunların nokta ve merkezleri ile düzenini gösterir ayrıntılı krokinin (Kroki-69) incelenmesinden anlaşılacağı gibi, ordu gerisinde geniş bir ağ oluşturan bu kuruluş, birçok kaynağı harcıyordu. Bu şekilde cephe gerisi, cephede savaşan kuvvetin zararına olarak büyüyordu.

İstanbul'dan Ulukışla'ya kadar demir yolundan yararlanılıyordu; ancak, demir yolu iyice eskimiş olduğundan, bir tümen 10 günde taşınabiliyordu. 5 nci Kolordu karargâhı, trenle İstanbul'dan Ulukışla'ya dört günde gelebilmişti. Birlikler buradan sonra da Ulukışla'dan Suşehri'ne kadar bir aylık yürüyüş yapmak zorundaydı. Bu süre, cepheden uzaklık veya yakınlığa göre az çok değişiyordu.

LOJİSTİK DESTEK TEŞKİLÂTI

Toros ve Amanos tünelleri inşaat halindeydiler ve henüz açılmamış olduklarından bu lojistik destek hattı yanıltıcı oluyordu. Burada 3 ncü Ordunun yaptığı gibi kısmen demir yolundan ve kısmen de kara yolundan yararlanılıyordu. 1916 yılında Pozantı - Islahiye istasyonları arası şöyle geçiliyordu:

a) Pozantı'dan Kelebek[484] istasyonuna kadar 57 kilometrelik Toros tüneli dekovil vardı. Bu dekovil bir taraftan geniş hattın yapımını sağlıyor, diğer taraftan da birliklerin ikmal nakliyatına yardım ediyordu. Askerler ise Pozantı'dan başlayarak Islahiye - Re'sü'l-ayn hattının ilk istasyonu olan Keller (Fevzipaşa)'e kadar yürüyerek gidiyorlardı. Kelebek - Mamure[485]

[484] Kelebek: Mersin.
[485] Mamure: Osmaniye-Merkez-Dervişli köyüne bağlı istasyon.

arasında Adana ovasında bir hat varsa da bu hat ikmal nakliyatında kullanıldığı için burası da askerler tarafından yine yaya olarak geçiliyordu. Pozantı-Mamure arasında Toros Menzil Müfettişliği ve Mamure-Fevzipaşa arasında da Amanos Lojistik Destek Müfettişliği tarafından sahip oldukları nakliye araçlarıyla, nakliyat yapılıyordu. Mamure - Fevzipaşa arasındaki dekovil hattı hem Amanos tünel yapımı için kullanılıyor hem de birliklerin ikmal nakliyatına (askerler hariç) yardım ediyordu.

b) 2 nci Ordu tarafından Harput ve Diyarbakır'a gitmek üzere kullanılan iki yol vardı:

1. Pozantı - Bahçe - Maraş - Malatya - Harput yoludur ki, 500 km'lik bu yolu askerler yürüyerek geçiyorlardı. İkmal ve savaş malzemeleri ise Mamure - İntelli[486] tünelindeki dekovili İntelli istasyonuna getirilerek oradan yine Maraş üzerinden aynı karayoluyla Harput'a gönderilirdi.

2. Pozantı - Islahiye'ye kara yürüyüşüyle gelen askerler, Keller veya Islahiye istasyonlarından trene binerek Akçakale veya Ceylanpınar istasyonuna kadar, burası 23 Temmuz 1915'te açılmıştı, demir yoluyla nakledililiyor ve Re'sü'l-ayn'dan Mardin - Diyarbakır'a kadar da yine karadan gidiliyordu. Bu istikametteki kara yürüyüş yolu, toplam 350 km olduğundan ordunun büyük bir kısmı buradan nakledililiyordu.

Demir yolunun Re'sü'l-ayn - Derbesiye bölümü 1916'da, Derbesiye - Mardin bölümü ise 1917'de açılmıştı. Amanos tünelinin Mamure - Keller (Fevzipaşa) arasındaki bölümü 1917'de tamamlanmış ve normal hat işlemeye başlamıştır. Bu hatların yavaş yavaş tamamlanmasıyla, artık 2 nci Ordunun lojistik destek hattı tamamen Mardin - Diyarbakır hattı olmuştur ki; bunlar da krokilerde (Kroki-70 ve 71) gösterilmiştir. Karapınar - Kelebek tüneli normal hat olarak ancak 7 Ekim 1918 tarihinde tamamlanarak açılmıştır. Her iki yol üzerinde cepheye kadar olan 150 kilometrelik yol da eklenirse Diyarbakır lojistik destek hattı 400 kilometreye ve Harput lojistik destek hattı da 650 kilometreye ulaşıyor ve ortalama olarak bir aylık yol oluyordu.

c) 6 ncı Ordu Lojistik destek hattı olarak Cerablus istasyonundan itibaren Fırat nehrinden Cizre ile Diyarbakır'dan da Dicle nehrinden yararlanılıyordu.

1. Cerablus - Felluce ve 1916 yılında başlayarak Rıdvaniye arasındaki Fırat nehri üzerinde şahtur[487] denilen kayıklarla taşıma yapılıyordu. Rıdvaniye'den Bağdat'a kadar 39 kilometrelik dekovil yapılmıştı. Bu dekovilden en çok cephane ve ikmal malzemesi taşınıyordu. Askerler Felluce ile Bağdat arasında karadan yürütülüyordu. Bu hat, ordunun esas lojistik destek hattıydı.

---

[486] İntelli: Gaziantep-İslahiye-Fevzipaşa bucağına bağlı köy. Bugünkü adı Kozdere.
[487] Şahtur: İnce yapılı donanma gemilerinden biri.

2. Diyarbakır ve Cizre'den, keleklerle,[488] Musul - Samarra - Bağdat'a kadar Dicle üzerinden ikmal taşımacılığı yapılıyordu. Askerler, Re'sü'l-ayn veya Derbesiye istasyonundan sonra karadan Musul'a ve oradan da Kerkük üzerinden Bağdat'a yürüyorlardı. Nusaybin istasyonu 1918'de açılmıştı. 331 kilometre olan Re'sü'l-ayn-Musul yolu 15 günde aşılıyordu. Yağmurlu havalarda bu yol geçilmez bir hâl alırdı. Musul ve Kerkük üzerinden Bağdat'a da 15 günde gidilirdi ki bu şekilde Re'sü'l-ayn - Bağdat arası bir aylık kara yolu demekti. Re'sü'l-ayn - Musul yolunda, yazın susuzluktan dolayı taşıma yapılamadığı için, taşıma, Demirkapı'dan Cizre'ye karadan, Cizre'den de keleklerle yapılıyordu. Cizre'den Musul'a hem keleklerle Dicle üzerinden hem de kara yoluyla Zaho üzerinden taşıma yapılıyordu. 1916 yılından itibaren Samarra'dan Bağdat'a kadar olan nakliyat için demir yolundan yararlanılmaya başlandı.

13 ncü Kolordunun Hemedan harekâtı sırasında Hanikin - Kasrışirin-Kirmanşah-Hemedan lojistik destek hattı açılmıştı.

Revandiz-Savuçbulak bölgesi de Musul - Revandiz lojistik destek hattı ile yönetiliyordu.

6 ncı Ordunun Fırat ve Dicle üzerinden iki kat lojistik destek hattına sahip olması, Rusların Revandiz - Bitlis üzerinden tasarladıkları Musul taarruzuna karşı güven oluşturuyordu. Eğer Musul düşerse hatta Dicle hattı kesilse bile 6 ncı Ordu Fırat lojistik destek hattına dayanarak varlığını koruyabilir ve hareket edebilirdi. Ancak Fırat lojistik destek hattı çorak bir bölgeden geçtiği hâlde Dicle menzili verimli ve bereketli araziden geçiyordu.

2 nci Ordu lojistik destek hattında sekiz otomobil kolu dört Alman, üç Avusturya, bir Türk, toplam 101 kamyon ve otomobil bulunmaktaydı. Yolların inşa ve tamiri için ayrıca 10 amele taburu vardı. Deve, mekkâre,[489] merkep kolları bulunduğu gibi özellikle demirbaş nakliye kollarından yararlanılıyordu. Bu çevredeki Kürtler, cephede askerlikten çok hayvanlarıyla lojistik destek hizmetinde çalışmayı tercih ediyorlardı.

3 ncü Orduda nakliye arabalarının büyük bölümünü kağnılar oluşturuyordu. Bunlar iş görmekle beraber öküz ve araba buralarda çok bulunduğundan işe yarıyorlardı. Denizde motor ve takalardan yararlanılıyordu. Merkep kolları da kolaylıkla bulunabiliyordu. Başlangıçta 3 ncü Ordu lojistik destek birlik askerleri (18.000) askerden meydana gelmişken sonra birkaç kat büyümüştür.

Ruslara göre 3 ncü Ordunun kağnılardan meydana gelen lojistik destek kolları çok yavaş ve verimi az bir teşkilâttı. Bir mermi İstanbul'dan çıkıp kol ve katarlara, oradan da cepheye gelinceye kadar (örneğin, Erzurum Köprüköy'e kadar) iki-üç ay geçiyordu. Ruslar ise, demir yollarından yararlanarak cephanelerini kısa zamanda ikmal ediyorlardı.

---

[488] Kelek: Dicle nehri üzerinde kullanılan, şişirilmiş tulumlar üzerine kurulan bir çeşit sal.

[489] Mekkâre: Osmanlı ordusunda taşıma işlerinde kullanılmak üzere halktan kiralanan yük hayvanı.

Sivas ile Bayburt arasındaki yol yaklaşık 300 kilometredir. Bu yolu kağnılar, dinlenme günleri dâhil, 15 gün gidiş ve 15 gün de geliş olmak üzere bir ayda tamamlıyorlardı. Bir kağnı 200 kilo götürebildiğine göre, bu miktar arabacı ve öküzlerin bir aylık gıdasını oluşturuyordu. Bu durumda kışın her taraf çamur ve kar olup ot bulunmadığından, kağnıların taşıdığı yiyeceği kendi öküz ve arabacısının tamamen bitirmesi gerekirdi ki bu durumda da cepheye hiçbir yiyecek götürülemezdi. Yazın hayvanlar otlayarak az gıda ile beslendiklerinden nakliyat mümkündü. Havaların bozuk ve yollarda otun bulunmadığı mevsimlerde, kağnıları Sivas'a geri vermeyerek öküzleri etlik olarak yemek ve kalan yiyecek ile birlikleri doyurmak gerekiyordu. Kağnıların önemli bölümleri sonradan geri verilirdi ancak çoğu parçaları odun olarak yakılıyordu. Kağnı yapımı kolay ve memlekette öküz de çok olduğundan bu durumda başka çare kalmıyordu.

Görülüyor ki, olağanüstü durumlarda, olağanüstü tedbirler almak gerekiyordu. Bu şekilde ordu yiyeceğinin ancak 1/4'ü geriden geliyordu. Geri kalanı yerinden elde ediliyordu. Anadolu'da âdet olduğu şekilde herkesin kuyularda gömülmüş yiyeceği bulunuyordu. Bunları isteyerek veya zorla elde etmek gerekiyordu. Yiyecek bulmak için en iyi yolun para olduğu anlaşılıyordu. Halk para olmayınca kuyularını haber vermiyordu. Zorlama ve sıkıştırma ile sonuç alınamıyordu. Ancak köyler düşman eline düştükten sonra kuyularında yiyecek olduğu haber veriliyor ve bizi köylerini kurtarmak için teşvik ediyorlardı. Gerçekten, bu şekilde de yiyecek elde edilebiliyordu.

Harp vergileriyle yiyecek alındıktan sonra, fazla, yiyecek elde etmek için mutlaka paraya ihtiyaç oluyordu. Yarı para yarı senet ile başlayan satın alma, yiyecek azaldıkça tamamı para ile yapılıyordu. Bazen altın ve gümüş para verilerek, yeni yeni kaynaklar bulunuyordu. Suriye'de alışverişlerin tamamı altın ile yapılıyordu.

Etlik hayvan alınmasında çok zorluk çekilmiyordu. Yerinde hayvan bulunduğu gibi, geriden yürüyüşle yollanması da kolaydı. Ancak henüz yollar kar ve çamurla kapanmadan ve otlamaları mümkünken sürülerin yollanması gerekiyordu.

RUSLARIN KAFKASYA ORDUSUNDA LOJİSTİK DESTEK KURULUŞU (Kroki-72)

Ruslar, gelişmiş arabalarla ordularını iaşe ve ikmal ediyorlardı. Batum limanından deniz nakliyatı için yararlanıyorlardı. Başlangıçta Sarıkamış, Erivan, Culfa ve Tebriz demir yollarından yararlanarak adı geçen istasyonlardan sınıra kadar yaptıkları düzenli ana yollar üzerinde büyük at arabalarıyla nakliyat yapıyorlardı. Harekât ilerledikçe bir taraftan demir yolu, dekovil, deniz ve göl araçları genişletiliyor; diğer taraftan ana yollar ve tali yollar düzenlenerek yapılıyor, kamyon ve araba nakliyatına önem veriliyordu. Bunların bittiği yerde deve mekkâre kollarını işletiyorlardı. Mekkâre hesabında şu kuralı koruyorlardı. 100 kilometreden fazla mekkâre nakliyatı yapılamaz. Çünkü bir mekkâre en fazla 100 kiloluk yük götürür, gidiş-dönüş

ve dinlenme dâhil olmak üzere bir mekkâre 100 kilometrelik yolu 10 günde alır. Mekkare askeriyle hayvanın yiyeceği, ot dâhil, 60 kilo hesap edilirse naklettiği yükün ancak 40 kilosu kârlı yük olur. 150 kilometrelik bir mesafeye bir mekkârenin taşıyacağı yiyecek ancak kendi yiyeceğine yeterlidir. Bunun için Ruslar yaklaşık 50-100 kilometrelik sıçramalar hâlinde, üç harekâtta Türkiye arazisine 250 kilometre kadar girebilmişlerdir.

Birinci harekât: Köprüköy - Sarıkamış muharebeleri.

İkinci harekât: Erzurum - Rize - Bitlis muharebeleri.

Üçüncü harekât: Trabzon - Bayburt - Erzincan - Oğnut muharebeleridir.

Ruslar ileri hareketle beraber dekovil ve dar hat yapımına çok önem veriyorlardı. Karargâhı Oltu'da bulunan 2 nci Türkistan Kolordusu için 1915 yazında Kars - Merdenek dekovilini tamamladılar. Borjum - Pakaryani hattı sökülerek Erzurum yönünde döşendi. Erkanjel hattı da Şahtahtı - Ağrı dar demir yolu hattına ayrıldı. Erzurum saldırısından önce, Karaurgan'a kadar Sarıkamış demir yolu uzatılmıştı. 1916 Martında Erzurum'a kadar uzatıldı. Sonradan Yeniköy'e kadar ray döşenerek oradaki kömür madeninden yararlanıldı ve Mamahutun'a kadar toprak düzeltmesi yapıldı. Erzurum saldırısında yolsuz, dağlık bölgelerde kullanılmak üzere 72 mekkâre ve deve yolu yapıldı. Her birinde 350 hayvan olmak üzere toplam 25.700 mekkâre ve deve kullanıldı.

4 ncü Rus Kolordusunun lojistik desteği için Şahtahtı - Diyadin - Ağrı dar hattının yapımına çalışılıyordu. 14 Kasım 1916'da demir yolu hattı Ağrı'ya kadar işlemeye başladı. Bayazıt - Ernis demir yolu hattının da toprak tesviye işlemi bitmek üzereydi.

Van gölünde Ernis tersanesi kurulup gölde gemileri işletmeye başladılar. Bunlar Körzöt petrol kaynağından yararlanıyorlardı. 1915 sonbaharında Culfa - Tebriz demir yolu işliyordu. Musul'a doğru düşünülen geniş ölçekte bir saldırı için Safyan - Şerefhane demir yolu, Haydarabâd - Pesve dekovili yapılmış ve Rumiye gölünde altı iskele inşa edilmiş ve gemiler alınmıştı. İran'da harekât icra eden Baratof Kolordusu için de Enzeli'den Kazvin'e kadar 400 kamyon, düzenli olarak işleyerek kolordunun geri hizmetini temin ediyordu.

1916'da Trabzon'un alınmasından sonra, bizden aldıkları beygirlerle çekilen küçük dekovili yetersiz bulduklarından, Maçka'ya kadar bir dar hat kurdular. Trabzon'da vapur batırarak hızla bir liman yaptılar. Batum ve Novorosisk'ten erzak ve mühimmatı deniz yoluyla Trabzon'a taşıyorlardı.

İşgal ettikleri Türkiye topraklarındaki yolların iyileştirilmesi ve tamamlanması için Ruslar 36 amele taburu çalıştırıyorlardı. Yollar yapıldı. Çeşitli otomobil ve kamyon bölükleri işletildi. Erzurum ve Bitlis yolları üzerinde bile kamyonlar çalışıyordu.

Sarıkamış - Erzurum dar hattı üç kolorduya; 1 nci , 2 nci Türkistan, 6 ncı Kolordulara yeterli gelmediğinden 2 nci Türkistan Kolordusu Of ve Sürmene'den, 5 nci Kolordu Trabzon ve Polathane'den deniz yoluyla iaşe ediliyorlardı.

Ruslar bu kadar hazırlıkla beraber ikmal askerinin gönderilmesini daima lojistik destek hattının gücüne göre düzenliyorlardı. Kıt'aları her zaman dolgun bulundurmak için bir muharebeye girişmeden önce, lojistik destek hat başlarında ikmal kafileleri hazırlanıyordu. Muharebeye giriştikleri sırada ne kadar kayıp vereceklerini aşağı yukarı hesap ederek, bu kafilelere gidecekleri yere kadar, asker üzerinde taşınmak üzere, dört-beş günlük yiyecek ve yer yer lojistik destek noktalarında bu yiyecek ile sıcak yemek yedirirlerdi. Bu şekilde birliklerde ne kadar kayıp olursa bir-iki gün içinde o sayıda iyi iaşe edilmiş ikmal askeri almaları mümkündü. Bununla beraber geçen konferanslarda görüldüğü üzere, hava durumunu hesaplayamadıklarından Kiğı - Oğnut - Erzincan cephesinde 1917 kışında büyük bir felâkete uğradılar. Çünkü karla kapanmış olan yollardan, hayvan değil insan bile geçemiyordu. 100.000 asker ıssız, yalçın dağlarda, karlar altında ölüme mahkûm oldular. Bundan anlaşılıyor ki lojistik destek hizmeti yalnız gördüğü ve öğrendiği basma kalıp uygulamalardan ibaret olmayıp her zaman meydana gelecek olaylarda ihtiyaca karşı hızlı ve yeterli çareler bulmak lüzumu her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

TÜRK ORDULARININ İAŞE ZORLUKLARI

2 nci ve 3 ncü Orduların lojistik destek bölgelerinde yiyecek ve et edinmek mümkündü. Yalnız nadir yiyecek olarak şeker, kahve, çay gibi şeyler, az miktarda İstanbul'dan gönderiliyordu. Buğday almakla iş bitmiyordu. Değirmen ve fırın bularak un ve ekmek yapmak gerekiyordu. Böyleyken geri çekilme hareketlerinde, ıssız yerlerde ve halkın göç etmesiyle boş kalan yerlerde ekmek edinmek ise mümkün değildi. Peksimet kısa zamanda tüketiliyor, elde buğdaydan başka bir şey kalmıyordu.

En ilkel yöntemlerle, iaşeye başvuruluyor buğday kavrularak askere veriliyordu ki buna kavurga deniliyordu. 1915'te 1 nci Seferî Kuvvetin Van gölünün güneyindeki ıssız dağlardan Bitlis'e geri çekilmesi sırasında bütün birlikler günlerce kavurga ile yaşamışlardı. 1916'da Bayburt'tan geri çekilme sırasında, özellikle dağlık bölgelerden çekilen Hart cephesindeki birlikler de kavurga yemeye mecbur olmuşlardı.

Sahil bölgesinde çokça fındık, fasulye, mısır ve biraz da balık bulunduğundan iaşede çeşitlilik sağlanıyordu. Buna karşılık içerlerde ancak et, buğday, bulgur bulunuyordu. Fındıktan çıkarılan yağ, yemeklerde zeytinyağı yerine kullanıldığı gibi, küspeden ikinci kez çıkarılan yağla da sabun yapılıyordu. İlk fındık küspesinden biraz yağ kaldığından bunu mısır ve fasulye unu ile karıştırarak çorba yapmak imkânı bulunmuştu. Sahilde Espiye'de biraz pirinç de bulunuyordu.

Çeşit çeşit yiyeceğin tedariğinde yaşanan güçlüklerle beraber, bunların cepheye nakilleri de önemli bir mesele oluşturuyordu. Mekkâre ve kağnı hesabını yukarıda gördük. Issız ve yalçın dağlarda yalnız bunlara bağlı kalmak, kışın kar yolları kapattığı zaman açlığa mahkûm olmak demekti. Sahilde yiyecek gibi nakliye araçları da çeşit çeşitti. Özellik deniz araçları, Rus donanmasının sıkı takibine rağmen çok önemli işler görüyorlardı. 3 ncü Ordunun sol yanı, Samsun'a kadar, Karadeniz limanlarından motor ve takaların taşıdıkları tahıllarla iaşe olunuyordu. Sahilin kışı ılıman olduğundan çekilen zorluk ve kayıp da az oluyordu.

Sahil halkının denizciliği ve cesareti Rus donanmasını aciz bırakmıştı. Sahil boyunca var olan birçok koydan ustalıkla yararlanılıyor ve sahilde gözcüler aracılığıyla düşman muhripleri vaktinde haber alınarak bu koylardan birinde saklanmak imkânı bulunuyordu. Eğer ansızın bir baskına uğranırsa, zaten gidiş geliş kıyıdan yapıldığından, taka hemen sahile vuruyor ve sığ bir yerde denize batıyordu. Az miktarda bulanan şeker ve tuz gibi eriyici maddeler sahile atılıyor ve un çuvalı, yağ tenekesi gibi suda erimeyecek ve bozulmayacak erzak, takanın içinde kalıyordu. Düşman uzaktan bunu görüp tahrip imkânı bulamadığı gibi yüzdürüp götürmesi de zordu. Çünkü karaya atlayan kayıkçılar, tüfekleriyle düşman sandallarının yaklaşmasına engel oluyorlardı. Düşman çekilince taka yüzdürülüyor, yine yola devam ediliyordu.

Tirebolu ve Espiye'ye kadar motor ve takalarla gelen yiyecek ve araç-gereç, çok az kar yağan sahilden karlı ve yüksek tepelerin eteklerine kadar kadın ve çocukların sırtında naklediliyordu. Bunlar, lojistik destek noktalarında iaşe edildikleri, biraz da yiyecek ve para aldıkları için, severek bu işi görüyorlardı. Kadınların taşıdığı ambardaki son yiyecek dahi nöbetleşe asker sırtında birliklerine ve mevkilerine kadar dağıtılıyordu. Sahilde mekkâre beslemek zor olduğundan bu gibi nakliyat insan sırtında yapılıyordu.

Şiran cephesindeki birliklere gelince; Mendaval nahiyesindeki kadın ve çocuklar tarafından sırtlarında son menzil noktalarına kadar erzak naklediliyor ve buradan da kıt'a askerleri tarafından nöbetleşe, mevzilere taşınıyordu. Alucra'dan, kolordu merkezi olan Kelvaris'e ve oradan da daha ilerideki ambara kadar köylülerin nakliyat şekli Kroki-A, B'de gösterilmiştir. Bu olağanüstü hazırlıklar ile 3 ncü Ordu birliklerinin iaşesi temin olunmuştu. Ayrıca, ordu tarafından kışın iaşeyi kolaylaştırmak için başka çarelere başvurulmuştur. Askerler, sıkı bir kontrolden geçirilerek zayıflar ayrılmış ve kışın geriden cepheye asker gönderilmeyerek asker mevcudu sınırlandırılmış ve geride sağlık yurtları açılarak zayıflar orada beslenmiş ve cepheye nakledilen erzak ancak muharip birlikler için ayrılmıştı. Hayvanlar da muayene edilerek zayıflar geri gönderilmiş, mekkâreler en aza indirilmiş, hatta makineli tüfekler asker sırtında taşınarak havanlar geride yiyeceği bol bölgelere gönderilmişti. Bu şekilde hayvan iaşesi için nakliyat en aza indirilmişti.

Bu gibi çeşitli tedbirler sayesinde, cephedeki muharip birliklerin iaşesi sağlanmış, kayba uğratmaksızın cephe korunmuştur.

2 nci Orduya gelince; bir sahil bölgesine sahip olmaması ve cephe ile geri bölge arasında halkın az bulunması; Kürtlerin, sahildeki Türkler kadar candan çalışmamaları dolayısıyla nakliyatta kolaylık görememiş ve ilerideki askerin, kışın iaşe imkânı bulunamadığından zorunlu olarak cephenin bir kısım terk edilerek askerin büyük kısmı geri alınmıştır. Bununla beraber askerler ve hayvanlar, yine yeterince beslenemediklerinden hayvanların birçoğu telef olmuş, insanlardan 35.000 kadarı donma ve diğer sebeplerle kaybedilmiştir. Gerçi Ruslara göre kaybımız üçte bir derecede ise de Ruslarda görülen fazlalıklar cepheye aralıksız ikmal askeri göndererek kıt'a mevcutlarını dolgun bulundurmaktan ve aynı zamanda sarp dağlardaki yolların karla tamamen kapanmış olmasından ileri gelmiştir.

ORDULARDAKİ GERİ HİZMET İLE CEPHEDEKİ MUHARİP ASKER ARASINDAKİ ORAN

3 ncü Orduda muharip oranının iaşe genel mevcudunun 1/4'ü olduğunu yukarıda görmüştük. 3 ncü Ordu Komutanlığına vekâlet ettiğim beş ay içinde, özellikle bu oranı muharip kuvvet lehinde arttırmaya uğraştım. Askerleri iyi besleyerek ve iyi yerlerde barındırarak hastalıkları azaltmak, zayıfları hava değişimine gönderip az zamanda iyileşmelerine özen göstermek, nakliyatı kısmen ahali aracılığıyla sağlayarak askeri tasarruf etmek, mahallî ürünlerin arttırılmasına önem vermek gibi tedbirler ile muharip miktarı iaşe miktarının 1/3'üne çıkarılmıştı. Bu miktarın önemli bölümünü geniş olan lojistik destek hizmetleri alıyordu. 2 nci Ordu Komutanlığında bulunduğum sırada muharip kuvvetin, genel iaşe miktarının beşte biri oranında olduğunu gördüm. Bu noksanı telâfi için Kürtlerden cephede birtakım gönüllü birlikler oluşturulmuştu.

Filistin'de 7 nci Ordu komutanı iken üç ordudan ibaret olan Genel Suriye kuvvetlerinin geri hizmette, çok fazla dağılmış bulunduğunu, orduların muharip kuvvetinin adeta bir alay derecesine indiğini, birçok karargâh oluşturularak cephe kuvvetinin kemirilmekte olduğunu gördüm. Bunun üzerine Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Falkenhayn'a bir ordunun lâğvedilmesini ve karargâhlardan yapılacak tasarrufla, muharip kuvvetlerinin artırılmasını teklif ettim. Şeria vadisinin batı ve doğusunun birer orduya verilmesini kabul etmişse de kısa zaman sonra istifa ederek ayrılınca proje uygulanamamıştı. Suriye ve Filistin'de üç ordunun muharip kuvvetleri genel Suriye iaşe mevcudunun aşağı yukarı onda birini oluşturuyordu. Bu korkunç oransızlık Almanlarca yok edilemiyordu. Kısaca, 3 ncü Ordunun muharip oranı en kuvvetli durumdaydı.

Bütün bu değerlendirmelerden çıkan sonuç şudur ki; Orduların geri hizmeti muharip kuvvetlerin zararına olarak sürekli büyüyen bir kadro oluşturmaktaydı. Teknik araçlar çoğaldıkça bu miktarın cephedeki muharip kuvvetler lehine değişeceği doğaldır. Demir yolu, dekovil, kamyon, araba

nakliyatı geri hizmet kadrolarını küçülteceği gibi işlerde hız da sağlanacağından iki kat tasarruf elde edilecekti.

3 ncü Orduda, 25 Haziran 1917'de ordu iaşe mevcudu 140.000'di ve bunun ancak 40.614'ü muharipti. İaşe mevcudunda 5000 asker tasarruf edilerek cephede muharip kuvvete ilâve edilmiş, bu şekilde iaşe kuvvetinin 1/3'ü cephede muharip duruma geçirilmişti.

2 nci Orduda 15 Temmuz 1917'de ordunun 90.000 olan iaşe mevcudunun ancak 18.244 askeri muharipti. Lojistik destek birliklerinin mevcudu 36.000 insan 23.000 hayvandı ki bunlara 11.000 kadar demirbaş asker ve hayvan da dâhildir. Cephelerdeki insan sayısını artırmak için milis ve aşiretlerin kuvvetleri ise 9154 askerdi ve gözetleme ve ileri karakol görevini görüyorlardı. Büyük bir harp kabiliyetinden mahrumdular. Orduda 135 makineli tüfek ve 109 topun bir bölümünün hayvanları vardı.

Tam mevcutlu, üç tümenli bir kolordunun iaşe mevcudu 48.750 iken, bunun 12.000 askeri muharip değildir. Bu hâlde dört kolordulu bir ordunun 200.000 mevcutlu cephe kuvvetinin yaklaşık 50.000 askeri muharip değildir. 3 ncü Ordunun 1917'deki geri hizmetinin tamamı lojistik destek, hastahaneler, talimgâhlar, sahil korumaları ve amele taburları dâhil olmak üzere 100.000 askere erişmiş olduğuna göre 300.000 mevcutlu bir ordunun 150.000 muharip ve 150.000 muharip olmayan (cephe ve geri hizmet dâhil) askerinin bulunması gerekir ki bu da bütün iaşe mevcudunun yarısını cephede harbe göndermek gibi bir sonuç verir. Yukarıda görüldüğü gibi cepheye en çok kuvvet gönderen 3 ncü Ordu olduğu hâlde, orada dahi bu oran elde edilememiştir.

SIHHIYE TEŞKİLÂTI

Arkadaşlar,

3 ncü Ordunun 1914 yılı Kasım ayı içinde, Birinci Dünya Harbi sırasında 190.000 iaşe mevcudunun yaklaşık 120.000 askeri Erzurum'un çevresinde ve ilerisinde bulunuyordu. Bütün bu kuvvetin sıhhiye teşkilâtı adına tümenlerde bir sıhhiye bölüğü ve kolordularda üçer gezici hastahane vardı. Bütün gezici hastahanelerdeki yatak mevcudu 1800 kişilikti. Erzurum müstahkem mevki emrindeki hastahanede 900 yatak vardı. Trabzon, Bayburt, Muş ve lojistik destek hastahanelerindeki 1850 yatak da hesaplanırsa 190.000 kişilik bir ordu da bütün yatak toplamı 4650'ye erişmiş oluyordu.[490]

Hâlbuki böyle büyük bir ordunun; sert bir iklimde iyi giydirilmez, iskân, ve iaşe edilmezse ortalamadan fazla kayıp verileceği tabiîdir. Bu mevcuda göre hiç olmazsa 20.000 yatağa ihtiyaç vardı. Yığınağın merkezini Erzurum oluşturuyordu. Bu çevrede 10 ncu Kolordunun gelişinden sonra 160.000 asker toplanmıştı. En fazla yük, Erzurum'a yükleniyordu. Bu yüzden Erzurum'da en az 16.000 yatağa ihtiyaç vardı. Hâlbuki buna karşı yalnız 900 yatak bulunuyordu.

Erzincan'da ayrıca 500 yataklı bir lojistik destek hastahanesi vardı. Fakat kış gelince hastalar geri gidemezdi. Ayrıca 47 doktor, 15 operatör, birçok eczacı eksiği vardı. Lojistik destek hastahanelerinin hiçbirinde sıhhî malzeme yoktu. Seferberlikle beraber 3 ncü Orduya birçok sıhhî malzeme gönderilmiş ise de çoğu yollarda kalmıştı. Cephede harp paketleri bile eksikti. Sarıkamış felâketinden sonra, Erzurum 40.000 hastanın üşüşmesi karşısında çaresiz kaldı. Mevsim kış ve kışlalar sınırlı olduğundan askerin önemli kısmı köylerde barınıyordu. Bu köy ordugâhları kalabalık ve pisti. Askerin bir kısmı da çıplak bulunuyordu.

Anadolu'nun hemen her tarafında, daha 1914 Mayısında lekeli humma, dönüşlü humma, tifo, dizanteri tek tük vak'alar veya küçük salgınlar hâlindeydi. Özellikle lekeli humma, doğunun en büyük afetidir. Seferberlikle beraber çiçek, tifo, kolera, dizanteri aşıları yapılıyordu. Bunlar iyi etki yaptı. Çanakkale Muharebeleri'nde yüz binlerce insan olduğu hâlde bir salgın olmamıştır. 3 ncü Orduya gönderilen aşılar, ancak 70.000-80.000 kişiye yetiyordu. Fakat bunlar da yerlerine tamamen ulaşamamış, ancak bir kısım asker aşılanabilmişti. Lekeli humma ve dönüşlü hummada bit mücadelesine önem veriliyordu. Hâlbuki Trabzon ve Erzurum'da iki sabit ve iki gezici toplam dört etüv[491] vardı.

Herkes sıhhiye teşkilâtını ikinci derecede bir şey zannetmiştir. Sağlık meselesi tamamıyla ihmal edilmişti. Doktor meselesi de böyleydi. Birçoğu

---

[490] Gnkur. ATASE ve Dent. Arşivi; BDH Koleksiyonu, Klâsör: 1110, Dosya: 281, Fihrist: 3-2.

[491] Etüv: Eşyadaki mikrop, bit vs. kızgın buharla öldürmekte kullanılan kazan. Askerî Tarih Terimleri Sözlüğü; s.85.

hastalanıp ölmüş veya ayrılmış olduklarından 250-300 hastaya bir doktor düşüyordu. Bu hepimizin yüreğini sızlatan bir sonuç doğurmuştur. 1877-1878 seferinde Erzurum etrafında savaşan Gazi Ahmet Muhtar Paşanın ordusunda da aynı lekeli humma salgını başlamış ve aynı felâket görülmüştür. Arif Beyin "Başımıza Gelenler" isimli eserinde bununla ilgili uzun uzun açıklamalar vardır. Geçmişten ders alınmadığından 1915'te ikinci bir felâketle karşı karşıya kaldık. Üçüncü bir felâket olmaması için artık bu sefer bütün tedbirlerin tamamıyla alınması ve sağlık işlerinin çok iyi olması gerekir.

Sarıkamış Muharebesi'nin gerek hazırlık, gerek taarruz emirlerinde sağlık hazırlıkları hakkında maddelere veyahut bunlara ait sıhhiye emirlerine rastlanmıyor. Demek ki geri hizmete ait sıhhiye emrinin beraberce verilmediği, eldeki araçların işletilmediği görülüyor. Ordu Sıhhiye başkanı, komutanla beraber geziyordu. Etraftan hiçbir sağlık haberi alamıyordu. Bu şekilde ordunun sağlık işleri de yüz üstü kalıyordu. Köprüköy Muharebesi'nin ilk günlerinde verilen toplam 2000 kadar yaralı, gezici hastahanelerde bakılarak Erzurum'a gönderilmişti. Azap Muharebesi sonuna kadar, 1 Kasımdan 26 Kasım 1914'e kadar Erzurum ve Hasankale hastahanelerine 139 subay, 5646 yaralı girmişti.

Muharebede harekât sırasında gergin olan insanlar, her şeye dayanır. Salgın hastalık az görülür. Fakat bu aldatıcıdır. Bir hareketten hareketsizliğe geçildiği zaman, salgınlar ortaya çıkar. Buna karşı tedbirler almak gereklidir. Köprüköy ve Sarıkamış Muharebeleri'nde bu durum ortaya çıkmıştır. Meselâ: 5 Kasım 1915'te hastahane mevcudu 2665 asker iken 28 Kasımda 6929'a çıkmıştır.

10 ncu Kolordu, Oltu'da altı gezici hastahane açmıştı. Diğerleri pek işlememişti. Bağdat'tan gelen 37 nci Tümen, gezici hastahane arabalarını Diyarbakır'da bırakmaya mecbur olmuş ve mekkâre bulunarak Bitlis'e hastahaneye götürebilmişti. Bitlis araba yolu, 2 nci Ordu Komutanlığında bulunduğum zaman 1917 yılı ortalarında açılmıştı.

Sarıkamış Harekâtı'ndaki sıhhî olaylar şöyle cereyan etmiştir:

Aralık ayında; 15.951 yaralı hastahaneye girmiş, bunlardan, 3453'ü ölmüştür. Bunların içinde lekeli hummadan 357 kişi hastahaneye yatmış, 138 ölüm; karahummadan hastahaneye yatmış 255 kişi, 125 ölüm; dönüşlü hummadan hastahaneye yatmış 168 kişi, 72 ölüm ve dizanteriden hastahaneye yatmış 205 kişi, 103 ölüm. Hasta askerin bir kısmı, yollarda ölüp kalmış bazıları da yakın olan köylerine dağılmışlardır.

Üç gezici hastahaneye 1243 hasta ve yaralı yatırılmıştı. İd, Tortum ve Köprüköy'de hastahaneler dolmuştu. Hasankale'de 2600 yaralı ve hasta vardı. Hasankale civarındaki Hertev köyünde[492] 1000 yaralı ve hasta olduğu hâlde başlarında bir doktor yoktu. Erzurum'da 300 hastaya bir doktor

[492] Hertev: Erzurum-Pasinler'e bağlı köy. Bugünkü adı Otlukkapı.

düşüyordu. Erzurum'da halka da salgın hastalık geçmişti. Halktan her gün 30 kişi ölüyordu. Salgın Erzincan'a da ulaşmıştı. Kaçaklar ve hava değişimine gidenler Ulukışla'ya kadar menzil noktalarına, yavaş yavaş bulaştırdıkları gibi Erzurum - Kiğı - Palu - Maden - Diyarbakır ve Erzurum - Erzincan - Harput - Diyarbakır civarına yakın köylere de salgın hastalıkları bulaştırmışlardır.

Ocak 1915'te, 5842 hasta, 3642 yaralı toplam 9485 hastahanede yatandan 2755 ölüm vardı. Ocakta 10.000 kişi taburcu edilmişti. Şubatta bu sayı birkaç kat daha artmıştı. Fakat birçok asker ve yaralı yollarda ölüp kaldıklarından doğru bir istatistik tutulamamıştı. Ancak, Mart 1915'te hem hastalık son aşamasına ulaşmış olmakla beraber sağlık vukuat kaydedilebilmiştir. Bu ay içinde 38.730 hasta yatmış ve bunlardan 9242'si ölmüştü ki ordu mevcudunun yarısına yakın bir miktarın hasta olduğu anlaşılıyordu. Bu arada lekeli hummadan 2109 hasta yatmış ve 1116'sı ölmüştür.

Sarıkamış felâketinden sonra ordunun yeniden canlandırılması için birçok ikmal ve acemi askeri alınıyordu. Fakat emirlerde yine sıhhî tedbirlere ait hiçbir madde yoktu. Hâlâ gıda, giyecek ve barınma işleri çok kötü olmakta devam ediyordu. Hiçbir yerde askere tam ihtiyacı olanlar verilmiyordu. Tümen, alay, tabur komutanları iaşe ile uğraşamıyor; bütün bu önemli işler görevlisine havale edilmiş bulunuyordu. Diğerlerine göre daha düzenli olan topçular bile gıdalarını üçte bir derecede eksik alıyorlardı.

Mart 1915'te ordunun % 45,5'i hastalanmış ve bunların % 24'ü ölmüştür. Ordudaki ölümler iaşe mevcudunun % 11'ini bulmuştu. Salgın hastalıklar; kara humma, lekeli humma, dönüşlü humma ve dizanteri gibi öldürücü başlıca dört hastalıktan ibarettir. İstatistiklerde nezle salgını gösterilen vak'alar ya lekeli humma veya dönüşlü humma idi. Kara hummalıların büyük bir bölümü de lekeli humma vak'asıydı.

Marttaki salgın hastalıklarda 8381 asker hastalanmış (hastahanede yatanların 21,6'sı) ve bunlardan 3288 kişi ölmüştür. (Bütün ölümlerin % 35,5'idir.) Ordu Sağlık Başkanlığına gelmiş olan Doktor Tevfik Salim (Sağlam)'in raporuna göre lekeli hummaya yakalananların % 53'ü, kara hummalıların % 52'si, dizanterililerin % 37,6'sı, dönüşlü hummaya yakalananların % 29'u ölmüştür. Bütün hastalıklar, iaşe, barınma, giysi eksikliğinden meydana geliyordu. "Orduyu yıkan bulaşıcı hastalıklar değil, askerin yokluk ve açlık içinde kalmasıdır." Askerin, eksik verilen ihtiyaç maddelerine dayanıklılığını görenler, bu durumun uzun süre devam edeceğini sanmışlardır. Hastahaneye yatanların bir deri bir kemik kalmış görüntüleri de buna şahittir.

Bir ordu, bir yere gidince o memleketin sağlık durumunu araştırarak bulaşık yerleri kordon altına aldırmalı, güzelce temizletmeden içeriye asker sokmamalıdır. Memlekette bulaşık yerleri barış zamanında belirleyerek temizletmek, sağlık araç ve gereçlerini hazırlatmak, harekât emirlerine sağlık emirlerini de katmak gerekmektedir.

Özetlersek sağlık işleri yolunda gitmemiştir. Aşılar zamanında uygulanmamış, bulaşık çevre, giysi, iaşe ve barınma bozukluğu hastalıkları doğurmuştur. Bu eksik, başta komutanlar olmak üzere sağlık heyetinin, levazımın el birliğiyle yapacakları görevlerdir. Bu işler görülmezse bir ordu ne harp eder ne de başarı kazanabilir.

Sarıkamış'tan sonra ordu döküntüleri yarı ölü hâle gelmişti. Bu durumu, yeni ordu komutanı Mahmut Kâmil Paşa ile Ordu Sağlık başkanlığına yeni atanan Doktor Tevfik Salim (Sağlam) düzeltmeye giriştiler. Birçok ihmal ve eksikle savaşmaya başladılar. Tifüsün geçiş sebebi bittir. Bitin kaldırılması için askerin temiz olması gerekliydi. Subaylar bit mücadelesi yaptılar.

Geri ile ileri arasında bir insan seli vardı. İleriden geriye yaralılar, hastalar; geriden ileriye ikmal askeri gidiyordu. Fakat bunlar kıt'alarına varmadan yolda hastalanıyorlardı. Bunlar için yollarda sağlık yardım istasyonları yapıldı.

Hastahaneden çıkanları prevantoryumlara[493] gönderip kuvvetlendirmek, menzillerde beslemek gibi tedbirler alındı. Kışın bazı zorunlu nakliyat oluyordu, bu da askerin dökülmesine sebep oluyordu. Suşehri - Zara arasında Karabayır'da fırtınalar çok olduğundan, kışın burada yakalanan insanlar donardı. Buna karşı bu gibi tehlikeli sahalarda tipinin etkileyemediği kuytu yerlerde sığınaklar yapıldı. Askerler bu civarda yolda giderken tipiye yakalansalar bile sığınaklarda toplanırlar, ısınırlar, bora geçtikten sonra yollarına devam ederlerdi. Bu şekilde tehlikeli boyunları, belleri aşarak kayıptan kurtulma imkânı bulunmuştu.

Sıhhî mücadeleleri özetlersek, lojistik destek merkezlerinin düzenlenmesi, doktorların artırılması, geriye hastayı gönderirken nakliye araçlarının, sağlık yardımı istasyonlarının, sığınakların düzenlenmesi ve ilâçların temini gerekli olduğu gibi, özellikle bütün askerî binalarda, asker barınan köylerde, hastahanelerde, askerlerin elbiselerindeki biti temizleme mücadelesi yaparak çok çabuk yayılan salgının önünü almaya uğraşılıyordu.

1916'da 3 ncü Orduda, Erzurum'dan geri çekilirken ve Of taarruzunda iki defa kolera salgını meydana gelmiştir. 1638 hastadan 1048'inin ölümüne sebep olmuştur. Ordu Sağlık Başkanı Doktor Tevfik Salim (Sağlam) tarafından alınan tedbirler sayesinde, hastalık büyük kayıplara meydan vermeden ortadan kaldırılmıştır. 5 nci Kolordu Bakteriyoloğu Doktor Hulusi (Behçet) Beyin bu konudaki hizmeti de önemlidir. Of saldırısının arifesinde cepheye gelen 9 ncu Tümen koleraya yakalanmıştı. Rusların taarruz hazırlıklarının önüne geçmek için hemen hareket etmek gerekiyordu. Hasta olan tümenin, diğer tümenlere karıştırılması ise bütün orduda yeni bir salgına ve birçok kayba sebep olacaktı. Buna karşı, Hulusi Bey (Behçet) gece

[493] Prevantoryum: Vücutlarına verem mikrobu girmesine rağmen henüz hastalığa yakalanmamış zayıf kimselerin, vereme yakalanmalarını önlemek amacıyla bakıldıkları sağlık kurumu.

gündüz çalıştı. Nakliye aracı aradı ve tümeni temiz olarak tam zamanında cepheye yetiştirdi ve Of darbesini vurmak konusunda orduya büyük yardım da bulundu.

Üçüncü Bölge ve 3 ncü Ordu Komutanlıklarında bulunduğum 1916, 1917 yıllarına ait sağlık ile ilgili bazı istatistikler elde etmiştim. Özellikle 3 ncü Ordunun dört yıllık sağlık vukuat cetvelinde inceleme yaptım. Bunlardan şu sonuçlar çıkarılmıştır:

1916'da Bayburt taarruzundan önce Üçüncü Bölge mevcudu 1212 subay ve 35.362 muharip askerden ibaretti. Geri çekildikten ve cephede sükûnet meydana geldikten sonra Üçüncü Bölge mevcudu 24.551 askere düşmüş ve 11.000 kayıp verilmişti. Asker kaybı 1/3 olduğu hâlde, 608'e ulaşan subay kaybı yarı yarıya bulunuyordu. Bu da subayların görevlerini yapmak konusunda askerlere örnek olduklarını kanıtlamaktadır.

3 ncü Ordunun dört yıllık sağlık istatistiklerinin incelenmesinden anlaşıldığına göre, ortalama 112.000 asker mevcudunun dört yılda hastahaneye giriş sayısı 689.959'a tamamlanmaktadır. Her askerin yılda bir buçuk defa hastahaneye girdiğini ve ortalama ordu miktarının % 12,5'inin hastahanelerde olduğunu göstermektedir.

1917 yılında büyük harekât olmadığı için, hasta oranı ordu iaşe mevcudunun % 10'unu aşmıyordu ve bu hastaların % 15'i ölüyordu. Hastahaneye giren hastaların % 11'ini yani 60.983 askerî yaralılar oluşturuyordu. Askerleri, savaştan çok hastalıkların yıprattığı anlaşılıyor.

Dört yıllık sağlık ile ilgili istatistiklere göre, hastahanelerdeki ölümlerin toplamı 128.698 askere çıkıyordu. Bu da bütün hastahanelerde yatanların % 18,6'sını teşkil ediyordu. Bunlara büyük salgınlar dâhildir. Hasta olarak toplam 66.028 asker hastahaneye girmiş ve bunların 23.607'si ölmüştür. Bu da yaralıların % 35,2'sine karşılık gelir. Bulaşıcı ve salgın hastalıklardan ölenlerin sayısı, toplam ölümlerin % 18,3'ünü oluşturuyor ki Doktor Tevfik Salim (Sağlam) Bey raporunda yazdığı gibi orduyu salgın hastalıklardan çok adi hastalıklar bitirmiştir. Bunda elbise, iaşe ve barınma eksikliğinin büyük etkisi olduğuna en birinci delil, en durgun hâllerde bile ölümlerin kışın çok, yazın az olmasıdır.

DİZİN

Abağa, 43, 89
Abasiyef, 60
Abbasyef, 102, 129, 130
Abdi, 102
Abdülkadir Bey, 66, 67, 68, 69
Abdülkerim Paşa, 63, 88, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 117, 118, 124, 140, 146, 147, 156, 170, 248
Abdülmecit Bey, 41
Acara, 81
Adamof, 7, 166, 167, 249
Adana, 27, 113, 167, 249, 307
Aden, 20
Adilcevaz, 82, 89, 95, 97, 101, 103, 104, 127, 238
Afganistan, 14, 15, 45, 46, 85
Agapetros, 128
Ağaçbaşı yaylası, 193
Ağaçlı, 275
Ağadeve, 102
Ağba dağı, 165, 170, 189, 202
Ağnas, 173
Ağnavut, 93
Ağoşin, 204
Ağrı, 13, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 41, 48, 57, 60, 67, 68, 69, 80, 82, 95, 98, 100, 101, 102, 103, 310
Ağvanis, 162
Ağviran, 38, 51, 67, 172, 173, 174
Ağzıaçık, 121
Aha, 126
Ahali Tabyası, 120
Ahalik, 59
Ahıska, 225, 239
Ahilkelek, 239, 242, 243
Ahisor, 87, 88, 93, 94
Ahisor tepesi, 87
Ahisor yaylası, 87, 88, 93
Ahlat, 91, 92, 95, 96, 104, 127
Ahmet Fevzi Paşa, 40
Ahmet İzzet Paşa, 139, 150, 151, 152, 156, 159, 162, 169, 201, 220, 227, 230, 231, 244, 248
Ahmet Şah, 108
Ahpuns, 171, 172
Ahsunk, 205, 206
Ahtalar geçidi, 30, 98
Ahu dağı, 149, 175
Ahu tepesi, 175
Akbaba, 56, 165, 237
Akçaabat, 179, 184
Akçahisar, 169
Akçakale, 90, 307
Akdağ, 86, 94, 170, 176, 179, 180, 185, 193, 194, 199, 200, 201, 237
Akdamar adası, 237
Akdamar iskelesi, 236
Akıstafa, 57
Akkilise, 72
Akkirman, 44, 256, 265
Akkoyunlu, 192, 198, 200
Akmezar, 52, 55, 61
Aksaray, 249
Akşehir, 249
Aktaş, 48, 162, 175, 180, 188, 201
Alabalık, 86
Alacağ, 121
Alagöz, 36, 48, 104, 242, 243
Alakilise, 37, 52
Alamelek, 214
Albay Bahattin, 181, 183, 200, 204, 206, 220
Albay Hacı Hamdi, 136
Albay Mehmet Ali, 93
Albay Sabri, 161, 206
Albulas, 206
Aleksan komu, 202
Aleksiyef, 141, 166
Ali Rıza, 27, 37
Aliçeyrek, 37, 60, 68
Alisofu, 53, 56, 57, 58, 62
Allahüekber dağları, 49, 51, 52, 53, 55
Almanya, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 45, 48, 86, 127, 138, 167, 168, 230, 231, 233, 234, 237, 239,

257, 265, 274, 275, 280, 287, 288, 292, 301
Almışka, 205, 206
Alparslan, 176, 181
Alsace Lorrain, 168
Altın Hüseyin, 159, 160
Altınbulak, 60, 63, 66
Altıntaş, 169, 173, 175, 176, 177, 181, 185, 204
Altunan, 83, 99
Altunbulak, 61
Alucra, 165, 234, 298, 302, 312
Amanos, 306, 307
Amasra, 257, 260, 266
Amasya, 209, 246
Amberköy, 153
Amerika, 11, 20, 51, 231
Amiral Eberhardt, 141, 147, 148
Amiral Kolchak, 233, 287
Amiral Lorey, 265, 288
Amiral Sör Arthur Calthorpe, 244
Amiral Souchon, 9, 14, 17, 28, 67, 75, 259, 263, 265, 268, 273, 276, 284, 288, 290, 293
Ammare, 107
Anadolu Kavağı, 296
Anafartalar, 110, 131, 135
Anakria, 281, 282, 284
Anamur burnu, 249
Antalya, 248
Antranik, 240, 241, 243
Anzarya Hanları, 177
Anzova, 82
Arabistan, 167
Araklı, 149, 173, 192, 200
Aralık, 4, 10, 12, 15, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 64, 65, 72, 73, 88, 110, 126, 128, 131, 135, 179, 181, 220, 227, 229, 237, 238, 244, 245, 255, 264, 265, 266, 267, 278, 284, 290, 292, 316
Aras, 13, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 57, 62, 63, 71, 82, 115, 116, 117, 118, 119, 127, 146, 245, 250
Ardahan, 12, 14, 15, 27, 47, 49, 55, 56, 58, 60, 63, 66, 68, 71, 80, 81, 225, 229, 231, 239, 244, 245, 249, 266
Ardanuç, 63
Ardasa, 209, 210, 211, 215, 225
Ardaşa, 210
Ardı, 35, 48, 69
Ardos, 31, 35, 50, 56, 58, 68, 69, 71, 86, 87, 115, 126
Ardoşin, 303
Arduç, 208
Arhavi, 47, 80, 82, 104, 126, 294
Arıburnu, 110, 131, 135
Arıkom, 237
Arif Bey, 74, 316
Arnavutluk, 85, 167, 168
Arpalı Tepe, 192
Arsin, 279
Artvin, 30, 40, 41, 58, 67, 80, 81, 82, 87
Arvans, 204, 206
Astara, 242
Aşkâh, 211
Aşkale, 125, 130, 135, 169, 188, 189, 207, 294, 305
Aşpişen, 87
Ave, 296
Avise, 212
Avliyana, 212, 218
Avlu, 187, 200
Avni Paşa, 81, 171, 229
Avrupa, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 45, 46, 79, 110, 112, 118, 132, 135, 140, 141, 234, 304
Avusturya, 6, 7, 8, 9, 10, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 48, 65, 108, 167, 168, 236, 237, 265, 278, 284, 288, 292, 308
Aytabya, 188
Azak, 14, 37, 42, 256, 279
Azak denizi, 256
Azakpur, 235, 237
Azap, 19, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 44, 49, 52, 55, 68, 69, 71, 72, 104, 113, 115, 116, 117, 121,

125, 126, 129, 130, 131, 135, 143, 152, 169, 252, 275, 316
Azerbaycan, 14, 25, 29, 32, 42, 44, 49, 57, 65, 71, 79, 80, 83, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 95, 103, 109, 114, 115, 128, 142, 145, 146, 153, 240, 241, 242, 245, 249, 250
Aziz Samih, 4, 27, 47, 53
Aziziye Tabyası, 120
Bacirge, 90, 129
Badicivan, 33, 34, 69, 87
Bağalı, 190
Bağçe, 237
Bağçecik, 192
Bağdat, 3, 44, 45, 46, 68, 69, 84, 85, 86, 87, 94, 108, 110, 111, 127, 130, 132, 143, 144, 145, 146, 166, 234, 236, 240, 241, 242, 243, 245, 249, 250, 295, 307, 308, 316
Bağırpaşa, 162, 165, 205
Bahattin Paşa, 161, 217
Bahattin Şakir, 27, 40, 80, 81, 82
Bahçe, 103, 307
Bahçecik, 50
Bahsi, 148, 172
Bahtlı, 165, 179, 180, 181, 182, 183, 201, 224
Bahtlı dağı, 165, 179, 182, 183
Baki Bey, 4
Bakû, 10, 15, 16, 20, 28, 46, 65, 70, 241, 242, 243, 244, 245, 249, 250
Balahor, 191, 205, 206, 207, 212, 223
Balçık, 284
Baliköy, 194
Baltacı deresi, 147
Bandemil, 191, 206, 207
Bane, 142
Baratof, 30, 31, 32, 56, 61, 62, 64, 68, 98, 101, 102, 103, 109, 110, 130, 135, 142, 143, 144, 145, 146, 215, 236, 249, 310
Bardız, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 69, 72, 73, 115
Bardız geçidi, 52, 61
Bargiri, 42, 43, 89, 90, 98, 100, 300
Basarabya, 10
Başhan, 157, 216
Başkale, 42, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 305
Başköy, 31, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 61, 62, 63, 69, 98, 101, 147, 151, 160, 161, 187, 188, 200
Başovacık, 83, 92, 120
Batum, 12, 15, 16, 25, 26, 27, 29, 40, 42, 44, 49, 55, 56, 66, 81, 109, 143, 147, 231, 238, 239, 240, 243, 244, 245, 249, 256, 266, 267, 269, 277, 279, 281, 282, 309, 310
Bayazıt, 26, 30, 31, 43, 90, 100, 239
Bayburt, 61, 69, 87, 127, 131, 135, 136, 139, 140, 142, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 161, 165, 166, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 185, 188, 190, 191, 195, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 211, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 238, 247, 275, 276, 294, 295, 305, 306, 309, 310, 311, 315, 319
Bedrevans, 36
Belçika, 4, 16, 168
Beldesor, 126
Belican, 103, 155, 158, 160, 218, 237
Belican dağları, 103
Benderbuşir, 108
Bendkanis deresi, 237
Bercent, 108
Berhman, 30, 32, 39, 40, 48, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 69, 70, 71
Berlin, 12, 15, 17, 27, 168, 222, 228, 249, 274
Berta, 63
Beykoz, 271
Beypınarı, 178

Bi'ru's-sebi', 221
Bicar, 242, 243
Binbaşı Abdullah, 304
Binbaşı Arif Hikmet, 304
Binbaşı Halit, 169, 232
Binbaşı Hilmi, 59
Binbaşı Şevket, 130
Bingöl, 68, 71, 108, 129, 130, 136, 137, 138, 140, 150, 154, 155, 156, 158, 160, 161, 162, 245, 247, 299, 303
Bitlis, 13, 27, 28, 29, 41, 83, 88, 90, 91, 92, 96, 109, 122, 126, 127, 129, 130, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 153, 154, 156, 157, 166, 169, 215, 216, 218, 235, 236, 247, 249, 300, 303, 305, 308, 310, 311, 316
Bitlis gediği, 99
Bob, 130
Boğakale, 93, 94
Boğalı, 177, 192
Boğlan, 136
Boğlan gediği, 155, 156, 157, 237
Bolu, 65, 246, 247
Borçka, 37, 40, 66, 80
Borjum, 60
Boşik, 100
Boyalı, 63
Bozat, 56
Bozcaada, 167
Bronzart, 5, 6, 7, 8, 17, 265
Budapeşte, 166, 228
Bulanık, 29, 91, 96, 103, 129
Bulgar çayırı, 302
Bulgaristan, 5, 8, 10, 17, 20, 21, 79, 110, 140, 167, 258, 263, 276, 284, 285, 293
Burjum, 310
Burnaz, 204
Bükretof, 52, 55, 58, 59, 69
Bülbüloğlu, 213, 214, 215, 232
Bülbüloğlu Hanı, 213, 214, 232
Büyük Çay, 160, 161
Büyüksu, 161
Cafer Ağa, 235
Cafoğlu, 217, 224
Camal dağı, 165
Canboğul, 214, 215, 217
Canboğul tepesi, 215
Canviren, 171, 172
Cebice, 147, 165, 206, 211, 237
Cemal Paşa, 9, 12, 167
Cemil Cahit, 181, 190
Cenderek, 172, 173
Cendirek, 172
Cerablus, 304, 307
Cevizlik, 149, 178, 189, 190
Ceylanpınar, 29, 307
Cezayir, 20
Ciceyrek, 58
Cicim, 81
Ciharı, 37
Cilasor, 171, 174
Cizre, 127, 167, 247, 307, 308
Corsan, 160
Coşan, 202, 204
Cöcke dağı, 206
Culfa, 57, 66, 90, 239, 240, 241, 242, 309, 310
Çakırbaba dağı, 55
Çakırgöl dağı, 165
Çakmak, 34, 104
Çakmaktepe, 216
Çakmanis, 173, 198
Çaldıran, 29, 90
Çalyakra, 276
Çamağıl suyu, 180
Çamlıtepe, 217
Çamurludağ, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 69
Çanakçı deresi, 216, 217, 219
Çanakkale, 3, 5, 10, 14, 15, 18, 20, 64, 75, 79, 84, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 135, 140, 143, 161, 166, 167, 171, 175, 225, 226, 270, 271, 272, 273, 274, 284, 289, 292, 315
Çanakkale Boğazı, 284
Çanlıkilise, 303
Çardaklı, 69, 72, 152, 224, 297, 298, 299
Çarpurh, 154, 301
Çarsancak, 232
Çarşamba, 150, 233
Çaşut taşı, 210

Çatak, 50, 155, 156, 159
Çatalca, 6, 12, 14, 159, 176
Çatalkaya, 180, 189, 193
Çataltepe, 186, 194, 204
Çatma, 158
Çavuşludere, 212, 214, 215
Çayeli, 127
Çelingez, 202
Çemen dağı, 160, 162, 165, 212, 213, 214, 217, 221, 222, 224, 248, 295
Çemişgezek, 159
Çengelgedik, 30
Çerkezköy, 52, 53, 55, 56, 59
Çerme, 170
Çermik, 56, 59, 63, 65
Çermiksu, 33, 34, 35, 87, 88, 92, 94
Çermit, 189
Çernezobof, 249
Çernozobof, 43, 44, 57, 90, 141, 145
Çıtak, 49, 50, 57, 59, 60, 66, 71, 72, 219
Çıtakkilise, 214
Çifteköprü, 212
Çifteler, 202
Çilhoroz, 55, 59, 65, 72, 215, 295, 298
Çilligöl, 39, 68, 71, 104, 116, 155, 156, 158, 235, 303
Çilligöl dağı, 39, 68, 71, 104, 116
Çilligöl tepesi, 155
Çimen dağı, 212
Çivril, 249
Çobandede, 27, 33, 121, 122, 123, 124
Çokarohsa, 193
Çorak, 177, 207
Çoris dağı, 162, 237
Çorşhane, 212
Çoruh, 14, 26, 41, 56, 58, 81, 82, 84, 122, 126, 136, 139, 140, 146, 148, 149, 150, 152, 165, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 181, 184, 185, 186, 187, 197, 198, 199, 200, 201, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 220, 232
Çoşan, 204
Çölemerik, 237
Çuh, 42
Çukurçemen, 230
Çukurova, 113, 143, 166, 249
Çullu, 32, 33
Çürükksu, 239
Çürüksu, 239
Dağıstan, 15, 45, 46, 109, 244
Dağnik, 235
Dakir, 72
Danişment, 217
Danzut, 148, 171, 172, 174, 187, 199
Danzut köyü, 148
Darboğaz, 232
Dazlak yayla, 94
Deli Petro, 11
Deliabbas, 236
Demirbaş Charles, 11
Derbent, 15, 31, 242
Derbesiye, 307, 308
Dereköy, 219
Deveboynu, 121, 225
Devletabâd, 296
Devredağ, 92, 93, 94
Dicle, 3, 45, 92, 137, 138, 242, 307, 308
Diktaş, 193
Dilman, 43, 82, 89, 90, 240, 241, 242
Dimlek, 160, 161
Dincik, 198, 200
Dinçik, 180, 189
Dinyester, 10, 167
Dir, 88, 129
Divik, 55, 56, 59, 62, 72
Diyadin, 13, 28, 29, 30, 31, 32, 82, 98, 310
Diyale, 230, 301
Diyale nehri, 301
Diyarbakır, 67, 68, 75, 83, 136, 137, 138, 139, 143, 150, 167, 234, 249, 299, 305, 307, 308, 316, 317
Dobruca, 289

Doğu Beyazıt, 29
Doğubayazıt, 98, 100, 101, 138
Dolangez, 121, 123
Dögert, 58, 67
Dumanlıdağ, 165, 187, 188
Dumanoğlu komu, 177, 178, 179
Dumlu, 122, 123, 225
Dunaburg, 237
Dunstervil, 242
Dunstorvil, 250
Durgut köyü, 102
Eberhardt, 147, 148, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 285, 286, 287
Ebulbahar, 235
Ecmede, 209
Edirne, 20, 45, 159, 228
Eğerbeli, 215, 217
Ekrek, 31, 33, 37, 48, 54, 87, 88, 93, 94, 115
Eksinoğrat, 284
Ekşerho, 200
Ekşi yaylası, 189
Eladen, 300
Elazığ, 139, 150, 161, 299, 303, 305
Eleşkirt, 29, 31, 32, 66, 100, 102, 115
Elmaçukuru, 214
Elmalı, 150, 157, 165, 170, 178, 185, 187, 188, 189, 200, 211, 212, 302, 303
Elmalı suyu, 150
Elmeşka, 178
Emrekom, 31, 34, 35, 50, 51
Endihor dağı, 213
Enez, 167
Engice, 202, 203, 206
Engice dağı, 202, 203
Engizok, 160
Enkice dağı, 139
Enver, 5, 7, 18, 27, 29, 32, 36, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 74, 75, 90, 96, 108, 112, 125, 143, 144, 151, 158, 161, 169, 183, 199, 218, 222, 224, 225, 240, 241, 248, 249, 250, 265, 268, 276, 283, 288
Enver Paşa, 5, 7, 18, 27, 29, 32, 36, 40, 41, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 74, 75, 85, 90, 96, 108, 112, 125, 143, 144, 151, 158, 161, 169, 183, 199, 218, 222, 224, 225, 240, 241, 248, 249, 250, 265, 268, 276, 283, 288
Enzeli, 109, 242, 243, 310
Erciş, 31, 89, 95, 98, 100, 128, 240, 249, 305
Ercük, 157
Erdebil, 243
Ereğli, 257, 263, 269, 271, 288, 304
Erik dağı, 162, 236, 237
Erik dere, 237
Erikbeli, 211
Erivan, 26, 30, 41, 57, 90, 169, 239, 250, 309
Erkanjel, 310
Erkel, 179, 180
Erkinis, 87, 93, 104, 122
Ernis, 310
Ersinek, 51
Erzani, 187, 188
Erzincan, 27, 36, 61, 62, 65, 69, 88, 113, 131, 136, 139, 141, 146, 147, 149, 152, 160, 165, 169, 170, 171, 179, 195, 203, 204, 207, 211, 212, 213, 218, 221, 222, 223, 224, 227, 228, 230, 232, 233, 234, 237, 238, 247, 248, 249, 283, 294, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 310, 311, 315, 317
Erzincan ovası, 165, 297, 300
Erzurum, 6, 9, 12, 13, 14, 18, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 58, 59, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 81, 82,

83, 84, 85, 86, 87, 88, 93, 94, 96, 99, 101, 109, 111, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 152, 155, 165, 166, 169, 170, 171, 187, 188, 189, 193, 197, 199, 207, 211, 214, 218, 222, 225, 227, 228, 232, 234, 238, 239, 244, 246, 247, 248, 252, 255, 263, 267, 275, 294, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 308, 310, 311, 315, 316, 318
Esat Paşa, 240
Eseli, 216
Eski Cami, 213, 216
Eskiçemen, 160
Esmer, 41, 102
Esmer geçidi, 102
Espiye, 229, 311, 312
Eşek Meydanı, 62
Eşekilyas, 48
Everek, 204
Evon, 300
Fahribaba tepesi, 235, 236
Faik Paşa, 157, 158, 159, 161
Falkenhayn, 6, 10, 11, 17, 18, 20, 112, 135, 221, 313
Fars, 160
Fatsa, 150, 219, 225
Fazıl Paşa, 32, 44
Felluce, 307
Fem, 151, 185, 187, 245, 301
Fevzi Paşa, 222
Fevzipaşa, 306, 307
Fırat, 147, 150, 152, 165, 170, 171, 179, 184, 187, 188, 201, 202, 204, 205, 210, 211, 213, 220, 221, 307, 308
Fırat nehri, 147, 150, 213
Filistin, 107, 113, 162, 166, 167, 221, 236, 237, 243, 249, 250, 304, 313
Finolar, 237
Firanse, 207
Fol, 180, 203, 210, 218
Foşe, 193
Fransa, 6, 7, 11, 14, 20, 21, 25, 120, 140, 166, 167, 168, 234, 248
Gagard, 191
Galara burnu, 294
Galatalı Şevket, 147, 151, 193, 209, 232, 245
Galiçya, 11, 16, 20, 112, 135, 143, 166, 167, 231, 234, 284, 288
Galip Paşa, 59, 69
Gamarik, 232, 235
Gâvur dağları, 122
Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 12, 74, 121, 123, 230, 316
Gaziantep, 249, 307
Gazik, 108, 161
Gazze, 221, 231, 236
Gedek dağı, 216, 219
Gelibolu, 3, 79, 84
Gelinpertek, 209, 210
Gelmürü, 298, 299
Gence, 229, 240, 242
Genç, 16, 136, 162, 303
General Céraille, 166
General Jablotschkin, 196
General Kres, 239, 241
General Marsen, 227
General Moltke, 6, 8, 10
General Nivel, 167
General Schwartz, 225
General Townshend, 64, 86
General Vorobyef, 155
Gevar, 90
Gez, 121, 124
Gilan, 242
Girekol, 100
Giresun, 18, 19, 27, 44, 67, 80, 126, 139, 176, 194, 195, 214, 229, 231, 233, 263, 264, 275, 278, 286, 287, 291, 294, 297, 298, 306
Girman, 108
Girs, 7
Goltz, 4, 10, 11, 18, 20, 110, 130, 138, 144, 292
Gonip, 62, 241
Gono deresi, 193

Gonor, 193
Gorgora, 202
Gorlice, 18
Gospodyos manastırı, 193
Göl dağı, 81
Göldağ, 63
Göller dağı, 71
Göllerçili, 162, 237
Görele, 214, 216, 218, 294, 297
Göynük çayı, 153, 157
Göynük ovası, 295, 299, 300
Göynük vadisi, 295, 299
Graf, 130
Graf Kayne, 108
Grandük Nikola, 4, 64, 109, 110, 143, 166, 193, 196, 198, 199, 206, 231, 281, 287, 294
Guze, 4, 28, 48, 51, 53, 65, 66, 70, 71, 73, 100, 104, 117, 118, 171, 194, 223, 233, 247, 248
Güldar, 158, 159
Gülli, 213
Güllübağdat, 115, 116
Gümrü, 58, 70, 79, 98, 229, 239, 244
Gümüşhane, 25, 139, 149, 152, 155, 165, 169, 170, 174, 178, 190, 191, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 218, 220, 223, 298, 303
Gümüşkihan, 149, 193, 194
Gündüz, 103
Güneytepe, 123
Gürcistan, 15, 20, 21, 28, 70, 229, 245, 281
Gürcü boğazı, 13, 31, 36, 71, 120, 121, 122, 123, 124, 225
Güvende pazarı, 216
Güzelbaba dağı, 103, 104
Hacı Hamdi, 103, 128, 136, 146, 170, 171
Hacı Hamdi Bey, 146, 170
Hacı Ömer, 33
Haçkiri, 170, 189
Haçköy, 151
Hafız Hakkı Paşa, 14, 16, 17, 40, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 74, 75, 85, 99
Haldizen, 165, 180, 185, 186, 191, 193, 194, 195
Haldizen dağları, 165
Halep, 68, 90, 96, 112, 113, 135, 150, 169, 236, 237, 248, 304
Haliç, 276, 280, 286
Halifan, 158, 159, 162
Halikan, 155
Halil Bey, 44, 45, 89, 92
Halit Bey, 58, 80, 81, 82, 122
Halyaz, 12
Hamamlı, 62
Hamas, 51, 61, 66
Hamdi Bey, 222
Hamidiye, 85, 94, 178, 256, 257, 259, 261, 263, 264, 266, 267, 268, 270, 271, 273, 274, 292, 306
Hamit, 217, 230
Hamsiköy, 255, 305
Hamur, 41, 42, 89, 103
Hamurgân, 148, 172, 173, 174, 277, 278
Hamurya, 186
Hamzekan, 100
Hanasur gediği, 104
Hanik, 42, 95
Hanikin, 135, 144, 145, 295, 296, 301, 308
Hanke, 179, 180
Hankin, 108, 130
Hano, 98
Hanposta, 58
Hanpostası, 61
Hanzorik, 93
Hanzuri, 214
Harabe, 157, 158, 162
Haran, 36, 37, 39, 71
Harapkale, 51, 67
Harçlı, 35, 71
Harmankolu, 194
Haros, 179
Haroti, 204
Harput, 83, 137, 138, 139, 143, 150, 151, 153, 155, 156, 225, 231, 232, 245, 249, 307, 317

Harşit, 208, 216, 219, 223, 225, 229, 297
Hart, 150, 152, 190, 191, 192, 193, 200, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 215, 220, 311
Hasan İzzet Paşa, 12, 13, 15, 18, 27, 28, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 47, 48
Hasan Vasfi, 57, 59
Hasankale, 13, 27, 30, 31, 32, 33, 35, 68, 69, 72, 82, 87, 117, 119, 120, 122, 125, 127, 130, 137, 140, 247, 305, 316
Hasot, 214
Haşka yaylası, 178, 179, 180, 184, 188, 190, 191, 195
Haşya, 206
Hatha, 86
Hatırpazar, 192
Haydarabâd, 310
Haydari boğazı, 83, 125
Haydarpaşa, 130, 169
Hayik, 210
Hazar, 14, 46, 80, 107, 108, 109, 234, 240, 241, 242
Hazar denizi, 15
Hedik, 62, 65, 66, 67
Hemedan, 3, 110, 143, 144, 145, 215, 230, 241, 242, 243, 296, 308
Herat, 108
Hertev köyü, 316
Heşto, 100
Hınıs, 37, 96, 103, 109, 111, 123, 124, 127, 129, 154, 238, 248, 299, 300, 302, 303, 304, 305
Hızardere, 39
Hızır Nebi, 177, 178, 193, 194, 200, 204
Hindenburg, 14, 20, 28
Hinderburg, 20
Hindi, 206
Hindistan, 14, 17, 18, 85
Hodoçür, 26
Hon, 162
Hopa, 27, 37, 40, 80, 81, 126, 268
Hopik, 232
Hopus, 206
Horasan, 13, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 48, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 69, 82, 104, 115
Horhor, 93, 94, 160
Horlar dağı, 208, 209
Horoz dağları, 165, 178, 184, 207, 211
Hortik dağı, 165
Hortokop, 149, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 203, 204, 205, 207
Horum, 30, 35, 37, 39, 56, 59, 67
Horum dağı, 60
Horumulya, 35, 36
Horyan, 173, 193, 200
Hoso, 211
Hoşap, 35, 36, 38, 235
Hot, 61, 87
Hoy, 29, 43, 57, 66, 89, 239, 241
Hozat, 137, 158, 159, 232
Höbek, 147, 170, 179, 204, 205
Höbek dağı, 147, 170, 179, 204, 205
Höyük, 121
Höyükler, 27, 28, 29, 31, 32, 67, 68, 121, 122
Hulusi (Behçet) Bey, 228, 318
Hüseyin Bey tepesi, 93
Iğdır, 26, 29, 30, 173, 239
Ilıca, 50, 83, 99, 125, 171, 185, 187
Irak, 3, 4, 14, 20, 32, 44, 64, 85, 86, 93, 107, 109, 111, 112, 113, 127, 130, 142, 144, 146, 166, 167, 230, 231, 236, 237, 248, 249
Isfahan, 108
Islahiye, 295, 299, 306, 307
Işıklı tepesi, 165
Işkı, 35, 51
İd, 29, 30, 31, 34, 37, 38, 39, 40, 47, 48, 49, 67, 68, 71, 73, 82, 88, 93, 94, 99, 104, 126, 316
İeper, 16
İkindi tepeleri, 209
İkisu, 211

İlya dağı, 210
İmadiye, 167, 236
İmalı, 202, 204
İmar, 214
İmor, 215, 216
İmroz, 167, 292
İnce, 82, 86, 307
İncirli köyü, 210
İne köyü, 302
İngiltere, 7, 11, 20, 21, 64, 166, 167, 168, 234, 245, 248, 256, 288
İntelli, 307
İpsil, 180, 186, 187, 192
İran, 3, 4, 14, 15, 18, 26, 29, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 68, 79, 85, 86, 90, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 130, 135, 142, 143, 145, 146, 166, 167, 215, 230, 231, 240, 241, 242, 243, 244, 250, 295, 296, 302, 310
İskefye, 177, 186, 189, 194, 203
İskenderun, 113, 139, 143, 249
İskilip, 246
İskolta, 177
İslâmkotik, 49, 87
İslâmsor, 61, 65, 66
İslâmtursun, 214
İsmet Bey, 159
İspaha, 212, 221
İspir, 13, 26, 27, 31, 34, 51, 125, 130, 135, 136, 165, 170, 305
İstanbul, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 25, 27, 32, 41, 44, 45, 46, 60, 63, 66, 74, 75, 79, 80, 107, 112, 117, 120, 121, 125, 135, 140, 143, 147, 158, 166, 167, 168, 169, 176, 181, 219, 220, 233, 234, 240, 243, 244, 246, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 304, 305, 306, 308, 311
İstanbul Boğazı, 259, 263, 264, 266, 267, 270, 277, 285, 286, 293
İstera, 186
İstok, 198
İstomin, 30, 31, 33, 34, 37, 48, 50, 52, 53, 60, 62, 71
İsviçre, 168
İşhan, 30, 31, 37, 82, 87, 122, 170
İtalya, 11, 18, 20, 168, 236, 248, 249, 261
İzmir, 60, 74, 167, 168, 234, 249
İzmit, 9, 246, 247
İzoli, 161
İzonza, 112
İzrak, 237
Kabak tepe, 236
Kabantaşı, 194
Kaburga, 121, 124
Kaçalak tepesi, 172, 193, 194
Kaçkar dağı, 165
Kadı Celal, 52
Kafkasya, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 25, 28, 40, 48, 56, 58, 66, 74, 79, 83, 84, 85, 93, 98, 107, 109, 110, 111, 112, 118, 142, 167, 196, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 248, 249, 250, 251, 262, 282
Kagros, 300
Kağışna, 204
Kağızman, 13, 26, 29, 30, 31, 38, 51, 53, 55, 56, 58, 70, 71, 107, 137
Kahramanmaraş, 249
Kale, 28, 40, 67, 84, 86, 87, 151, 154, 169, 174, 208, 219
Kalebaşı, 210
Kaleboğazı, 26, 48, 49, 67, 68, 71, 94, 170, 199
Kaledere, 148, 165, 172, 173, 174, 175, 185, 187, 193, 194, 198, 201
Kaledere tepesi, 148, 165, 173, 174
Kaledibi, 211
Kale-i Bedirma, 219
Kalender, 52, 68

Kalenüma, 177
Kaliakra, 284
Kalur, 210, 212, 221, 302, 303
Kamişan, 158
Kân, 199, 200
Kanal, 17
Kanlı Kaya, 202
Kanlıkaya, 203, 204
Kanlıtepe, 60
Kantar, 160
Kapontaşı, 193
Kapuaçan gediği, 204
Kara Emin, 146
Kara Vasıf, 60, 69
Kara Yakup, 219
Karaahmetli, 219
Karaali, 91
Karaaptal, 186, 189, 190, 191, 193, 194, 200
Karababa, 161, 303
Karabağ, 14, 44, 243
Karabaş, 150, 151, 155, 156, 157, 160
Karabaş deresi, 150, 155, 156, 157, 160
Karabayır, 318
Karabıyık, 35, 83
Karaburun, 286, 287, 294
Karacakale, 235, 237
Karacaviran, 212
Karaçoban, 37, 103, 127
Karadağ, 12, 94, 104, 115, 116, 165, 167, 177, 178, 182, 184, 190, 191, 217, 219, 224, 229, 299, 302, 303
Karadeniz, 3, 6, 9, 10, 11, 14, 16, 20, 28, 29, 30, 38, 44, 79, 81, 84, 110, 111, 113, 114, 122, 136, 139, 140, 141, 143, 147, 150, 171, 172, 178, 206, 208, 209, 210, 215, 220, 229, 233, 236, 238, 249, 255, 256, 257, 258, 259, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 272, 275, 276, 278, 280, 281, 282, 283, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 305, 306, 312
Karadeniz Boğazı, 297
Karaderbent, 31, 33, 36, 42, 54, 58, 82
Karadere, 148, 149, 172, 173, 174, 175, 192, 193, 194, 195, 200, 279, 294
Karagöbek, 122, 123
Karagöz, 103
Karahamza, 55, 57, 60
Karakan Dağları, 296
Karakapan, 184, 187, 198, 207
Karakavan dağı, 208
Karakaya, 207
Karakilise, 63, 137, 239, 242
Karakoç, 158, 159, 160, 170, 171, 172
Karakol, 60, 213
Karakopan, 178, 179
Karaköprü, 128, 129
Karakurban, 241
Karakurt, 54, 55, 56, 58, 61, 66, 100, 107
Karamücek, 150
Karapınar, 87, 88, 92, 93, 94, 307
Karasu, 146, 147, 165, 169, 170, 171, 179, 180, 187, 188, 201, 203
Karataş dağı, 104
Karatepe, 214, 302
Karaurgan, 12, 30, 38, 39, 50, 51, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 69, 71, 111, 119, 120, 310
Karaz köyü, 125
Kargalık, 41
Kargapazarı, 71, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 150, 155
Kargın, 299
Karir, 156, 157, 216, 303
Karir dağı, 156, 157, 303
Karlankas, 210
Karmuç, 92, 96, 103, 154, 238, 300, 301, 302
Karpatlar, 18
Kars, 12, 15, 16, 26, 27, 30, 32, 38, 39, 40, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 69, 70, 71, 72, 73, 79, 102, 107, 118, 120, 121, 124,

141, 145, 194, 195, 225, 229, 231, 239, 244, 245, 249, 303, 304, 310
Kartalık, 150, 151, 158, 160, 218, 222
Kartalık tepe, 160
Kasrışirin, 108, 144, 295, 296, 301, 308
Kataro, 275, 280
Katavin, 103
Katavin dağı, 103
Katırtepe, 237
Kaurad, 17
Kavaklık, 100
Kavalşahap dağı, 237
Kavata limanı, 279
Kavlatan, 175, 188
Kavorna, 284
Kaynaş, 219, 229
Kayseri, 54, 64, 143, 220, 223
Kazan, 96
Kazıklı Hanları, 186, 192
Kazıklıhan, 186
Kazvin, 3, 108, 109, 144, 242, 249, 296, 310
Keçesor, 38
Kedek, 302, 303
Kefe, 256, 261, 269
Kelebek, 306, 307
Kelkit, 139, 152, 155, 160, 165, 169, 193, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 218, 220, 222, 223, 234, 237, 248, 295, 298, 299, 301, 302, 303
Keller, 306, 307
Kelvaris, 218, 219, 312
Kemah, 140, 170, 220, 223, 224, 232, 234, 297, 299, 302, 303
Kemahboğazı, 212, 213, 224
Kemer dağı, 165
Kenan tepe, 182, 185, 186, 201, 202, 204
Kenek, 213
Kengaver, 296
Kenzesor, 94
Kerç, 256, 259, 261, 267, 268, 282, 286
Kerç boğazı, 256
Kerdelhisar, 212
Kerek, 55, 56, 115
Kerek köyü, 55
Kerenski, 231, 234, 236, 237
Kertakom, 237
Kertan, 160
Kesmesur, 39
Keşiş dağları, 165
Kez, 205
Kezko, 190
Kılıçgedik, 41, 42, 66, 98, 100, 102, 103, 140, 162
Kılıçtarlasıdüzü, 165
Kınalıköprü, 185, 193
Kırandah dağı, 235, 237
Kıranhan, 233
Kırdabaz, 32, 34
Kırık, 37, 38, 51, 58, 172
Kırım, 10, 11, 28, 88, 120, 259, 263, 264, 265, 266, 267, 269
Kırklar dağı, 148, 165
Kırklar tepesi, 208, 209
Kırmaçek, 158, 160
Kısanta, 208, 209
Kısırkaya, 259, 287
Kızıl Çubuk, 188
Kızılağaç, 158
Kızılca, 51, 202, 203, 214
Kızıldağ, 87, 93, 94, 123
Kızılgüney, 178, 204, 205, 212
Kızılkilise, 52, 53, 59, 61, 71, 72, 118, 120
Kızılkürtüs, 178
Kızıloğlan, 165, 200, 201, 202
Kızıloğlan dağı, 165
Kızılrubat, 236, 301
Kızlarkale, 152
Kiğı, 68, 130, 136, 140, 150, 151, 155, 156, 157, 162, 170, 213, 215, 216, 218, 232, 236, 237, 245, 247, 303, 305, 311, 317
Kiğik, 87, 126
Kihdik, 86
Kik, 171
Kireçdağı, 92, 94
Kiremitli Tabyası, 120, 121
Kirint, 85, 144
Kirkor dağı, 300

Kirmanşah, 3, 85, 110, 112, 130, 131, 135, 143, 144, 296, 308
Kirvaz, 155, 156, 157
Kisha, 82
Kitchener, 143
Klafka deresi, 149
Kocaviran, 202
Kocot, 116, 117
Kocut, 39, 52, 68
Kokans, 209, 210
Kolaşe, 192
Kolat dağları, 165, 184
Kolbaşı, 151
Kolkandus, 194
Komancık, 159
Komasor, 39, 49, 71
Komik, 103
Komosor, 51
Komzon, 147
Konsur, 202
Kont Maternich, 288
Konya, 234, 248
Kop, 4, 72, 89, 91, 96, 97, 102, 103, 104, 127, 129, 136, 148, 149, 150, 152, 161, 165, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 193, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 220, 221, 224, 295, 300
Korcakor, 206
Kornes, 67, 68, 82, 86
Kortik, 153, 154, 155, 216
Kortik dağı, 153
Kortin, 217
Korucuk, 117, 118
Koskur, 171, 174
Kosor, 49, 51, 52, 60, 61, 62, 63, 65
Kosor boğazı, 49, 51
Kosra, 178
Koşa, 31, 33, 39, 49
Koşatepe, 35
Kotanan, 235
Kotar, 37
Kotik, 51
Kotmar, 87, 88
Kotola, 178, 179, 187
Kotur, 42, 43, 88
Kozahor, 87
Kozan, 229
Kozican dağları, 224
Koziçan tepesi, 115
Kozköy, 219
Kozlu, 170, 262
Kozma, 153
Köle, 100
Kömür, 213, 273, 274, 287
Köprüköy, 13, 19, 26, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 46, 66, 67, 87, 100, 101, 117, 118, 119, 238, 308, 310, 316
Kördemir, 93, 241
Körik, 158, 159
Körsan, 170
Köse, 165, 208, 209, 210, 221
Köstence, 258, 269, 271, 285, 286, 287, 289, 290
Köşk, 123
Köşmer dağı, 237, 303
Kötek, 30, 31, 35, 37, 38, 39, 47, 49, 52, 61, 66
Kötür Köprüsü, 147, 172, 204, 211
Kres Paşa, 112, 221
Kudüs, 3, 132, 221
Kulp boğazı, 153, 154
Kum, 108
Kurt Mahmut, 173, 187, 188
Kurugöl, 217, 224, 236
Kurutepe, 187, 193
Kuskunkıran, 91
Kuşa, 87
Kuşadası, 249
Kuşçu gediği, 241
Kut, 44, 108, 112, 144, 230
Kutu deresi, 232
Kûtü'l-amare, 64, 86, 110, 135, 143
Kuyulutepe, 214
Kuzey Afrika, 21
Küçük dere, 172
Kükürtlü, 39, 151
Kürk, 235

Kürtün, 212, 218, 219, 236
Lâlek, 172
Larscher, 4, 21, 64, 70, 73, 99, 103, 104, 112, 131, 132, 140, 184, 191, 228, 248, 251
Lâzaroskot, 282
Lenkeran, 16, 242
Leontief, 7
Liman Paşa, 5, 9, 75, 265, 268
Liman von Sanders, 5, 9
Limonsuyu Hanları, 177, 180, 190, 195
Liyahof, 58, 80, 81, 126, 127, 141, 147, 148, 149, 172, 173, 174, 189, 193, 276, 277, 278
Liyakof, 41
Liz, 91, 92, 96, 103
Lloyd George, 167, 168
Lord Grey, 7
Lori deresi, 206, 209
Lüksemburg, 168
Lüsünk, 204
Macaristan, 16, 21, 166, 168
Mackensen, 4, 284, 289, 290, 293
Macur, 205, 206
Maçka, 176, 182, 310
Maden, 204, 205, 223, 317
Maden Hanı, 204
Mador, 149, 165, 173, 177, 182, 190, 192, 193, 195, 224
Mağarcık, 62
Mahmut Kâmil Paşa, 69, 74, 85, 94, 96, 101, 112, 117, 125, 146, 247, 318
Makedonya, 20, 45, 63, 135, 284
Makriyal, 66, 267, 268
Maksutçuk, 61, 65, 66
Maksutuşağı, 232
Makû, 42, 239
Malaka, 178
Malakan komu, 61
Malakan yaylası, 52, 58
Malatya, 137, 139, 143, 151, 156, 249, 286, 307
Malazgirt, 37, 63, 82, 85, 86, 89, 94, 95, 97, 98, 100, 103, 104, 107, 127, 129, 161, 238, 252, 300
Malhas, 100
Mam, 206
Mamadik, 42
Mamadik gediği, 42, 43
Mamahatun, 130, 135, 136, 140, 146, 147, 149, 151, 152, 165, 169, 170, 172, 174, 177, 185, 187, 188, 189, 190, 192, 197, 200, 202, 203, 232, 234, 237, 238, 245, 247, 294, 299, 300, 301, 304
Mamure, 306, 307
Manastır, 14, 138, 176, 192, 200, 223
Manastırbükü, 219
Manisa, 234
Mans, 170, 206
Maraş, 139, 151, 167, 307
Mardin, 29, 307
Mareşal Conrad, 167
Marne, 14, 16, 233
Maryopol, 281
Masat, 165, 170, 171, 172, 174, 176, 179, 180, 185, 193, 194, 199, 200, 201, 202, 204
Masat deresi, 165, 176
Maskan, 157, 158, 160
Maskân, 162
Masla, 151, 155, 157, 158, 159, 162, 216
Masla deresi, 151, 155, 157, 158, 159
Maslahat, 36, 49, 51, 52, 72, 117
Maslofski, 3, 39, 42, 49, 54, 64, 68, 70, 71, 82, 83, 98, 104, 111, 131, 142, 166, 184, 188, 202, 207, 224, 227, 228, 247, 248, 251, 252
Mayram dağları, 165, 202, 204
Mazgirt, 232
Mecidiye Tabyası, 120
Mecingert, 30, 50, 54, 56, 60, 61, 62, 63, 66, 69
Medreke, 122
Mekrakom, 235
Melikan, 136, 155, 158, 159, 187
Melikân, 162, 178, 205
Melikşerif, 223, 234, 302

Mendaval, 312
Mendeli, 301
Menevürt, 39
Menküt, 214, 224
Merak, 42
Mercan, 159, 160, 235, 237, 300
Merdenek, 53, 60, 62, 310
Mersin, 143, 167, 249, 306
Mervane, 91, 237
Meryem dağı, 188
Meryem dağları, 188, 189
Meryemana deresi, 190
Mescit yaylaları, 165
Mescit yaylası, 179, 193, 195
Mescitli, 51, 68
Meyanduap, 242
Meyane, 240, 242, 243
Mezke, 178, 205
Mezraigazi, 303
Mısır, 7, 8, 12, 15, 17, 18, 74, 111, 112, 113, 204
Mızrak dağı, 102
Mızrak gediği, 100, 102
Midye, 6, 167
Mihail Pavloviç, 8
Mihar, 212, 214, 221
Mihkar, 50, 67, 72
Milikof, 8
Milo, 40, 80, 81, 84, 88, 93, 114, 169, 170, 171, 176, 191, 192, 195, 202
Mirkemir, 100, 101, 102, 109, 115, 117
Mirzoli komu, 206, 207
Mishet, 70
Mişağşin, 237
Mişki, 37, 38, 48, 117
Mişkirek, 171, 176, 200
Mişlayevski, 15, 25, 30, 43, 44, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 67, 69, 70, 73, 266
Miyadin, 32
Mohancık, 90
Molla Melek, 68
Mollabadin, 95
Mollaosman, 95, 100
Moltke, 6, 7, 10, 17, 19, 20, 246
Mormuşdüzü, 207, 208
Moskova, 11, 15, 233
Muğla, 248
Munzur, 165, 235, 237, 300
Murat nehri, 29, 96, 100, 102, 103, 109, 114, 128, 139, 150, 151, 154, 162
Murat vadisi, 41, 108
Murathan, 100, 186
Murgul, 41, 50, 80
Musa Bey, 91, 129
Mustafa Bey Konağı, 237
Mustafa Kemal Paşa, 230, 234, 262
Musul, 29, 42, 43, 44, 57, 85, 91, 127, 128, 143, 144, 145, 150, 166, 167, 236, 247, 248, 250, 302, 305, 308, 310
Musun geçidi, 30
Muş, 29, 31, 41, 83, 85, 89, 91, 92, 96, 97, 109, 122, 126, 127, 129, 130, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 153, 154, 155, 156, 157, 161, 166, 169, 215, 216, 218, 232, 235, 246, 300, 303, 315
Muşangas, 171, 174, 193, 199, 200, 201, 204, 205
Mutki, 130, 136
Müfti Hanı, 212
Mürit dağları, 165
Nahcivan, 57, 241
Napolyon, 11, 292
Narman, 29, 31, 37, 40, 48, 49, 50, 52, 67, 86, 87, 93, 94, 115, 119
Naroch, 277, 278
Nasıriye, 107
Nasuhi, 51, 54
Nazarbekof, 43, 89, 90, 91, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 129, 136, 154, 155, 157, 161, 239
Nazımiye, 151, 156, 157, 232, 245
Nazikgöl, 96, 97, 103, 127
Nemrut dağı, 300
Neuchatel, 168
Nieuport, 120, 294
Nikolayef, 256, 261

Nikolayif, 273
Nikolski, 3, 68, 69, 70
Niksar, 219, 225, 234
Nişan Tabyası, 121
Niv, 206
Norgâh, 170, 171, 172
Norşin, 59, 60, 63, 66, 87, 116
Novorosisk, 147, 148, 173, 256, 261, 281, 292
Novoselim, 47, 55, 60, 64, 239
Novrosisk, 276, 277, 280, 310
Nuri Paşa, 15, 240
Nusaybin, 308
Obornes, 93
Obornes gediği, 94
Ocakof, 259
Odessa, 8, 9, 11, 17, 18, 28, 44, 79, 143, 147, 256, 258, 259, 260, 261, 265, 268, 270, 278, 279, 283, 285, 286, 290
Of, 135, 136, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 169, 171, 172, 174, 190, 192, 194, 195, 196, 199, 206, 207, 223, 224, 228, 238, 247, 252, 277, 311, 318
Oğnut, 129, 130, 136, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 170, 218, 222, 232, 235, 237, 295, 300, 310, 311
Oltu, 13, 14, 25, 26, 29, 30, 33, 36, 47, 49, 50, 51, 61, 62, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 79, 81, 82, 86, 87, 115, 119, 238, 310, 316
Oluklu, 123
Olur, 50, 62, 72
Onsos tepeleri, 91
Opatorya, 280
Oramar, 236
Orhaniye, 227
Orsor, 148
Orsova, 112
Orta Höyük, 121, 124
Ortap, 50
Osman Bey, 89, 91, 96, 129, 136
Ostok, 206
Oşno, 91, 142, 145, 242
Otlukbeli, 207
Ovacık, 158, 171, 211, 235, 300, 303
Oysera, 179, 190
Öğne, 172
Öğretmen Hayrettin, 304
Ökneler, 178, 188, 191
Ömer Fevzi Bey, 43, 44
Ömer Naci Bey, 43
Ördek Hacı, 180
Pakaryani, 310
Paksos adası, 284
Palandöken, 27, 111, 120, 121, 122, 124, 146, 225
Palu, 138, 150, 303, 317
Panatos, 50
Pandule, 212
Parsenik, 170
Pasor, 153
Patnos, 89
Paytak, 130, 296, 301
Paytak boğazı, 296
Pazahpur, 171, 201
Peçeriç, 180, 187, 204
Pente, 193
Peran, 154
Peri, 189, 190, 232
Perjevalski, 57, 62, 64, 71, 115, 120, 227, 231
Pertek, 232
Pervane, 173, 174, 193
Pesova, 145, 146
Pesve, 310
Peteriç, 146, 169, 222
Petersburg, 168
Petrovsk, 15, 243, 244
Petrovsk Kalesi, 243
Philips Price, 222, 228
Pırnakapan, 169, 170, 171, 185, 188, 189, 190, 200, 201, 221, 294
Pifra, 173, 174
Pimboli, 296
Pir Ahmet, 165
Pirahmet, 210
Pirekopdili, 256
Pirlepe, 223
Pirtanos, 49, 51
Piştokli, 192, 193, 200

Pişvank, 128, 235
Pitkir, 30, 31, 37, 50, 87, 170
Plevne, 178, 199, 226
Pola, 284, 289
Polathane, 177, 186, 279, 311
Polonya, 10, 16, 18, 28, 107
Polot, 165, 182, 192, 193, 195, 224
Port Arthur, 258, 287
Posletniya Novisti, 279
Posos, 208
Posseldt Paşa, 40
Postik, 51
Poti, 15, 239, 263, 277, 282, 284
Pozantı, 306, 307
Pozatlı, 302, 303
Prens Sixte de Bourbon, 168
Prens Xavier de Bourbon, 168
Prusya, 19
Pulur, 207, 208, 209, 210, 211
Puvankara, 168
Pülümür, 151, 213, 232, 234, 235, 236, 237, 300
Rasnik, 234
Rasputin, 107
Rauf Bey, 108, 244
Rauf Kaptan, 85
Re'sü'l-ayn, 29, 138, 139, 150, 161, 306, 307, 308
Refahiye, 165, 212, 213, 220, 223, 230, 234, 298, 302
Remadiye, 236
Remikan, 100, 102
Reşadiye, 5, 91, 92, 95, 96, 100, 128, 129, 219, 225, 236, 256
Reşt, 144, 241, 242
Revandiz, 42, 43, 49, 57, 128, 145, 166, 245, 247, 308
Rıdvaniye, 307
Ribot, 168
Riga, 236
Rize, 27, 58, 80, 81, 127, 130, 131, 135, 140, 141, 148, 149, 169, 176, 266, 276, 277, 278, 279, 305, 310
Romanya, 8, 10, 11, 12, 15, 17, 20, 64, 79, 110, 135, 140, 167, 236, 238, 248, 263, 265, 269, 270, 285, 286, 288, 289
Rostov, 256
Rumiye, 29, 42, 43, 46, 83, 84, 85, 89, 90, 91, 128, 142, 145, 166, 240, 241, 242, 243, 244, 250, 302, 310
Rusya, 5, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 17, 20, 21, 25, 32, 45, 64, 71, 107, 109, 140, 147, 166, 167, 168, 193, 222, 230, 231, 237, 241, 245, 248, 249, 250, 256, 258, 259, 262, 264, 281, 291, 292
Rüşdi, 207, 208
Sadak, 176, 209, 210, 299
Sadak Hanları, 210
Safyan, 310
Sağırcı, 222
Sağnis, 158, 237
Saint-Jean de Mavritte, 168
Sakarya nehri, 291, 292
Sakız, 145, 241, 243
Salarot, 192
Salhar dağları, 206, 207
Salut, 64
Samarra, 308
Samsat, 167
Samsun, 19, 84, 143, 214, 219, 233, 245, 249, 257, 259, 260, 261, 269, 270, 279, 280, 288, 306, 312
San nehri, 167
Sanamer, 35, 37, 38, 39, 48, 52, 56, 58, 59, 67, 68, 69, 116, 117
Sanoye, 178
Sansa, 165, 211, 237, 238
Sansa boğazı, 165, 238
Santa, 178, 180, 192, 194, 195
Sapan dağları, 205
Sapanlı, 88
Saptıran, 173, 189, 201
Saray, 42, 45, 89, 244, 296
Sarıç dağı, 212
Sarıdağ, 237
Sarıgöl, 60, 170, 194, 199
Sarıkamış, 3, 4, 5, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 25, 27, 29, 30, 34, 38, 39, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50,

51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 79, 80, 83, 84, 99, 101, 103, 107, 109, 111, 115, 119, 141, 143, 196, 225, 239, 245, 247, 250, 255, 265, 266, 268, 305, 309, 310, 311, 315, 316, 317, 318
Sarışeyh, 224
Savlon, 44
Savuçbulak, 42, 43, 44, 83, 91, 128, 145, 241, 243, 308
Sazanof, 7, 167
Sebat tepe, 217
Seddülbahir, 111
Seki, 147, 174
Sekrat, 161, 299
Selahattin Adil, 178, 182, 206, 208
Selahattin Bey, 4
Selânik, 4, 14, 43, 45, 74, 140, 157, 176, 288
Seldoz, 43
Seli köyü, 216
Selli dere, 214
Selmanpak, 86, 108, 110
Selmas, 26, 42, 67
Senican, 98
Serama Vadisi, 83
Serboğan, 33, 34
Serdeşt, 142
Sermil, 296
Seydibaba, 303
Sfintu Gheorghe, 285
Sıçankale, 36, 71, 115
Sığı, 160, 162, 232
Sığırcı, 204, 205
Sırbistan, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 167, 168, 284
Sibirya, 11, 14, 60, 63, 64, 66, 68, 83, 92, 116, 117, 125, 152, 155, 156, 193, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 221, 222, 223, 233
Sidirge, 211
Siirt, 127, 130, 247, 300
Silbas dağı, 237
Simhaç, 150, 160
Simko, 57, 67
Simserkis, 37, 87, 88, 93
Simsor, 161, 303
Sinanlı, 213
Sinans, 87
Sinaratulya, 210
Sinavar, 232
Sine, 130, 144, 213, 243
Sinop, 143, 167, 214, 233, 245, 249, 257, 262, 267, 268, 269, 275, 280, 288, 291, 306
Sipikör dağları, 165, 212
Sör George Buchanan, 168
Sirkeci, 274
Sis dağı, 212
Sivas, 45, 54, 60, 64, 83, 85, 112, 125, 130, 143, 151, 165, 166, 169, 181, 224, 245, 246, 249, 255, 267, 305, 306, 309
Sivastopol, 9, 17, 18, 19, 79, 80, 143, 148, 149, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 271, 273, 276, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 288, 289, 290, 292, 293
Siverek, 137
Sivişli, 121, 122
Sivridere, 87
Sivrigedik, 31, 34, 37, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 95
Soçi, 282
Sofyan, 43, 44, 240
Soğanlı, 60, 62, 72, 165, 172, 178, 179, 180, 187, 188, 192
Soğuksu Hanları, 193
Soğun deresi, 201
Sohum, 277
Solaklı deresi, 172, 192, 194, 202
Solhan, 303
Soluk, 237, 301, 303
Soluk Köprüsü, 237, 301
Sonino, 168
Soryana, 212
Sosi dağı, 147
Söylemez, 32, 33
Stange Bey, 47, 58, 63, 66, 67, 72, 80, 81, 265, 266

Sultan Murathanı, 190, 192, 194
Sultanabâd, 296
Sultanbulak dağları, 144
Suriye, 3, 12, 20, 90, 112, 113, 141, 166, 167, 248, 309, 313
Susak, 211
Suşehri, 130, 161, 165, 212, 218, 219, 223, 230, 233, 234, 295, 297, 298, 299, 303, 304, 305, 306, 318
Süleyman Askerî Bey, 45, 107
Süleymaniye, 43, 144, 145
Sülüğü, 33
Sümle, 126
Sünne, 286, 289, 290, 292
Sünüklü, 171
Sünür, 208
Sürmene, 148, 277, 311
Süveyş, 9, 17, 107, 265
Şadi, 219, 229
Şah Hüseyin Beyzade Mustafa Bey, 232
Şahinbaba tepesi, 212
Şahmanis, 91, 235
Şahtahtı, 240, 310
Şakir Bey, 58
Şamhi, 86, 87
Şangular, 139
Şaphane, 193
Şarpantiye, 79, 80, 83, 91, 95, 96, 97, 98, 102, 107, 110, 128
Şebinkarahisar, 139, 240
Şecautdevle, 43
Şehidon, 98
Şekerli, 87, 94
Şemdinan, 305
Şemdinli, 42, 145
Şenik, 179
Şenkök tepesi, 303
Şerafettin dağları, 156, 162, 237
Şerefhane, 310
Şeria nehri, 3
Şeria vadisi, 313
Şerif Bey, 4, 53, 72
Şeyh köyü, 173
Şeyh Şamil, 14, 16
Şeyhköy, 171, 173, 187
Şeytan Dağı, 165
Şeytan Dağları, 162, 165, 235, 237
Şikan, 237
Şile, 264, 288, 294
Şin, 205
Şiran, 165, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 223, 229, 232, 302, 303, 312
Şiraz, 108
Şiryan dağı, 82, 103, 129
Şorah, 207, 208
Şuaybe, 107
Şurut, 209
Tab, 189
Tafdiker, 34, 35
Tafta, 123, 124
Tağanrok, 256
Tahir, 32, 36, 48, 69, 98, 100, 101, 156
Tahran, 45, 46, 85, 108, 109, 110, 242
Talat Paşa, 230
Talvar köyü, 299
Tanışman, 206
Tannenberg, 14, 28, 29, 36, 47, 60, 103
Tapdüzü, 155, 158, 235, 303
Tarabya, 297
Taşkesen, 185, 207
Taşlıburun, 212
Taşlıca tepe, 217
Taşlıca tepesi, 299
Taşlıçay, 29, 33, 67, 98, 100, 101, 102
Taşlıtepe, 230, 232, 235
Tatmaç, 86, 87
Tatvan, 89, 92, 96, 97, 129, 154, 157, 169
Tavusker, 62, 72, 81, 82, 175, 176
Tayhoca, 37, 39, 48, 59
Tebriz, 29, 42, 43, 44, 45, 46, 57, 80, 82, 83, 91, 143, 240, 241, 242, 243, 303, 304, 309, 310
Tebriz, 43, 240
Tekirdağ, 6, 275
Telebyaz, 90
Telme, 214, 215, 217
Temran, 160

Tenzile, 32, 34, 69
Tepeyurt, 212
Tercan, 36, 138, 147, 162, 170, 179, 203, 204, 299, 305
Terkez, 211
Terkos gölü, 296
Terme, 150, 219, 225, 231
Terpenek, 51
Tev, 87
Tevfik Salim (Sağlam), 74, 85, 136, 228, 317, 318, 319
Theodosiopolis, 120
Tiflis, 13, 15, 16, 20, 25, 26, 28, 30, 34, 39, 46, 50, 53, 55, 56, 60, 63, 64, 68, 69, 70, 98, 118, 239, 241, 242, 245, 266
Tikrit, 236
Timur Ali, 202
Timuran, 155, 158
Tiraht, 170, 171, 172
Tirebolu, 214, 219, 222, 229, 276, 283, 294, 297, 312
Todaveren, 39, 49, 51, 52
Tokluyan, 150
Tombul Tepe, 179
Tomik, 160
Tonya, 178, 179, 184
Top dağı, 28, 31, 33, 36
Topalçavuş, 189
Toparlak, 121
Toprakkale, 13
Topuz yaylası, 151, 160
Topuzlubaba, 212, 221
Torona, 213
Toros tüneli, 306
Toroslu, 191
Tortum, 31, 34, 37, 49, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 99, 100, 101, 102, 109, 115, 116, 117, 118, 120, 126, 238, 316
Torul, 25, 212
Townshend, 64, 107, 108, 110, 112, 144
Tozar, 205
Trablusgarp, 20, 27, 43, 58, 85
Trabzon, 19, 25, 26, 27, 38, 42, 54, 67, 75, 80, 81, 84, 113, 124, 125, 126, 131, 139, 140, 141, 142, 147, 149, 151, 165, 166, 169, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 203, 205, 206, 207, 209, 211, 212, 214, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 227, 228, 238, 246, 247, 248, 249, 255, 257, 258, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 294, 297, 305, 306, 310, 311, 315
Trakya, 15, 110, 112, 135
Trieste, 168, 236
Tuapse, 264, 281, 282
Tudan, 37, 87, 93, 94
Tuna, 7, 265, 268, 272, 279, 285, 289, 290
Tunceli, 137, 138, 140, 146, 150, 151, 153, 156, 157, 158, 165, 185, 187, 213, 232, 234, 235, 237, 245, 297, 302, 303
Tunus, 20
Turmuşlu, 213
Turna deresi, 213, 217
Tursunzîr, 216
Tutak, 13, 27, 31, 34, 36, 37, 40, 41, 42, 68, 88, 89, 95, 102, 103, 104, 305
Tuzla, 51, 65, 66, 68, 72, 87, 88, 94, 136, 147, 165, 170, 185, 187, 188, 200, 202, 211, 214
Tuzla çayı, 188
Tuzlutepe, 213
Türkistan, 14, 25, 26, 28, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 61, 62, 63, 64, 69, 71, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 92, 93, 96, 99, 101, 102, 103, 109, 114, 115, 116, 118, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 142, 144, 147, 148, 149, 166, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 180, 183, 191, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202,

205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 221, 222, 224, 227, 230, 233, 248, 310, 311
Ukrayna, 10, 11, 292
Ulukışla, 54, 64, 130, 151, 169, 246, 248, 255, 267, 305, 306, 317
Uluköy, 219
Ural dağları, 11
Urfa, 39, 113
Uzun Ahmet, 28, 31, 121, 124
Uzunhaçlı, 206
Üğümü, 32
Ünye, 19, 44, 150, 233, 263, 306
Üstükran, 232
Vakfıkebir limanı, 203
Vali Cevdet, 89
Van, 13, 14, 18, 26, 27, 28, 29, 31, 37, 42, 43, 45, 46, 49, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 98, 100, 101, 104, 109, 114, 115, 128, 129, 136, 137, 142, 145, 146, 150, 151, 162, 166, 235, 236, 237, 238, 239, 244, 245, 299, 300, 304, 305, 310, 311
Van gölü, 82, 90, 92, 95, 96, 104, 128
Vardane, 282
Varna, 18, 259, 261, 274, 276, 278, 280, 284, 285, 287, 288, 289, 290, 292, 293
Varşova, 10
Vartanek, 51
Vartanik, 72
Vartanis geçidi, 128
Vartik, 147
Varto, 129, 130, 151, 153, 155, 156, 169, 232, 238, 299, 300
Varzahan, 206, 207
Vasmos, 108
Vastan, 91, 100, 104, 128, 300
Vaşgan, 82, 86, 87
Vavuk dağı, 208
Vecihi, 234, 298, 304
Vehip Paşa, 140, 146, 150, 151, 156, 162, 169, 171, 174, 176, 177, 185, 188, 190, 191, 192, 194, 198, 199, 201, 206, 218, 219, 220, 222, 224, 230, 234, 240
Velibaba, 13, 28, 30, 31, 32, 42, 48, 60, 66, 67, 68, 82, 100, 115
Verçenik tepesi, 165
Verintap yaylası, 94
Viçe, 126, 169
Vihik, 82, 93, 180
Viladikafkas, 13, 28
Viladivostok, 25
Viranşehir, 13, 137
Viyana, 168
Vona, 233, 234
Voronzof Doskof, 107
Vorozorf Darkof, 25
Vortanik, 65
Vostan, 162
Yağbasan, 56, 63, 64
Yağlıağaç, 162
Yakup Cemil, 27, 58, 80, 104, 128, 288
Yakup Şevki Paşa, 238, 239, 240, 245
Yamalı Dağ, 173, 177
Yanbolu, 175, 293
Yanboludere, 149
Yarabel, 35
Yarbay Halil, 44, 46, 84, 89, 90, 91
Yarbay Henç, 19, 233
Yarbay Kara Vasıf, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 81
Yarbay Kâzım, 44, 45, 46
Yarbay Mürsel, 127
Yarımca, 192
Yavı, 146
Yazıcı, 100
Yedi Dağlar, 215
Yedikilise, 49
Yekmal, 95, 157, 159
Yemen, 6, 12, 181
Yenice, 210
Yeniköy, 50, 51, 56, 62, 63, 65, 66, 67, 72, 98, 123, 125, 130, 161, 214, 217, 224, 238, 294, 310

Yerhan, 297
Yerköy, 212
Yılan adası, 265, 269, 270, 283, 285, 291
Yılankaya, 198, 200
Yıldız dağı, 217
Yolgeçmez, 55, 58, 59, 60, 61
Yomra, 149
Yoncalık, 234
Yoros burnu, 187
Yostrov, 19, 233, 246
Yozgat, 143, 249
Yudenich, 25, 40, 44, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 82, 95, 98, 101, 104, 110, 115, 117, 119, 120, 147, 148, 152, 153, 174, 196, 199, 206, 207, 218, 231, 249, 252, 276, 277, 278, 279
Yukarı Lisgav, 87
Yukarı Sevik, 162
Yukarı Tursun, 214
Yunanistan, 5, 8, 15, 51, 168
Yurttepe, 192
Yusuf İzzet Paşa, 65, 86, 87, 146, 152, 177, 179, 181, 201, 203, 210, 211, 218, 241, 243, 244
Yüzbaşı Abdullah, 303
Yüzbaşı Celal, 304
Yüzbaşı Halit, 63, 80, 81, 82
Yüzbaşı Sabri, 60, 61
Yüzveren, 29, 30, 31, 35, 37, 38, 48, 55, 68, 69
Zağki, 237
Zaho, 308
Zakaroğlu Hanları, 174
Zakim, 65
Zanha, 186, 189, 192
Zanzak, 48, 56, 116
Zara, 156, 234, 318
Zaraphane, 53
Zars, 39, 58, 68
Zayonchkovski, 3, 64, 71, 99, 104, 113, 121, 144, 166, 167, 191, 218, 249
Zedekan, 101
Zeki Bey tepesi, 37
Zigana, 165, 178, 184, 189, 190, 191, 195, 208, 209, 210
Zihar, 214, 218
Zimlakova, 172, 173
Zinahor köyü, 123
Zincan, 240, 243
Zivin, 12, 31, 38, 39, 63, 67, 71
Ziyaret, 136, 165, 180, 184, 185, 186, 187, 191, 192, 195, 204, 206
Ziyarettepe, 87, 157, 165, 185
Zonguldak, 257, 258, 262, 263, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 281, 289, 294
Zülfe dağı, 206, 207
Zülfikâr, 108, 303

FOTOĞRAFLAR

(MAREŞAL FEVZİ ÇAKMAK'IN ALBÜMÜNDEN)

Cumhuriyet’in 10’uncu yıl dönümü etkinliklerinde ATATÜRK ve Fevzi Çakmak

Cumhuriyet’in 10’uncu yıl dönümünde ATATÜRK ve Mareşal Fevzi Çakmak

ATATÜRK ve İsmet İnönü ile beraber 1937 yılında Trakya manevralarında

Mareşal Fevzi Çakmak

Mareşal Fevzi Çakmak'ın Yurt İçi Ziyaretlerinden Görüntüler

Mareşal Fevzi Çakmak'ın Birlikleri Ziyaret ve Denetlemelerinden Görüntüler

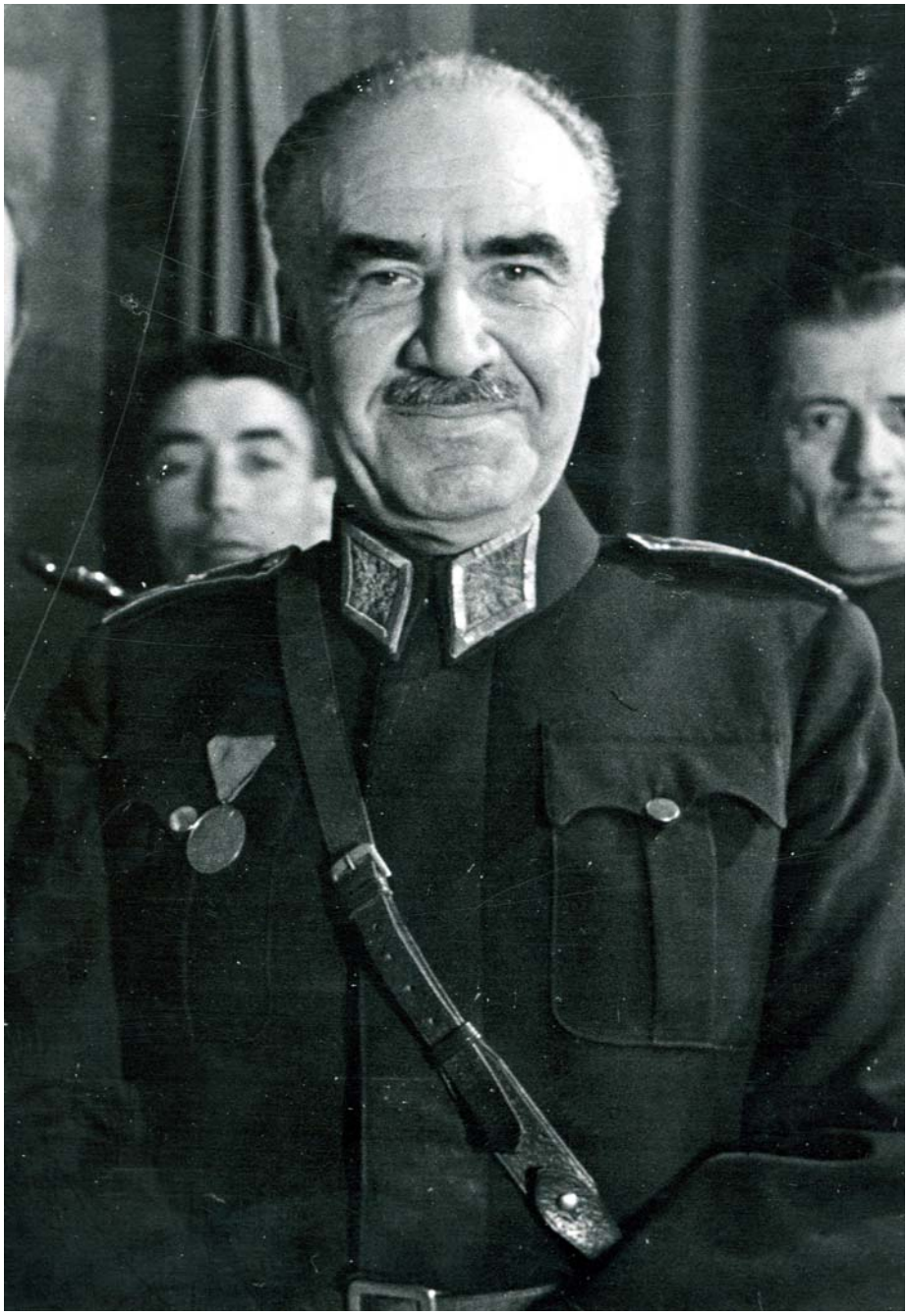

Mareşal Fevzi ÇAKMAK (1938)